ELSEVIER'S GEÏLLUSTREERDE BIBLIOTHEEK

NEERLANDS INDIË

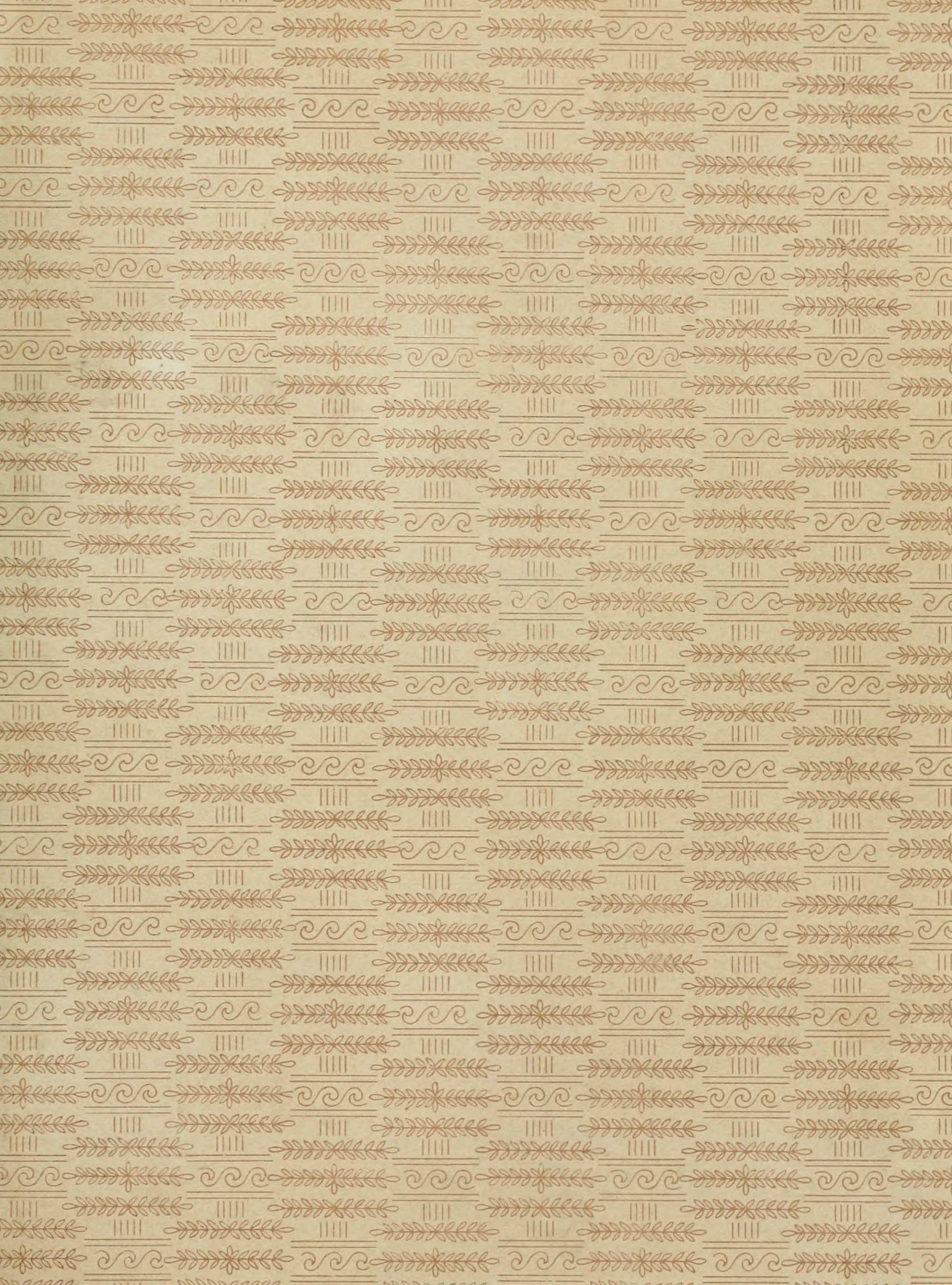
LAND EN VOLK - GESCHIEDENIS EN BESTUUR

BEDRIJF EN SAMENLEVING

AMSTERDAM - UITGEVERS - MAATSCHAPPIJ „ELSEVIER"

NEERLANDS INDIË

LAND EN VOLK ◻ GESCHIEDENIS EN BESTUUR ◻ BEDRIJF EN SAMENLEVING

NEERLANDS INDIË

LAND EN VOLK ▣ GESCHIEDENIS EN BESTUUR ▣ BEDRIJF EN SAMENLEVING

ONDER LEIDING VAN
▣ H. COLIJN ▣
MINISTER VAN OORLOG,
OUD-ADVISEUR VOOR DE
BESTUURSZAKEN DER BUITEN-
BEZITTINGEN IN NED.-INDIË
DOOR DESKUNDIGEN
MET EEN VOORWOORD VAN
J. B. VAN HEUTSZ
OUD-GOUVERNEUR-GENERAAL
VAN NEDERLANDSCH-INDIË

EERSTE DEEL

MET 326 AFBEELDINGEN VAN PHOTOGRAPHIEËN, PRENTEN, KAARTEN EN TEEKENINGEN, EEN GEKLEURDE KAART, EN 3 GEKLEURDE PLATEN

AMSTERDAM - UITGEVERS-MAATSCHAPPY „ELSEVIER" - 1911

Typ. Amst. Boek- en Steendrukkerij, v/h. Ellerman, Harms & Co.

VOORWOORD.

TOEN, slechts een paar weken na mijn terugkeer uit Indië in Nederland, de Heeren directeuren van de Uitgevers-Maatschappy „Elsevier" zich tot mij wendden en hun voornemen te kennen gaven om een in afleveringen uit te geven populair geschreven wetenschappelijk werk over Nederlandsch Oost-Indië het licht te doen zien en daarmede kennis omtrent onze waardevolle, schoone koloniën in zoo uitgebreid mogelijken kring te verspreiden, juichte ik dat denkbeeld van harte toe.

Ik achtte het toch met de Heeren directeuren van genoemde Maatschappij van het hoogste belang, dat door de uitgave van een dergelijk werk het Nederlandsche volk zou worden opgewekt tot de grootst mogelijke belangstelling in onze zoo vruchtbare koloniën; in „Tropisch Nederland", zooals de hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad*, met zijn bekend nationaliteitsgevoel, onzen Archipel na zijn bezoek aan Indië doopte.

Het kan niet genoeg gezegd worden, dat de beteekenis van Nederland ten nauwste samenhangt met het bezit van onze Oost-Indische koloniën, en dat niet alleen plichtsbesef en zedelijke roeping, maar evenzeer welbegrepen eigenbelang ons allen de handen moet doen ineenslaan om dien schoonen, vruchtbaren bodem, dat in alle opzichten rijke land, tot grooten bloei en ontwikkeling, zijne talrijke tot verschillende rassen behoorende bewoners tot een hoog peil van kennis, beschaving en welvaart te brengen.

Door de toeneming van beschaving en ontwikkeling, en de daarmede gepaard gaande ontwaking van het krachtsbesef bij de onafhankelijke volken in het Oosten, aan den anderen kant tengevolge van expansie-drang bij de Westersche volken, maakt het bezit van koloniën het voor elken staat meer en meer noodzakelijk voortdurend ernstige aandacht te wijden aan alle koloniale vraagstukken.

Door de kolossale verbetering en uitbreiding, welke het verkeerswezen over de geheele wereld onderging, is het algemeen verkeer en de handelsomzet tusschen alle volken der aarde met groote snelheid zóózeer toegenomen, dat thans op allerlei gebied als 't ware *alles* internationaal is geworden. Ook de koloniale staatkunde heeft daardoor een beslist internationaal karakter gekregen; er kan thans geen sprake meer zijn van een zich afzonderen, van werken alleen in eigen kring.

Een regeering, die *dat* zou willen, die daarnaar zou streven, die zich van dat internationaal karakter van het hedendaagsch koloniaal beheer niet bewust zou zijn, zou de kiem leggen van eigen ondergang.

Het is daarom, dat door de Regeering in het moederland het koloniaal beheer niet slechts met toewijding en kalm beleid, maar tevens met grooten durf, met energie en voortvarendheid in vooruitstrevenden zin moet worden gevoerd; een en ander gegrond op degelijke kennis van land en volk, toestanden en verhoudingen.

Maar tevens behoort het koloniaal bewind krachtigen en zaakkundigen steun en groote belangstelling achter zich te hebben, en dit weer niet alleen van enkele op den voorgrond tredende personen, maar van het *gansche volk*. Het volk toch oefent, min of meer bewust,

grooten invloed uit op de inzichten en handelingen van het staatsbestuur; en het is ook het *volk*, dat steeds nieuwe krachten moet leveren voor het beheer en de handhaving van het gezag, voor de gestage ontwikkeling van de vele productie-bronnen in de koloniën.

Maar, géén belangstelling zonder *kennis*.

Er moet dus goede en gemakkelijke gelegenheid zijn om die *kennis* te vergaren, en een der allerbeste middelen om die zoo noodige kennis te verspreiden, is het in zeer ruimen kring verkrijgbaar stellen tegen zoo laag mogelijken prijs van een voortreffelijk populair-wetenschappelijk werk, een boek waarin al de onderwerpen ten opzichte waarvan meer algemeene kennis, dieper gaande algemeene belangstelling gewenscht is, door erkende deskundigen, mannen van naam en beteekenis, onderhoudend worden besproken; een boek tevens, dat trekt en pakt door tal van illustraties.

Een dergelijk boek is het, dat de Uitgevers-Maatschappy „Elsevier" wenscht het licht te doen zien, en — zooals ik hiervoren zeide — ik juichte in het welbegrepen belang van Nederland en van Insulinde dit denkbeeld van harte toe, onder voorbehoud, dat een man van erkende ontwikkeling, bekwaamheid, uitgebreide kennis van Indië en ervaring als „editor" optrad en het tevens gelukte voor de samenstelling der verschillende onderdeelen de medewerking te verkrijgen van de allerbeste krachten.

Als ik zeg, dat naar mijn gevoelen de uitgeefster geslaagd is in het vinden van zulk een „editor", dat de indeeling van het werk met de uiterste zorg is vastgesteld, en de meest eminente mannen bereidwillig toezegden de behandeling van die onderdeelen, waarin zij als speciaal deskundigen algemeen erkend zijn, dan zal men zeker gaarne gelooven, dat ondergeteekende het zich tot groote eer rekent aangezocht te zijn het voorwoord voor dit hoogst nuttige boek te schrijven en het bij het publiek in te leiden.

Moge dit boek de kennis van en daardoor de belangstelling in onze door de natuur zoo rijk gezegende koloniën in den Indischen Archipel — ons „Tropisch Nederland" — in ruimen kring verbreiden, het Nederlandsche volk diep ervan doordringen, dat de beteekenis van Nederland ten nauwste samenhangt met het bezit dier koloniën, en dat voor Nederlanders in dat „Grooter Nederland" nog veel grootsch werk te verrichten valt.

J. B. VAN HEUTSZ,
Oud Gouv.-Gen. van Nederl.-Indië.

'S LANDS PLANTENTUIN TE BUITENZORG (BOOM IN DE KANARILAAN).
Naar een aquarel van F. J. van Rossum Duchattel.

INLEIDING.

WIE, na een eenigszins langdurig verblijf in onze Oost-Indische bezittingen, weer in het vaderland terugkeert, dien treft aanvankelijk niets zoozeer als de oogenschijnlijk weinig verbreide belangstelling in onze Oost, als de dikwerf gebrekkige kennis ervan — ook waar men anders verwacht zou hebben —, als de geringheid der doeltreffende middelen om die kennis te vermeerderen en daardoor de belangstelling te verhoogen.

Het heeft er, bij eene eerste hernieuwde kennismaking, soms allen schijn van of het overgroote deel der Nederlanders zich weinig rekenschap geeft van het feit, dat onze kleine natie, door hare uitgestrekte Aziatische bezittingen, in de rij der Mogendheden eene veel belangrijker plaats inneemt, dan het geval zou zijn indien het Koninkrijk der Nederlanden alleen uit het Rijk in Europa bestond; allen schijn van alsof het Nederlandsche volk er slechts een zeer matig besef van heeft, dat het bestuur over die bezittingen de roeping van onze kleine natie stempelt tot een wereldroeping.

Toch oordeelt, wie alleen op die eerste indrukken afgaat, niet geheel juist.

Zoo men niet slechts let op de meer alledaagsche ervaringen, maar wat nauwkeuriger acht geeft op hetgeen men om zich heen ziet gebeuren, dan valt althans de *belangstelling* voor Indische aangelegenheden niet tegen, al draagt zij somwijlen ook slechts het karakter van louter nieuwsgierigheid. En vooral is het — als men een ietwat ruimer tijdperk overziet — bemoedigend te ervaren, dat er wel eenige verandering ten goede valt op te merken; bemoedigend ook, dat die verandering zich niet beperkt tot een enkele klasse der maatschappij, maar voorkomt onder overigens zeer uiteenloopende kringen van ons volk.

In den kring der wetenschappelijk gevormden, sinds geleerden, die zich wijdden aan de beoefening der Oostersche wetenschappen, sommige onderdeelen, vooral voor Indië van belang, tot hoofdvoorwerp van hunne onderzoekingen hebben gemaakt.

In de kringen van handel en nijverheid, sinds de commerciëele en industriëele betrekkingen met Indië van jaar tot jaar toenamen.

Onder de gewone burgerij, sinds, meer dan voorheen, ook zij hare zonen in ambtelijke betrekking of in het vrije maatschappelijke beroep naar Indië zond.

Voorts onder het alle klassen en standen omvattende volksdeel, dat — de laatste jaren in klimmende mate — met den arbeid der Zending in onze Oost sympathiseerde, dat met dien arbeid meeleeft, dat voortdurend de zendingsberichten en -verslagen las, dat zich, in zijn intellectueel gedeelte, toelegt op bepaalde zendingsstudie en dus genoopt wordt tot dieper gaande belangstelling voor Indië en zijn bewoners; het volksdeel, dat heden ten dage — ongerekend nog de bijdragen voor de Roomsch-Katholieke missie — ruim *zes honderd duizend gulden* per jaar, meerendeels uit de kleinste beurzen afkomstig, daarvoor offert, en dat aldus, op zijne wijze, persoonlijk deelneemt aan de vervulling onzer nationale taak in Indië.

En daarnevens — meestal geheel buiten de bijzondere beweegredenen, hiervoor genoemd, omgaande — in vrij breeden kring instemming met of afkeuring van het bewind der laatste jaren: de expansie-politiek, die het Nederlandsch gezag bevestigde tot in de

uiterste deelen der Buitenbezittingen; dikwerf in beide gevallen kwalijk begrepen, maar in ieder geval hiervan getuigend, dat deze belangrijke periode niet ongemerkt aan het Nederlandsche volk is voorbijgegaan.

Wekt eene nadere beschouwing dan ook eenerzijds het besef, dat er toch meer belangstelling voor Indië aanwezig is, dan men, op den schijn en de alledaagsche ervaring afgaande, aanvankelijk wel meende, aan den anderen kant kan niet ontkend worden, dat — de kring der wetenschap, als vanzelf sprekend, uitgezonderd — die belangstelling gedragen moet worden door meer *kennis* van Indië, wil zij zich boven het peil eener simpele nieuwsgierigheid verheffen; wil zij, zooals bij de Zending, den drang des harten omzetten in de meest vruchtbare werkzaamheid.

Voor eene *nuttige* belangstelling in Indië is het een vereischte er iets van te weten; moet men een algemeen overzicht hebben van Land en Volk; een begrip van de bestuursinrichting en daarnevens eenige kennis van hetgeen in Indië door Staat en Maatschappij op elk gebied verricht wordt. En dit niet uitsluitend van het Indië van Heden, maar ook gedeeltelijk van Indië in het Verleden.

Die kennis moet meest op rijperen leeftijd verworven worden, als men reeds werkzaam is in ambt en beroep. Want wel heeft o.a. ook de school hier een taak — en eene die wellicht niet zóó tot haar recht komt als wel mogelijk ware — maar daarvan mag men niet alles en ook niet het meeste verwachten. Goed geschreven boeken over Indië, boeken, die hun weg vinden naar de *huis*kamer van den lezenden Nederlander, méér dan naar de *studeer*kamer, deze zijn het, die de noodige kennis van Indië aan een steeds breederen kring van ons volk moeten brengen. Daarom zegge men ook niet, dat er reeds gelegenheid te over bestaat om zich kennis van Indië te vergaren; dat we hebben uitnemende handboeken over Land- en Volkenkunde, over Geschiedenis en Bestuur, dat we kunnen bogen op uitmuntende speciale studiën. Want die worden alleen geraadpleegd door hen, die een speciale studie van Indische zaken maken; zij bereiken het gewone ontwikkelde Nederlandsche publiek niet.

Uit het niet aangrijpen van die gelegenheid kan dus niet volgen, dat meer populair geschreven werken overbodig zouden zijn te achten. Het tegendeel is dan ook waar, en dat van Van der Lith's bekend werk over Nederlandsch Oost-Indië een tweede druk noodig was, is een genoegzaam bewijs, dat de begeerte naar populair-wetenschappelijke lectuur over Indië wel aanwezig is. Voor vermeerdering der kennis van onze Oost, voor verdieping en verbreiding van de belangstelling in alles wat Nederlandsch-Indië betreft, zijn boeken *in den geest* van Van der Lith's werk niet slechts noodig, maar zij vormen ook het meest geschikte middel om dat doel te bereiken.

* * *

Overtuigd van de behoefte aan zulke boekwerken, heeft ondergeteekende, toen de Uitgevers-Maatschappij „Elsevier" uitvoering wenschte te geven aan een reeds jaren door haar gekoesterd voornemen om een populair-wetenschappelijk werk over Indië het licht te doen zien, dan ook gaarne aan haar verzoek, om haar bij die uitgave te assisteeren, gevolg gegeven; vooral toen hem bleek, dat erop gerekend kon worden, dat de bewerking van de verschillende onderdeelen van het boek geschieden zou door personen, die elk voor het onderwerp dat zij behandelen zouden, niet alleen bevoegd waren, maar grootendeels zelfs als de meest bevoegden op hun terrein waren te beschouwen.

Het boek dat, onder den voor zich zelf sprekenden titel van *Neerlands* Indië, in afleveringen verschijnen zal, zal in opzet en uitwerking beantwoorden aan de vorenstaande beschouwingen nopens de behoefte aan populair-wetenschappelijke voorlichting met betrekking tot Nederlandsch Oost-Indië.

Geheel in overeenstemming met het beoogde doel is er dan ook naar gestreefd in een niet al te groot bestek — ten naastenbij 800 bladzijden — een juist en zooveel mogelijk volledig beeld te geven van *al* datgene wat voor den gemiddelden Nederlandschen lezer van belang is te achten; van alles wat deze, naar ons oordeel, van Indië behoort te weten.

Wij wenschen het boek dus nóch in zijn geheel, nóch zelfs in eenig onderdeel, beschouwd te zien als een bepaald studieboek; als een boek, dat hoofdzakelijk slechts beteekenis zou hebben voor diegenen, wier ambt of beroep hen noopt van Indische aangelegenheden eene bepaalde studie te maken.

Integendeel. Al vleien we ons ook met de hoop, dat ook dezulken in menig onderdeel wel wat van hunne gading zullen vinden, al vertrouwen wij dat het boek zelfs de in Indië vertoevenden op vele punten ten gids zal kunnen zijn — wie toch overziet *heel* Indië en wie is vertrouwd met of voldoende op de hoogte van *alles* wat op zoo onderscheiden arbeidsveld verricht wordt? — in hoofdzaak hebben we toch het oog op een anderen lezerskring, n.l. op hen, die Indië niet uit eigen aanschouwing kennen en voor wie ook geen aanleiding bestaat Indische aangelegenheden tot een bepaald voorwerp van onderzoek te maken.

Dit ingenomen standpunt brengt van zelf mee, dat niet ieder in gelijke mate bevredigd zal zijn; deze zou dit onderwerp, gene weer een ander iets uitvoeriger behandeld hebben willen zien. De leidende gedachte, die bij de samenstelling heeft voorgezeten, om n.l. naast juistheid, zooveel mogelijk volledigheid te betrachten — in dezen zin vooral, dat *al* het belangwekkende moest worden behandeld — diende echter strikt in acht te worden genomen, zou het boek aan zijn hoofddoel — voorlichting te schenken aan velen en aan verscheidenheid van begeeren te voldoen — kunnen beantwoorden.

Daarnaar is dan ook gestreefd.

* * *

De behandelde stof is over drie afdeelingen verdeeld.

In de eerste — gewijd aan Land en Volk — zal men bijdragen aantreffen van de H.H. Prof. J. F. Niermeyer, Maurits Wagenvoort, Prof. Dr. H. Kern, T. J. Bezemer, Prof. A. W. Nieuwenhuis, Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje, H. J. W. van Lawick, J. E. Jasper, Mr. H. A. Lorentz en Dr. Hendrik P. N. Muller.

Naast eene aardrijkskundige schets van den Archipel zal die afdeeling ook verhandelingen bevatten over de volken, de talen en de godsdiensten; over zeden, gewoonten en rechtsinstellingen der Inlanders; over de bestaansmiddelen der inlandsche bevolking; een afzonderlijke schets van Nieuw-Guinea, en een en ander met betrekking tot de vreemde Oosterlingen.

In de tweede afdeeling — waaraan de H.H. Professor J. E. Heeres, Dr. E. B. Kielstra, H. Colijn en E. Moresco, docent aan de Ned.-Indische Bestuurs-Academie, zullen meewerken — zal men, naast eene beknopte geschiedenis der Europeesche kolonisatie, aantreffen eene schets van de algemeene, gewestelijke en plaatselijke bestuursinrichting, van het plaatselijk en gewestelijk zelfbestuur, en van de inlandsche zelfbesturen.

De derde afdeeling eindelijk zal bevatten eene beschrijving van hetgeen van Staatswege en door het particulier initiatief in Indië op elk gebied verricht wordt.

Voor die afdeeling — stellig niet de minst belangrijke van het boek — werd medewerking toegezegd door de H.H. H. J. W. van Lawick, Oud-Hoofdinspecteur der cultures, Th. F. A. Delprat, Oud-Indisch Hoofdingenieur, Mr. G. Vissering, President der Javasche Bank, Mr. J. H. Abendanon, Oud-Directeur van Onderwijs, Monseigneur E. Luypen, titulair Bisschop van Orope, Apostolisch vicaris van Batavia, Ds. J. W. Gunning, zendingsdirector, Prof. Dr.

M. Treub, oud-Directeur van Landbouw *), Dr. E. B. Kielstra, A. C. Zeeman, oud-Hoofdinspecteur van Scheepvaart, H. Pek, Referendaris ter Algemeene Secretarie, C. J. Hasselman, oud-Inspecteur voor de landelijke inkomsten en verplichte diensten, S. Kalff en Dr. Hendrik P. N. Muller.

Men zal er voornamelijk in aantreffen bijdragen met betrekking tot de vragen van den dag, handelende over: irrigatie, grooten landbouw, staatszorg voor den landbouw, mijnbouw, handel (inclusief munt- en bankwezen), onderwijs, eeredienst (met inbegrip der Christelijke zending), instellingen van wetenschap, verkeerswezen, leger en vloot, het budget, en ten slotte eene schets van de Europeesche samenleving in Indië voorheen en thans.

Bij de behandeling van de onderwerpen dezer derde afdeeling zal ernaar gestreefd worden om, naast een juiste beschrijving van den tegenwoordigen toestand, zooveel mogelijk ook een beeld te geven van de veranderingen en den vooruitgang op elk gebied gedurende ongeveer de laatste halve eeuw.

Ongeveer in dat tijdperk, want het is niet mogelijk voor alle onderwerpen een zelfde tijdstip van uitgang aan te nemen. In het algemeen zou zich voor zulk een uitgangspunt wel leenen het jaar 1854, het jaar waarin ons huidig Regeeringsreglement tot stand kwam; ook wel 1867, het jaar waarin voor het eerst de medewerking der Staten-Generaal gevraagd werd voor de vaststelling der Indische begrooting. Maar niet voor alle onderwerpen leent zich een dier beide jaren even goed, en daarom is van zulk een algemeen uitgangspunt afgezien en zal de terugblik bij het eene onderwerp wat verder achterwaarts reiken dan bij het andere.

Toch zal er ook zoo nog genoegzame eenheid in de wijze van bewerking zijn om zoowel vergelijking toe te laten tusschen de deelen onderling als tusschen het voorheen en thans binnen de grenzen van eenig onderdeel.

* * *

Het schijnt onnoodig hier nog eens in den breede uit te weiden over de voor- en nadeelen verbonden aan de wijze van samenstelling van een boek als ook thans gevolgd is geworden.

Een enkel woord kan volstaan.

Van de bezwaren zijn stellig deze twee de voornaamste: gemis aan eenheid in de wijze van bewerking der stof en — misschien — zelfs tegenstrijdigheid van inzicht bij de behandeling van onderwerpen, die belangrijke beginselen raken.

Doch ook de voordeelen zijn niet gering.

Het moet — ook al stelt men geen hoogeren eisch dan dien van het allereenvoudigste compilatiewerk — toch haast ondenkbaar worden geacht om iemand te vinden, wiens kennis toereikend is om genoegzamen waarborg van betrouwbaarheid en juistheid van oordeelvelling te schenken bij de behandeling van zoo groote veelsoortigheid van onderwerp als hier het geval is. En het heeft dan ook — in weerwil van alle bezwaren — ontegenzeggelijk eene groote bekoring, de verschillende onderwerpen te doen behandelen door personen, die, ieder op hun eigen terrein, met genoegzaam, gedeeltelijk zelfs met onbetwistbaar gezag kunnen optreden, zoodat men vooruit verzekerd is, dat hunne bijdragen dat vertrouwen verdienen hetwelk bij een boek als dit vereischt is. De ondergeteekende vleit zich met de hoop, dat aan die voorwaarde voldaan is; dat de autoriteit van de medewerkers aan dit boek — waar-

*) Het plotseling verscheiden van dien eminenten geleerde — die met deze uitgave zoozeer ingenomen was — stelt ons voor de noodzakelijkheid een anderen medewerker te zoeken voor het onderdeel waarvan Professor Treub de bewerking op zich genomen had.

van sommigen zelfs op hun terrein een naam verwierven, die ver over de grenzen van ons vaderland bekend is — erkenning zal vinden.

Natuurlijk is ernaar gestreefd de onvermijdelijke bezwaren aan deze wijze van samenstelling verbonden tot de geringst mogelijke afmetingen te beperken; dat men er niet in geslaagd is verscheidenheid in opzet en uitwerking van iedere bijdrage geheel te vermijden, valt ook daarom zoo gemakkelijk te erkennen, wijl dit het niet geringe voordeel van vermijding van eentonigheid met zich bracht.

Gedachtig aan de omstandigheid, dat dit boek, naar wij hopen, in alle kringen der maatschappij, en onder menschen van allerlei levensbeschouwing en inzichten, zijne lezers hebben zal, is voorts op ieder terrein gestreefd naar groote objectiviteit en mag, óók om die reden, het vertrouwen worden uitgesproken, dat ook dit boek het zijne ertoe zal bijdragen om ons schoon bezit in Azië — overblijfsel van een glorievol verleden — nader tot ons Volk te brengen.

* * *

Eindelijk — en dit ook namens de uitgeefster — zij hier een woord van eerbiedigen dank gebracht aan den Minister van Koloniën, den Heer J. H. de Waal Malefijt, voor de groote bereidwilligheid, waarmede Zijne Excellentie vergund heeft voor de verluchting van het boek ook gebruik te maken van de door de Indische Regeering ter Brusselsche tentoonstelling ingezonden fotografieën, terwijl ten slotte met dankbare erkentelijkheid herdacht wordt de welwillendheid van het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië, dat den rijken voorraad foto's van de Bibliotheek dier instelling mede ter onzer beschikking stelde.

's-Gravenhage, October 1910. H. COLIJN.

De Indische Archipel in een schetskaartje van Europa geteekend, om een denkbeeld van de uitgestrektheid onzer Kolonien te geven

Waringin het type, dat veel op aloen-aloens wordt aangeplant.

LAND EN VOLK.

HOOFDSTUK I.

AARDRIJKSKUNDIG OVERZICHT

DOOR

Prof. J. F. NIERMEYER.

Er is op aarde maar één Archipel zoo uitgestrekt en toch besloten, bij alle verscheidenheid zoozeer een grootsche eenheid, dat zij een *eigen* natuurrijk vormt, zelfstandig tegenover de beide continenten, die zij verbindt. Een ware eilanden*wereld*, de eenige, die een eigen menschenslag heeft gekweekt, dat zich vandaar naar West en Oost over meer dan den halven aardomtrek heeft uitgebreid en dat zich nog verder verspreid zou hebben, als er nog meer eilanden te bevolken waren geweest; want ook dit ras is eenig, als *het* eilandenras, dat bijna nergens op de vastelanden woont. Naar dit Maleische ras wordt veelal de Archipel genoemd, al zijn er stammen van afwijkenden aard en spraak onder zijn bewoners. Maar

de meest gebruikte naam ten onzent is — tenzij wij dichterlijk van „Insulinde" spreken — de *Oost-Indische Archipel*. Meer dan vier eeuwen lang werkt de kapitale vergissing van Columbus na en stelt den Amerikaanschen tropenarchipel als West-Indië tegenover het oude Indië, dat hij zocht, en dat sedert Oost-Indië heet. Niet zonder zin is deze naamsgelijkenis. In beide een warm en regenrijk klimaat, dat een overvloed van kostbare gewassen doet telen 1). Beide een landbrug tusschen twee werelddeelen, uit enkele grootere en een menigte kleinere eilanden gevormd. Maar de grootte van alle samen is in de West slechts zeven, in de Oost vijf en zeventig maal die van Nederland. Cuba, het grootste eiland van de West, hoewel van dezelfde oppervlakte als alle andere bijeen, is kleiner dan Java, terwijl Nieuw-Guinea zes en een half maal zoo groot is als Cuba — of bijna 24 maal Nederland — en Borneo dat nagenoeg evenaart.

Waringin of Indische vijgenboom

En wat van meer belang is, de bevolking, die in den West-Indischen Archipel zes millioen of zooveel als die in Nederland bedraagt, moet in den Oost-Indischen op ruim veertig millioen of nagenoeg die van Frankrijk worden gesteld.

Langs bijna een zesde deel van den omtrek der aarde strekt zich de Archipel uit, van Sumatra's Westpunt tot de Oostpunt van Nieuw-Guinea: en zoo is Nederland de grootste equatoriale mogendheid. De equatorstrook heeft een geheel eigen plaats in het groot gebied der tropen. Hier nergens de droogte der woestijnen, noch hunne ondragelijk hooge temperaturen, evenmin als hun koude nachten. Niet zonder vrees zijn de Portugeesche ontdekkers der vijftiende eeuw langs Afrika's Westkust de linie genaderd. Maar het eeuwenoud geloof

1) [illegible] Caraïbische groep tot de kustlanden van Zuid-Amerika, niet tot [illegible]

aan de doodelijke hitte der „verzengde luchtstreek" bleek een dwaling. De equatoriale gordel heeft een zoo gelijkmatig *klimaat* als geen andere aardstreek bezit. Het Meteorologisch en Magnetisch Observatorium te Batavia, een van de best uitgeruste wetenschappelijke stations voor de kennis der atmosfeer, zooals er vooral in de tropen maar zeer weinig zijn, doet reeds sedert 1866 zijn waarnemingen. En in al die jaren is nooit een temperatuur opgeteekend, meer dan twee graden Fahrenheit hooger dan de hoogste warmtegraad, waargenomen.... in Nederland, op het Instituut in de Bildt. Daar kwam het in Juli 1900 tot 94°, te Batavia werd eenmaal 96° waargenomen en dat was in het abnormale jaar 1877, toen ook de laagste temperatuur voorkwam: 66°. Stel nu daartegen, dat in de Sahara, in de Indus-woestijn en in die van Australië wel eens temperaturen — in de schaduw, als alle deze

Woud langs de Kali Majang, dicht bij de Zuidkust van Java, residentie Besoeki: type van een laagvlakte-woud.

cijfers — zijn opgeteekend van 125°, en dat 120° daar geen zeldzaamheid is, terwijl het in de heldere nachten dezer woestijnen veelal eenige graden vriest. Evenwel moet hierbij gezegd, dat een temperatuur van 80—90° in de woestijn veel beter is uit te houden dan in Indië. Het warmtegevoel volgt niet nauwkeurig den stand van den thermometer, maar hangt af van den toestand der huid en deze wordt zeer gevoelig voor kleine temperatuur-verschillen bij aanhoudende warmte, niet door een koeler seizoen of door nachtelijke koude afgebroken, en met name als die gepaard gaat aan groote vochtigheid der lucht, wanneer zij ook het meest schadelijk is voor het organisme. Die vochtigheid is ook in den drogen tijd in Indië aanzienlijk, hoewel in den regentijd natuurlijk grooter. Des avonds voelt de lucht het vochtigst; en komt daarbij nog windstilte, zooals dikwijls gebeurt, dan krijgt men de „ondragelijke hitte", waarover ook de oudgasten klagen. Des middags voelt de lucht droger, ook in den regentijd

en het verschil is voldoende om op de meeste middagen het broeikasachtige gevoel weg te nemen, dat voor den Westerling zoo onaangenaam is.

Ook binnen den equatorialen gordel is het klimaat in weinig streken zoo gelijkmatig als in de kustvlakten van den Archipel. De gemiddelde jaartemperatuur is te Batavia 79° en nu gaat die der warmste maanden niet meer dan een graad daarboven, die der koudste niet meer daar beneden. De verschillen tusschen middagwarmte en ochtendkoelte zijn geringer dan hier te lande en vooral minder onregelmatig. Gaat men van de kust binnenwaarts, dan worden de afwisselingen iets grooter, vooral die tusschen dag en nacht, doordat de nivelleerende invloed der land- en zeewinden zich minder sterk doet gelden. Op de zee zelve heerscht nog veel grooter gelijkmatigheid dan aan de kust, omdat de nachten er weinig koelte brengen.

[illegible] van den Boerangrang, Preanger Regentsch.

Eenzelfde geregeldheid en gematigdheid als in de warmte heerscht in de luchtbeweging. Dat Indië in de meeste streken twee jaargetijden-winden kent, die uit tegengestelde richting waaien en die op Java kortweg als West- en Oostmoeson worden aangeduid, behoeft hier niet gezegd. Gering is de kracht dezer winden, gelijk trouwens overal in de tropen. Te Batavia bedraagt de windsnelheid nog geen meter per seconde, terwijl zij voor het binnenland van Europa op 3.5 M., voor de Westkust op 5.5 M., voor den Noord-Atlantischen Oceaan op 15 M. berekend is. Wel zijn er in de berglanden poorten en hellingen, waar krachtige, plaatselijke winden voorkomen, maar de verhalen van winden, die de ademhaling belemmeren en de borst beklemmen, moeten op rekening gesteld worden van den afschuw, dien de bewoners van Indië, ook de blanken, algemeen voor wind gevoelen. Stormen komen zelden voor en zoo heeft zich de plantengroei zoowel als de woningbouw kunnen inrichten op een rustige atmosfeer. De groote bladontwikkeling der planten, vooral der palmkronen, zou in onze streken onmogelijk zijn; waait er eens een stormpje, dan knappen de topzware kokospalmen — met bladen van 6 Meters lengte! — als lucifers af.

Volkomen windstil zijn meestal de nachten. Deze volmaakte rust van den dampkring, die in tropische streken zelfs op hooge berghellingen den nacht kenmerkt, maakt een zeer eigenaardigen indruk.

Eén element van het klimaat is er, waarin de natuur in den Archipel nog wel eenige

Aneikloof, Sumatra's Westkust.

regelmaat, maar geen gematigdheid betracht: dat is de *regenval*. Toch heerschen ook hieromtrent overdreven voorstellingen. Zoo wat de duur der regens in den natten moeson betreft, een tijd dien velen in Europa zich plegen voor te stellen als een van onafgebroken plasregens. Dat de lucht een geheel etmaal betrokken blijft, komt weinig voor en zeldzamer nog zijn onze trieste dagen, waarop het den geheelen dag gestadig regent. In de regenrijkste maand, Januari, regent het te Batavia gemiddeld ongeveer een zevende van den tijd.

Zware buien komen veel meer voor dan bij ons, maar dat de regen soms in stralen zou neervallen, zooals men hier en daar lezen kan, is een gezichtsbedrog en een onmogelijkheid: een dunne waterstraal lost zich bij het vallen juist in druppels op. Zelfs de dunste draden zouden watermassa's geven, waarbij die der hoogste tropische regens in 't niet zinken. De grootste regenhoogte per seconde, die te Buitenzorg is waargenomen, bedroeg 0.04 m.M. en dit hield slechts zeer kort aan (een etmaal lang zou het 3.5 M. gegeven hebben, of 80% van wat in een *jaar* te Buitenzorg valt). Daarentegen geven de gewone tuingieters 1–4 m.M. per seconde, dus 25–100 maal meer. De valsnelheid der druppels bedraagt ongeveer 7 M. per seconde; de zwaarste druppels, die men te Buitenzorg gewogen heeft, wogen 0.16 gram en kwamen dus op de aarde met een kracht van 0.0004 kilogrammeter, en zonder wind kunnen zij geen andere mechanische werking verrichten, dan dat zij bladeren en takken doen trillen. Grove beschadigingen van plantendeelen kunnen ze niet teweeg brengen, wel in sommige gevallen kleine verwondingen, b.v. bij teere tabakskiemblaadjes, die op den harden grond liggen. De meening, dat sommige kruiden en vooral bloemen onzer tuinen in de tropen niet kunnen groeien, omdat de regen hen kapot maakt, is dan ook onjuist. Ze groeien er niet, omdat ze er niet tegen kunnen, zoo dikwijls drijfnat te worden: ze zijn „ombrophoob", regenhatend, terwijl het tropenloof regenminnend, „ombrophiel" is.

Bamboe-stoelen (Bamboe betoeng).

De meeste streken van den Archipel kennen een droger jaargetijde. In de vlakten is dit contrast tusschen drogen en natten moeson meestal veel sterker dan op de bergen; maar er is slechts een klein deel, waar werkelijk eenige maanden lang droogte heerscht. In Batavia valt in de oostmoeson-maanden gemiddeld evenveel regen als in Utrecht per maand; en in de droogste maand, Augustus, valt daar nog ruim de helft van het maandgemiddelde hier: maar in de droogste maand op het Preanger theeland Sinagar, Juli, valt ruim het dubbele van dat maandgemiddelde. Op de door bergen ingesloten hoogvlakten, als bijv. die der Preanger en der Padangsche Bovenlanden, is wel degelijk een drogere tijd te bespeuren en van het landschap Padang Bolak, in Noord-Sumatra, het bovendeel van het Pane-stroomgebied, een

dorre grassteppe, oostelijk van den bergwal gelegen, wordt vermeld, dat er een half jaar lang een uitdrogende föhnachtige Westenwind pleegt te waaien, die geen druppel regen brengt.

Dit is echter een zeldzame uitzondering in het vochtige Westen. Men moet naar het verre Zuidoosten gaan om een grooter, samenhangend gebied met een zeer drogen Oostmoeson te vinden, door de nabijheid van Australië veroorzaakt. De gloeiende winden, die in den zomer van het Zuidelijk halfrond uit de woestijnen van Australië's binnenland de kust bereiken, verscherpen het karakter van drogen wind, dat de passaat toch reeds bezit. Deze uitdrogende Zuidoost-passaat waait meestal eenige maanden achtereen over Timor, Soemba, Flores, Soembawa en de naburige kleinere eilanden. Maar waar ze hooge bergen treft op haren weg, die haar dwingen op te stijgen en zoo haar verzadigingspunt verlagen, kan ze toch plaatselijk weer aanzienlijken regenval veroorzaken, de zeer onbestendige, maar soms zeer hevige passaatregens. Vooral wat meer Westwaarts, tegen de Zuidelijke hellingen van de

Baai van Paré Paré, met savanne-landschap (Celebes).

vulkaanreuzen van Lombok, Bali en Oostelijk Java vallen die met volle kracht; terwijl daarentegen de Noordhellingen daar in de „regenschaduw" liggen. Vooral de Noordelijke vlakte van Java's Oostkust langs straat Madoera, en in wat minder mate de overzijde dier zeestraat, op het eiland Madoera zelve, heeft een der droogste jaargetijden van den ganschen Archipel. In Sitoebondo regent het in Augustus en September veelal in het geheel niet, en anderen slechts een enkel buitje; en in Besoeki, Probolinggo en Pasoeroean is met deze maanden ook October zeer droog. Van de regenstations der Kleine Soenda-eilanden heeft o.a. Koepang een nog sterkere en vooral langere droogte-periode dan de genoemde plaatsen.

Over het geheele jaar valt in vele dezer stations van het droge Zuidoosten slechts 100–120 c.M. regen; dit is wel veel meer dan hier te lande, waar 60–70 c.M. voorkomt, maar het is voor Indië te weinig. Regenrijkdom is relatief en moet de maat der verdamping overtreffen, die van de temperatuur afhankelijk is. Buiten dit droge Zuidoosten vindt men nog slechts op Celebes enkele regenmeters, die geen of weinig hoogere jaarsom aanwijzen, terwijl

andere op dat eiland veel hooger komen, bijv. die te Makasser tot 300, die te Pangkadjene, in dezelfde kustvlakte gelegen, zelfs tot 380 c.M. Op Borneo daalt geen cijfer beneden 230 (Balik Papan) en Poetoes Sibau, slechts 50 M. hoog gelegen, brengt het zelfs tot 470. Borneo, het grootste, is misschien tevens wel het natste eiland van de gansche Oost, waartoe zijne ligging onder den equator bijbrengt. Sumatra is evenzoo gelegen, maar de richting van zijn gebergte is oorzaak, dat voor sommige plaatsen de regens onderschept worden. Onder de kustplaatsen zijn er op Sumatra, die dalen tot een gemiddelde van 170 c.M., als Kota Radja, en zelfs 150 ,als Telok Semaweh; maar tegenover staan steeds zulke als Padang met 450, Siboga met 460, Melaboeh met 410. Op Java zijn in de vlakten de uitersten de reeds besproken Oosthoek-steden (Sitoebondo en Probolinggo 110, Pasoeroean 120 en Besoeki 130 c.M.), tegenover Parigi en Tjimangkat aan de Preanger Zuidkust: 390 en 450. Batavia heeft 180, Semarang 220, Soerabaja 170 c.M.

Gaat men bergopwaarts, zoo neemt de regenval bijna overal toe; alleen op de hoogste toppen, die boven den wolkengordel uitsteken, is zij weer verminderd. Buiten Java is het aantal regenstations op de bergen nog te gering om een beeld der verdeeling van den neerslag te geven. Op Java gold vroeger het jaarcijfer van Buitenzorg, 440 c.M., voor het hoogste. Het is nu echter door eenige nieuwere stations overtroffen en het record wordt thans gehouden door het bergland van Pekalongan, waar Tombo 720 c.M. aanwijst; een cijfer, dat alleen onderdoet voor eenige stations in het Voor-Indische Khasiagebergte en in Kameroen. Tienmaal zooveel regen als gemiddeld hier te lande valt, is inderdaad een reusachtige massa. In de reeks der waarnemingsjaren, die van 1889 loopt, is één jaar waarin bijna 10 M. regen viel, en daarvan bijna 2 Meter in één maand, Februari! Toch regent het zelfs te Tombo niet elken dag: het grootst aantal regendagen per jaar was 286, het kleinste 182. In de meeste stations der laagvlakten van Java is het aantal regendagen 130—150 per jaar: het staat ongeveer gelijk met dat hier te lande (in Utrecht 146).

Goenoeng Mesigit (Moskeeberg), kalkrots in de Preanger Regentschappen.

Het klimaat bepaalt, met de bodemgesteldheid, welk *plantenkleed* een streek zal dragen. De bodemgesteldheid zorgt daarbij voor plaatselijke afwisseling; het klimaat werkt meer in 't groot. Warm, matig warm of koud, droog, halfdroog of vochtig, deze schakeeringen en haar combinaties beslissen over de vraag, of een land begroeid of onbegroeid zal zijn: en indien begroeid, dan met woud, met struiken, met gras of met de overgangsvormen tusschen deze, waaronder vooral de savanne, het parklandschap van grasvlakten met verspreide boomen

en boomgroepen, veelvuldig voorkomt. De strijd tusschen de boomen en de grassen wordt ook in den Archipel gestreden. In de meeste streken hebben de grassen geen kans, wanneer men de natuur aan zichzelve overlaat. De regenval is meestal overvloedig genoeg om het woud te doen zegevieren, en wel in de vochtige Westhelft in den vorm van het zoogenaamde „equatoriale regenwoud", het dichtst ineengegroeide bosch der aarde, met zijn honderden boomsoorten, hoogere en lagere, zijn ondoordringbaar kreupelhout en zijn rijkdom aan gastplanten — epiphyten — en woekerplanten — parasieten — den meest overweldigenden indruk van tropische groeikracht gevend. Wie zich in Europa de kenmerkende Indische planten voorstelt, denkt allicht in de eerste plaaats aan de „palmen" en zal dan verwonderd zijn te vernemen, dat palmen in deze wouden weinig worden aangetroffen, tenzij hier en daar

Kalksteenheuvels op Madoera.

in het onderhout. De boomen zijn meest alle loofboomen; altijdgroene loofboomen, die wel hun oude bladen verliezen en daarvoor nieuwe krijgen, maar geleidelijk, niet alle opeens in een bepaald jaargetijde; slechts enkele uitzonderingen vindt men daartusschen, en zulk een kale boom schijnt dan een verdwaalde in dit weelderige woud.

In de meeste vlakten van Java zijn de wouden verdwenen om voor kultuurland plaats te maken, maar Sumatra's groote laagland is nog meerendeels met bosch bedekt en evenzoo Borneo's uitgestrekte vlakten. Het meest vermaarde geslacht van de bosschen der laagvlakten en onderste berghellingen is het geslacht Ficus, dat alleen op Java al 60—70 soorten omvat, waaronder die van het ondergeslacht Urostigma het belangrijkst zijn door grootte, omvang en [illegible]haldigheid. Men kan naar de groeiwijze een vijftal typen onderscheiden. Sommige soorten hebben slechts één stam, zonder luchtwortels; dit type wordt vooral als sierboom

op de Javaansche aloen-aloens aangeplant. Bij andere soorten zijn eenige stammen tot één vergroeid, die nog door ertegenaan groeiende wortels verdikt is. De derde vorm, waartoe Urostigma Benjaminum behoort, die bij de Europeanen vooral als Waringin of Indische vijgenboom bekend staat, heeft een hoofdstam met horizontaal uitstekende takken, waaruit talrijke luchtwortels afdalen, ten deele als touwen afhangend, ten deele de aarde bereikend en zich tot stammen verdikkend, die zoo met den hoofdstam een boschje vormen, dat veelal uit vijftig tot honderd, soms uit een driehonderdtal stammen bestaat. Het vierde type, waarvan de Urostigma elasticum (Ficus elastica; karet 1) de bekendste soort is, bezit een hoofdstam, waartegen zich talrijke luchtwortels leggen, die later er mede vergroeien; deze soort bereikt gewoonlijk de grootste hoogte, tot 60 Meters. Het benedeneinde van den stam is meestal bedekt met de gapende wonden, door de inlanders met het kapmes er in geslagen, ter verkrijging van het dikke, kleverige melksap, dat er uit vloeit en dat, aan de lucht blootgesteld, verhardt tot kaoetsjoek (gom-elastiek), welk product echter uit verschillende andere planten op dezelfde wijze verkregen wordt.

Een geheel afwijkende groeiwijze heeft het vijfde type; vele soorten van Ficus groeien namelijk dikwijls epiphytisch: zij nestelen zich op een boom, bereiken dan veelal met hun wortels de aarde en omstrengelen den boom geheel met wortels en stengels, zoo dat zij hem ten slotte letterlijk wurgen, een geval dat men dikwijls in het bosch kan waarnemen.

Met de kaoetsjoek is al een der „boschproducten" genoemd, die de wilde wouden van den Archipel leveren aan de wereldmarkt, jaarlijks voor een waarde van millioenen. De reusachtige toeneming der vraag naar het artikel in de laatste jaren, vooral voor rijwielen en motorrijtuigen, heeft een zoo groote vermeerdering der aftappingen veroorzaakt, dat zelfs tropische groeikracht die niet bijhouden kan. Zoo gaat de kaoetsjoek van een boschproduct meer en meer een gewas van geregelden aanplant worden. Niet anders is het met de getah pertja (gutta percha) een melksap, dat in samenstelling veel op kaoetsjoek gelijkt — beide behooren tot de koolwaterstoffen —, maar in eigenschappen sterk daarvan afwijkt. De voornaamste eigenschap der getah pertja is de slechte geleidbaarheid voor electriciteit, waardoor het gebruikt wordt voor de omkleeding der telegraafdraden van onderzeesche kabels. Tegenover deze toepassing zijn alle andere van gering belang. Bijna de geheele opbrengst komt uit den Archipel — Borneo, Sumatra,

Grot van Kamang, nabij Fort de Kock, Sumatra.

1) Ten onzent ook als kamerplant gekweekt (gummi of rubber-boom).

Banka, Billiton [illegible] en het Maleische schiereiland, maar hoewel de vraag nog beperkt is, kan de productie daarmede toch geen gelijken tred houden en wel omdat het sap niet door insnijding wordt verkregen, maar door de boomen — soorten van het geslacht Pallaquium — om te hakken en te ringen. Tegen insnijding bestaat het bezwaar, dat het dikke sap veel langzamer en minder rijkelijk vloeit dan de dunnere kaoetsjoekmelk. Toch zal men wel genoodzaakt zijn, meer en meer tot deze wijze van gewinning in aangelegde plantsoenen over te gaan. De Indische regeering heeft daartoe de onderneming te Tji Petir in de Preanger-Regentschappen opgericht, zooals voor de kaoetsjoek die te Langsar in Atjeh.

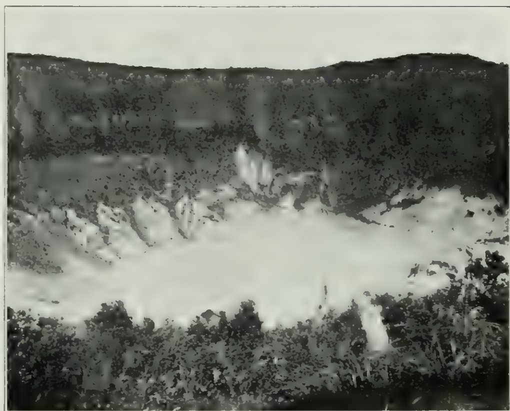
Voor de vijf laatste jaren wordt de waarde der uit Nederlandsch-Indië uitgevoerde

Steile wand van den Goenoeng Krakatau in Straat Soenda, door een uitbarsting (1883) doorgeslagen vulkaankegel.

kaoetsjoek opgegeven als gemiddeld zes millioen gulden, tegen die der getah pertja als twee millioen, terwijl de uitvoerwaarde van „andere getah" (andere dan de getah pertjah) gemiddeld $8\frac{1}{2}$ millioen beliep. Deze wordt vooral in de bosschen van Borneo en ook van Zuidoost Sumatra verkregen. De Borneo-getah, die in reusachtige hoeveelheden wordt uitgevoerd omvat vooral twee handelssoorten, djongkang en djeloetoeng. De eerste is werkelijk getah maar zeer minderwaardig, en dient meest om de echte getah pertja te vervalschen; de djeloetoeng, die vooral voor vervalsching van kaoetsjoek gebruikt schijnt te worden, [illegible] volgens een der beste kenners, „eigenlijk niet veel van getah pertja, noch van kaoetsjoek". [illegible] uitvoer gaat bijna geheel naar Singapore, en de grove winsten op dit artikel komen zeker [illegible] grootendeels in de zakken der Chineezen. Waar het hier gaat om zulke

groote sommen, zou eenig toezicht op dezen handel van regeeringswege wel ten bate der inlandsche inzamelaars kunnen strekken. Een deel dezer getah's schijnt ook gebruikt te worden voor de fabricatie van de in Amerika en ook in Engeland geliefde lekkernij ,,chewing gum".

Westelijke krater kawah oepas, gifkrater van den Tangkoeban Prahoe Preanger Regentschappen.

Millioenen guldens — samen 4—5,5 millioen per jaar — beloopt ook de uitvoer van harsen, die van zelf uit de boomen vloeien, als de damar en kopal 1), of door insnijdingen te voorschijn komen. Slechts voor een klein deel verkrijgt men ze van gekweekte boomen. De beide eerste dienen vooral ter vervaardiging van lakken en vernissen, het laatste wordt in de reukwerkindustrie gebruikt. Damar komt veel uit het Westen van den Archipel, benzoë alleen van Sumatra, kopal meest uit Celebes en de Molukken. Ook dit alles gaat meest naar Singapore, ten deele ook naar Nederland.

Even belangrijk is de uitvoer van rotan, in Nederland rotting genoemd, een slingerplant, die tot de familie der palmen behoort en waarvan de stengels, zich van stam tot stam slingerend, een verbazende lengte kunnen bereiken: 300 M. is wel eens gemeten, zoodat deze plant verreweg de langste der wereld is, tot bijna drie maal zoo lang als de hoogste bekende boomen. Veel meer dan honderd soorten komen daarvan in den Archipel voor. Van de dikkere stengels worden wandelstokken gemaakt; de meeste stengels zijn echter dun en lenig en leveren de bindrotting, die in de stoelenmakerij en voor mandenwerk gebezigd wordt.

Langs de meeste vlakke kusten, die niet door te krachtige branding worden gebeukt, ligt die merkwaardige vegetatiezoom der mangrove, aan vele tropische stranden eigen. De Rhizophora mucronata is overal in den Archipel de voornaamste plant dezer strandbosschen en is het best in staat de kracht der golven te weerstaan en zich in het bewogen water voort te planten. Het is een fraaie boom, van drie tot zeven Meter hoog; de korte stam rust op een aantal wijd uitstaande, boogvormig gekromde, buigzame steltwortels; naar gelang deze draagkracht krijgen, sterft de stam tusschen den bodem en de laagst ingeplante wortels af; de bocht welke de wortels maken alvorens in den grond te dringen, is oorzaak, dat de boom door den golfslag heen en weder kan bewogen worden, waarbij de wortels der tegenovergestelde zijden beurtelings strekken en buigen. Bij vloed komt het bosch van wortels met eenige laag groeiende bladeren onder water en steken alleen de stammen met het dicht ineengeweven looverdak boven het water uit; de glanzende bladeren, van fraaie donkergroene kleur, in vorm aan het kleine blad van Ficus elastica gelijk, staan in dichte rosetten aan de uiteinden der wijduitgespreide takken. Bij eb wordt het dichte traliewerk der elkander in alle richtingen kruisende luchtwortels zichtbaar, waartusschen de stinkende modderbodem van allerlei zee-

1) In den handel spreekt men van gombenzoë, gomdamar, gomkapal. De botanie brengt deze stoffen echter niet tot de gommen, die in water oplossen of sterk opzwellen, maar in alcohol onoplosbaar zijn, doch tot de harsen, die wel oplossen in alcohol, maar niet in water.

dieren wemelt: stammen en wortels zijn dikwijls met een pantser van cirrhipediën en oesters overtrokken: zeemollusken kruipen er rond, krabben ziet men door alles heenscharrelen en visschen van het geslacht Periophthalmus bewegen zich, op hunne buikvinnen steunende, tusschen de wortels; hoogerop bouwen venijnig bijtende mieren van de levende bladeren met behulp van spindraden hunne nesten tot de grootte van een hoofd; sommige vlinders schijnen aan deze flora eigen en zeevogels ziet men er vaak naar voedsel zoeken. Uit de takken der rhizophoren dalen luchtwortels in 't water neer en uit de modder komen ademwortels te voorschijn, rechtstandig of lusvormig, soms ver van den stam. Het wegdrijven der vruchten wordt voorkomen, doordat de planten levendbarend zijn: de vruchten ontkiemen reeds aan de takken en de lange, harde, spitse kiem prikt zich bij het afvallen in de modder vast.

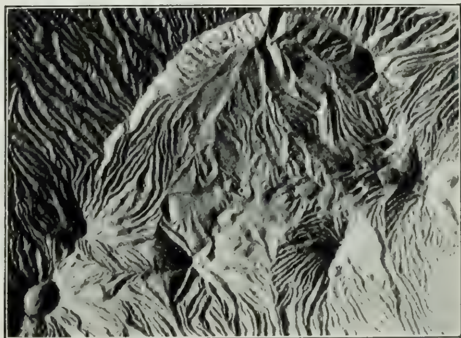

De krater van den Papandajan (bij Garoet, Java).

In brak water, achter de rhizophoren en langs de rivieren, groeit, soms in zeer uitgestrekte bosschen, de bijna stamlooze nipah, de dwergpalm, waarvan men de groote bladen voor dakbedekking gebruikt.

Gaat men bergopwaarts, zoo blijft het gemengde oerwoud de heerschende boschvorm; alleen wijzigen zich de boomsoorten; de eiken en kastanjes verschijnen, waarvan de eerste alleen op Java een 25 tal soorten tellen, maar die zich van de Europeesche soorten alle onderscheiden door gaafrandige bladeren. Ook komen er coniferen onder de woudreuzen en hoogerop verschijnen in het onderhout de fraaie boomvarens, een der planten, die den reiziger het sterkst herinneren, dat hij in een vreemde wereld is. In de vlakte groeien groote en fraai gekleurde bloemen bijna [illegible] de hooge woudboomen, wat mede voor Westerlingen een zeer onge-

wonen aanblik oplevert. Maar verder bergop verdwijnen de bloemen in de hoogte, doch om nu aan het lagere hout zich te ontplooien, waartusschen vooral de orchideeën hun exotische pracht ten toon spreiden. In de regenrijke streken heeft bovendien een zeer sterke toeneming der epiphyten plaats, vooral der blad- en korstmossen. In het vochtige Midden-Borneo zijn deze op de hoogere bergen zóó overheerschend, dat ze het uiterlijk van het woud geheel bepalen. Molengraaff beschrijft zulke moswouden uit de Wester-Afdeeling. De boomen, hoofdzakelijk coniferen en boomvarens, zijn er lang en dun, maar alle stammen en takjes zijn met een mostapijt bekleed, dat veelal bijna twee voet dik is. Zelfs de bladen zijn gedeeltelijk met mossoorten begroeid en lange pruiken van rijk vertakte korstmossen hangen van alle dwarstakken naar omlaag. Deze echte hooggebergte-vegetatie, die pas op zeer groote hoogte op Java voorkomt en dan nog niet in zoo enorme ontwikkeling, is door Nieuwenhuis aan den boven-Mahakam, dus meer oostwaarts in Centraal-Borneo, reeds op minder dan 1000 M. hoogte aangetroffen. Hij vond er wouden, uit dunne stammetjes bestaande, ver uiteen geplaatst en slechts door enkele slingerplanten verbonden. Maar de stammen waren door het moskleed tot vier à vijfmaal hunne dikte uitgezet en aan de slingerplanten hingen ware wanden van mos, zoodat men in de ruimten daartusschen alle geluiden even gedempt hoorde als in een met dikke tapijten behangen kamer.

Relief van den Idjen-Raoen-vulkaan; Java, residentie Besoeki.

Indië bezit ook, vooral in de drogere streken en op minder vruchtbaren bodem, bosschen die hoofdzakelijk uit éene boomsoort bestaan. De belangrijkste zijn de djati-bosschen der kalk- en mergelheuvels van Oost-Java, die het bekende sterke en fraaie hout leveren; deze boomen zijn loofwisselend, het groote, sierlijke blad valt in den drogen tijd af en de bosschen schijnen ons dan, met hun voor onze oogen wintersch voorkomen, zeer vreemd te staan te midden der welig bloeiende tropenpracht. Eveneens in Oost-Java, maar op de hoogste bergen, groeien de tjemara-bosschen, die behooren tot de in Australië veelvuldige Casuarinen, aldus genoemd omdat het fijne rolronde loof wel op de haarachtige veeren van den casuaris lijkt; veel heeft het van het loof der Paardenstaarten. De smalheid der bladeren doet in de verte aan onze naaldboomen denken en die indruk wordt versterkt door het geruisch, dat bijna voortdurend in deze wouden heerscht, zelfs als het beneden bladstil is. Ook is de woudbodem veelal naakt, slechts met de verdorde loofdraden bedekt. Echte coniferen-wouden komen op Borneo en Celebes voor.

Ook op de lagere hellingen derzelfde vulkanen van Java's Oosthoek, die omhoog de tjemara's dragen, groeien, tusschen het gemengde bosch, hier en daar homogene wouden, die echter niet uit boomen, maar uit grassen bestaan. Maar dit gras heeft de grootte en bijna de dikte van een flinken boom. Het bestaat uit de grootste soorten der bekende bamboe, het stoelvormig groeiende reuzengras, dat in de tropen zooveel wordt aangeplant en zooveel nut sticht, en dat hier krachtig uitgroeit. In fraaie, hooggewelfde spitsbogen ontmoeten elkaar de reuzenstengels en vormen Gothische zuilenhallen, waartusschen men wandelt over een bodem, geheel vrij van struiken en heesters: een ware „kerk van ongekorven hout", waarvan de strenge schoonheid dubbel treft na een reis door de verwarrende oerwoudweelde.

In het droge Zuidoosten van den Archipel, vooral op Timor, Soemba, Flores, hebben met de wouden, maar de grassen van nature de overhand. Daar wordt het landschapsbeeld veelal beheerscht door de grassteppe, en vooral door de savanne, waarin sierlijke schermboomen — vooral acacia's — en palmen de verspreide boomen zijn.

In zwaren strijd tegen den tropischen boschgroei heeft de Maleier zijn landbouw en daarmee zijn kultuur in den Archipel moeten vestigen. Wat aan de Indianen der Amazonevlakte niet gegund, aan de Negers van het Kongo-woud slechts zeer ten deele gelukt is, dat heeft hij tot stand gebracht. Geen wonder dat deze eenige kultuur van den equatorialen woudgordel ook een zeer afzonderlijk karakter draagt. Na honderden van eeuwen dien kamp tegen het woud te hebben gestreden, is de gewoonte daarin zijn natuurlijken vijand te zien,

Telaga Patenggang bergmeer in de Preanger Regentschappen.

bij den Maleier zoo ingeworteld, dat hij automatisch den boschgroei tegengaat, ook waar dat thans overbodig, ja nadeelig is.

Bij den geregelden landbouw is natuurlijk van dien strijd geen sprake meer; wel echter bij den nog zoo uitgebreiden roofbouw op de bergen. Het struweel, dat op de verlaten boschvelden opschiet, wordt op Java, Sumatra en vele andere eilanden geregeld telken jare afgebrand, en als dat gebeurt is er een grassoort, die op de meeste gronden de alleenheerschappij krijgt, omdat zij in de asch bijzonder gaarne groeit. Het is de alang-alang van Java, op Sumatra lalang geheeten, een stug gras, dat meestal twee tot drie voet hoog wordt en in onafzienbare velden op deze eilanden voorkomt. Onnut zijn deze steppen niet geheel; in de jonge spruiten, die na den brand ontkiemen, kan de inlander zijn vee doen grazen; en de hooge stengels dienen hem tot dakbedekking. Maar niet om deze bruikbaarheid allereerst steekt hij in elken drogen moesson den brand in de velden. Hij doet dat instinctmatig. Hij weet dat op vruchtbare gronden de alang-alang slechts door deze hulp de alleenheerschappij behouden

kan. Laat men het branden na, dan schiet langzamerhand weer kreupelhout en boomgewas er tusschen op en is de bodem na enkele jaren opnieuw met jong bosch bedekt. De oervrees voor het woud werkt nog altijd door. Geen taaier gewoonten dan rasgewoonten. En hoe zonderling is het den vreemdeling daarbij te moede. Hoe ergert hij zich, wanneer de inlander die „aardigheid" maar niet wil afleeren van altijd vuurtjes te stoken, zoo maar onachtzaam midden in het bosch: en nog erger, van opzettelijk te blaken en te branden, zonder eenige noodzaak. Evenzeer als hij zich ergert, wanneer hij den Javaan met een vogelkooitje in de eene en een slip van zijn fraaie sarong in de andere hand, naar de markt ziet voortstappen naast zijn vrouw, als een pakdier beladen. Een andere oergewoonte is dit, uit den tijd toen de man onbelast zijn *moest*, om op het steeds dreigend gevaar van mensch en dier te loeren; en die trouwens de Montenegrijn nog evenmin als de Javaan heeft afgelegd.

De Regeering heeft in meer bevolkte streken het branden verboden en waar het dringend noodig is, handhaaft zij dat verbod metterdaad. De kaalheid van vele bergen op Java oefent een zeer ongunstige werking op den waterstand der beken uit. Waar wouden zijn, is de verdamping veel geringer dan in de grasvlakten. Zoo is om verschillende vulkanen boven de grens der nederzettingen een gordel opengekapt. Breekt nu daaronder, bij de dorpen, brand uit, dan verspreidt deze zich niet verder omhoog dan tot dien gordelweg en het terrein daarboven is door „spontane reboisatie" na eenige jaren weer met bosch bedekt. Hoewel het

Telaga Tjebong, met de dessa Semboengan een der hoogste dorpen op Java (2080 M.) Dieng-gebergte.

verbod nu en dan nog wordt overtreden, zijn toch op deze wijze gansche bergtoppen, vooral in Midden-Java, weer met hun natuurlijk plantenkleed getooid.

Of ook de groote grasvlakten der hooglanden van Noord-Sumatra eenmaal wouden waren en of hier het gras dan langs natuurlijken weg — langzame verslechtering van den bodem — dan wel door menschenhand tot de zege gekomen is, is niet bekend. De Dajaks op Borneo branden niet; gras was bijv. aan den boven-Mahakam tot voor weinig jaren geheel onbekend. En op dit vochtig eiland heelen de gaten in het woudkleed snel.

Thans volge een overzicht der voornaamste *bodemvormen* in den Archipel.

Alle eilandengroepen, die Oost-Azië en Australië omringen, hebben een geraamte van *ketengebergten;* op de groote eilanden bereiken die aanzienlijke lengten; de kleine eilanden zijn veelal in rijen geschaard, die als de toppen van een bergketen boven zee omhoog steken. Zoo ook in Insulinde; maar alleen daar liggen uitgestrekte laagvlakten tegen de gebergten, vooral op Sumatra, Borneo, Nieuw-Guinea, de grootste eilanden.

De kawah (krater), Tjondro di Moeko, Dieng-gebergte.

Gesteenten van allerlei ouderdom en allerlei aard stellen de ketenen in den Archipel samen; graniet, leisteen, zandsteen, mergel, kalksteen, enz. Java heeft weinig oude gesteenten; bijna het gansche gebergte is er uit den tertiairen tijd. Op Sumatra daarentegen komen oude leien en kalksteenen veel voor, en ook op de meeste andere eilanden vindt men ze.

De meest grillige vormen vertoonen, als overal op aarde, veel *kalkgesteenten;* een gevolg van hun poreusheid en oplosbaarheid, waardoor het water ze uitvreet en er in wegzakt, schachten, gangen en holen vormend; mooie druipsteengrotten zijn tot dusver niet veel aangetroffen. De zachte mergels geven afgeronde, de harde kalksteenen scherpe landschapsvormen; vooral waar de lagen steil geplooid zijn, hebben de kalkbergen en -heuvels den vorm van pieken, naalden en graten. Vlak liggende kalklagen daarentegen vormen dikwijls regelmatige platte ruggen, die soms weer zijn doorgesneden tot tafelbergen. Al deze vormen komen ook elders op aarde voor; dit is niet het geval met de zeer eigenaardige terreinen, die men met den naam van het grootste, in de Vorstenlanden op Java, de „duizendgebergten" kan noemen; de oppervlakte is hier bezaaid met een menigte dicht aaneengelegen halfbolvormige heuvels, eenige tientallen Meters hoog.

De meeste kalkgebergten zijn opgeheven koraalriffen. In het Oosten van den Archipel vormen deze riffen veelal terrassen, die tot honderden Meters hoogte tegen het oudere gebergte zijn aangebouwd, men noemt ze karang. De oppervlakte is gaterig en vol scherpe kammen en punten.

De *levende koraalriffen* zijn in den Archipel mede zeer veelvuldig. Tot op heden meende

men, dat ze daar alleen werden aangetroffen in den vorm van strandriffen, die vlak langs de kust loopen of de baaien vullen, en plaatriffen, die in de ondiepe zeeën banken vormen. De beide andere merkwaardige vormen, die in de eilandenwereld van Polynesië zooveel voorkomen — barrière-riffen, door een kanaal van de kust gescheiden, en atollen of ringriffen, die een lagune omringen — zijn pas bekend geworden door de allerjongste opnemingen der marine. Daarbij is gebleken dat barrière-riffen o.a. de Westkust van Sumatra en vele steile kusten van Celebes omzoomen, terwijl atollen in het Oostelijk deel van den Archipel, vooral nabij de Kleine Soenda-eilanden, hier en daar zijn aangetroffen. Beroemd om hun vormenrijkdom en kleurenpracht zijn de „zeetuinen", de strandriffen in de baaien der Molukken, vooral die van Ambon en op Ceram.

Door en tusschen de ketengebergten zijn de *vulkanische gesteenten* omhoog gedrongen.

Gezicht op de vijf Tjandi's (Hindoe-tempels) op het Dieng-plateau.

In vroegere geologische tijdperken schijnt dit langs spleten te zijn geschied, zoodat deze oude vulkanische gesteenten veelal ketenen vormen — soms een ganschen warwar bijeen — of ook kleine hoogvlakten gelijkmatig bedekken. Maar later, en in den tegenwoordigen tijd, hebben de uitbarstingen steeds om punten plaats gehad, niet lineair dus, maar centraal. Vandaar de kegelvorm der vulkanen. Wel zijn deze punten meestal in rijen gerangschikt. De langste rij begint in Achter-Indië, gaat over de Andamanen en Nicobaren, Sumatra, Java, de Noordelijke Kleine Soenda-eilanden tot op Flores. Kortere vulkaanbogen omzoomen de zeebekkens der Molukken. In al deze rijen zijn de vulkanen, waarvan geenerlei werking bekend of te bespeuren is, in de meerderheid, maar in alle komen ook werkende voor. Afzonderlijk ligt een vulkaanterrein in Centraal-Borneo, waarvan de werkzaamheid geheel is uitgedoofd. En Zuid-Celebes heeft een grooten, geïsoleerden vulkaan, den Lompo Batang, eveneens zonder werking.

De vulkanen van den Archipel hebben allerlei vormen. De eenvoudigste is de tot een

Sumatraansche neushoorn.

kegel naderende figuur, waarvan de helling naar boven steiler wordt (tot 30° à 37°) en die in den top een krater heeft, waarvan de diepte afwisselt tusschen enkele tientallen en honderden Meters. Onder de grootste gemeten diepten is die van den krater van den Raoen, in Java's Oosthoek, een der hoogste vulkaankegels, tot 3333 M. reikend. — De omtrek van den krater is bijna altijd veel grooter dan de diepte en men pleegt zich de eerste veel te klein voor te stellen. Bij den elliptischen Raoen-krater heeft de bovenrand een lange as van 2250, een korte as van 1750 M., terwijl deze getallen voor den vlakken bodem ongeveer 1500 en 750 M. bedragen; de diepte is 5—600 M. De Tangkoeban Prahoe nabij Bandoeng, die vrij gemakkelijk te beklimmen is, en dan ook veel bezocht wordt, heeft de merkwaardigheid, een zeer regelmatigen dubbelkrater te bezitten. De werking van dezen geweldigen dubbelen kraterkolk wordt men al gewaar op het laatste deel van den rit omhoog, eerst door afgeknotte doode boomen, waarop allerlei planten voortwoekeren; dan door dood kreupelbosch, schril contrast met het weelderig woud, vol prachtige boomvarens, waardoor te voren het pad ging. De krater maakt vooral op de velen, die nog nooit een werkenden vulkaan bestegen, een verbijsterenden indruk. Deze helleketel, met zijne steile, meerendeels naakte en lichtgrijze, met wittige steenen gespikkelde wanden van lavabanken en losse zandlagen, midden uit welke hier en daar voortdurend een ijle dampwolk opstijgt, zonder dat men een opening ziet, als kon evengoed straks de gansche ringmuur van onder tot boven in rook gaan staan, geeft in den fellen zonneschijn een tooneel van duivelsche doodschheid. De spichtige stammetjes op den rand lijken, zwart tegen de lucht afstekend, een hekwerk ter beveiliging, dat men zich wenschen zou op de kale plaats waar men staat. Hier en daar dringt het doode woud een eind naar binnen langs de wanden, die, van boven bijna loodrechte muren, lager uitloopen in door ravijntjes gescheiden ruggen, welke, gegroefd door

honderden regenstralen, in de twee vlakke kraterbodems staan als rijen van rimpelhuidige olifantspooten. De Westerkrater, de Kawah Oepas, of gifkolk, bevat een meertje met lichtgroen water en daarin is een delta met sierlijk krommende lijnen van beekoevers en omtrek; de andere, de Kawah Ratoe, koninginnekuil, heeft soms een kleiner meer, met water van vreemdgrijze kleur en zendt dampen uit over den vlakken zandgrond daarneven; soms is het meertje tot een paar poelen ingedroogd, of geheel verdwenen. Afdalen kan men langs den tusschenrug, die de kawah's scheidt; de gids breekt naast dien rug de losse, grauwe aardkorst open, die hem nauwelijks draagt en daaronder blijkt het vol te zitten met schitterend gele zwavelkristallen, fijne, broze naalden en loovertjes.

Asch- en puinvelden van den Krakatau in Straat Soenda met de daarin uitgespoelde ravijnen, de berg werd bij de geweldige eruptie van 1883 met dikke asch- en steenlagen bedekt.

Wat den indruk van dezen krater verhoogt, is de evenredige verhouding der afmetingen, zoodat de ruimte niet klein schijnt bij de diepte, noch de diepte onaanzienlijk door de reusachtige wijdte. De elliptische bovenwand heeft een lengteas van 1600 en een breedteas van 1200 M., en de diepte bedraagt 300—350 M., wat in verhouding veel meer schijnt, omdat het oog verticale afmetingen zoo sterk overschat.

De natuur, die den zuiver harmonischen reuzenbouw van een vulkaankegel voltooid heeft, is gestadig bezig haar werk weer te vernielen. Veel komt het voor, dat bij een hevige uitbarsting de lava in den krater opstijgt en door haar geweldigen druk op den kraterwal dezen op den zwakste plaats wegdrukt en doorbreekt; als een lawine vliegt de massa zand, asch en steenen de helling af, de wouden vernielend en bedelvend tot aan den voet, die ze veelal

bedekt in den vorm van honderden kleine heuveltjes; terwijl de lavastroom zich rustiger uitgiet door de geweldige bres en als een reuzentrap in groote wrongen op de helling te liggen komt. Over zulk een lavastroom treedt men bijv. den wijd hoefijzervormig geopenden krater van den Papandajan binnen. Reeds van verre ziet men zijn door de heete dampen gebleekte wanden scherp tegen de donkerbegroeide buitenhellingen afsteken. Het was in 1772, toen de bergstorting plaats had, die 400 dorpen begroef en 3000 slachtoffers maakte. Het water van de kraterbeek, de Tji Paroegpoeg, loopt in cascades over de trappen van den lavastroom. In de diepe stilte, die hier heerscht, begint men zwak het geloei van den krater te vernemen, dat steeds geweldiger wordt en eindelijk ziet men de witte rookmassa van de „smidse" (= Papandajan), een treffende naam voor den krater. Men hoort een geraas als van eenige machines, die

Het meertje Tjisaroewa bij Sindanglaja, gezicht op de vulkaangroep Gedeh.

in verschillenden toon hun stoom ontsnappen laten. Op eene ruimte van ongeveer 350 M. doorsnede liggen een groot aantal moddergeisers, sommige kokend, andere koud; heete waterbronnen, die een troebelwit beekje vormen, dat naar de Paroegpoeg gaat; en vooral veel gaten en spleten, waaruit met groot geraas de heete dampen opstijgen, die prachtige zwavelkristallen afzetten. Prikt men ergens de zwavelkorst open, dan vliegt de stoom onmiddellijk met kracht [illegible]. Heet is de bodem, waarop men gaat. In 't Zuiden, op een ruimte van [illegible] Meter in 't vierkant, is de werking het hevigst. De met zwavel vermengde modder vormt [illegible] Meter hoogte, waaruit kokend modderwater vloeit en dampen opstijgen met geweld [illegible] en doet een heftige schok de lichte bouwsels instorten vóór ze hooger worden kunnen. Naar de schitterend gele kleur der hier afgezette zwavel heet deze

plek de Kawah Mas, de gouden krater 1). Door dat helle geel lijken enkele zwartverbrande plekken er tusschen des te zwarter, en schijnt de gansche verdere omgeving een paarsche tint te hebben, ook de steile, 2—300 M. hooge, meerendeels naakte, fraai gelaagde kraterwanden.

Nog geweldiger katastrophen komen bij de vulkanen voor en zijn wellicht oorzaak geweest van het ontstaan der wijde kratercircussen, waarvan de Tengger de meest bezochte en vermaarde 2), de Idjen, Java's Oostelijkste vulkaan, de grootste en merkwaardigste bezit. Meestal neemt men aan, dat bij deze bergen het topdeel bij een hevige eruptie is ingestort of in de lucht geblazen.

De groote wal is bij den Idjen alleen in 't Noorden aanwezig en verheft zich uit den krater als een steile wand met zacht golvende kamlijn, de Kendeng genoemd. Op den kam

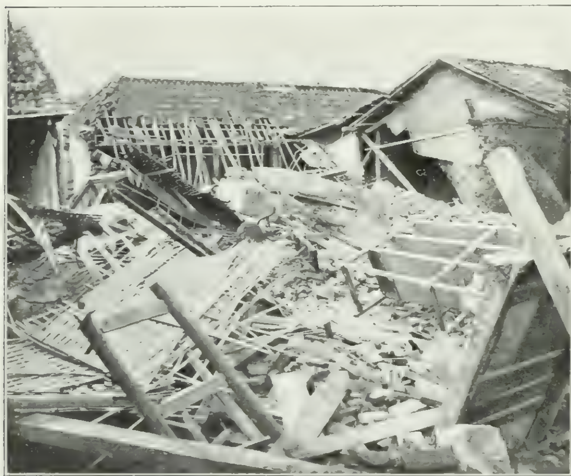
Sindanglaja, Preanger Regentschappen dorp en gezondheidsstation op de helling van den Gedeh.

staande ziet men meer dan 500 M. diep omlaag op het bladerdak van een oerwoud, dat in den kratercircus groeit; tusschen de velerlei tinten van het loofgewelf ontwaart men een paar lichtere, helgroene plekken: de koffielanden, die in den krater zijn aangelegd. Een sterk contrast vertoont het panorama met dat van den Tengger, doordat daar alles kaal en doodsch, hier alles begroeid is; achter het bosch is de geheele kraterbodem met een beige tapijt van hoog rietgewas bedekt. De gansche kraterruimte, een der grootste der aarde, heeft een doorsnede van ongeveer 17 K.M. Op den bodem verheffen zich jongere eruptiepunten, een twaalftal

1) Het woord kawah wordt alleen voor werkende kraters, in engeren zin voor de daarin voorkomende dampbronnen gebruikt.

2) Zie de beschrijving in de bijdrage van Maurits Wagenvoort hierachter.

grootere en enkele kleinere: daaronder zijn er van zeer regelmatige vormen: fraai geribde koepelbergen, symmetrisch als puddingvormen: cirkelronde wallen, die horizontale kraterbodems insluiten: hoefijzers, die hunne opening naar den toeschouwer keeren en waarvan de grootste weer eenige nieuwe kegelbergen omsluit. En dit tafereel is ingesloten door een vijftal bergkolossen, die het aan de Noord-, Zuid- en Westzijde omringen 1). De Oostelijkste, de Merapi 2) heeft zelf weder een zeer samengestelden vorm; hij bezit naar de zijde van den grooten krater een viertal voorbergen, waarvan een den eenigen werkenden krater van het geheel bevat, de Kawah Idjen, grootendeels gevuld met een aluinhoudend kratermeer, 2120 M. boven den zeespiegel gelegen. Van den rand dezer kawah, die na een lastige klim wordt bereikt, ontsluit zich een der meest helsche tooneelen, die Java te aanschouwen geeft: op 250 M. diepte ligt het ovale meer, 900 M. lang en 750 M. breed, volmaakt stil, groengrijs van kleur, met gele plekken van drijvende zwavel: het is ingesloten door geheel kale, steile wanden in lichte, schelle kleuren — wit, rood, rose, grijs —, wanneer de felle zon ze beschijnt. De uit het meer stroomende beek doorbreekt in een diepe kloof den Kendengwand, met fraaien waterval. Het gansche bergland wordt in het Zuidwesten beheerscht door den reusachtigen kegel van den Raoen.

In Tjandjoer na de aardbeving van 1879.

Niet alleen de onderaardsche, ook de bovengrondsche krachten werken op den vorm der vulkanen in. Is die werking matig, dan kan men niet van vernieling spreken. Integendeel is het een verfraaiing van den kegelvorm, dat het stroomend water den mantel doorploegt met tal van ravijnen, ingesloten door steile, meest fraai begroeide wanden. Maar is de vulkaan sedert lang tot rust gekomen en geheel overgeleverd aan de kracht van water en wind, dan vervormen deze vooral de bovendeelen dikwijls tot onherkenbaar wordens toe, zoodat de plaats der kraters niet of nauwelijks te herkennen valt. Deze vulkaanruïnen zijn talrijker dan de ongeschonden vulkanen. De sterkste vervorming heeft plaats, wanneer de bergen niet grootendeels uit lava, maar uit losse producten zijn opgebouwd: de zeer fijne vulkanische asch en het grovere zand, veelal met steenen gemengd.

Naast zulke doodsche kratermeren als de Kawah Idjen heeft het vulkanenland ook een liefelijke bergmeertjes, als de Telaga Ngebel tegen den Lawoe, de Telaga Patenggang tegen den Patoeha in de Preanger Regentschappen. Vele mooie kratermeertjes omvat de Diëng, waarvan de Telaga Tjebong het lieflijkste, de Telaga Merdada het regelmatigste is. De [illegible]onuit-

1) [illegible] reliëf dat door den Heer L. de Boer te Dordrecht naar de topographische kaart is vervaardigd.

2) Niet te verwarren met den bekenden, telkens sterk werkenden Merapi van Midden-Java en den eveneens krachtig werkenden Merapi van Midden-Sumatra.

puttelijke Diëng", zooals Junghuhn aardig zegt, vertoont bovendien een aantal krachtige solfataren en een paar heftig spuitende modderbronnen. De Javanen noemen dit alles kelangenan, de „vermakelijkheden", die deze vulkaan ten gerieve der bezoekers vertoont. De clou daarvan is de Djimat, de Stikvallei of het Doodendal, een klein hellingkratertje, waarin veelal een giftig gas hangt, dat menig argeloos dier den dood brengt. Op het vlakke deel van den ouden Diëng-kraterbodem verrees in den Hindoe-tijd een heilige stad, waarheen wegen met trappen van honderden treden de pelgrims opwaarts voerden, en waarvan nog eenige kleine, maar uitnemend fraaie tempels overeind staan.

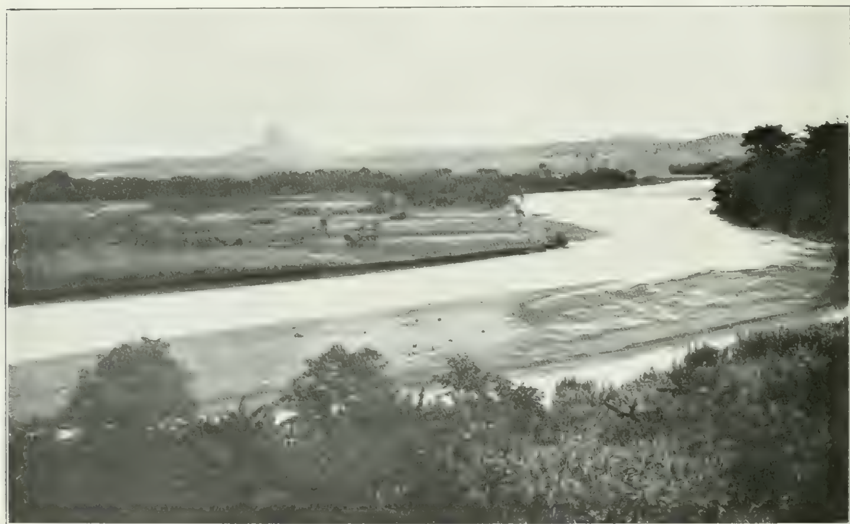
Er is veel over geredekaveld op welke wijze de Archipel in overeenstemming met haar natuurlijke gesteldheid moet worden ingedeeld. De oudste indeeling, die zoo voor de hand ligt, dat zij als van zelf ontstaan is en zoo natuurlijk en eenvoudig is, dat zij zich tegenover wetenschappelijke bezwaren steeds blijft handhaven, is die in vier groepen, berustend op de ligging en grootte der eilanden: de Groote Soenda-eilanden in 't Westen (Sumatra, Java, Borneo, Celebes; tusschengelegen kleine eilanden worden hierbij gevoegd); de rij der Kleine Soenda-eilanden Oostwaarts van Java; de Molukken ten Oosten van Celebes, en ten slotte de Nieuw-Guinea-groep. Voor dagelijksch gebruik blijft deze indeeling aan te bevelen, maar wil men wat dieper op de zaak ingaan, dan komen ontegenzeggelijk bezwaren voor den dag. En dat spreekt ook van zelf, want de natuur laat zich nu eenmaal niet ongedwongen in hokjes verdeelen en kent geen scherpe grenslijnen. Zoo is het zeer onbarmhartig, de fraaie eilandguirlande, die den Archipel in 't Zuiden afsluit van den Indischen Oceaan, tusschen Java en Bali door te snijden. Moet dit onverbiddelijk gebeuren, dan is het beter de grens tusschen Bali en Lombok te leggen; straat Lombok is breed en diep, althans in vergelijking van straat Bali. Bali ligt nog, met Sumatra, Borneo en Java, op het onderzeesch plateau, dat het groote vasteland van Azië-Europa naar het Zuidoosten voortzet, gelijk het plateau der Noordzee met de Britsche eilanden, dat naar 't Noordwesten doet. Evenals de Noordzee zijn ook de Java-zee, de zuidhelft der Chineesche zee en de straat van Malakka bijna nergens dieper dan 100 M., grootendeels nog veel minder diep. En evenals in Groot-Brittannië en Ierland leven — of hebben geleefd — op Sumatra, Borneo, Celebes vele groote en wilde zoogdieren, die de naburige deelen van het vasteland bewonen en die niet op boomstammen kunnen zijn komen aandrijven, noch door menschen zijn meegevoerd. Zoo

Krater Tjiwidei, Bandoeng.

de koningstijgers in de lagere berglanden van Sumatra en Java, de panters in de hoogere, ook op Bali. Rhinocerossen zijn op Java zeer zeldzaam geworden; slechts in enkele bergstreken vindt men er nog; op Sumatra en Borneo zijn er meer. De schuwste dieren van het groote wild zijn de bantengs, wilde runderen, die op Java, Sumatra en Bali leven. Op de beide eerste eilanden komen ook wilde honden voor, sterke, fraaie dieren. Olifanten leven op Sumatra, evenals tapirs; de eerste zijn ook op Noordoost-Borneo te vinden, maar als afstammelingen van een aldaar ingevoerd en losgelaten paar. Wel heeft Borneo, evenals Sumatra, den Maleischen beer. Talrijk zijn op alle drie de eilanden herten en wilde varkens; met de uitbreiding der bewoning naar de bergstreken neemt hun aantal echter evenzeer af als dat der andere genoemde dieren; vooral dus sterk op Java.

Waar de zeeën diep worden, is aan deze diersoorten een grens gesteld, dus in de straten van Lombok en Makassar. Dat wijst er op, dat de plateau-eilanden langer met Azië

Landschap in Cheribon met den spitsen, oud-vulkanischen Goenoeng Kromon (585 M.).

verbonden zijn geweest dan de diepzee-eilanden; want al deze zoogdieren behooren tot de jongere aardbewoners.

In 't Oosten van den Archipel eenzelfde geval als in 't Westen: Nieuw-Guinea verrijst op het Noord-Australisch zeeplateau, bedekt door de Alfoeren-zee, die nergens dieper is dan 150 Meter. En ook hier klopt de verspreiding der zoogdieren met de bodemverbinding: de voor Australië zoo karakteristieke buideldieren leven in tal van soorten op de Nieuw-Guinea-groep.

Tusschen de beide plateau's ligt een gebied van diepe zeebekkens, de meeste tot 3000 à 5000 M. diep, de Banda-zee het diepst, tot 6500 M. Ze zijn omringd door onderzeesche ruggen, waarop zich kleinere en grootere eilanden verheffen. En bovendien zijn hier twee eilanden gelegen, wier grillige, spinvormige gedaante nergens op aarde haar weerga vindt, terwijl — allermerkwaardigst geval! — die vorm bij beide tot in onderdeelen overeenstemt,

hoewel ze in grootte sterk verschillen: Halmaheira is een bijna gelijkvormige miniatuuruitgave van Celebes: wel ontbreekt de Noordelijke arm, maar daar ligt het eiland Moro, dat door een zeer ondiepe straat is afgescheiden. Een voldoende verklaring van deze zonderlinge gedaanten kan nog niet worden gegeven bij de onvolledige kennis hunner geologische gesteldheid. Dit is echter zeker, dat dit gansche gebied der diepe bekkens een landruïne is, verbrokkeld door daling van stukken der aardkorst. Zoo zet zich hier het karakter der geheele Oostkust van Azië voort, die overal begeleid is door diepe randzeeën, met eilandfestoenen omkranst.

In de rij Sumatra–Java–Kleine Soenda-eilanden is na te gaan, hoe het bedrag der daling van West naar Oost toeneemt, naarmate men zich van het Aziatische vasteland verwijdert. Sumatra is een eiland met breede, massieve gedaante. Een samenhangend gebergte neemt de geheele Westhelft in beslag. In 't Noorden bestaat dit bergland uit groote hoogvlakten. In Midden-Sumatra verdwijnen die en maken plaats voor ruime lengtedalen, die de hooge ketenen scheiden: de gemiddelde hoogte van het gansche gebergte is hier geringer, vooral indien men de vulkanen uitzondert, die de hoogste toppen vormen: zij moeten uitgezonderd, omdat de kracht van het vulkanisme niet met de daling Oostwaarts afneemt, maar eer toeneemt. In sterker mate zijn nog in Zuid-Sumatra en West-Java de vulkanen de eenige hooge verheffingen. Maar de eenheid in het gebergte blijft hier nog bewaard, met uitzondering van de kloof der Soenda-straat. In West-Java is het Preanger bergland een klein massief, maar in het middendeel des eilands is de verbrokkeling reeds duidelijk waarneembaar. Het gebergte lost zich op in ketenen, met laaglandsstrooken afwisselend en in 't Oosten is de voornaamste bergrij opgelost in afzonderlijke groepen, zoodat de zee slechts een paar honderd Meters zou behoeven te rijzen om dit stuk des eilands tot eenige eilandjes te versnipperen: zooals dan ook in 't verste Oosten de zee in het land gedrongen is en Madoera afgescheiden heeft. In de Kleine Soenda-eilanden is de verbrokkeling volkomen, en naar 't Oosten worden de eilanden steeds kleiner. Timor vormt een uitzondering, maar het ligt buiten de rij en neemt een zeer bijzondere plaats in, zooals uit zijn afwijkende geologische gesteldheid blijkt, waaromtrent in den allerjongsten tijd zeer merkwaardige ontdekkingen zijn aangekondigd.

En wat hier van Sumatra en Java gezegd is, geldt ook van hunne negatieven: de langwerpige kuilen in den zeebodem, die hunnen buitenkant begeleiden. Zulke „troggen" of „killen" zijn er in de laatste jaren veel ontdekt, de meeste langs Oost-Azië's eilandrijen en hunne voortzettingen in Polynesië. Maar het merkwaardige is, dat hier een dubbele ligt, waarvan de buitenste veel dieper is dan de binnenste. Beide nu reiken ten Zuiden van Java tot veel grootere diepte dan buiten Sumatra. En ten slotte, de rug, die tusschen hen verrijst, draagt langs Sumatra een reeks van eilanden en daalt langs Java tot beneden 2000 M. diepte.

Lavastroomen van den Goentoer: de stroomen beginnen een eind onder den hoogsten top en dalen af naar links; de meest linksche tot ver in de vlakte.

Hoeveel verschillende indeelingen voor den Archipel ook zijn voorgeslagen, de Regeering blijft bij de hare: *Java* (met Madoera) en de *Buitenbezittingen*. En zeker terecht, want wel berust deze verdeeling niet op de natuur, maar zij is in overeenstemming met de ***kultuur***. Zij is dat nog meer, wanneer men bij Java en Madoera twee naburige eilanden, Bali en Lombok, voegt. Treffend is de tegenstelling tusschen dit middenstuk der Soenda-rij en al het overige samen: de eerste vier eilanden zijn dicht bevolkt, van geen der andere kan dat gezegd worden, enkele zeer kleine uitgezonderd. De Java-Lombok-rij heeft op een dertiende der grootte van het geheel (binnen de Nederlandsche grenzen gerekend) meer dan drie vierde van het aantal bewoners. En deze tegenstelling is zeer oud. Wel is de bevolking van Java en Madoera in de 19de eeuw sterk toegenomen, maar reeds in den Hindoetijd, die ongeveer met onze Middel-

Van Java's Noordkust nabij Lasem (vlakke kust). Links op den voorgrond de Groote Postweg.

eeuwen samenvalt, had Java vele dichtbewoonde laagvlakten en berghellingen. Kan men de oorzaak benaderen, waardoor altijd Java, niet Sumatra of Borneo, het hoofdeiland van den Archipel is geweest? Zij is wel in de geographische gesteldheid te zoeken.

Java heeft het voorrecht dat soort van laagvlakten te bezitten, waar de sawahbouw, de rijstbouw met kunstmatige bevloeiing, zich het best kon ontwikkelen. De vlakten van Borneo zijn bedekt met onafzienbare moeraswouden, die zich tot het weinig vruchtbare, niet-vulkanische binnen- en bergland uitstrekken. Door de bijna horizontale ligging dier vlakten konden de inlanders den toevoer en afvoer van het water niet beheerschen. De polderbouw in den omtrek van Pontianak, waar men duizenden Kilometers sloten gegraven heeft om de moerassen droog te leggen, dagteekent uit later tijd. De Sumatraansche vlakte heeft eveneens een zeer breeden moerasgordel en ook daar konden de rijstbouwers de groote rivieren, die

De Solo nabij Soerakarta, bij lagen waterstand.

de lage landen doorstroomen, niet benutten en beteugelen. Zoo bleef ook op Sumatra de sawahbouw beperkt tot enkele streken, óf van geringeren omvang dan op Java, óf verder weg in de binnenlanden gelegen, en dus voor den handel moeilijk bereikbaar. Op Java zijn de laaglanden zeer vruchtbaar, want nergens is het aantal vulkanen in verhouding tot het oppervlak zoo groot; ook hebben de meeste vlakten meer helling en daar, aan de oevers der kleine beken en zijrivieren, zijn de Indische boeren in hun element: in die stroompjes bouwden ze hun stuwdammen van grint en klei en klapperboomen; de eerste banjir van elken Westmoeson slaat ze weg, maar telken jare legt het dorp met hetzelfde geduld een nieuwen dam. Aldus ontstond die echt-Javaansche landbouw, die een zoo dichte bevolking op het platte land mogelijk maakt, als waarvan men in Europa geen voorstelling heeft. Uren ver kan men reizen tusschen onafgebroken dorpsrijen door.

Aan Java's Noordkust, nabij Lasem, ten Oosten der afbeelding op blz. 28 die Postweg vlak langs de kust, langs den voet van den Goenoeng Lasem.

Een dichte bevolking is voorwaarde tot hooger ontwikkeling. Aan de irrigatie der vruchtbare laaglanden was de kultuur in den Archipel gebonden, evenals dat geldt van de vier oudste beschavingscentra der Oude Wereld: Egypte, Mesopotamië, het Vijfstroomenland, de Chineesche laagvlakte. En ook in Amerika, waar de oude beschaafde staten op *hoog*vlakten lagen, beheerschte de bevloeiing den landbouw, in Mexico en Peru beide. In al deze kultuurkringen was het de droogte, die tot waterbeheer noopte; op Java, als in andere streken van het Zuid-Oost-Aziatisch moesongebied (Voor- en Achter-Indië, Zuid-China, Japan) was het de eigenschap der rijst, liefst als moerasplant te groeien. Zoo is de rijst voor dit gebied een allerbelangrijkste kultuurdrager geweest.

Java's tweede voordeel was zijn centrale ligging. Deze had het vóór boven Noordoost Sumatra, dat overigens de meest gelijksoortige voorwaarden bood, maar op kleiner schaal.

Door die ligging kon Java in den Hindoe-tijd de eerste handelsmogendheid worden, met dien grooten uitvoer van rijst en vee, die het tot de voorraadschuur van den Archipel maakte en met het monopolie der Molukken-vaart. Men heeft wel gelijk met te zeggen, dat de Hindoe's pas de kracht hebben aangebracht, die aan de Hindoe-Javaansche rijken voor langen tijd de hegemonie in den Archipel verzekerd heeft. Maar de fijnste beschaving van alle volken van den Archipel bezaten de Javanen reeds vóór de komst der Hindoe's, als blijkt uit hun muziek en tooneel, de merkwaardige wajang- en topeng-spelen, door de gamelan begeleid, die niet van elders ontleend, maar specifiek Javaansch zijn. Juist op Java vestigden de Hindoe's zich het meest, gelijk later Chineezen, Arabieren, Nederlanders, omdat zij daar het beste milieu vonden. Dat het Hindoe-Javaansche koloniale rijk grooter en machtiger is geweest dan de vele andere leenstaten, vroeger of later door kustvolken in den Archipel gesticht — Djohor, Atjeh, Makasser, Ternate, Tidore —, dat is mede te danken aan de volkrijkheid der Javaansche vlakten, waardoor de koloniën voortdurend nieuwe immigranten uit het moederland konden krijgen; zoodat ze niet, als die der andere Archipel-volken, overal aan de kusten bleven hangen, maar zich hier en daar uitbreidden tot ver in het binnenland.

Het behoort niet tot onze taak, na te gaan door welke oorzaken de Javanen den handelsgeest en de lust in de zeevaart, die hen vroeger kenmerkten, bijna geheel verloren hebben. Maar het scheen ons gewenscht hier kortelijk aan te toonen hoe natuurlijke oorzaken in beter dagen tot ontwikkeling van den ondernemingsgeest hebben geleid; zoodat nieuwe expansie verwacht mag worden, indien de tijd van patriarchaal bestuur ten einde raakt en de Javaan opnieuw leert zelf de handen uit de mouwen te steken, in plaats van de heeren voor zich te laten zorgen, en den Chineezen de handelswinst te laten, die hijzelf verdienen kon.

Java wordt van oudsher door het spraakgebruik in drie gebieden verdeeld, West-, Midden- en Oost-Java; waarbij het smalle Oostelijk aanhangsel als de Oosthoek een onderdeel van het derde gebied vormt. Deze indeeling berust op de natuur des lands, met name op de uitbreiding en de geaardheid van berg- en laagland, maar vindt ook deels in ethnographische, deels in economische toestanden haar rechtvaardiging.

Wanneer iemand pas uit Nederland te Batavia is aangekomen, zal hij vreemd opzien, als hem de vraag gedaan wordt: of hij plan heeft ook naar Java te gaan? Tot het eigenlijk land der Javanen behoort het Westen des eilands niet. Het hoofdvolk zijn daar de Soendaneezen, die hun volkskenmerken het meest eigenaardig ontwikkeld hebben in het groote Preanger Bergland, dat de Zuidhelft van West-Java vormt, terwijl zij in de laagvlakte langs de Noordkust vermengd zijn met kolonisten, vooral Maleiers en Javanen, wier talen daar de hunne ten deele hebben verdrongen, of daarmede tot nieuwe dialecten zijn saamgesmolten.

Lava van een n[illegible] kegel van den Lamongan, in 1898 verrezen midden in een koffietuin, [illegible] de vernielde koffieheesters en schaduwboomen.

Lahar (dal met modderstroom) op de helling van den Kloet, kort na de uitbarsting van 1901. Op den achtergrond, links van het midden, de steile hoogste spits van den berg (1730 M.), daarvóór de witte stoomwolk, opstijgend uit het kokende kratermeer.

Dit *West-Javaansche bergland* is verreweg het grootste samenhangend hoogland des eilands, het eenige dat aan de ontwikkeling van een eigen volkswezen ruimte bood. En daartoe kwam het nog slechts ten deele in aanmerking: langs de bijna havenlooze kust van den Indischen Oceaan ligt in de *Preanger* Regentschappen en den aangrenzenden hoek van *Bantam* een woest en ruig hellingland, grootendeels door de uitschuring der rivieren stukgesneden tot scherpe kammen en diepe dalen, waarin de schrale, arme bevolking hier en daar wat kleine sawahs heeft aangelegd, terwijl ze elders van roofbouw op de hellingen leven moet. Het Bantammer bergland is zelfs geheel met ongerepte oerwouden overtogen, behalve dat daarin de kleine stam der heidensche Badoewi's leeft. In de Preanger wisselen de wouden kustwaarts steeds meer af met alang-alang en rietgewas, kreupelhout en bamboebosschen. De vruchtbaarheid en daarmee de bevolking verminderen er naar 't Zuiden; tijgers, bantengs en neushoorns leven nog in deze eenzame wildernissen.

Zoo heeft dit Zuidland der Preanger niet kunnen deelen in de hooge vlucht, die de ontginning van de Noorderhelft der residentie in het laatste derde deel der 19de eeuw kon nemen, dank zij de betere bestuursregeling, den arbeid van Holle en anderen ten bate van den inlander en de uitbreiding der cultures voor de Europeesche markt. Dat Noorden is het vulkanenland, dat zich uitstrekt van de Salak bij Buitenzorg tot voorbij den Galoenggoeng, oostwaarts van Garoet; als twee voorposten staan in 't Noordwesten bij straat Soenda de Karang-Poelosari-groep, in 't Noordoosten de rijzige kegel van Cheribon's berg, de Tjerimai. Dat vulkanenland bezit vele zacht glooiende hellingen, waarvan die van den Gedeh, die *Soekaboemi* en *Tjiandjoer* dragen, in vruchtbaarheid slechts geëvenaard worden door de oostelijke Galoenggoeng-helling, met *Tasikmalaja* en *Singaparna*. Beide streken worden nu en dan met versche vulkanische asch bedekt, die de akkers meer verbetert dan bemesting zou kunnen doen. Bovendien omsluit dat gebied een aantal hoog gelegen „meervlakten", zoo genoemd, omdat het eenmaal meren waren, totdat de rivieren, die hun afstrooming vormden, zoo diep insneden, dat het meerwater geheel werd afgetapt. In enge, steilwandige kloven met fraaie watervallen hebben ze zich een uitweg gebaand. De grootste dier tusschen hooge vulkaanrijen ingesloten hoogvlakten is de centraal gelegene van de Tji Taroem, die de bloeiende hoofdstad *Bandoeng* draagt, en naar deze plateau van Bandoeng genoemd wordt. Vermaarder nog als gezondheidsoord en om haar natuurschoon is de Tji Manoek-vlakte, het plateau van *Garoet*.

Het parklandschap van Madoera.

De sawahvlakten, waarin deze plateau's en lagere hellingen zijn herschapen, worden omringd door kransen van Europeesche landbouwondernemingen, hoogerop tegen de bergen gelegen. Was eens de Preanger het eerste koffieland van Indië, dien rang heeft het verloren, maar voor de koffie zijn de thee en, meer omhoog nog, de kina in de plaats gekomen, die

beide buiten dit bergland van weinig beteekenis zijn in den Archipel. Terwijl de Java-thee steeds beter markt verkrijgt, is de Preanger voor kina verreweg het eerste productieland der gansche aarde, dat 70% van den oogst levert en waardoor Amsterdam de wereldmarkt voor kinabast geworden is.

Draagt West-Java het grootste gebergte des eilands, ten Noorden daarvan ligt mede de grootste vlakte, zich uitstrekkend van de Bantam-baai tot de stad Cheribon, met een lengte van ongeveer 270 K.M. — een afstand als van Groningen naar Maastricht — bij een breedte van 40 tot 60 K.M. De economische toestand dezer vlakte is verre van onverdeeld gunstig. Het grootste deel der residentie Batavia en belangrijke stukken van Cheribon en Bantam bestaan uit particuliere landerijen en daar wordt voor de belangen der inlanders te weinig gezorgd, vooral waar Chineezen en Arabieren de landheeren zijn, als veelal in de Batavia'sche ommelanden. In het landschap Krawang en het naburig deel van Cheribon liggen nabij de kust nog groote onontgonnen terreinen. Zoowel voor Bantam als voor Krawang zijn thans bevloeiingswerken in uitvoering. De voornaamste gewassen der vlakten zijn rijst en kokospalmen; en rijst zoowel als kopra worden uitgevoerd. Cheribon en Batavia zijn de eenige residentiën van Java, die veel rijst uitvoeren; in het eerste is Indramajoe de groote rijsthaven, in het laatste gaat de handel over de hoofdstad. Dat de opbrengst hier grooter is dan de bevolking voor een goede voeding noodig heeft, mag uit dezen uitvoer evenmin worden afgeleid als uit Ruslands graanexport. De uitvoer van het vruchtvleesch der kokosnoot in gedroogden staat, de kopra, is hier, als in vele andere streken van den Archipel, in de laatste jaren een ware uitkomst voor de bevolking geweest, die van dezen export meer rechtstreeks voordeelen trekt dan van die der andere groothandels-artikelen, vooral nu de prijzen zijn gerezen, doordat de kopra niet alleen in de zeepfabrikatie, maar sedert kort ook in eetbare waren gebezigd wordt.

De oude, eenmaal zoo machtige sultanszetel *Bantam* heeft niets van haar vroegere grootheid over dan een groote moskee en de graven der Sultans, waardoor het nog altijd een der heiligste van Java's vele bedevaartplaatsen vormt. Er naast ligt het levendige haventje *Karang Antoe*, waar de Chineezen den handel in handen hebben; ter wille der gezondheid wonen deze echter niet hier, maar in de kleine residentie-hoofdplaats *Serang*.

... van Madoera; op den voorgrond komt uit het zand de koraalrots te voorschijn van het opgeheven koraalrif, dat als stuifdijk dienst deed.

Batavia, Semarang, Soerabaja zijn de drie groote havensteden van West-, Midden- en Oost-Java. *Batavia* staat in den goederenhandel ver bij Soerabaja achter, dat een achterland met meer koopkracht bezit; maar het is de zetel der meeste hoofdkantoren der groote handels-instellingen en daarbij de grootste ambtenaarsstad. Een uitgestrekte kring van inlandsche wijken (kampongs) omgeeft de oude Europeesch-Chineesche benedenstad en de meer moderne bovenstad;

administratief behooren die wijken niet alle tot Batavia en zoo is — vreemd geval — het ware bevolkingscijfer van deze hoofdstad nog altijd niet wel te benaderen. In 't Zuiden verbreeden de kampongs zich tot een reusachtig geheel, dat bijna twee uren gaans beslaat van Noord naar Zuid en ruim zooveel van West naar Oost. Dit in zijn geheel medegerekend, heeft Batavia wellicht 200.000 inwoners.

De baai van Batavia is tegen stormen uit het Westen voortreffelijk beschut door het lange rif der Duizend eilanden (het zijn er honderd, waarvan twee bewoond) en door den kleinen koraal-archipel, voor en in de Westhelft der baai gelegen; mooie, stille plekjes donker-

De eilandheuvel in het Karbouwengat, Padangsche Bovenlanden.

groen in het golvengeschitter, die de invaart der baai tot een lusttocht maken; in 't Oosten is het water door de Tji Taroem voor koraalvorming te modderig en te brak.

Batavia is nog de eenige stad van Java, die een kunsthaven heeft. Alle andere steden der Noordkust hebben open reeden, behalve Soerabaja, waar de reede iets heeft van een natuurlijke baai, maar waar de gelegenheid voor lossen en laden zoo onvoldoende is, dat ook hier tot havenbouw zal worden overgegaan. Bij Batavia koos men daartoe den hoek *Tandjong Priok*, als het eenige punt der baai waar geen aanslibbing, maar afslag plaats heeft. Van 1877 tot '83 duurde het werk, waarvan de eer der ontwerping vooral aan J. J. A. Waldorp, die der uitvoering aan J. A. de Gelder toekomt. Verruiming is thans weer noodig.

Buitenzorg, aan den zuidrand der vlakte gelegen, is wel een zeer oneigenlijke naam

voor de residentie van den man, die het grootste eilandenrijk der aarde bestuurt; voor de stad, waar het centraal station der regeering, de Algemeene Secretarie is gevestigd. Beter verdiende de plaats dien naam, toen Van Imhoff haar stichtte, als buitenverblijf voor zich en zijne opvolgers, hooger gelegen dan wat tot dusver daarvoor diende, het landhuis Weltevreden. Steeds hooger hebben de landvoogden de rust en de koelte gezocht; thans wordt in den warmsten tijd Buitenzorg verlaten voor het hoog op den Gedeh gelegen Tjipanas, dat Van Imhoff almede ontdekte.

Terwijl vele afdeelings-hoofdplaatsen van Java elkaar gelijken als kokosnoten, heeft Buitenzorg een zeer bijzonderen stempel. Niet alleen als ambtenaarsstad, waardoor de lanen der Europeesche wijken er langer en talrijker zijn dan ergens in het binnenland, maar ook als plaats van den Plantentuin; want de tallooze vreemdlandige gewassen, die dezen tuin bevolken, sieren ook de erven der inwoners en behoeden de plaats voor het eentonige, dat de bekende wittepot-tuinen aan de meeste steden van Java geven. Het grootsche loofgewelf der wegen heeft Buitenzorg met vele andere kotta's gemeen; bij het regenrijke klimaat geeft het dikwijls aan de plaats iets sombers, maar in den zonneschijn der weldadig frissche morgenuren is geen schooner stadswandeling denkbaar.

Tusschen Midden- en Oost-Java valt het moeilijker een grens te trekken dan tusschen het eerste en de Soenda-landen. Naar de bodemgesteldheid moet *Midden-Java* zich tot het smalle deel des eilands bepalen, want waar dit zich opnieuw verbreedt, begint in Soerakarta het stroomgebied van Java's grootste rivier, de Solo, dat dan in zijn geheel bij Oost-Java valt. Maar economisch kan geen scheiding gelegd worden tusschen de beide Vorstenlanden, zoodat Soerabaja nog bij Midden-Java dient getrokken en daarmede ook Semarang, welks hoofdstad de uitvoerhaven dezer gewesten is.

Waar Java zich versmalt, versmalt zich ook zijn gebergte en neemt den ketenvorm aan. De hoofdkam verheft zich in 't midden tot den majestueuzen kegel van den Slamat en verbreedt zich in 't Oosten tot het reeds genoemde Diëng-gebergte. Aan den zuidvoet van het gebergte loopen de lengtedalen van Tji Tandoei en Kali Serajoe, het laatste vooral zeer dicht bevolkt. Beneden de hoofdstad *Banjoemas* breekt de Kali-Serajoe door het Zuid-Serajoe gebergte, een lagere parallelketen, en bereikt de kustvlakte, waarin *Tjilatjap*, de eenige handelshaven der Zuidkust van Java, gelegen is. Westwaarts wordt dit kustland door den heuvelrug van het eiland Noesa Kembangan, oostwaarts door duinenrijen omzoomd. Het was nog in historischen tijd grootendeels moeras en dat is het nog in 't Westen, een schier onbewoond waterwoud. Het laagste deel is een open plas, de Segara anakan (= kindzee, kleine zee), waar langs de kust een achttal paaldorpen, door visschers bewoond, in 't water staan. In de kustvlakten van Oostelijk Banjoemas en van het oude landschap Bagelen — thans tot de residentie Kedoe behoorend — zijn de rawa's in de laatste halve eeuw drooggelegd. Ze behooren nu tot de dichtst bevolkte deelen van het land, door onafgebroken kampongrijen doorsneden. Vooral Bagelen heeft overbevolking en daardoor armoede.

Armoede tengevolge van den staatkundigen toestand hebben de vlakten der Vorstenlanden, Djokjakarta en Soerakarta. Europeesche landhuurders teelen hier suiker en tabak, en nog een weinig indigo. Leidt de Javaan in 't algemeen een zeer sober bestaan, er is een in 't oog loopend verschil tusschen den toestand in de meeste gouvernements-streken en die in de Vorstenlanden, waar de vorsten en de adel nog moeten leeren, dat ook de mindere man zijne rechten heeft, wat zelfs niet alle landhuurders steeds voldoende in 't oog houden.

Djokjakarta heeft ten Zuidoosten der hofstad een tweede centrum, de groote plaats *Kota Gedé*, eenmaal de hoofdplaats van het Mataramsche rijk; er wonen veel gegoede Javaansche kooplieden.

Oostelijk van den Diëng loopen twee vulkaanrijen Noord-Zuid; westelijk het fraai

Waterval aan de helling van den Merapi Padangsche Bovenlanden.

kegelvormig tweelingpaar Sindoro-Soembing, oostelijk de Oengaran, Merbaboe en Merapi. Daartusschen ligt het schoone, vruchtbare hoogdal van Kedoe, waar, evenals tegen den Diëng, veel tabak groeit voor de inlandsche markt; ook hier is de bevolking arm, omdat de Chineezen den tabakshandel in handen hebben. *Magelang* is de mooie hoofdplaats. De Merapi is de meest werkzame vulkaan, heeft dan ook de best bebouwde hellingen, maar ook de andere zijn tot hoog opwaarts in kultuur gebracht.

De krater van den Merapi vertoont de merkwaardigheid, dat zich daarin nu en dan (in de 19de eeuw drie- of viermaal) een berg van lavabrokken verheft, die meestal jaren achtereen langzaam hooger wordt en eindelijk den kegelmantel overstelpt, zoodat steenstortingen plaats hebben. Ten slotte wordt de blokkenberg uitgeworpen of verzinkt weer in den krater.

De Noordervlakte van Midden-Java is het Westelijkste groote suikerland; in de laatste jaren zijn er vele bevloeiingswerken aangelegd. De suikerstreken liggen vooral bij de drie steden *Cheribon*, *Tegal* en *Pekalongan*, die tevens de uitvoerhavens zijn; het laatste heeft bovendien een belangrijke batiknijverheid.

Semarang heeft evenals Batavia een oude, bekrompen stratenstad en een ruime, nieuwe lanenstad. Het is de eenige stad aan Java's Noordkust, waar steile heuvels dicht de kust naderen. Men heeft daarop de voorstad Tjandi gebouwd.

Oude krater van den Merapi. Padangsche Bovenlanden.

De doode Moeria-vulkaan was nog niet lang geleden een eiland; in de 18de eeuw konden zeeschepen er nog zuidwaarts omheen varen; zoo is de vlakte van Demak een zeer jong en bijna horizontaal land, een binnendelta, waar de overstroomingen der bergrivieren zeer hinderlijk zijn, omdat het water slecht afloopt. Een groot waterwerk heeft eenige verbetering gebracht. De stad *Demak* is Java's voornaamste bedevaartplaats; zeven malen er heen te gaan staat met den Mekka-tocht gelijk; van hier uit begon de Islam de verovering van Java. — Eerst de drogere deelen om den Moeria-voet zijn weer een suikerstreek. Daarin ligt *Koedoes*, een belangrijk centrum voor den binnenlandschen handel, die hier niet alleen in handen is van Chineezen, maar ook van inlandsche kooplieden.

Het breede deel van *Oost-Java* kenmerkt zich door een merkwaardige afwisseling van berg- en laaglandstrooken. Steil verrijst in 't Zuiden uit den Oceaan de Goenoeng Kidoel (= Zuidergebergte), in 't middendeel een bergland inderdaad, heuvelland in de vleugels, waar het kalkgesteente overheerscht. Over den zeer eigenaardigen oppervlaktevorm van den grootendeels nog in de Vorstenlanden gelegen westervleugel, den Goenoeng Sewoe (= duizendgebergte) is reeds gesproken. De kalksteen is er ten deele met vruchtbare leemlagen bedekt en de bevolking is er sterk toegenomen sedert den tijd toen Junghuhn, 70 jaar geleden, dit toen nog in stille afzondering gelegen merkwaardige landschap aan de wetenschap ontdekte. Het

hoogere middendeel van den Goenoeng Kidoel, in Zuidoost-Madioen en Zuidwest-Kediri, heeft minder bevolking. Rootbouw en koffiecultuur hebben er de meeste wouden doen verdwijnen: de laatste is te niet gegaan en het eentonige alang-alang bedekt het meerendeel der hellingen. De kust is vooral in Kediri ingesneden door diepe baaien, met kleine vlakten tusschen de hooge rotswanden, het fraaiste kustland van Java. Het kalkgebergte van den oostvleugel, het landschap Loedaja in Zuidoost-Kediri en Zuidwest-Pasoeroean, is nog grootendeels met oerwoud overtogen en schier onbewoond.

De vulkaanrij van dit deel des eilands bestaat uit drie geheel afzonderlijk uit de laagvlakte oprijzende bergklompen; de ruigbegroeide ruïnen van Lawoe en Wilis en de groep Ardjoeno-Kawi-Kloet, die vol afwisseling is. De Ardjoeno vormt een rij van vijf hooge kegeltoppen, dicht aaneen geschaard; de noordelijkste, de Walirang, heeft zeer krachtige solfataren.

Sintang, aan de samenvloeiing van Kapoeas en Melawi, Borneo.

Aan de Noordhelling ligt het natuurlijke parkland, waar de bewoners van Soerabaja verfrissching zoeken in Prigen, Trètès, Trawas. Tusschen Ardjoeno en Kawi ligt een der mooiste hoogdalen van Java, dat der Kali Konto, dat men van Malang uit bereikt langs den vermaarden weg over de steile helling van den Radjègwesi (ijzeren heining).

De Kloet heeft hevige asch-uitbarstingen, en werpt daarbij het water van zijn bergmeer uit, waardoor de Brantas een moddervloed wordt; maar de koffietuinen krijgen door de asch nieuwe vruchtbaarheid.

De laagvlakten, die de vulkanen scheiden, zijn de vlakten van Madioen en Kediri, met de gelijknamige hoofdplaatsen. Beide behooren reeds tot het groote gebied van suikercultuur, dat economisch de belangrijkste streek van geheel Java vormt en zich van hier met een kleine onderbreking tot straat Bali voortzet. Volgt men de Kali Brantas in de residentie Soerabaja, dan neemt de suikercultuur nog toe en in de delta is zij het aanzienlijkst; ook is

daar de bevolking het allerdichtst. In 't begin der 18de eeuw was deze Brantas-delta nog bijna geheel een woudmoeras; een eeuw later waren nog vele rawa's over. Thans zijn ze alle verdwenen, wat te danken is aan den aanleg van het grootsche waterwerk, in 't midden der 19de eeuw aangevangen, waardoor men de afwatering geheel in zijn macht kreeg.

Soerabaja is Indië's grootste handels- en industriestad, de in- en uitvoerhaven van het suikerland. De stad strekt zich ver langs de Kali Mas, den Noordelijken Brantastak, een levensader die Batavia noode mist. Het is de levendigste stad van onze Oost.

Benoorden de vulkanenrij strekken zich twee lange heuvelruggen van West naar Oost, de Goenoeng Kendeng en het Noorder Kalksteengebergte; zij vormen de streek der djatiwouden, bijna de eenige bosschen van Indië die stelselmatig worden geëxploiteerd. Tusschen beide heuvelreeksen ligt de lange Solo-vallei, onvruchtbaar door te geringen regenval en in zijn benedendeel blootgesteld aan overstroomingen der rivier, die soms 9 M. rijst boven zijn laagsten stand.

De *Oosthoek* is een landje van niet geringe beteekenis. De suikercultuur zet zich hier in Pasoeroean en Besoeki langs de Noordkust voort en wordt ook in de vlakte van *Banjoewangi* aan straat Bali gedreven. Bovendien ligt hier de grootste koffiestreek des eilands, op de berghellingen om het fraaie en ruime plateau van *Malang*, zoowel op Ardjoeno en Kawi in 't Westen als op Tengger en Smeroe in 't Oosten. En verder de grootste tabakstreek, die van Djember en Loemadjang, een nieuw ontgonnen vlakte aan de Zuidkust.

Op de grens der residentiën Pasoeroean en Besoeki staat de *Jang*-vulkaan, een zeer ruw en ongenaakbaar bergmassief, met de diepste ravijnen van Java (meer dan 1000 M.). Het zadel bezuiden *Bondowoso* — Besoeki's hoofdstad — scheidt haar van den laatsten vulkaanreus in de rij, de reeds besproken Idjen-Raoen-groep.

Kelang Gak, waterval in den oever van den Mahakam (Borneo).

Wie van Java oversteekt naar Madoera, dat een voortzetting der Noordelijke heuvelrijen van Oost-Java vormt, vindt een geheel eigen landschapsbeeld. Madoera's heuvelland is een land van zachte tinten en zachte lijnen, met hier en daar een scherpe, witte kalkspits ter afwisseling. Het eentonige djatiwoud, dat in de overeenkomstige heuvels van Rembang het landschapskarakter bepaalt, is op Madoera bijna geheel uitgeroeid. In de plaats er van is een parklandschap gevormd, geen natuurlijke savanne dus, maar door de Madoereezen aangelegd. De kalk- en mergelbodem is schraal, maar waar het even te doen is, met bouwvelden bedekt; op Java liggen die nergens zoo aaneengesloten op zoo armen grond. Bevloeiing wordt niet toegepast, doordat de beken in diepe dalen stroomen; maar toch zijn de velden waarop vooral maïs groeit, meest als sawahs aangelegd, door walletjes gescheiden om het regenwater vast te houden en het afspoelen der bouwkruin te voorkomen. Op die kleine

dammen staan levende of steenen paggers, die aan tuinen doen denken. En overal ziet men alleenstaande boomen- en bamboegroepen; ook de meeste huizen staan afzonderlijk, te midden der velden, iets wat op Java nergens voorkomt. In de onvruchtbaarste deelen liggen de kalkgronden, met steenbrokken bezaaid, om beurten braak, en bedekken zich dan met laag en stekelig kreupelhout, of er groeien weiden van kort gras, door hunne droogte de kleur onzer heiden hebbend, waarop de sapi's grazen, het beste vee van den Archipel, de trots van den Madoerees en het voornaamste uitvoerartikel des eilands. Alang-alang, op Java zoo ondragelijk veelvuldig, komt weinig voor: het neemt met zoo slechte gronden geen genoegen. Cactusachtige planten zijn een bijzondere trek van het landschap.

Gezicht in den Kiham (stroomversnelling) Halo. Boven-Mahakam. Borneo.

De kleine kustvlakten, met hun sawahs, hun dorpsboschjes, hun klappertuinen, zijn stukjes Java op Madoera, en door dezelfde trekken verrast, te midden van het heuvelland, het Pajoedan-plateau, waar tabak en aardnoten groeien, die de Madoereezen, zoo noodig plant voor plant, begieten; hetzelfde woekeren met kleine middelen, dat in het schrale bergland van Zuid-China de talrijke bevolking toepast. Ook Madoera is dicht bevolkt, veel meer dan Java, tweemaal zoo sterk als Nederland: het is 't dichtst bevolkte eiland van den Archipel, en toch een der onvruchtbaarste. Vroeger was dat mogelijk door den zeeroof, nu nog door visscherij en door scheepvaart, die met groote prauwen tot Singapore gaat en tot in de Banda-zee; maar ook door het werk zoeken op Java's overwal, waarheen jaarlijks tienduizenden Madoereezen oversteken, om naar hunne dorpen terug te keeren tegen den oogsttijd. Weg te blijven geldt voor onbehoorlijk en zoo blijkt dat ook de Madoereezen niet verstoken zijn van gemeenschapszin, al is die minder krachtig dan bij de Javanen. Zij treft te meer, waar toch de Madoerees een volbloed individualist is. Communaal grondbezit is hier ondenkbaar. De pogingen, vroeger door onze ambtenaren gedaan, om het in de afdeeling Pamekasan in te voeren, zijn evenzeer mislukt als in vroeger jaren de omgekeerde, om Javaansche dessa's over te halen tot „conversie", d.w.z. tot verwisseling van het communaal voor individueel bezit.

Sumatra is meer dan vijfmaal zoo groot als Java; en Java heeft waarschijnlijk zeven maal zooveel bewoners als Sumatra. Men behoeft niet meer te zeggen om te doen inzien, welk een groot verschil in bebouwing, en in alle wijziging van het landschap door de menschen, tusschen beide moet bestaan. Daarbij komt dat ook de natuur uit haar zelve aan deze eilanden meer gelaatverschil heeft meegegeven dan men naar vorm en nabuurschap verwachten zou. Op Sumatra een samenhangend groot bergland langs de West-, een samenhangende groote

laagvlakte langs de Oostkust. In dat bergland — het werd reeds opgemerkt — in 't Noorden uitgestrekte hoogvlakten en verder zuidwaarts hooge ketenen van niet vulkanische gesteenten, die Java geen van beide kent. Ook in den plantengroei geen sprekende gelijkenis, noch in het algemeen uiterlijk der meeste wouden, noch in de daarin overheerschende karakterplanten.

Naar de gesteldheid des lands en de geaardheid zijner bewoners laat zich ook hier, als op Java, een indeeling in drieën verdedigen, in Noord-, Midden- en Zuid-Sumatra, drie namen die trouwens reeds lang worden toegepast, zij het in eenigszins zwevende omgrenzing.

Onder *Noord-Sumatra* is het best samen te vatten het bergland met ruime hoogvlakten en breede hoogdalen, dat in de tegenwoordige staatkundige gebieden Atjeh en Tapanoeli ligt, benevens de niet zeer breede laagvlakte die daaraan oostwaarts paalt. In dit landschap is de invloed der Maleiers, die in het overig deel des eilands het hoofdvolk vormen, gering geweest: beperkt tot eenige zuidelijke kustgedeelten. Te grooter was de invloed van Atjeh, welks nominaal hoofd, de sultan of radja, zijn zetel had te Banda (= havenstad) Atjeh, het tegenwoordige *Kota Radja*, oorspronkelijk de naam van den kraton. Deze stad ligt in het dal der Atjeh-rivier, dat met de omringende hellingen het kleine landschap vormde, dat zeer oneigenlijk G r o o t-A t j e h heet. In den grootsten bloeitijd breidden de sultans het rijk langs de westkust uit tot en met Ajer-Bangis, langs de oostkust tot en met Siak, dus tot in Midden-Sumatra. Ook werd hun gezag erkend door de bewoners van het noordelijk bergland, de Gajo- en Alas-landen. De Gajo-hoogvlakte, 900—1200 M. hoog gelegen, is een savanne, begroeid met hooge grassen, door boomgroepen afgewisseld. Zuidwaarts ervan wonen de aan de Gajo's verwante Alas, op een lager gelegen plateau (± 300 M.), dat hooge ketenen omsluiten.

Het voornaamste uitvoerproduct van Atjeh is de peper, die vroeger het meest van de Westkust kwam, waar de twaalf „peperhavens" lagen; thans is de teelt daar zeer verminderd; op de Noordkust heeft ze nooit veel beteekend; de meeste peper komt nu van de Oostkust, waar *Idi* de eerste haven is. Zuidelijk daarvan ligt een der beste baaien der Oostkust, de Langsar-baai, tot waar de Atjeh-stoomtram thans is doorgetrokken.

Voor eenigen tijd hebben sommigen, als nieuwe uitvoerhaven van Atjeh en Deli, groote verwachting gehad van *Sabang*, ook aan een zeer goede baai gelegen, op Poeloe Weh (poeloe = eiland); het schijnt echter alleen als kolen-

Berglandschap achter Maros, typisch voor dat gedeelte van Zuid-Celebes.

De baai van Gorontalo Noord-Celebes.

station beteekenis te zullen hebben.

Het bergland bezuiden de Alas-landen, benevens de aangrenzende kustgebieden, wordt bewoond door het volk der Bataks. Boomlooze grassteppen bedekken het *plateau van Toba*, 1200—1500 M. hoog gelegen om het Tobameer, het grootste van de vele fraaie bergmeren des eilands, met grootendeels hooge, steile oevers. De watervlakte is weinig kleiner dan de provincie Utrecht. Met 450 meters als de grootste gemeten diepte, behoort het Tobameer tot de diepste meren der aarde. In 't midden ligt het bergachtig eiland — bijna schiereiland — Samosir, tot 1600 M. hoog.

De rivierdalen zijn eenige tientallen meters diep in deze hoogvlakten ingesneden, met steile, veelal loodrechte wanden en vlakke bodems, een dalvorming, ook aan de kleine plateau's van Midden-Sumatra eigen. Die dalbodems vormen een landschap onder het landschap, van geheel afwijkend karakter: zij dragen de sawahs, terwijl op de plateau's alleen ladangs (droge rijstvelden) worden aangelegd.

De vulkanen rijzen in de Bataklanden niet zoo hoog als in het Gajo- en Alasgebied, waar eenige tot boven 3000 M. gaan.

Een der voornaamste centra der zending in het Batak-land is *Taroetoeng*, in het landschap Silindoeng, het lengtedal der Batang Toroe. Zuidwaarts daarvan ligt het groote lengtedal der Angkola en Batang Gadis, die naar elkander stroomen; het dal der laatste vormt het landschap Mandeling, met koffiecultuur.

Tot de Westkust zendt het gebergte hier slechts eenige uitloopers. De eenmaal daartusschen gelegen baaien zijn bijna alle aangeslibd tot moerassige vlakten. Eéne inham is nog in wezen, de ruimste en veiligste der Westkust, de baai van Tapanoeli, met de havenstad *Sibolga*. De andere haventjes, als Natal en Baros, zijn thans doode stadjes; het laatste was in vroeger eeuwen om zijn kamferuitvoer vermaard.

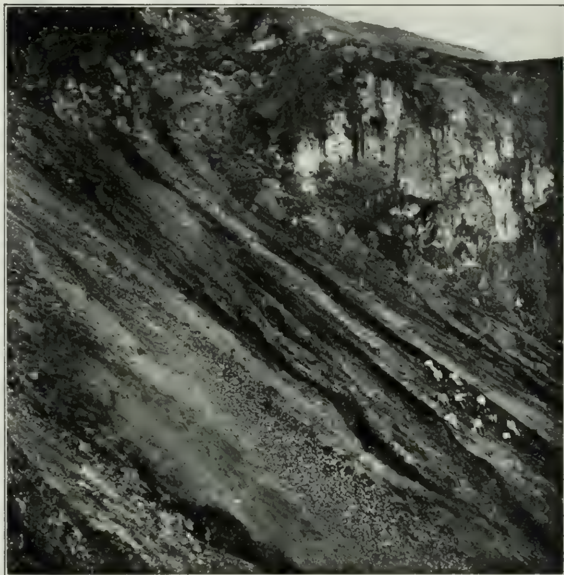
De laagvlakte der Oostkust begint als een smalle strook in oostelijk Atjeh en wordt zuidwaarts steeds breeder, om pas bezuiden straat Bangka weer te versmallen. In Noord-Sumatra ligt hier het gebied, dat tot het meest winstgevend terrein van ons gansch koloniaal bezit is geworden door de tabakscultuur, die hier in 1863 werd aangevangen. Men pleegt het geheel, naar het voornaamste rijkje, *Deli* te noemen. Het strekt zich uit tusschen de rivieren Langkat en Asahan. Achter de strook der strandbosschen, die hier veel smaller is dan bezuiden de Asahan, vangen de tabaksondernemingen aan, meestal tusschen twee der evenwijdig loopende riviertjes gelegen; en ze strekken zich tot den oostrand der vlakte uit. Vele zijn door dijken tegen zee- en rivierwater beschermd; enkele hebben stoomgemalen. Groote veenmoerassen zijn ten behoeve der cultuur gekanaliseerd en drooggelegd. Zoo hebben sommige gedeelten van Deli en Langkat geheel het uiterlijk van een polderland gekregen.

De hoofdplaats *Medan* maakt duidelijk den indruk van een jonge, levendige, bloeiende

plaats. Tegenover de eenvormig gebouwde Europeesche wijken der Javaansche steden treft het meer modern Westersch karakter in aanleg en gebouwen en de grootere afwisseling in bouwtrant. Men heeft hier meer voeling met Europa dan op Java, en druk verkeer met de Straits Settlements.

Benoorden Langkat ligt *Pangkalan Brandan*, een petroleumstad, waarheen deze delfstof uit Perlak in Atjeh door een ruim 150 K.M. lange buisleiding wordt overgepompt.

Midden-Sumatra is het kernland der Maleiers, het rijk van Minangkabau („Oorsprongland") in zijn grootste uitgestrektheid, toen het zoowel de Padangsche Boven- en Benedenlanden als Djambi, Indragiri en Siak omvatte. Het gebied der dusgenaamde „vorsten" van Minangkabau werd later tot de Padangsche Bovenlanden beperkt en in dat mooie bergland zijn de oudste Maleische instellingen het zuiverst gehandhaafd. De eigenaardigste daarvan is ongetwijfeld die van het matriarchaat, het gezinsverband en erfrecht in de vrouwelijke lijn. Dat dit vroeger ook geheerscht heeft in de bovengenoemde deelen der oostelijke laagvlakte is waarschijnlijk te achten. In de „Minangkabausche Ommelanden" (*Rantau Minangkabau*), zooals men de bovenstreken van Rokan, Siak, Kamgar, Kwantan en Batang Hari heden ten dage nog wel pleegt te noemen, blijkt dit uit overblijfselen in het gewoonterecht. Men vindt daar bijv. streken, waar de vererving der materiëele goederen niet meer langs de vrouwelijke lijn plaats heeft, terwijl dat met de titels nog wel het geval is.

In den krater van den Goenoeng Api, Banda-eilanden.

Een grootsch bergland is het Padangsche Bovenland, en te midden van de ongerepte pracht zijner bergwouden vormen de plateau's en dalen de dichtst bewoonde streken des eilands. De rivierdalen zijn hier dieper in de hoogvlakten ingesneden dan in 't Noorden: bij sommige kloven zijn de wanden 200—300 M. hoog. En hier zijn niet alleen de dalbodems, maar ook de plateauvlakten met sawahs bedekt. De hoofdplaats *Fort de Kock* ligt op het plateau van Agam (900 M.). Zij wordt bereikt langs de spoorlijn, die uit de kustvlakte het hoogland beklimt door het prachtig begroeide doorbrekingsdal der Aneh. Bij *Padang Pandjang* (= lange vlakte, 800 M. hoog), is het hoogland bereikt. Hier splitst zich de lijn: een tak gaat zuidwaarts langs het mooie Singkarah-meer naar *Solok* en van daar naar *Sawahloento*, waar de Ombilien-kolenmijnen zijn; de andere over Fort de Kock tot de drukke marktplaats *Pajakombo*.

De vulkanen verheffen zich in de Padangsche Bovenlanden weer veel hooger dan

in de Bataklanden: drie gaan er tot ongeveer 2900 M., de Ophir, de Singgalang en de Merapi, die alle drie werking vertoonen en waarvan de beide laatste nog in den jongsten tijd uitbarstingen hadden.

De *Padangsche Benedenlanden* liggen bewesten den waterscheidenden keten, den Boekit Barisan. De smalle moerasstrook langs het strand is in 't midden afgebroken door een bochtige rotskust: in de noordelijkste der baaien, de Koninginnebaai, is in 1892 de *Emmahaven* voltooid, de haven van Padang en de afscheepplaats der Ombilien-kolen.

Padang is de groote handelsplaats der Westkust, met uitvoer van de koffie, boschproducten en kopra der geheele kust. Het heeft een eigen karakter door de bouwwijze van de huizen der Europeanen: van hout gebouwd, op hooge palen staande, met puntige, overstekende daken van atap.

De zuidelijke sluitsteen van het bergland der Padangsche Bovenlanden is de reusachtige vulkaankegel van den Piek van Korintji, het toppunt van Sumatra, en naast den Piek van Lombok de hoogste berg van Nederlandsch-Indië, buiten Nieuw-Guinea (beide 3800 M.). De krater is wellicht de diepste der aarde (960 M., bij een doorsnede van slechts 450—500 M.): dampen stijgen er uit op.

De landschappen der laagvlakte — Siak, Poeloe Lawan, Indragiri, Djambi — zijn thans van weinig beteekenis. De schrale bevolking leeft van wat landbouw op droge velden, van uitvoer van boschproducten, vooral rotan, en van vischvangst en is in 't algemeen weinig welvarend. In Indragiri is een belangrijke sagocultuur.

In *Zuid-Sumatra* versmalt zich het bergland en verbreedt zich de laagvlakte. Het eerste omvat het landschap Redjang Lebong, thans de rijkste goudstreek van den Archipel. Talrijk zijn de vulkanen, waarvan de Dempo de hoogste, de Kaba de meest werkzame is. In Palembang wordt op de berghellingen, die aan de vlakte grenzen, koffiecultuur gedreven. Zoo heeft deze residentie het best bevolkte bovenland. Benkoelen, aan de Westkust, is een onbelangrijk stadje.

Langs de Oostkust bereiken de moerasbosschen een geweldige breedte in de residentie Palembang, tegenover straat Bangka: ze vormen er de reusachtige delta der Moesi, de grootste delta van den Archipel, aanvangend bij de hoofdplaats Palembang, de eerste inlandsche handelsstad in onze Oost. De Palembanger is een geboren handelaar: per prauw haalt hij de boschproducten, koffie, kapok, katoen, enz. uit de bovenlanden — de Moesi is uitnemend bevaarbaar —, visch uit de benedenstreken en peper uit de Lampongs en brengt de gewone artikelen waaraan het binnenland behoefte heeft (zout, geweven goederen, messen, snuisterijen), omhoog. De Arabieren en Chineezen hebben den groothandel in handen: Madoereesche prauwen bezoeken Palembang geregeld. De vischvangst is ook ter hoofdplaats een belangrijk bestaansmiddel en evenzoo de huisindustrie. De majestueuze Moesi-stroom is voor de stad vol beweging: meer dan een uur gaans strekt de stad zich langs beide oevers, als een aaneenschakeling van kampongs, waarvan de huizen op hooge palen staan, tusschen welke bij vloed het water uit tallooze kreeken stroomt. Chineezen wonen op duizenden vlotwoningen, de meeste vastgemeerd en over bruggetjes te bereiken, maar de buitenste geheel vrij gelegen, zoodat s'avonds hunne lichtjes wiegelen met de deining van den stroom.

Eenmaal moet Sumatra gereikt hebben tot de westwaarts gelegen eilandenrij, een half verzonken bergketen. Het grootste eiland is *Nias*, tevens het eenige vrij goed bevolkte. De bevolking staat er op even lagen trap als op de andere.

De eilanden der Zuid-Chineesche zee zijn alle schraal bevolkt. Die langs Sumatra's Oostkust vormen een voortzetting van het schiereiland Malakka en hebben daarmede den tinrijkdom gemeen. De *Riouw-Lingga-Archipel* bestaat uit honderden heuvelachtige eilanden. Niet alleen de handel, die bijna geheel op Singapore wordt gedreven, maar ook de landbouw

zijn er grootendeels in handen van Chineezen, die hier niet, als op Java, een blijvende bevolking vormen, maar, evenals de Chineesche koelies in Deli, na eenige jaren naar China terugkeeren; hunne dorpen zijn bijna alleen door mannen bewoond. Slechts op enkele groote plaatsen heeft men koloniën van blijvende Chineezen. Zoo is de hoofdplaats *Tandjong Pinang* bijna geheel een Chineezenstadje.

Banka en *Billiton* bestaan uit golvend heuvelland, dat weinig vruchtbaar is. Grootendeels is het bedekt met jong bosch, waardeloozen opslag, die de verlaten ladangs inneemt. Banka, $\frac{1}{3}$ van Nederland, heeft 120.000 bewoners; Billiton, $\frac{1}{7}$ van ons land, de helft. De tinontginning geschiedt ook met Chineesche werklieden.

De kleine archipels tusschen Malakka en Borneo hebben uitgebreide klappercultuur; de kopra gaat naar Singapore.

Woning van den Sultan van Soembawa (Kleine Soendaeilanden).

Het groote woudland BORNEO voedt slechts een zeer geringe bevolking, die naar ruwe schatting voor het Nederlandsch gebied op $1\frac{1}{2}$ millioen gesteld mag worden. In het binnenland en ook nog in enkele kuststreken wonen de Dajaks, onder welken naam men een groot aantal stammen samenvat, die verwante talen en dialecten spreken. Van de kusten zijn ze meest verdrongen door kolonisten, aan de Westkust vooral Maleiers en Chineezen, aan de Zuidkust Maleiers en Javanen, aan de Oostkust de eerste en Boegineezen. De Dajak noemt al deze vreemdelingen — behalve de Chineezen — Maleiers, en dat is voor hem hetzelfde begrip als Mohammedanen. Neemt hij zelf den Islam aan, dan is dat *masok melajoe*, „het Maleische leven ingaan", een uitdrukking ook bij de Oostelijke Bataks in gebruik.

Borneo's binnenland is een uitgestrekt bergland, dat op vele plaatsen zijne uitloopers naar de kusten zendt. Het mist de bekoring der contrasten van natuur en cultuur, die de Padangsche Bovenlanden, de Preanger en de Minahassa zoo aantrekkelijk maken. Maar in grootschheid van natuur doet het voor deze niet onder en in verscheidenheid van vormen

overtreft het hen. Alleen ontbreken de hooge kegels der jonge vulkanen. Op een zandsteenhoogvlakte in dit bergland, het Madi-plateau, is — voor het eerst tusschen de keerkringen — door Molengraaff een groot hoogveen ontdekt, uit de overblijfselen van afgestorven wouden bestaande en waarin thans een moerasbosch groeit.

Gezicht in een der kampongs van Naroe; Flores.

Slechts één laagvlakte dringt over groote breedte van de kust tot in het hart des eilands door, de zuidelijke, waardoor de Groote en Kleine Dajak-rivieren en de Barito stroomen. Vooral langs de laatste zet de vlakte zich ver voort. De rivieren hebben een zeer gering verval, zoodat de vloedstroom ver opwaarts gaat. Door deze opstuwing overstroomen dagelijks breede oeverlanden; in den regentijd staat zelfs meer dan $\frac{1}{3}$ van het Barito-stroomgebied onder water, of een oppervlakte bijna gelijk aan die van Nederland. De oostrand van deze vlakte, aan den voet van het Meratoes-gebergte, is de eenige vrijwel bevolkte streek van Borneo, in de afdeelingen Martapoera en Amoentai, die samen $\frac{1}{2}$ millioen bewoners hebben (of ongeveer de helft der geheele bevolking van de residentie Zuider- en Ooster-Afdeeling). Alleen hier zijn groote sawahlanden ver van de kust, alleen hier is een belangrijke inlandsche nijverheid, met name de ijzer- en koperindustrie en bouw van prauwen; te *Martapoera* zelf bovendien diamantslijperij. De hoofdplaats *Bandjermasin* ligt aan den Barito-zijtak Martapoera, waarop een vrij drukke vaart is; er heeft hier groote uitvoer van boschproducten plaats.

Als een voortzetting van het Meratoes-gebergte liggen verder noordwaarts langs de Oostkust heuvelrijen, waardoor zich o.a. de Mahakam een weg baant. Deze groote stroom is de afvoer van een uitgestrekt, zeer laag gelegen bekken, achter de kustketen; nabij de rivier is het vol moerassen en meren, die bij elken hoogen stand overloopen. De Mahakam heeft een groote delta, waar, als in de meeste delta's van Zuidoost-Azië, veel rijstbouw gedreven wordt.

Het Mahakam-gebied vormt het sultanaat Koetei. Dicht nabij *Samarinda*, den zetel van den assistent-resident, is in de laatste jaren een belangrijke petroleum-productie; om de slechte bevaarbaarheid der deltamonden brengen tankbootjes de olie naar Balik Papan, aan een diepe baai gelegen, waar ze wordt gezuiverd en door zeebooten afgehaald. Samarinda is een stichting van Boegineezen. De sultan van Koetei woont wat hoogerop, te *Tengaroeng*.

In Borneo's Wester-afdeeling, die $\frac{1}{2}$ millioen bewoners tellen mag, is het best bevolkt gebied de noordpunt, de afdeeling Sambas. Er is veel aanplant van sagopalmen en er wonen van oudsher veel Chineezen, die hier goud en diamanten kwamen zoeken, waarvan de opbrengst thans sterk is verminderd. In de omstreken van *Pontianak*, de hoofdplaats, is belangrijke klappercultuur, zoodat kopra het eerste uitvoerartikel vormt.

Pontianak ligt in de delta van de Kapoeas, de derde groote stroom des eilands. Hoewel haar loop meerendeels tusschen de bergen ligt, heeft zij een zeer laag gelegen dal: Poetoes Sibau, in rechte lijn zoover van de kust als Straatsburg van Rotterdam, heeft slechts 50 M. hoogte. De rivier is daar reeds meer dan 200 M. breed! Een engte, met een bekken daarboven, is ook bij de Kapoeas te vinden, maar veel hooger op dan bij de Mahakam:

de doorbraak is bij Smitau. Dit Boven-Kapoeas-bekken heeft ongeveer een vijfde der grootte van Nederland; bij hoog water loopt het nagenoeg geheel onder. In 't Westen is ook dit bekken ingenomen door meren (danau's), met bruingeel, venig water, bedekt of omringd door kreupelige moerasbosschen, zoodat het geheel op eenigen afstand aan de door wilgen- en elzenbosschen omzoomde veenplassen van het vaderland herinnert.

Celebes bezit, in tegenstelling met de drie andere groote Soenda-eilanden, geen uitgestrekte laagvlakten. Het is een bergland, op de ketenen met wouden bedekt, terwijl in de dalen de zeer talrijke kleine stammen leven. Nergens in den Archipel worden zooveel verschillende talen en dialecten gesproken als op Celebes. De bevolking is in de meeste deelen uiterst dun gezaaid. Er zijn slechts twee landschappen, waar een wat dichtere en meer ontwikkelde bevolking woont, het uiterste Zuiden en Noorden, waarvan vooral het laatste het uiterlijk van een cultuurland draagt. Het is de *Minahassa*. Vóór zestig jaren heerschten daar nog dezelfde toestanden als tot voor kort in Centraal-Celebes: voortdurende oorlogen, woeste offerfeesten, slavenhandel, koppensnellen. De zending heeft daaraan een einde gemaakt en, met behulp van het bestuur, een toestand van rust en welvaart geschapen; de bevolking is bijna geheel tot het Christendom bekeerd. De Minahassers zijn lichter van huidskleur dan de overige bewoners van het Oosten van den Archipel; ze hebben eenige overeenkomst met de Japaneezen, zoowel lichamelijk als geestelijk. Hun land is een der mooiste berglandschappen van Insulinde; de talrijke vulkanen zijn nog met oerwoud bedekt. Een der meest werkende is de Lokon, westelijk van den weg, die van *Menado*, de hoofd- en havenplaats, voert naar *Tondano*, het centrum van het binnenland, op eene hoogvlakte, aan het fraaie bergmeer van Tondano. De opbrengst der eenmaal beroemde Menado-koffie is sterk achteruitgegaan, terwijl de koprauitvoer zeer toeneemt.

In den noorderarm van Celebes liggen eenige goudontginningen. *Gorontalo*, aan den ingang der groote golf, die naar de plaats genoemd is, is een der belangrijkste havens van den Archipel voor den afscheep van boschproducten; ook kopra wordt veel uitgevoerd.

Centraal-Celebes is een hoog bergland, met vele ruime bergdalen, waarin eenige groote bergmeren gelegen zijn, o.a. het Poso-meer. In die dalen liggen ook de velden van de talrijke kleine stammen der Toradja's (= bovenlanders); hunne dorpjes bouwen ze liefst op heuveltoppen. Aan de oorlogen, het koppensnellen, de slavernij en den slavenhandel komt een einde, nu het Nederlandsch gezag hier, sedert 1907, gevestigd is.

Tempelgroep op Bali.

Het Zuidelijk schiereiland wordt bewoond door de Boegineezen en Makassaren. De eersten zijn het hoofdvolk van Celebes geworden, doordat ze het zeevolk zijn. Ze hebben zich aan verschillende kusten des eilands gevestigd en vandaar uit hun gezag naar het binnenland uitgebreid. Ze zijn tegenwoordig het meest zeevarend volk van den Archipel, dat vooral in 't Oostelijk deel verre tochten doet en vele producten brengt naar *Makassar*, de levendige doorvoerhaven, waar kopra, boschproducten, tripang, paarlemoer en parels worden vervracht; de

uitbreiding van den dienst der Paketvaart heeft in de laatste jaren sterke vermindering van de prauwvaart der Boegineezen veroorzaakt.

Nabij de Zuidkust ligt Celebes' hoogste vulkaan, de Lompo Batang, gelijkend op de kolossen van Oost-Java, Tengger en Idjen, met wijden, ingestorten krater.

In de KLEINE SOENDA-EILANDEN wijken Bali en Lombok sterk van de overige af. Ze zijn dicht bevolkt in hunne lagere deelen, die bevloeid kunnen worden uit de beken der hooge vulkanen. Bali heeft in den Batoer een der grootste en diepste kratercircussen van

Hoofdpoort van den doodentempel te Sangsit (Boeleleng), Bali.

den Archipel; bij het hoogste punt van den rand is de diepte niet minder dan 1100 M., steil omlaag gaand; in Lombok verrijst de kegel van den Rindjani of Piek van Lombok, tot 3800 M.

Bali heeft van Java uit zijne beschaving gekregen in den Hindoe-tijd, en het heeft die oude beschaving trouw bewaard; het is niet geïslamiseerd. Vermaard is de uitnemende inrichting der sawah-bevloeiing, waardoor het dichtbevolkte eiland rijst kan exploiteeren: ook kopra, koffie, katoen worden uitgevoerd, meest naar Singapore, door Chineesche en Boegineesche handelaars.

Lombok werd tot 1894 door Balineezen overheerscht. De groote meerderheid der bevolking, de Sasaks, zijn Mohammedanen en werden niet weinig onderdrukt. De instelling van ons bestuur is gevolgd door een sterke toeneming der welvaart en van den handel; ook hier uitvoer van kopra, katoen en tabak.

Op de overige eilanden dezer groep worden eerst in den jongsten tijd geregelde toestanden geschapen. De vechtpartijen tusschen dorpen en stammen droegen hier, vooral op *Flores*, *Timor* en *Soemba*, een bloedig karakter: slavernij, menschenroof en slavenhandel, koppensnellen en martelen behoorden er tot de orde der dingen. Maïs is het hoofdvoedsel op deze droge eilanden. In de grasvlakten van *Soembawa* en *Soemba* weiden talrijke paarden; beroemd zijn vooral die van Soemba, Sandelwoods genaamd, met den Engelschen naam van het welriekend sandelhout, als sierhout en voor reukwerk gebruikt, dat echter altijd veel meer door Timor dan door Soemba geleverd is.

In de Molukken zijn de kleine eilanden altijd belangrijker en meer bevolkt geweest dan de groote, aan welker kusten de bewoners der eersten zich vestigden. Het sterkst is dat overwicht der kleine in 't Noorden, waar de sultans van *Ternate* en *Tidore*, eilandjes elk zoo groot als Urk, schier het gansche gebied van Oost-Celebes tot half Nieuw-Guinea onder hun gezag brachten, al bestond dat veelal alleen in het houden van roof- en moordtochten. Ternate en Tidore zijn de Noordelijkste kegels in de fraaie rij der eilandvulkanen langs Halmaheira's Westkust. Het zijn thans vervallen grootheden, zonder eenige beteekenis. *Halmaheira* is een weinig bevolkt en nog slecht onderzocht eiland.

In de Ambongroep is het hoofdeiland *Ambon*, waar de gelijknamige hoofdstad ligt aan een ruime, veilige baai; ze is een vrij belangrijk handelscentrum, al heeft ze door den achteruitgang der kruidnagelteelt veel verloren. Aardbevingen hebben haar herhaaldelijk verwoest, het laatst een zeer hevige in 1898.

Ceram is met dichte bergwouden bedekt en levert veel sago. Aan de vechtpartijen der bergstammen is pas een eind gemaakt. *Boeroe* is het meest vreedzame eiland van den Archipel: strijd is er onbekend; vandaar dat het Nederlandsch gezag zich weinig met de bewoners der centrale hoogvlakte bemoeit.

De vulkanische *Banda*-eilanden zijn in verhouding tot hunne mikroskopische afmetingen nog altijd zeer belangrijk door de muskaatnootcultuur, al is deze bij vroeger achteruitgegaan en zoo de welvaart verminderd. De invaart in de zee tusschen de hoofdeilanden — Banda Neira, met het witte stadje Neira; de kegel Goenoeng Api, en het grootste eiland, Lontar, waarop de meeste notenperken liggen — vormt het glanspunt van de zooveel schoons biedende Molukkenreis.

De eilanden tusschen Timor en Nieuw-Guinea heeten wel samen de *Groote Oost*. De meesten hebben weinig vreemden invloed ondervonden en de bevolking leeft er nog in den wilden staat. Het zijn de *Zuidwester*- en *Zuidooster*-eilanden, onder welke laatste de *Kei*- en de *Aroe*-eilanden de belangrijkste zijn. Op de Aroe-eilanden wordt aanzienlijke handel gedreven. Van *Dobo* komen de Chineezen, Arabieren en Boegineezen de tripang, parelmoer, parels, schildpad, paradijsvogels en eetbare vogelnestjes halen, die de groep zelve de naburige zeeën en eilanden, ook Nieuw-Guinea, leveren.

Het stadhuis te Batavia.

HOOFDSTUK II.

ZOEKLICHTEN OVER INSULINDE

DOOR

MAURITS WAGENVOORT.

WAS niet de tijd der eerste ontdekkingsreizen in den Indischen Archipel voor onze Vaderen een van opgetogen verrassingen? Poeloe-Weh — het palmeneiland voor Sumatra's Noordspits — verkend: de Straat van Malacca ingevaren, of, zoo eerst, Straat Soenda met de Duizend Eilanden, daar stevenden zij dat onmetelijke eilandenrijk binnen, dat zij, onbewust, voor de Nederlandsche vlag gingen winnen. Hoe moeten hunne oogen ten slotte vermoeid zijn geworden van het uitkijken, blind eindelijk van de wondere schoonheid dier groote en kleine eilanden met hunne groene heuvels en kaaplanden, hunne baaien en uitmuidingen van snelvlietende stroomen. Dan, de ervaring reeds gewonnen: „waar klappers 1) zijn, zijn menschen", de aanschouwing van den weergaloozen rijkdom der planten-, dieren- en menschenwereld. Eilanden groot, en eilanden klein, waarvan heden meer dan tienduizend, bewoond en onbewoond, maar allen groen, maar allen schoon, tot ons nationaal bezit behooren. Vergaten zij niet den tijd, die oude zeevaarders, wanneer zij haast elken dag een ander eiland ontdekten? Leken met de jaren, sinds zij de vaderlandsche havens uit het gezicht hadden verloren, slechts weken?

Insulinde! Men moet wijd en ver hare zeeën doorvaren hebben om te verstaan wat deze naam bevat aan grootheid, schoonheid en rijkdom. Hier zal, met onberaden eerzucht, getracht worden een lichtschijn over die schoonheid op te roepen. Zal echter het Woord dit ooit kunnen bereiken?

1) Calappa nucifera = kokospalm.

Batavia! Weg met vergelijkingen van steden in welk Oostersch land ook, vooral met steden in Europa. Zij, die eertijds „Koningin van het Oosten" werd genoemd, wordt daardoor gekrenkt. Zij is zich-zelve: Oostersche dochter eener Nederlandsche stad, onmiskenbaar dit, voor oogen, die de gaven bezitten van te kunnen zien. Op welke stad in het Vaderland lijkt zij meer dan op andere? Enkele punten van haar buurt Weltevreden roepen onder bepaalde lichtschijningen, voor een oogenblik, de herinnering op aan Utrecht, de bisschopstad.

Weltevreden is niet veel ouder dan een eeuw, koningin zeker, maar niet de „Koningin van het Oosten" uit Batavia's grooten tijd. Dit was de benedenstad: een vervallen koningin thans. Met uitzondering van het Stadhuis, statig ofschoon eenvoudig, een barokke poort van het beroemde „kasteel van Batavia", de rechtzinnig-gestyleerde „Portugeesche" buitenkerk, eenige straten met tot toko's of kantoren verbouwde prachthuizen, behoort dit Batavia, altijd ongezond geweest en in de 18de eeuw pestlijderes geworden, tot het verleden. De breede, beboomde grachten van weleer, die Tijgergracht, grootsch als de Amsterdamsche „Bocht", zij zijn aangeplempt of vervuild: open riolen, waarin het zorgelooze inlandsche volk zich baadt.

Ai, „de Koningin van het Oosten" is vervallen! Maar, van haar uit, de lange gracht, het Molenvliet genoemd, opgaande, is daar het nieuwe Batavia, Weltevreden geheeten, wijl er het grootste getal mopperende lieden woont, ergens ter wereld op één punt verzameld. Weltevreden, de tuinstad, met haar hoog oprijzend geboomte, dat de witte, licht-weerkaatsende huizen overpracht, wier bouwstijl gestolten lijkt tot Neo-Grieksche eenvormigheid. Toch, met hunne witgepleisterde kolommen onder het lage, overhangende dak der voorgalerij, blinken zij deftig in de omringende weelde van groen uit. De geweldige Daendels riep deze zomerstad naast het zieke en vervallen Batavia, dat hij neerwierp, uit het Niet óp. Daar was een rijkdom van geboomte en bloemen, daar was stroomend water. Met deze twee konden de Nederlanders van het mistroostig dagen der 19de eeuw geen leelijke stad vormen: de natuur liet het niet toe. Dus hebben de bouwmeesters van Weltevreden niet getracht met haar te wedijveren, en zij hadden gelijk. In deze laatste jaren hebben zij „mooi" willen doen: ach, hoe bekaaid zijn zij er af gekomen.

Het aardigste van Batavia is, dat de grachten er altijd vol zijn met baders en wasschers. Men zou dien zachtmoedigen, bruinen menschen voor hunne dagelijksche reinigingen gaarne wat zindelijker water gunnen dan dat van den geelwitten bergstroom, die zich snel naar zee wil spoeden, maar te Weltevreden vertakt: de algemeene gezondheid zou er bij winnen. Doch zorgeloos zijn zij geboren, en zorgeloos behelpen zij zich met dit grachtensop, dat immers „stroomend water" is. Hoe zou „stroomend water" in eenige Oostersche verbeelding onrein kunnen zijn? Van Turkije tot China is er geen dichter geweest, die niet

Oude Stadspoort te Batavia.

„stroomend water" heeft verheerlijkt als zinnebeeld van reinheid en levenwekkende kracht. Dus wasschen en baden in Batavia's grachten inlandsche mannen, vrouwen en kinderen naast elkaar, ginder doen zij de wasch, verder worden paarden gewed, en het geschiedt met het Oostersch fijn gevoel voor welvoegelijkheid, toch niet zonder dat de voorbijganger opmerkt hoe welgemaakt deze menschen zijn. Niets is bij dit algemeene bad in de stadsgrachten van Batavia gedwongen, niets ook stuitend; daar wordt bij geschertst, gelachen, gestoeid soms. En wijl dit volk niets kan doen zonder rythme, beuken de baders met hunne armen op het water in maat.

Dit aardige waterspel der bevolking geeft aan Batavia een karakter onder honderd andere Oostersche steden. Daar is een vluchtige zwoelheid in, niet zonder bevalligheid en niet

Het erf vóór het Hotel des Indes te Batavia.

zonder kuischheid tevens. Vader Vondel, die zulke lieve dingen gezongen heeft van de zwanen in de Amsterdamsche grachten van eertijds, zou door het watergespeel der inlandsche baders van Batavia tot menig zangerig vers bezield zijn geworden. Maar zullen de Westersche begrippen van gezondheidsleer en voegzaamheid dit gedartel nog lang dulden?

Op enkele avonden der week wordt het rythme der baders overluid door Westersche muziek. Daar is veel muziek, Zondagsavonds vooral, op Noordwijk en Rijswijk: twee namen voor de beide zijden van een Weltevredensche stadsgracht: muziek in de *Harmonie*, Batavia's groote sociëteit — of is het militaire *Concordia* aan het mooie Waterlooplein grooter? — muziek bij Rikkers, muziek bij Versteeg: twee tuinkoffiehuizen naast elkaar. Is *Il Trovatore* bij Rikkers gedaan, dan begint *Die Lustige Wittwe* bij Versteeg; zijn de laatste klanken van

Mignon's *C'est là que je voudrais mourir* uitgeademd over de vroolijke drukte der koffiehuisbezoekers bij den een, dan klinkt het *Salut, demeure chaste et pure* bij den ander, en wanneer de kapelmeester hier met den maatstok onder den arm heen gaat, dan tikt een andere met den zijne de oplettendheid op zijner muzikale schare aan de overzijde in het Hotel der Nederlanden. Weltevreden, voor zooveel hare bewoners Westersch van afstamming zijn, is een muzikale stad met — ach! — onbevredigde verlangens naar het hoogere, naar wat lieflijk is en wel luidt. Zij bezit een zeer goed militair orchest, maar verdient een nog beter.

Reeds is hier het Waterlooplein genoemd, waarlijk een grootsch plein met eenige niet-grootsche historische gedenkteekenen, waarvan de Leeuw van Waterloo, in het midden, het langste en dat van Jan Pieterszoon Coen het gedrongenste is. Een grootsch plein? Nu

De Chineesche wijk in de benedenstad van Batavia.

ja, van omvang. Het aanhoekende Koningsplein is slechts een wijde, vierkante grasvlakte, een klein uur gaans van omtrek: heerlijke wandeling dus onder zijne vier rijen tamarinden. Jammerlijke gedachte, welke men bespreekt, om deze vlakte gedeeltelijk te bebouwen. Het zou schoonheidsschennis zijn, immers het is de aangewezen plaats voor een stadspark, dat door de weelderige natuur weldra onvergelijkelijk van pracht zou kunnen worden.

Boven het geboomte van het Koningsplein uit, zijn, ver weg, in de vaak nevelachtige lucht van het Javaansche laagland, als donkere wolkbanken aan het gezichtseinde, de Gédéh en de Salak te zien: twee van Java's vele vulkanen. Zij, die te Batavia worden terug gehouden, richten naar deze toppen met verlangen het oog. Gelijk Mozes op den Horeb het Beloofde Land, denkt men van de hoogte dier toppen het Wonderland Java te kunnen overzien: het land overvloeiende van vruchtbaarheid.

Naar Buitenzorg dus: spoorreis van twee uur, inwijding in de weergalooze schoonheid des lands. Daar is geen schooner, daar is geen vruchtbaarder land ter wereld. Wat spreekt men van Italië, den „Tuin van Europa", wat van Ceylon? Van zijn ontstaan af heeft Java slechts zomerweelde gekend, niet voor één jaargetijde heeft het opgehouden groen te zijn. Ondankbaren spreken dan van „eeuwig groen", misschien wijl het „eeuwig grijs" is in hun hart. Ja, de schoonheid dezer eilanden uitgestrooid in den Oceaan, is eeuwig. Nooit heeft Java, nooit Sumatra, nooit welk ander eiland van ons nationaal geluk, iets anders gekend dan dichte, bloeiende wouden, weeldevolle velden graan, rijpende in den zonneschijn, de halmen bronzend, nu ja, maar de jeugd-groene halmen wachtende op den dood der oudere om op te komen en te bloeien.

De schoonheid van het Javaansche landschap is zijn waterrijkdom. Dat zingt en

De hoofdstraat in de benedenstad van Batavia.

ruischt, dat springt en valt, dat schuimt en bruist overal. De hooge oevers der rivieren zijn vaak van zoo dichten wasdom, dat het groen der beide zijden ineen groeit tot een dak over de licht bruine stroomen.

In Buitenzorg, achter het witte paleis van den Gouverneur-Generaal, waar het uitzicht passend wijd is over weiden met grazende herten, is de beroemde Plantentuin. Maar aan bevoegder hand en geest dan deze moet zijne beschrijving gelaten worden. Hier worde slechts dankbaar verteld van de vele wandelingen in zijne statige lanen, bochtig en heuvelachtig, om hunne vijvers met meditatieve waterleliën, blank als de gedachte aan den dood, rose als het eerste lichtspelen van den dageraad.

De uren van zonsondergang, na een regenstorm, zooals dagelijks, onder het bulderen van den donder, neergeplenst, welk een leven van stilte-gebiedende geheimzinnigheid in het

dichte loover der struiken, om de dampende en druipende stammen, in de wijdvertakkende boomkronen. Wel is het er vochtig en warm als in een Turksch bad, het groen dus lichtelijk omwaasd, over sommige dicht begroeide paden begint het ook reeds te duisteren. Maar het avondlicht met zijn purper en goud schijnt achter de zware stammen en kronen. Vogelen doen zich weinig hooren dan met hun snel gestild wiekgeklepper, des te meer insecten, ieder met zijn eigen geluid, hoe vreemd.... hoe beangstigend.

Ophaalbrug te Batavia.

Stil! Laat ons blijven staan en luisteren. Millioenen onzichtbare kleine wezens lijken reeds nu, deze dag nog niet eens ten einde, bezig aan de voorbereiding van den dag van morgen. Alsof het hùn taak is dien in al zijn heerlijkheid van licht en pracht te doen ontstaan. Reeds nu zijn zij vaardig aan den arbeid, om, wanneer de zon, zoo luistervol ondergaande, plotseling als een lichtpriem den morgenschemer van den Oosterhemel zal doordringen, klaar te zijn met den nieuwen dag. De stilstaande wandelaar voelt haast vrees voor die onzichtbare kleine werkers, bezig aan den dag die komen zal.

„Haast u zoo niet," zegt hij stil in zijn hart, „zaagt niet zoo nijdig, hamert niet zoo fel, boort niet zoo driftig, arbeidt niet zoo overhaast! De dag is nauwelijks ten einde. Gunt u zelf, gunt den menschen een weinig rust: wijlt, wacht een oogenblik. Deze stervende dag was niet zoo kwaad: hij bracht ons geen groote vreugde, evenmin groote smarten, het was een gewóne dag, laat ons hem nog een oogenblik genieten. Wie weet wat dat morgen brengen zal, waaraan gij, kleine insecten, onzichtbare arbeiders, zoo rusteloos werkt. Een oogenblik maar......"

Vergeefs. Het zagen, het boren, het hameren, het vijlen gaat door. 1) De hooge, duisterende boomen luisteren naar het laatste ademen van den dag, die voorbijgaat, voorbij gegaan is. Dan, plotseling, om en door den fellen arbeid aan den dag, die komen zal, heen, is de stilte gebiedend.

Nog machtiger van indruk, ofschoon de voetganger er een, toch reeds van te voren half-gewonnen, strijd te voeren heeft tegen de woestheid der hem omringende natuur, is het ronddwalen in den Bergtuin van Tjibodas 2).

Dit is een stuk oerwoud, door het Departement van Landbouw voor de wetenschappelijke studie der equatoriale bergflora afgezonderd. Een haast-ongemeten woud, opklimmende tegen het Gédéh-gebergte tot den krater Pangerango. De drie watervallen van Tjibeureum storten hier met onstuimige wildheid, in een uitflarding van wit schuim, loodrecht neer en vormen de Tjiwalen, welke zich, bergafwaarts, kronkelt, grommend verborgen in de ondoorzichtbare massa groen. Zijn zacht-dreunend gegrom geeft den zwaren ondertoon aan duizenderlei woudstemmen, allen ineenvloeiende tot èèn grootsch geluid, dat, wijl het oor er zich ten slotte aan gewent, èèn grootsche stilte vormt.

1) Van bevoegde zijde maakt men den schrijver opmerkzaam, dat deze geluiden dienen om tot paring te lokken. Zoo zij het. Ook hier geldt dan het: „Zalig zijn de onwetenden".

2) Tji = bergstroom, bodas = wit.

Er is iets oneindigs in het oerwoud, zooals in de zee.

Misschien kunnen natuurmenschen zeggen wat er aan bovenaardsche schoonheid in leeft. Het beklemt het hart van den beschavingsmensch en gebiedt zijn zwijgen door droefgeestigheid. De geestelijke beteekenis van het oerwoud is te zwaar voor zijn ziel, aardsch van de aarde; zij kan er niet in ademen, en voelt zich geslagen met bangheid en vrees. In zijn zich moeizaam voortwerken door het ineengegroeide struikgewas, waarin een spoedig weer overgroeid pad is gehakt, moet hij telkens stilstaan. De woudbloemen, de grassen, de paddestoelen trekken zijn oog omlaag; de varens en struiken slierten zich langs zijn gezicht en haken zich vast aan zijn kleed; de ontzagwekkende woudreuzen boven zijn omhoogzien, en hun looverdak, dat het licht slechts als schemer doorlaat, roepen zijn blik opwaarts. Hij ziet om zich heen, maar een muur van groen beperkt zijn waarneming tot een kring van enkele

De „Kali besar" te Batavia.

meters. Daarin echter vindt hij een oneindigheid van plantvormen, kleuren en leven. Hij spiedt en hij luistert. Daar beweegt zich niets in 't rond. De natuur schijnt met ingehouden adem te wachten op het gewichtig gebeuren van een onzeker straks. Maar hoe zwiept nu plotseling die boomtwijg daar omhoog? Stil! Neemt in deze bestorven stilte het oor niet opnieuw een oneindige schakeering van geluiden waar? De bergstroom gromt in de verte; hoog in het bladergroen tsjilpen de vogels; onzichtbare apen waarschuwen elkander met zacht-gillende geluiden: zij bespieden, zij volgen den eenzamen wandelaar, doch deze kan hen niet zien; een twijg breekt en valt:

Geen boom en scheidt er van syn tack,
Als met een sught en met een krack.

Door welke oorzaak dan brak deze twijg? Een zware boomvrucht kwakt neer, in haar val ketsende op lagere takken, tot zij den vochtigen bodem bereikt. Daar ligt zij plotseling

stil zoo onbewegelijk, alsof zij er reeds eeuwen gelegen heeft. Waterdroppels tikken van blad op blad, altijd maar door. Het is alles leven en sterven hier en nieuwe geboorte tevens: alles strijd en overwinning, strijd en nederlaag: van insecten tegen planten, van planten tegen insecten, van planten en insecten onderling. Alles een strijd om het licht in dit schemerachtige woud: het leven zelf. Straks zal onder het bulderen van den donder de storm door het woud zwiepen, en het zal alles buigen of breken voor zijn wilden ren. De kleinen zullen elkaar beschermen en nederig zich krommen. Over de onbuigzame woudreuzen, die dezen machtige zoo vaak reeds hebben getrotseerd, zal het oordeel komen, het onafwijsbare oogenblik van hun val. Daar zullen zij dan, in hun ondergang nog machtig en gevaarlijk voor de kleinen, neerliggen, woudreuzen van eertijds, grootsch nog in hun dood, bleeke lijken, vergaan in enkele jaren, zoodat de voetganger met zijn stok gaten boort in hun zwaren stam, indien het ontzag voor de gedachte der al-vergankelijkheid hem niet weerhoudt het lijk van den machtige te beroeren.

Straatgezicht te Weltevreden.

Zelden toch is de schoonheid van Java grootsch, lieflijk is zij overal. De Preanger is het bekoorlijke Java bij uitnemendheid, wijl het karakter van het land daar het duidelijkst tot lijn, vorm en kleur komt. De groene bergen zijn er zachtglooiend van lijn, toch grillig soms gekamd. Doch wat dit bergland geheel eenig maakt, het is de arbeid van den Javaanschen landman: de lucht-weerspiegelende bergsawahs.

Zou men Java beter kunnen karakteriseeren dan door te zeggen, dat het juist tegenovergesteld is aan ons eigen land? Bergachtig, glooit het bouwland er tegen de heuvels op. Toch niet, het glooit er niet meer, dank zij den arbeid van den landman. Wat in ons vlak land water, is in dit heuvelland grond: wat ten onzent grond, is op Java water. Neen, hier worden geen raadseltjes opgegeven. Dit eiland, onder den evenaar immers, wordt zoo geweldig overvloeid van regens 1), dat de berghellingen, dadelijk na de ontbossching, den kalen rotssteen zouden hebben blootgelegd, indien de landman er niet voor gezorgd hadde het wilde water op te vangen en zachtekens af te leiden. Dit deed hij door de berghelling, voor zoover zij hem aanging, in plaats van schuin, effen te maken, bij kleine stukjes, groot als een stadstuintje. Daaromheen wierp hij een dijkje op, een voet hoog. Dan maakte hij daarnaast weer een schuin vlak effen, en beschermde ook dit door een dijkje. Om hooger of

1) In Tjibodas is de jaarlijksche regenval 5 meters. Zie overigens het hier voorgaande Aardrijkskundig Overzicht van Prof. J. F. Niermeyer.

Societeit Harmonie te Weltevreden.

lager te gaan, moest hij een grooten stap doen: immers van een stuk helling had hij vlak land gemaakt. Dien stap deed hij en herhaalde zijn arbeid: hij maakte maar vlakke terreintjes sawahs — met lage dijkjes er om heen, steeds hooger klimmende, of steeds lager. Dus werd de helling een kronkelende en draaiende reuzentrap, naar gelang van haar oorspronkelijken vorm. Wanneer nu de ontzettende regens gudsten, werd het woeste water overal in die afgepaste vakken opgevangen. Het werd plotseling zeer stil, kon niet als een alles vernielende *banjir* wegvloeien naar het dal en leven en arbeid schaden. Integendeel. Het doordrenkte het vaak van dorst smachtende land tot in zijn merg, en slechts dan vergunde de landman het aan de hoekjes der *sawah*'s weg te vloeien, fatsoenlijk en braaf.

Wat hier verteld wordt, is al een paar duizend jaar oud. Want het ongelijk van den

Vrouwen en kinderen bezig met de wasch.

Oosterschen landman — is het niet zijn wijsheid tevens? — is, dat hij zijne arbeidswijzen niet verandert. Waarom zou hij, waar zij proefhoudend gebleken zijn? Vinden kenners aan die indeeling van den hellingbodem iets te verbeteren? Zij is volmaakt.

Zij nu geeft aan het schoone Java de karakterwaarde van hooge kunst of hooge wijsheid. Kijkt men van onder tegen de berghelling op, dan ontwaart men niets dan boven elkaar gebouwde aardmuurtjes, ter halve manshoogte, met hier en daar een tuiltje groen, en overal glanzend vocht. Beziet men haar van boven, dan lijkt zij een uitgestrekt waterwerk: kleine, grillig gevormde watervlakken, het een lager dan het andere, allen omringd door zwarte

Het Waterlooplein.

aardlijnen. In het voorjaar, wanneer de *bibit* 1) uitgezet is, steken in die watervlakken een voor een de jonge, groene aren op, dat het een ontroering is om het te zien. De witte wolken in de blauwe lucht worden door het stille watervlak weerspiegeld, maar het opkomende graan schenkt er een groenen weerschijn aan. Dit nu zijn de Javaansche *sawahs*.

Natuurlijk heeft Java ook zijne waterarme gedeelten, waar de Indische regeering bevloeiingswerken heeft aangelegd, en nog meer moet aanleggen. Of liever, waterarm is Java

1) De jonge, eerst op afzonderlijke bedden gekweekte, daarna op de sawah's overgebrachte rijstplantjes.

nooit en nergens. Maar, sommige streken hebben nu eens te veel, dan te weinig water. De Preanger niet, want de wijze landman weet er van de zondvloeden, welke er neerstorten — in een etmaal soms zooveel als ten onzent in drie maanden — regenspaarpotten te maken, waaruit het teveel afvloeit, van sawah op sawah. Als dan de regentijd wordt opgevolgd door den kenteringstijd, waarin de landarbeid begint, en deze door den droge, dan schiet de *bibit* op in groene halmen, hooger en sterker naarmate het vocht in de sawahs verdampt, ofschoon nog wel eens aangevuld door een gewenschte of ongewenschte regenbui. Straks, als de grond droog is en de halmen gouden padi-aren zijn geworden, doet een onverlangde waterval niet altijd groote schade.

De Javaansche landman maait zijn graan niet met de forsche zwaaibeweging van den Westerschen boer. Neen, fijn, kieskeurig, bedaard in alles wat hij doet, leest hij zijne aren, één voor één, met een mesje, dat hij in de rechterhand verbergt, en straks in de plooien van zijn hoofddoek steekt — de vrouwen in den haarwrong — terwijl hij de aren met de linker in een bos vereenigt. Een millioen aren? Vele millioenen handbewegingen. Hij heeft geen haast en wordt geholpen door heel zijn gezin. Zelfs, veelal geschiedt het padi-snijden door de vrouwen en meisjes allèèn, en de verliefde jongemannen, die dit weten, zijn dan niet ver weg. Onder het lezen zoekt men de aren uit, de niet geheel rijpe laat men eenige dagen staan. Aan het einde van de week wordt een nalezing gehouden, misschien aan het begin der volgende een tweede. De graanbouw op Java is bij uitstek een kleine: nu ja, de *dessa* heeft haar eigen gronden, zeer uitgestrekt soms. Maar wijl ook deze afgepast zijn in sawahs, bearbeidt familie naast familie haar eigen stukje, en dit geschiedt met, zij 't ook onbewuste, liefde, welke van het handwerk een aaneenschakeling van koesteringen en liefkoozingen van bodem en vrucht maakt. Laat ons niets poëtiseeren: deze bruine menschen bezitten echter iets zoo fijns in alles wat zij doen, dat men wel moet denken, dat hun zieletuig zeer teeder besnaard moet zijn om van elk hunner uitingen, bewegingen, handelingen, naarmate deze dichter de oer-natuur naderen, een geheel van rytme, harmonie en schoonheid te maken.

Zoo leest de Javaansche landman zijn graan, dat hem en de zijnen —, o, laat het ons hopen! — nu en voortaan zal voeden, zooals ten onzent een gaardenier de bloemen plukt voor een bruidstuil.

Het Java der Oost-Indische Compagnie vindt men heden eer aan de kust van het midden en Oosten des lands dan te Batavia: een keten van bloeiende steden, Tjiribon, Tegal, Pekalongan, Semarang, Soerabaja, vereenigd door een tropisch kustland, welks

Jan Pieterz. Coen vòòr „Het Groote Huis".

rijkdom en schoonheid enkel zij kunnen bevroeden, die het hebben gezien. Elk jaar slibt de kust hier op vele plaatsen bijna veertien meters aan. Dat is: in de drie eeuwen van ons bezit zijn steden en dorpen, door Cornelis de Houtman aan zee gezien, vier kilometers en verder landwaarts ingedrongen. Op dit slib ontstaat plantengroei, straks een oerwoud van onuitputtelijk levensvermogen, maar door zijne giftkiemen van vreeselijke doodsbedreiging voor de omgeving. Hier en daar is nu het oerwoud weggekapt voor kultuur-ondernemingen, een bevolking zet zich in de schaduw van enkele gespaarde boomkoningen, zooals statiger aan geen kust zijn te zien. De zee gaat voort met haar aanslibbing, de ziektekiemen stijgen er uit op: aan deze kust moet een strijd zonder bestand gestreden worden tegen koortsen en dood.

Tamarindelaan, Koningsplein, met, rechts, den olifant — geschenk van den koning van Siam — vóór het Museum.

Toch zijn hare steden schoon en welvarend. Zeker, allen klagen, en terecht, over gebrekkige havens of onvoldoende spoorwegverbindingen. Maar reeds in Tjiribon en Pekalongan, kleine nesten toch maar, openbaart zich een opgewekt handels- en nijverheidsleven. Tjiribon, een strandstadje, met groote kantoren en ruime woningen uit den ouden tijd. Tegal, nijver bij uitnemendheid. Pekalongan schilderachtig als de Zaanstreek naar Chineeschen trant. Dan Semarang en Soerabaja: de eerste voor den Nederlandschen reiziger een verwondering, de tweede een openbaring. Semarang mist, evenals Batavia trouwens, de uitbundige levenskracht van Soerabaja, daarentegen sluit het heden er zich onmiddellijk bij het verleden aan. De „kota" — de kern der stad — zou zeer goed een Nederlandsch provinciestadje kunnen zijn, mits dan een ietsje schilderachtiger: geasphalteerde straten, welvoorziene winkels,

eenige 18-eeuwsche gebouwen, welke voor een stad zijn, wat oude kabinetten zijn voor een familie, eindelijk haar Bodjongsche weg!

Een prachtboulevard deze, breed, eenige kilometers lang, beschaduwd door statig geboomte, wit doorspikkeld van aardige villa's aan weerszijden, welke slechts het gebrek bezitten van naar één model te zijn gebouwd. Deze verkeersweg zou een sieraad kunnen zijn voor elke groote stad. Jammer, dat Semarang door haar vochtige hitte wel de onaangenaamste der Javaansche kuststeden is, en hare gezondheidstoestanden er veel te wenschen laten. Reeds spreken hare bewoners er van een nieuw en gezond Semarang der toekomst te bouwen op de groene heuvels, welke haar ruggesteunen.

Soerabaja is wellicht minder schoon dan hare twee aristocratische zusters Batavia

Gezicht in een oerwoud.

en Semarang, maar zij bezit leven, geest, daadkracht. Soerabaja arbeidt zoo opgeruimd en met zooveel goed gevolg, dat de glimlach haast niet van hare lippen verdwijnt, en zij soms schaterlacht van levensvreugde. Bij haar te vergelijken is Batavia koud en Semarang mistroostig.

Daar is te Soerabaja een straat, doch misschien wilt gij het een plein noemen, die met hare winkels, restaurants, bierhuizen, niet te vergeten de in de Indische steden onmisbare cinematograaf, alles 's avonds verlicht met booglampen, verlevendigd door wat muziek, een drukte en vertier kent alsof alle bewoners er feest vieren. Daar is hooger op, in het voornamere stadsgedeelte, een straathoek, waar het zware geboomte, de villa's in tuinen, de hotels en het geraas van rijtuigen en auto's heel even doet denken aan de *Champs Elysées* te Parijs. Meer nog dan in Batavia is wat de Nederlandsche kolonisatie aan levenwekkende geestkracht

Kanarilaan in 's Lands Plantentuin. Rechts graf van Raffles' eerste echtgenoote.

bezit, in Soerabaja verkernd. Dit zal wel de oorzaak zijn, dat het leven er opgewekter geleefd wordt, dan in eenige andere stad onzer koloniën, Medan uitgezonderd.

Welk verschil tusschen Soerabaja en de beide Vorstenlandsche hoofdsteden Solo, beter gezegd: Soerakarta, en Djocjakarta! De oude Javaansche zeden en gebruiken zijn er haast ongeschonden bewaard gebleven: vestingen deze twee, van den *'adat*, welke in sommige opzichten de maatschappelijke ontwikkeling van het Javaansche volk tegenhoudt.

Maar zoo verouderd als er veel is: Solo en Djocjakarta zijn de belangwekkendste steden van Java, vooral de eerste en voornaamste van de twee. Reeds de menschen in de straten zijn er opmerkelijker dan elders. Zooals overal in het Oosten werken de vrouwen er hard, of

Sawah's op een berghelling.

liever doen al het werk, zijn dus vroeg verwelkt. Toch ziet men er vele jonge vrouwen, begenadigd door weeldevolle lichaamsvormen, enkel van zachte rondingen, en een gelaat van lieve en zedige schoonheid. Mannen en vrouwen kleeden er zich in donkere gewaden: donkerbruin en blauw naast elkaar gebatikt de sarong, zoo verschillend dus van de levendige, haast opzichtige kleuren der Soendaneezen in Java's Westen, of het naargeestige effen blauw der menschen aan de Noordkust 1). De inlanders in en om Batavia en van de Preanger doen

1) De O.-I. Compagnie vond hare eerste en krachtigste aanrakingen aan dit kustland, en het is niet onmogelijk, dat de volksbenaming van „blauwe" menschen, door onze zeevaarders gegeven, evenveel op het kleed sloeg als op de huidskleur, waarin het schildersoog ongetwijfeld een blauwen gloed waarneemt zooals in de huidskleur van het blanke ras een roode.

denken aan Franschen. zelfs hebben de Bandoengsche vrouwtjes. zoo aardig kleurig gekleed. zoo koket gekapt, een naam van Parijzige lichtzinnigheid, maar de Javaan der Vorstenlanden is statig als een Castiljaan.

Ook hij is een arm edelman, maar ook hij bezit *grandezza*. Zoo deftig gaat een arm *hidalgo* niet door de bochtige en enge heuvelstraten van Toledo, als een *mas* 1) gaat over de hoog-beboomde wegen van Soerakarta, „de edele". Onder het loopen fladdert zijn donker beenkleed van gebatikt doek van voren open. Zijn baadje is zwart en nauwsluitend, de keris — erfstuk van zijn geslacht — draagt hij op den rug tusschen zijn gordel, en indien hij het hoofd niet gedekt draagt, als met een muts, door een fijn geplooiden, gebatikten doek, waarvan een punt tusschen de oogen op het voorhoofd driehoekt, dan heeft hij een zwarten of blauwgaasachtigen bloempot op, welke zijn op het achterhoofd met een halfronde kam van schildpad vastgestoken, lang en geolied haar dekt.

Het is in Solo's straten een uitplooiing van pajongs — statie-zonneschermen — zonder ophouden. Kleine optochten van mannen, waarvan er een den met gouden randen belijnden pajong als een schuin rond dak draagt boven het hoofd van den *raden* in hun midden, terwijl anderen van het gevolg voor de borst, in plechtigen ernst, doozen dragen met andere waardigheidsteekenen, en een de hooge eer geniet van den koperen of zilveren kwispedoor. Immers de bewoners van onzen Archipel zijn onvermoeide sirih- en tabakspruimers, vrouwen zoowel als mannen.

Semarang.

Na Batavia en Soerabaja, is Solo de grootste stad van Java, wat niet zoo heel veel beteekent, want Java is een land van landbouwers, de steden bezitten er geen talrijke bevolking. Men schat het inwonertal van de Soerakarta'sche hoofdstad op 100.000, maar zeker twintigduizend zijn „apanage"-houders, of dier zonen en familieleden: hidalgo's dus in de volstrekte beteekenis van het woord 2). Dit zijn dan die statige heeren met een omgekeerden bloempot op het hoofd: in de verre verte verwant aan of afstammelingen van vroegere vorsten. De zonen dragen dit hoofddeksel nog niet: zij zijn blootshoofds: hun vette, zwarte haar is in de lengte stijf opgerold en wordt boven het rechteroor vast gestoken door een kam, zooals ook de Sinhaleezen dragen. Zij zijn nog maar *magangs:* zij werken als schrijvers op de administratieve bureaux, als kunsthandwerkslieden in de vorstelijke werkplaatsen, en wachten tien, twintig, dertig jaren in zachten, niet vermoeienden, dikwijls bekoorlijken arbeid op huns vaders dood, om dezen op te volgen in de „apanage": een stukje grond, dat in vele gevallen zeer weinig opbrengt. Maar wat is voor dit volk, dat als vogelen des hemels schijnt te kunnen

1) Laagste adellijke titel: in het spraakgebruik wordt iedere gegoede, deftige Javaan *mas* genoemd, wat ten onzent gelijk staat met „mijnheer".

2) hidalgo = hijo d'algo = „zoon van iets", d.w.z. van een familiegoed.

leven van opgepikt graan, het geld? Geld is gemaakt om te verkwisten..... als men het heeft. Onnoodig te zeggen, dat de meerderheid volstrekt arm is. Deze menschen hebben echter nauwelijks materieele behoeften. Zoodra zij even boven de gore armoede uit zijn, treft hun leven den Westerling door zijn stille zorgeloosheid.

Zoo is dan Zijne Hoogheid Pakoe Boewono de Tiende, Soesoehoenan van Soerakarta, van dit volk van menschen met vogelenzielen, het zeer geëerbiedigde en zeer passende hoofd. Wanneer in zijn kraton feesten worden gegeven, opent voor den blik van den Westerling het Oosten zich in al zijn heerlijkheid. Er is, evenals in Oostersche hoven onder Engelschen of Franschen invloed, in die van Solo en Djocja veel van de leelijkste Westerschheid binnengekomen, doch bij hofplechtigheden dringt het oude, het echte Java door de gore laag moderniteit en slecht begrepen navolging van ons doen heen. Duizenden personen nemen aan deze plechtigheden deel, mannen en vrouwen van adellijke geboorte, allen in afgesloten

Het einde van den Bodjongschen weg te Semarang.

groepen, zoo ingewikkeld van ceremoniëel, zoo samengesteld van oude hofgebruiken, dat verklaring noch beschrijving hier mogelijk is. Het gebruik wil, dat alle leden der hofhouding het bovenlijf naakt dragen, de mannen tot de lendenen, de vrouwen tot den boezem, het lange hoofdhaar der eersten in een krul op den rug, in een wrong opgestoken van de vrouwen; de mannen het hoofd gedekt door het stijve mutsje van blauw of wit gaas; de sarong gebatikt in zachte tinten, bruin en donkerblauw, kunstig om het onderlijf geplooid. Allen dragen over het naakte bovenlijf een band van satijn, geel, de hofkleur.

Zoo verdeelt zich de hofhouding dan in groepen, die neerhurken voor en om de vorstelijke pendoppo, de aan drie zijden open feestzaal, waarin de vorst trotsch op zijn gestoelte zit; de rijksbestuurder, op grooten afstand, tegenover hem, in 't midden op den vloer. Neerhurkende, met herhaalde buigingen en handwuivingen naar het voorhoofd — de *sembah* — bewegen zich deze groepen, zij schuiven zich dichter bij of verwijderen zich. Alle

bewegingen zijn langzaam en sierlijk: er is niets hoekigs in. Misschien zijn deze gebruiken bestemd in de toekomst te verdwijnen, maar de schoonheid zal dan verliezen wat de rechtopgeboren en vrije mensch wint.

De hooggeboren vrouwen zijn bij deze plechtigheden van groote beteekenis: ook zij vormen groepen, oud en jong, sommige van uitnemende schoonheid, allen waardig, afgemeten de langzame rondingen harer bewegingen, stil en sprakeloos.

De meeste stammen van onzen Archipel zijn bijzonder muzikaal begaafd: de Javaansche *gamelan*, een orchestje grootendeels van bronzen slaginstrumenten 1) is een wonder van samen-

Kalimas te Soerabaja weg naar de reede.

stelling; de *anklong*, een orchestje van bamboekokers, bezit een teederheid van klank, welke aan een herderszang doet denken. Met de *gamelan*-muziek vertolkt de Javaan het klankenleven zijner ziel. Iedere *pangéran*, iedere regent op Java heeft in zijn woning, als een der heiligste familiestukken, een *gamelan*. De Sultan van Djocja bezit er een — uit het rijk van Modjopait — van vier, vijf eeuwen oud. De lieflijke klanken der *gamelan*: klanken droomerig en weemoedig, of dreigend en hartstochtelijk, zijn voor het oor „klockspijs". Zij hebben het luisteren gestreeld en de ziel bevredigd van vele menschengeslachten. Op de klanken der

1) Tot de *gamelan* behooren ook de *rebab* (viool) en de *tjelempoeng* een soort cither; de maat wordt aangegeven door de trom (*kendang*).

gamelan dan voeren de prinsesjes — de *serimpies* — bij de hofplechtigheden hare sierlijke dansen uit, zoo ingetogen, zoo bevallig, dat zij wel bonte reuzen-orchideeën lijken, welke zich voor onze oogen ontplooien en zich op de golvingen van een overigens onvoelbaar windje bewegen.

Elders, in de *wajang wong* 1), worden de heldendrama's uit de overgeleverde gedichten vertoond. De spelers beelden met bewegingen van immer betoomden hartstocht en kracht, naar vaste gebarenlijnen, de wondere strijden uit, de heldendaden en gedaanteherscheppingen, de overwinningen en nederlagen, het geluk en het lijden der liefde van de legendarische wezens in den voortijd, de goden, de reuzen, de menschen, de monsters, en zelfs hunne hevigste uitingen zijn gedragen en ingetogen, zooals de muziek van de *gamelan*. Uren lang duren deze dansen en voorstellingen, zooals ook de *wajang kroetjil* — het poppenspel — of de *wajang koelit* — het schimmenspel — waarbij iedere Javaan een avond en nacht lang kan neerzitten, luisterende naar het reciet van den uitlegger. Deze spelen zijn zoo fijn, dat hun beschrijving aan woorden ontsnapt.

Dit Oostersche volk, zooals het zich in de Vorstenlanden verkernt, bezit een schat

De Reede van Soerabaja.

van aangeboren beschaving, welke in haar uiting den Westerling soms met beschaming slaat. Hoe voornaam komt zij uit bij volksfeesten, bij de *sekatèn* bijvoorbeeld, de jaarlijksche kermis ter eere van den geboortedag van den Profeet, welke in de beide hoofdsteden, Solo en Djocjockarta, wordt gevierd.

Het is moeilijk een denkbeeld te geven van de plaatselijke gesteldheid dezer twee steden. De *kraton* — het paleis — is in beide een ommuurde stad op zichzelf, veelhoekig van omtrek, met een ruim voorplein, in 't rond beschaduwd door eeuwenoude waringins. Dit plein is de *aloen-aloen* van elke Javaansche stad, al is het op menige plaats door onze verbouwingen haast onherkenbaar verminkt. Oorspronkelijk stonden aan de *aloen-aloen* der kleinere Javaansche steden de woning van den regent, de groote moskee, en de woning van den resident, ieder aan een zijde. Aan de vierde vond men dan vaak de boei of gevangenis. Zoo ongeveer is het ook te Solo en Djocja, behalve dat de residenten daar elders in de stad wonen. Daarentegen heeft men hier de *pondoks*, een soort van rusthuizen, van sommige rijksgrooten.

1) Spel van menschen.

De *sekatèn* is heden onder Westerschen invloed ontaard. De Javaansche bevolking, toch reeds kijklustig, kan het in geen plaats van beteekenis, bij geen feest, meer doen zonder bioscoop. De *sekatèn* telt er vele, de voorstellingen volgen elkaar op van middaguur tot morgenstond. In andere tenten worden Westersche of Japansche prullen verkocht; daar zijn vele dobbelgelegenheden. Maar tevens, gelukkig, kan het oog te gast gaan aan uitstallingen van prachtig-gebatikte of geweven doeken, fijn koperwerk, lederwerk en zilveren filigraan. Ook zijn daar wajang-voorstellingen, inlandsche danseressen, Chineesche tooneelspelers, Japansche acrobaten, primitieve draaimolens en Turksche schommels. Wijl het feest naar het Mohammedaansche jaar elken keer twaalf dagen verspringt, hangt het bezoek der buitenmenschen veel af van het jaargetijde en een goeden of slechten oogst. Soms wordt de bevolking der steden haast verdubbeld. Wat den Westerling dan 't eerst treft, allermeest den Nederlander, aan zijne rumoerige volksfeesten gewend, is de volmaakte orde dezer feestvierende menigte. Geen ruw woord, geen ruwe daad, geen gehos of getier, geen dronkenschap of gevecht. Tusschen de menigte van kijkgrage wandelaars zitten duizenden vermoeiden gehurkt neer op den grond: moeders en kinderen, grijsaards en gebrekkigen, niet gehinderd of onder den voet geloopen. Daar gaat over dit volksfeest de adem van een aristocratisch verleden van vele eeuwen en de kwijnende verlooming van de natuur.

De Willemskade te Soerabaja.

Een der kenmerken van de beide „hof"steden is, dat zij onder hare bevolking vele familiën tellen van Nederlandsche afstamming, alle min of meer van inlandsche bloedsmenging, vele voorheen rijk geweest, nu ietwat verarmd, toch steeds van een fatsoenlijken, zoo niet deftigen middenstand. Door deze doen Solo en Djocja eenigszins denken aan de doorluchtige residentiën der Duitsche Serenissimi van „Anno dazumal". De „Soenan", de Sultan fungeeren bijzonder statig als Oostersch vorst: zij nemen zich zelf zeer ernstig, en worden ernstig genomen door hun omgeving. Aldus spreken de brave Europeesche burgers in Solo en Djocja over „Serenissimus", den Vorst, en zijn gemalin — de *ratoe* — met een wijding doortogen van eerbied voor het onaantastbare. Aan het „hof" te mogen komen, in zwarte rokken, die achtbare familiestukken zijn, bekend te wezen met een *pangéran*, met de *ratoe*, uitgenoodigd te worden voor een „speelavondje", een plechtigheid, een feest, het te kunnen doen voorkomen alsof men aan het „hof" zijne „*grandes et petites entrées*" heeft, dit alles vindt men gewijzigd ook in Europa, ook ten onzent in Den Haag, maar het doet in dit Oostersche land, van „Europeanen", overheerschers, tegenover Oostersche vorsten, toch nog iets zonderlinger aan dan zelfs in Lippe-Detmold. Een onverbasterde en tevens toch Oostersche Biedermeier-geest ademt u in beide hofsteden tegen, en maakt er den geestelijken dampkring ietwat dun. Gedurende de *sekatèn* is het er haast aandoenlijk van brave burgerlijkheid: daar zijn vele inlandsche eetgelegenheden, ook enkele grootere tenten, waarin Westersche keuken wordt gehouden. „Tante Lina" bakt te Djocja sinds menschenheugenis

poffertjes: „Mijntje van Lawick" 1) zorgt er op andere wijze voor den „inwendigen mensch"; te Solo is „Mevrouw Buning" populair om de lekkere visch, die zij weet te schaffen. „Jansen en echtgenoote" genieten er in de schaduw der heilige waringins, bij het zachte klankenspel der verre *gamelan*, met smakkende lippen.

Java, eer lieflijk dan grootsch, bezit in enkele streken schoonheid en grootschheid vereenigd. De verborgen strijd zijner dertig ongedoofde vulkanen doet er den bodem sidderen als van angst, maar de menschen, die er in de dalen en aan de berghellingen op leven, denken

De Heerenstraat te Solo.

nauwelijks aan wat daar nog van het oer werkt onder hun voet, hun aandacht in slaap getooverd door de bekoring der soms idyllische verschieten.

Voor een oogenblik de herinnering terug naar de Preanger-regentschappen. De spoorreis van Bandoeng naar Garoet, aan den voet van den grommenden Goentoer, voorheen de Donderberg genoemd, is een der aan schoone uitzichten rijkste, welke men ter wereld kan maken, al mist zij de in de wolken verdwijnende grootschheid der bergpassen van den Kaukasus of de angstverwekkende majesteit der *kotals* 2) in Zuid-Perzië.

1) Deze brave vrouw is kort geleden op hoogen leeftijd overleden. Het spreekt echter, dat de schrijver eer de soort dan het individu bedoelt. Aldus: „Mijntje is dood, leve Mijntje!"

2) Bergengten.

Mag elders ook op Java de bergnatuur verhevener indruk maken, hier dwingt zij tot een glimlach. Maar stil! Werd hier gesproken van een glimlach? Hoor dat zachte gerommel, bijna onmerkbaar, van aanzwellende kracht. Is het een verre donder? Hoor! Het kan de donder niet zijn: het is in den bodem waarop wij staan: de grond, zoo even nog rotsvast, beeft onder onze voetzoolen, als een menschenborst bij felle ontroering. Waar, wáár onder onze voeten zal er iets ontzettends gebeuren? Doch wij moeten ons vergist hebben: een zinsbegoocheling misschien. Zie in het rond: is er een lieflijker vredeoord denkbaar? Is Garoet een inlandsche naam voor de Velden der Gelukzaligen?

Er is een meer — Bagendit — van haast bedwelmende lieflijkheid. De menschen, die er omheen wonen in dorpjes van lichte bamboehuizen, behoeftige visschers en landbouwers, arme lieden dus, „bedelvolk" allicht, naar Nurks' uitlegging, lijken spelers en speelsters in een pastoraal. Niet zoodra heeft het paardengetrappel van een rijtuig de komst van bezoekers aangekondigd, of vrouwen en kinderen hurken, met bloemen in de hand, neer aan den weg, stil, sprakeloos, opziende slechts met smeekenden blik. Een lange straat naar het meer Bagendit, een straat van neerhurkende moeders en kinderen met tuilen in de hand; door hun stille smeeking wordt de bezoeker geleid naar den oever, waar een „*anklong*"-orchest hem met zachte klik-klak-klanken begroet. Werd dan niet de komst van den bezoeker verwacht? Is hij, Westerling, zoon der overheerschers van dit land, niet de ambachtsheer van dit dorp? Hij behoeft geen woord te spreken: reeds wordt op twee holle boomstammen — het vaartuig der visschers van het meer — een bamboetentje geschoven, daarin een leunstoel gezet. Hij behoeft slechts op te stappen, vier knapen zullen hem doen spelevaren op het doorschijnende watervlak.

Een Solo'sche Groote met gevolg.

Welk een dag! De vulkanen om den lichtblauwen waterspiegel zijn met witte wolkflarden omneveld; geen geluid dan het watergeplas tegen de langzaam voortglijdende canoes, dan, aan de overzijde, het weemoedig geklik-klak van een andere „anklong", onzichtbaar, samenvloeiende met het maatgeklank van de neergehurkte groep aan den oever. In het voorbijgaan trekt een der roeiers uit het water wat een lange halm schijnt, wat een riet is, waaraan een gevlochten kooitje hangt, dat de visschen verschalkt. Aldus de vischvangst op dit meer der gelukzaligheid.

Dit alles bezit een zoetheid van haast bedwelmenden weedom. In deze natuur, in deze menschen schijnt gemaaktheid. Maar wat gemaaktheid lijkt, is natuur. De Venetiaansche nachten en hun gondeldrijven onder mandoline-gespeel op het *Canal Grande*, het spelevaren in de Golf van Napels, of naar Capri's Blauwe Grot onder week Italiaansch gezang, de kaik-tochten, Vrijdagsnamiddags, naar de Zoete Wateren aan den Gouden Hoorn en de bandoeria-klanken, die de kwijnend-luisterende pasja-dames bekoren: dit alles is grof zout, vergeleken bij dezen gemengden nectar, welke den Westerling naar het hoofd stijgt, met

gevaar van zachtmoedigen grootheidswaanzin. De bezoeker stapt uit op een eilandje met een bebloemd heuveltje, waar hij een nieuwe bloemenhulde heeft te ontvangen. Straks, aan den oever terug, waar het „anklong"-klink-klank zachtekens klokt, vindt hij opnieuw de moeders en kinderen, sprakeloos, bewegingloos, den smeekenden blik nauwelijks geheel tot zijne oogen opgeheven. „Heer, leid ons niet in verzoeking"!. Hier is verleiding, zoo er ergens verleiding is.

„Bedelvolk", zegt Nurks? Laat het bedelvolk zijn. Het is bedelarij in haar onschuldigsten vorm, onafwijsbaar. Waarom zou de bezoeker bij het kamponghoofd niet wat zilvergeld inwisselen tegen koper om al die bloemtuilen in ontvangst te nemen, al die moeders, al die kinderen te verblijden met een kleinigheid? Zij zijn zoo arm, zoo zachtmoedig, zoo smeekend, zoo stil. Uit hunne zwarte oogen, die steeds beneden den blik van den bezoeker wenschen te blijven, wijl zij zich te nederig gevoelen voor zijn blik, klaagt zooveel zielefijnheid, tintelt misschien ook een vonkje slimheid. De bezoeker, die zich aangebeden gelooft, ledigt zijne zakken van het pas ontvangen kopergeld.

Is dit dan wellicht het geboorteland der weeklagende dichters? Bij heldere zon is

Een karakteristieke aloen-aloen.

het hier als maneschijn; geen rozen zijn er te zien, maar de dampkring is als van rozegeur vervuld; men waant er den nachtegaalslag te vernemen, al zwijgen er de vogels.

Opwaarts van Bagendit, bij Tjipanas, waar de warme zwavelbronnen uit den berg vloeien, bezit het Garoet-landschap lijnen van nog idyllischer schoonheid. Het „Land der Duizend Plassen" zou men het kunnen noemen, al zijn er slechts een paar honderd. In klimmende terrassen glimmen de onbewogen waterspiegels, bestrooid met door den vulkaan uitgebraakte rotsbonken, bepluimd met bloemen en varens, en de witte wolken, in het hemelblauw voortdrijvende, zien haar weerspiegeling in het glanzend blauw der grillig omtrokken wateren. Deze blanke wolkjes in het donkere hemelblauw, drijven zij niet heen als lieflijke droomen in zomernachten, waarin het licht niet van den horizon wijkt, droomen welke schooner geluk bevatten, wijl onwezenlijk, dan een heel leven van tastbaarheid? Is er in dit land armoede? Er is. Maar het is de armoede van Jezus en zijne apostelen, van de oude wijsgeeren en hunne jongeren, van de Bengaalsche *goeroes* en hunne *jogha*-leerlingen: naakt, kent zij geen lompen, zij wekt sympathie zonder dat de uitgestoken hand een weifeling van afkeer behoeft te overwinnen, en soms als zij klaagt, is haar stem zoo zacht, dat de niet zeer

opmerkzame voorbijganger haar in ongestoorde gemoedsrust kan voorbijgaan, en zeggen: „zij bestaat niet". Alleen wanneer hij den armen in de oogen ziet, komt het in hem, dat zij zijn hulp behoeven.

Laat de schoonheid van Java ons niet de nooden zijner bewoners doen vergeten!

Op het hooge Tosari te zijn, is na te denken en te droomen, is gericht te houden met zich-zelf en het leven.

In de dagen van den regentijd — regen genoemd bij gebrek aan een woord van

Een tooneelvoorstelling (wajang wong).

dreigender kracht — December, Januari, Februari, wanneer de dampkring is gelouterd, lijkt deze berghoogte een Babelsche torentrans, reikende tot ver boven de wolken.

Hoe aangrijpend verheven is het wolkendrama om Tosari.

De onzichtbare Lilliputters, daar beneden in de vlakte, denken zich de wolken als iets, dat boven hen uit drijft. Hier ziet men over de wolken heen uit over land en zee. Daar hangt een blank wolkenlaag over het platte land, dat, links begrensd door den edel belijnden Ardjoeno, rechts door de uitloopers van het Tenggèr-gebergte, geheel Java's Oosthoek omvat tot waar de wazig-donkere lijn van het eiland Madoera den horizon afsluit.

Waartoe met een kijker te beproeven iets meer te zien in die wijde gevlekte vlakte? De begrensdheid van het menschelijk waarnemen wordt er slechts door bevestigd. Zeker, daar ontwaart men vele suikerfabrieken in hare velden van groene reuzenhalmen: witte pijpjes naast witte blokjes — de gebouwen — zijn de fabrieksschoorsteenen. Dit is al. De dessa's zijn in hare klappertuinen verscholen: Passoeroean aan de kust is wat gebrokkel; Soerabaja aan zijn uithoek, waar Madoera bijna Java raakt, een vermoeden: Grissee een uitgestoken punt in zee. Er is niets te zien dan het grootsche oer van een stuk moederaarde aan de zee, waarin de stoomschepen zijn als drijvende zwartgebrande lucifers op een vijvervlak. Hier eindelijk is rust, door de witte wolkjes onder het neerzien niet verstoord. Een bollend wolkgevaart mag komen opzetten, doch stuit tegen de bergflanken van den Tenggèr. De mensch, de Lilliputter, is hooger dan de wolken, en verbeeldt zich, hoogmoedige nieteling, dat hij uitziet in de eeuwigheid door een venster van het Heelal.

Arme, kleine onbeduidendheid van het leven. Op die vlakte daar omlaag lijkt al wat mensch en menschelijke arbeid is weggevaagd. Het is er stil, als ware alles ongeboren nog, of uitgestorven reeds. Op die vlakte leeft niettemin een millioen menschen. Gedenk den berg van leed en strijd, van arbeid en overwinning, van liefde en haat, van verblijding en teleurstelling, van misdaad en laaghartigheid, van deugd en miskenning door deze krioelende menschheid in steeds opnieuw begonnen en nimmer geëindigd zwoegen opeengehoopt. En niets daarvan is te bespeuren. Zoo min als een geluid te hooren, is er een beweging te zien.

De zee ligt als bezwijmd aan den boezem van het land, vereenigd beide in doodsrust.

Zijt gij ooit op dit land door den storm des levens gezwiept, op deze zee door het woeden der wateren geslingerd? Op deze hoogte vraagt gij u af hoe het mogelijk was, en of uw herinnering niet een spel is van zinsbegoocheling?

Niettemin, gij weet, dat deze vlakte leeft en geleefd heeft: gij herinnert u in haar drie eeuwen strevens en strijdens van uw volk. Zij zijn weg! De spoorwegen, de kanalen, de bewateringswerken, al wat aan menschenarbeid groot wordt geacht: het is weg! De soms zoo vernielende bergstroomen mogen zich neerstorten omlaag: zij zijn weg, zichtbaar slechts waar zij breed uitmonden in zee. Weg is de arbeid van regeering, weg de arbeid van den fabrikant, den koopman, den landbouwer. Hier is enkel de eeuwig-groene moederaarde, omlaagglooiend van den verheven Ardjoeno in de vlakte. Het land lijkt slechts een donkere en gevlekte zee, de zee slechts een licht en effen, wazig land, onbewogen, doodstil.

Het meer Bagendit bij Garoet.

Maar de wolken van Tosari leven.

Tegen den middag of den avond breken de elementen er uit los.

Opgetrokken uit het laagland, over de dichtbijë lagere heu-

velen, nauwelijks voor het oog verheven boven de omringende vlakte, hebben boven den Ardjoeno licht en waterdamp zich vereenigd tot een drama, dat zich voorbereidt in sombere zwarte, blauw-grijze en vaalbruine wolkbonken, welke, zich rondende, aantrekken de witte wolkjes omlaag, de grijze wolken om den Tenggèr hooger. Weldra is de omgeving van Tosari een zware dampkring, zich verdikkende tot een drijvende zee, welke zich straks uithoost over de bergflanken. Bliksemflits en ratelende donderslag kondigen den *Dies irae* aan over den Tenggèr en doen de menschen zich krimpen van angstigen eerbied.

Een uur te voren heeft het menschenkind zich verbeeld te zitten in Alvaders' stoel en

De weg van Telogosari naar Tosari, links boven het hotel.

uit te zien over de Eeuwigheid. Tusschen zijn oogenblik levens en den Eeuwigen Duur scheen hem slechts een voetstap te liggen: nu ziet hij uit over een bonkige en bolle wolkenzee, waaruit donder en bliksem zijn ziel ontzetten.

Maar, als de wolken voor een oogenblik openschuiven, dàn tevens de vertroosting van het in praal stervende daglicht, waartegen de Ardjoeno, door de wolkengevaarten van violet en parelgrijs, als een godenberg opdonkert in de gouden en purperen heerlijkheid van den avondhemel. Deze schoonheid gade te slaan en niet dankbaar te wezen haar te mogen aanschouwen — het kán niet zijn. Van bergen en verre zee, uit het besluierde laagland en het hooge gewolk der bergen komt het tot hem, het geluidlooze, maar zeer waarneembare bevel: „Mensch, kniel neder!" — „Mensch, verootmoedig U!" — „Mensch, voor een oogenblik gelouterd, erken Uw onbeduidendheid!"

Een landschap ter westkust van Sumatra.

Maar zelfs dit is voor den Lilliputter op den hoogen berg te groot. Te klein is hij om zich te verootmoedigen, om neder te knielen en zijn nietigheid te erkennen. Uit zijn ziel is het kinderlijk geloof van eertijds verdwenen als een geur, waarvan slechts de herinnering is bewaard gebleven. In zijn binnenste welt dan iets op, dat, wijl het geen gebed kan zijn, een versmoorde snik is. Zijne knieën willen zich buigen, willen de aarde beroeren, waarop hij staat; zijne handen zoeken elkander, maar zijn verstand vraagt: „Waartoe?"

Niettemin eischt dit spel van wolken en licht, dit wereldgekraak van den donder, dit in flitsen neerschietend vuur van den bliksem, aanbidding. De ziel blijft onbevredigd zonder dien Naam, dien de aanschouwer weigert uit te spreken. Terwijl de blanke en grijze wolken omlaag in hunne bedriegelijke rust allengs verworden en zich openen over het laagland, waarover de nacht reeds neerstrijkt, schijnt de roode goudschijn van het laatst doorbrekende daglicht over den Ardjoeno, en de wind giert op tegen de hoogten der bergen onder het gesuis van de neerhoozende wolkenzee.

De krater van den Bromo.

Het is avond geworden. Over Tosari plassen de stortvloeden zich uit, de storm loeit als een leger wilde waanzinnigen, die aan deuren en vensters bonken om binnengelaten te worden. „Doe open, doe open! Om Gods wil, wij zijn in nood! Wij zijn de zielen der gestorvenen uit de vlakte! Gij dacht, dat zij ledig was en rustig, gij dacht dat daar niets was dan rust, maar wij waren daar: de zielen der gestorvenen, die, levend, niet hebben aangebeden wat tot aanbidding gebood, die ons gebed hebben versmoord in een snik of in verstandige vragen! Wij zijn de zielen van hen, die hunne knieën niet wilden buigen en hunne handen niet samenvouwen! Doe open, doe open!"

Op de daken der villa's van Tosari bonken zware vuisten, aan de deuren en vensters rukken wanhopige vingers; niet plast de regen, vereenigd met den storm, slaat zij neer als een oordeel, dat zich echter allengs verkalmt, straks zich stilt. Als de bergen herademen, ziet de aanschouwer op Tosari wederom omlaag in het zeer duistere laagland. Ver voor zich uit, zelfs in het lage der verte, ook omhoog boven zijn zien, en achter hem, over de donkere bergkammen, is het gefonkel der sterren. De erkenning dringt zich dan in hem op, dat ongeloof geen bestand heeft, dat het gebed geen woorden behoeft, en hij herademt zelf, gelouterd in de aanschouwing der onvergankelijke majesteit van het Heelal.

Op en om Tosari vindt de schoonheid van Java haar hoogste verheffing.

Een tocht naar den Penandjaän, 1000 Meters hooger nog 1), is een blijde overgaaf aan

1) Tosari is 1800 meters hoog.

de eerbiedigste gevoelens. Lang vóór den ochtendstond gaat het te paard over steile, vaak glibberige bergwegen. door dichte tjemara-bosschen. De dampkring is bezwangerd van zwavelgas. In de duisternis heeft men het beklemmende gevoel van een inwijding in het oer-geweldige.

De bleeke dag, welke de duisternis van het bosch doordringt, mag het oog openen voor de onbeschrijflijke schoonheid der bergnatuur, hij geeft ook uitzicht op de diepe afgronden, waar langs het pad kronkelt. Dan, plotseling, wijst de paardenjongen rechts in het wijde uitzicht de zwaar-bollende rookwolk van den Sĕmeroe aan. De grootschheid der waarneming is verpletterend.

Het „Hooge Pad", de hoofdstraat van Makassar; Celebes.

Tegenover zulke wereldverschieten staat de mensch als een vlieg tegenover den donder. Er is geen verhouding tusschen. Van de hoogte des Penandjaäns ziet hij over een der stookplaatsen der wereld. Groene velden worden scherp afgesneden door een wijde gaping, zoo groot, dat in haar diepte een metropolis plaats zou kunnen vinden. Dit is eens één groote krater geweest. Deze wijde kring, door steile, zwartgebrande rotsen omgeven, een zandwoestijn nu, was eens een geopende mond voor het vuur der wereld. Spitse, dorre heuvels verheffen zich in de rulle zandzee, en boven een hunner, in het midden, den Bromo, hangt een lichte zwaveldamp. Dan, achter deze vulkaangroep in de diepte, geheel de omgeving beheerschend, verheft zich de zware kegel van den Sĕmeroe, even beschaduwd door een licht wolkje, dat weg trekt.

Maar wat is dit? Uit de spits komt langzaam een rookmassa op, zoo zwaar, zoo dik, zoo rond-bollend, dat het iets tastbaars moet zijn: een rookmassa, allengs bonkiger en dichter, een dreigende onweerswolk, zoo zwaar, dat zij eer zakt dan stijgt. Toch gaat dit zware grijs-zwarte gewolk langzaam op in verspreiding, het verdwijnt, is verdwenen. Dan weer, na een kwartier, herhaalt zich het schouwspel: de bolle, blauw-zwarte rookbonk, steeds in dezelfde rondingen loom opstijgende uit de kegelspits.

Het denken staat bij dit schouwspel stil. Het vraagt en vindt geen antwoord. Wat bedekt dit vreeselijk-grootsche berglandschap, wat is er onder de rust onzer voeten? Waarom werken deze twee vulkanen: de Bromo en de Sĕmeroe, op zoo geringen afstand van elkaar, zoo verschillend? Waarom uit den Bromo deze ijle zwaveldamp, nooit minder, nooit meer? Waarom uit den Sĕmeroe om het kwartier, nooit korter, nooit langer 1), deze zware bollende wolk, steeds even dik en donker? Schrikwekkend is dit schouwspel, dat den mond met verstomming slaat. Onbewogen als het wereldgericht ademen Sĕmeroe en Bromo, deze zijn stikstof, gene zijn smookwolk: de aanschouwer ziet het, siddert en zwijgt.

Java, de schoonste van allen, maar schóón, Java niet alleen.

Daar is Celebes, dat den zeevaarder reeds uit de verte wenkt door zijn veeltoppigen berg van Bonthain, kort voor hij dit niet lang geleden nog zoo geheimzinnige eiland te Makassar aandoet.

Makassar is als een dochter van Batavia, maar de familie-gelijkenis met een Nederlandsche stad, in de hoofdplaats aanwezig, is, wijl de grachten ontbreken, hier reeds uitgewischt. Daarentegen bezit Makassar zijne twee wijde grasvierkanten — pleinen genaamd —, elkaar aanhoekende ook hier, omgeven door heerlijke lanen van tamarinden en kanarieboomen, die de aardige witte landhuizen in hunne bloemtuinen overschaduwen. Ook Makassar heeft aan een dier pleinen een kerkje met een torenspits: evenals Weltevreden bezit het zijn museum in het teekenachtige blauw-met-goud beschilderde huis van wijlen den afgezetten vorst van Boné. Wijl het van hout was, heeft ons verguisde en niettemin plichtvaste Indische leger het als een wapentrofee kunnen meenemen, en hier overplaatsen, waar er een kostbare verzameling Celebaansche wapenen en voorwerpen van land- en volkenkunde en huisvlijt in wordt geherbergd. Wat Batavia echter niet bezit, opgeruimd door den straffen Daendels, is, aan zee, het karakteristieke kasteel. Het is een 17[de] eeuwsche vesting, gebouwd door de Portugeezen, en, nadat dezen ook hier door onze vaderen waren „weggeboend", versterkt en „Rotterdam" geheeten, wijl Makassar „Vlaardingen" werd gedoopt, door de O.-I. Compagnie. Ook het kasteel van Makassar heeft nu zijn langsten tijd de zee bespied, welke hier getooid is met honderden groene koraal-

Meer van Tondano, Minahassa, Celebes.

1) In de eerste veertig jaren der vorige eeuw zijn herhaaldelijk uitbarstingen van den Sĕmeroe voorgekomen.

riffen als tuilen over het zonnesprankelend water uitgestrooid. Makassar bloeit en die bloei zal het oude kasteel wegdringen.

De omgeving van Makassar bezit geen bijzondere schoonheid voor een oog, dat als vermoeid is van elders te veel schoonheids-emotie. Om op Celebes landstreken te vinden, welke het op Java verwende gemoed kunnen boeien, moet de reiziger Noordwaarts gaan, naar Midden-Celebes, vooral Noordelijkst, naar die merkwaardige Minahassa in wier bevolking de Nederlandsche kolonisatie een harer schoonste overwinningen viert.

De Minahassa mist de ietwat weekelijke schoonheid van de Preanger, bereikt niet de ontzettende schoonheid van Tosari. Toch zijn er de bergen woester dan op Java, waar zij met hunne

De Sultan van Ternate in een aangespannen staatsietuig.

sawah's hoog-opgebouwde altaren gelijken, druipende van de offeranden der vruchtbaarheid.

Van Amoerang, door klappertuinen beschaduwd, bergopwaarts te stijgen in den morgenstond, en boven Ratahan, hoog op den berg, tijdig genoeg te komen om de zon te zien ondergaan in pracht van gouden purper over de wazige Golf van Tomini; een volgenden morgen, huiverend van ochtenddauw, op den breeden weg naar Tondano, de opkomende zon te begroeten, terwijl uit de diepe dalen de duisternis optrekt; later bergafwaarts te gaan naar Menado en een natuurschoon te genieten, dat nu eens tot stille erkenning van de grootheid, dan tot blijde bewondering van de lieflijkheid dezer bergen en dalen stemt: dit behoort tot de heerlijkste ervaringen des levens. Zoo één land bestemd scheen tot overgaaf aan den verhevensten godsdienst, dan de Minahassa.

De Nederlandsche reiziger kan dit land niet doortrekken zonder het hoofd op te heffen van fiere bewondering voor wat zijn natie er in Zending en Bestuur volbracht heeft.

Tachtig jaar geleden bevinden de menschen van dit land zich nog in staat van volkomen barbaarschheid. Hun wereldbeschouwing — mooi woord voor een troebele levensvoorstelling — is die van vreesachtige, wreede en kortzichtige kinderen; hunne godsdienstige denkbeelden zijn daaraan geëvenredigd: zij aanbidden houten en steenen beelden van gedrochtelijken vorm. Hun maatschappelijk leven is niets, hun familie-leven weinig. Verdeeld in kleine stammen, naar de vorming hunner bergen en dalen, beoorlogen zij elkander zóó, dat zij in hunne woningen, op hooge palen gebouwd, of in moerassen opgetrokken tot meerdere veiligheid, geen oogenblik levenszekerheid kennen: de overwonnen vijand wordt gedood, zoo niet gegeten, zijn hoofd dient als overwinningsteeken 1). Niettemin, deze wilden zijn reeds dàn niet geheel

Fort Belgica in vroeger dagen, Banda.

van rede ontbloot: zij erkennen dat hunne doorgaande buurtoorlogen uitloopen op een algemeenen zelfmoord. Zij sluiten een verbond, en noemen daarnaar voortaan hun land: „Minahassa!" Dit volk eenmaal zoover door eigen overleg, komen daar twee mannen in zijn midden en verkondigen het Evangelie van Hem, die gezegd heeft: „Hieraan zullen zij allen bekennen, dat gij mijne discipelen zijt, zoo gij liefde hebt onder elkander". Die twee mannen zijn de zendelingen Riedel en Schwartz.

En nu? Daarin kan de reiziger zich niet bedriegen. Wanneer hij, na de Muzelmansche dorpen en hun bevolking van Java gezien te hebben, die van de Minahassa ziet, dan zegt hij, óók indien hij het niet reeds wist: „Dit moet een Christenland zijn, en van het Christendom moet dit een Protestantsch land zijn, en van het Protestantisme moet dit een Calvinistisch

1) Zooals trouwens nog kort geleden onder de Toradja's van Midden-Celebes.

Een kerkgang in de Minahassa Celebes.

land zijn, en van het Calvinisme, moet dit een Nederlandsch land zijn". Immers de „rechtzinnigheid van het Calvinisme", en het zorgzame onderhoud van wat Nederlandsch is, zijn hier merkbaar aan alles. En dit, ofschoon de luchten er zeer blauw, de bergen er zeer bevallig, de watervallen er zeer wild, de bloemen er zeer bont, de menschen er zeer lichtzinnig zijn.

Plaats u eens in het midden van een Minahassa'sche dorpsstraat: de geschoren hagen kennen er geen uitstekend sprietje, de bloemen groeien er tegen de tuinschaar in, en de hoofdwegen onzer bevalligste villa-dorpen in Utrecht en Gelderland zijn in den zomer niet zoo rijk aan bloemen als die in de Minahassa, geheel het jaar door.

Dit zal uw eerste indruk zijn: geschoren hagen in lange, rechte lijnen; een mid-zomer weelde van bloemen. Zindelijkheid van Broek-in-Waterland, herkent gij in de straten dezer dorpen niet uw Oostersche zuster? Uw tweede indruk is allicht minder gunstig. Doch zegt niet een Engelsch dichter, dat men tweede indrukken moet wantrouwen, opgeven voor die als derde komen: „een beter soort eerste". deze? De tweede indruk: binnen de hagen huisjes van bamboe, ieder huisgezin zijn huis, ieder huis zijn ruim erf. De vergelijking met onze villa-dorpen is nu reeds onhoudbaar, toch zijn deze bamboehuisjes beter dan die op Java. Gebouwd naar het model der Europeesche woningen in de tropen, openen zij zich aan den voorkant met een galerijtje. Daarin flankeert een paar oude schommelstoelen een vuile ronde tafel, aan de drie wanden hangen wat bonte platen en foto's in lijstjes. Armelijk dit alles, maar, ofschoon niet zonder aanmatiging van Europeesch-doen, toch eenige treden hooger in maatschappelijkheid dan de opmerker waarneemt aan de woningen in de Javaansche dessa's.

Nu de menschen. Tachtig jaar geleden nog koppensnellers. Laat ons hen niet beoordeelen, wanneer zij in hun uiterlijk het Europeesch voorbeeld te onmiddellijk navolgen bij hunne trouwpartijen: de bruigom in te wijden zwarten rok, in een hoogen hoed, die hem over het hoofd zakt: de bruid in het maagdelijk wit — het eenige, waarop zij kan bogen — van oudmodische Europeesche vrouwen-onderkleeding, een venstergordijn van geslagen kant tot bruidsluier; de onnatuurlijkheid van hun pogen om zich Europeesch voor te doen, is dan van onweerstaanbaar komieke kracht. Het is onrecht hen niet liever gade te slaan, wanneer zij op gewone Zondagen ter kerke gaan. Dan is hun kleed half-Europeesch, half-Oostersch, van vlekkelooze zindelijkheid. De Minahasser draagt een strohoed, dat is zijn trots: héden het teeken zijner overwinning. En nimmer, bij zijn Christendom, nimmer zal hij dien hoed afnemen. De vrouw draagt die slobberjurk, welke in onze koloniën bébé wordt genoemd, ofschoon er als vrouwenkleeding niets onbevalligers denkbaar is. Welnu, deze ter kerke of van de kerk naar huis gaande menigte mag gezien worden. Zeker, de Christelijkheid en de beschaving dezer lieden heeft ook in hunne gedragingen iets van een caricatuur, soms zelfs van een ontwijding, maar men mag niet blind zijn voor de mogelijkheid, de waarschijnlijkheid zelfs, dat zij de kiemen dragen van groote zedelijke en maatschappelijke deugden.

Zal u nu verteld worden van een reis door de Molukken: een Odysseus-vaart langs honderden betooverende eilanden, met hunne vulkaankegels, hunne woeste specerij-bosschen, hunne vervallen kasteelen van Nederlandsche koloniale grootheid? Ternate? Hoe de grootscheid te zeggen van zijn kring van spitse vulkanen om een blauwe zee: zuiver belijnde kegels met Noord-Halmaheira in het verschiet en Tidore vlak bij, de zee een groot en kalm meer, waaraan het stadje, aan den voet van zijn nog steeds dreigenden vuurberg, in de schaduw van zijn oud Oranje-fort, den slaap zijner herinneringen slaapt?

Helaas, alles maakt hier den indruk van verval, behalve de onsterfelijke natuur met haar onuitputtelijken rijkdom van specerijen en bloemen.

Urenlang kan men in zijne nootmuscaat-bosschen dwalen, waarin de sporen van

Roeiwedstrijd ter gelegenheid van den verjaardag der Koningin, bij Ambon.

vroegeren menschenijver nog te zien zijn, maar het is stilte en eenzaamheid in 't rond. Enkel de onzichtbare insecten suizelen er hunne fijne, maar zeer doordringende geluiden. Deze vulkaankegel, tot zijn spits met dichte bosschen begroeid, is, evenals Banda, een der grafmonumenten onzer Oost-Indische Compagnie. De menschen, die er leven, lijken grafbewaarders. Uitgezocht oord voor den afgestorvene des levens, voor den heremiet, die in eenzaamheid wil nadenken over het vergankelijke van alle wereldsche grootheid, dringt er slechts om de veertien dagen, met een boot der Paketvaart, een echo in door van het strijdende leven der wereld.

Niettemin, ondanks hun verval, dragen de Molukken, evenals de Minahassa, een diep-ingedrukt merkteeken van Nederlandschen arbeid. 's Avonds, wanneer de werkelijkheid met haar tropische schoonheid, én tevens haar door de ontwikkeling der oeconomische toestanden onafwijsbaar geworden verval, zijn weggeduisterd, kan de bezoeker, door Ternate's

tuinstraten dwalende, wanen in een vaderlandsch dorp te zijn. Uit de woningen klinkt het gezang van heldere kinderstemmen, welke in goed Hollandsch de oude lieve liedjes zingen van vader Heye. Indien hij hen dan ook hoort zingen: „Ik heb u lief, mijn Nederland!", zal een critische toehoorder misschien meesmuilen, en beweren, dat het gezang allicht aan natuurlijkheid zou winnen, wat het aan streeling voor een Hollandsch oor verliest, indien er klonk: „Ik heb u lief, mijn Ternate!" Er zijn weinig dingen in het leven, welker bekoring tegen ontleding bestand is. Op dit in den Oceaan afgezonderde eiland, uit dit graf van ons verleden, deze frissche kinderstemmen het oude, lieve en, ach, wel zeer verre land van ons hart en van ons denken te hooren verheerlijken, dit is toch wel iets om den eerbied voor de Vaderen te verhoogen, en daardoor het vertrouwen op de toekomst te versterken.

Een idylle, in nog volstrekter beteekenis van het woord, schijnt, aan het oppervlak gezien, het leven van het bergvolk in Ambon: kinderlijke menschen van benijdenswaardigen levenslust en nooit vermoeide vroolijkheid, rei dansende in heerlijke berglandschappen met trapachtig gebouwde dorpen.

Padang Pandjang met den rookenden Tandikat, Sumatra.

In vele opzichten doen de Ambonneezen denken aan de bevolking der Minahassa, behalve dat hun Christendom — van de helft, de overigen zijn Mohammedaansch — zich minder nieuw toont. In het kerkgaan geven de Ambonneezen den Minahassers niets toe: ook hen ziet men op vastgestelde dagen en uren in groepen kerkwaarts gaan of uit de kerk komen, vooral in de stad Ambon, wier kerkvloer geplaveid is met historische grafzerken. Deze kerkgangers, mannen en vrouwen, zijn allen in het zwart. De welgestelden in pakken van Westersch model, de armeren in lange kiel van glimmend katoen, enkelen nog met het driekantig dominees-steekje van weleer op het hoofd. De vrouwen zijn dan in een lange, zwarte kazak gehuld, onbehagelijk en stijf, maar de meergegoeden hebben keurige, witte kousen aan, en goud-geborduurde, naar voren omgebogen muiltjes, balanceerende op de teenen, zoodat het verwonderlijk is, dat zij ze nooit uitschoppen. Zie nu die zwarte vrome menigte in de kerk, vol tot het uiterste hoekje, terwijl de dominee of inlandsche predikant preekt in een hoog-Maleisch, waarvan zij soms de helft niet verstaat, doch waarom zij de predicatie allicht nog stichtelijker vindt. Dit zijn geen Christenen van gisteren, zooals die der Minahassa: een verleden van drie eeuwen Calvinisme uit zich in hun plechtige aandacht, in hun galmend gezang, in de waarlijk indrukwekkend-ruischende muziek hunner eigen-gemaakte blaasinstrumenten van bamboe, wier klanken een geheel vormen, dat met goede orgelmuziek kan vergeleken worden. Neen, in de Christelijke kerk zijn deze menschen geen neophieten. Op het oogenblik van hun kerkgang, van hun vereenigd zijn in gezang of

gebed of vrome aandacht, is er iets in hen van ons Calvinistisch verleden, wat er dan ook van het Christendom zelf of van onze volkseigenschappen buiten de kerk in hen of nièt in hen moge zijn.

Leer dit volk van beminnelijke natuurkinderen kennen bij zijn arbeid, of wanneer het bergop- of bergafwaarts gaat, merk op hoe de gesprekken een uitspatting van grappen vormen, hoor hun blijgeestig gezang en gelach, hoor hen jubelen en gillen, wanneer zij een bevriende negorij naderen, juist zooals de vroolijke bergbewoners van Tirol doen. Voor de Ambonneezen is alles reden tot vroolijkheid, wat niet onmiddellijk reden tot droefheid is. En nog duurt hun vroolijkheid lang en hun droefheid kort.

Indien men geen ander goeds van de Christenvolken onzer koloniën zou kunnen zeggen, dan dat zij zich veel meer met ons vereenzelvigen, dan de millioenen Islam-belijders

De Apenberg bij Padang; Sumatra.

elders, die ons weinig anders toonen dan hun, wat de Javanen betreft, ietwat zoetelijke en toch zoo onbetrouwbare onderworpenheid, dan reeds zou dit ons voldoende behooren te zijn om voor hen een ernstige en onwankelbare vriendschap te gevoelen. Ambonneezen, Ternatanen, Bandaneezen, Minahassers: hun trouw aan het verbond met onze natie is niet lauw, en voor onze koningin, ook de hunne, voelen zij in hun eenvoud een haast bijgeloovige vereering, als voor een wezen van hooger orde, waarvan de bestuursambtenaar in hun omgeving dan, als 't ware, de priester is.

Doch op Ambon moet, evenals David in den tempel, deze priester kunnen dansen. Niet genoeg, dat hij als een ernstig man zijn plicht doet. Zelfs is dit voor de Ambonneezen zeer weinig, erger: zeer lastig. Hij zal dan allicht eischen, dat ook zij hun plicht doen, en plicht is iets, dat Oostersche volken niet kennen. Doch indien hij jolig is, indien hij tegen de *djoedaroes* — de „maagden" — glimlacht, voor de *njongaros* — de „vrijgezellen" — beide in

elke negorij tot een corps vereenigd, een woord van vertrouwelijkheid, en voor het dorpshoofd en diens *njora* een woord van achting en vriendschap over heeft, straks met de maagdelijns en de jonge mannen deelneemt aan den reidans of een slepende wals, dan is hij, ondanks zijn plichtsbetrachting, de *toean* 1) van hun hart.

Het volk van Ambon bezit een bijzonder muzikalen aanleg. Het gezang der schoolkinderen kent een schoone harmonie; behalve het welluidende kerkorchest van instrumenten uit bamboe en blik gemaakt, bezit elk dorp een muziek-corps voor de dansen der dorpsgenooten. „Leven is niet noodzakelijk, dànsen is noodzakelijk", is de kernspreuk der Ambonneezen.

Daar wacht dan, wanneer het dorp gasten ontvangt, bij den ingang, boven aan de trapstraat, die onder de overwuivende palmen de hoofdverkeersweg is, de schoolmeester met zijne kinderen om hen te begroeten met een aardig Hollandsch lied, in het Maleisch vertaald. Daar staat dan het dorpshoofd met de *orang-kaya's* 2) om hen te verwelkomen. Daar reit zich reeds de stoet der „maagden", die straks ter hunner eere zullen „menariën". Dit is dansen en zingen tegelijk, zooals de oude Grieken het in hunne koren deden, en die van heden het op de Grieksche eilanden nog doen. Er is een voorzangster, die improviseert, iets zeer vleiends voor de gasten, bijv. „Weest welkom, gij heeren, die daar verheven staat als de palmen in onze tuinen!" De andere *djoedjaroes* herhalen het in modulatiën en refreinen. Intusschen heeft de voorzangster weer een nieuwe deugd in de gasten ontdekt, en brengt die tot openlijke erkenning. Zoo gaat dan de stoet naar het huis van den regent, waar de gasten door de *njora* 3) worden begroet, en de *njongaros* in spiegelgevechten te zien geven, hoe vervaarlijk zij kunnen zijn, als zij een denkbeeldigen vijand met de wapenen hunner vaderen neerslaan, blikkerend de witte tanden, rollend de donkere oogen in de bruine gezichten. O, de mannen van Ambon kunnen helden zijn. Het is den gasten goèd, dat zij als vreedzame bezoekers komen. Zoo niet, indien zij als vijanden kwamen, wee hunner, wanneer zij dan de *njongaros* op hun weg vonden.

Meer van Manindjan; Sumatra.

Maar de middaggloed van de alleen-gebiedende zon tempert de feestvreugde voor een wijl. In het namiddaguur echter, kort voor zonsondergang, vereenigen zich allen in de feesttent van het dorp tot een *dangsi-dangsi*, dat met het nationale menariën wordt geopend: de zingende reidans, welke zich dan wijzigt in een contredans, heel-langzaam, heel-sierlijk, een geschuifel der maagdelijn-voetjes in de goud geborduurde muiltjes over den dansvloer, pasje voor pasje, zonder dat dansers en danseressen van plaats veranderen, de armen in bevallig-slangachtige bewegingen langs het lijf, opwaarts en neerwaarts, deinende met naar buiten gebogen handen. Straks vormt zich deze reidans tot een Westersche quadrille met enkele vage herinneringen er in aan het verre verleden, toen de Portugeesche en Spaansche

1) toean = heer.
2) *Orang-kaya*. Mal. letterlijk = „rijke man", hier „medebestuurders".
3) Portug. *senhora* = mevrouw.

conquistadores 1) aan deze eilandbewoners een ik-en-weet-niet-wat statigs verleenden van hun eigen volksdansen, zooals geen volk hen bevalliger heeft bedacht dan de lieden der Iberische bergen. En nu volgen sleepende wals, mazurka en polka, polka, mazurka en sleepende wals elkander op. De fiddelaars van het orchestje zijn onvermoeid, de *djoedjaroes* en de *njongaros* ook: de bruine bloote of witbekouste voetjes schuifelen maar steeds over den aarden dansvloer, den geheelen nacht door, die allengs weer doortrokken wordt van licht, tot de overwinning van het daglicht volkomen is. Dit is het begin van het einde: op de menarie-wijs zingt er een: „*boelan soedah massoq, mata-hari soedah najik!*" 2). Dit is het teeken, dat het *dangsi-dangsi* ten einde is, maar behoeft nog niet het einde te zijn van het feest. Wat denkt gij, bijvoorbeeld, van een kalm „slofje onder?"

Indien het pleizier de bewoners van Ambon eens te pakken heeft, laat het hen niet

Gebouwen der hoofdadministratie van de Deli-Maatschappij te Medan; Sumatra.

zoo gauw los. Niet zoodra is van den nieuwen dag *mata-hari massoq* — de zon onder — en *boelan najik*, of de pret begint opnieuw met allerlei wonder-aardige spelletjes vol fantasie, vol onschuldig genoegen.

Gelukkige menschen, de Ambonneezen. Zij zijn arm, maar kennen slechts geringe materieele behoeften, en moreele geen andere, voor zooveel zij Christenen zijn, dan die van een gedeeltelijk onbegrepen en voor hen ietwat sleurachtigen godsdienst, protestantsch, zwart en saai, maar die hen voldoet, en dan.... hun vroolijkheid, die is als een steeds opborrelende bron. De vroolijkheid overheerscht dit gelukkige eiland. Door haar wordt de aandacht van den reiziger zelfs afgeleid van de indrukwekkende bergen en diepe groene dalen, van de heerlijke schoonheid der zonsondergangen over de baai van Ambon, van de vischvangsten

1) „Veroveraars"
2) „De maan is reeds binnen (onder) de zon is reeds op!"

in den morgenstond, als bij een gezegende vangst het gezang der visschers over het onbewogen water klinkt als een in de verte aangeheven psalm. Ja, haast zelfs afgeleid van die wonderbare wereld van zee-flora, welke in zachte en toch rijke kleuren en in de bevalligste vormuitschieting in den doorzichtig-blauwen spiegel van de baai kan worden gadegeslagen.

Weken na weken kan de reiziger varen in de zeeën van den Nederlandsch-Indischen Archipel, en als een keten van groene juweelen — Multatuli's „gordel van smaragd" — glijdt het eene palmen-eiland na het andere zijne van blijde verbazing starende oogen voorbij. Van de Molukken dan naar Sumatra, naar Palembang, het Oostersche Venetië!

Vergelijkingen zijn altijd gevaarlijk. Wilt gij tegenwerpen, dat Palembang zooveel van Venetië heeft als een oude Amsterdamsche werf van een marmeren Griekschen tempel aan zee? Wie zal het tegenspreken? En toch een Oostersch Venetië. Is niet ook Palembang gedeeltelijk op moeras gebouwd? Zelfs aardiger nog dan Venetië: deels dobberen hare houten woningen op vlotten, rijzende en dalende met den vloed van den breeden Moesi.

Zooals de dogenstad van kanalen, wordt Palembang doorsneden van kreeken, en haar verkeer verzamelt zich veel meer op het water, dan het dit ooit voor de machtige koningin der Adriatica deed. Wat voor deze het *Canal grande* is, wordt overtroffen door den statigen Moesi, zelfs zoo ver het land in als deze stad, nog zoo breed als de Maas voor Rotterdam. Deze snel-voortglijdende stroom, in de lente gesierd met reusachtige drijvende tuilen onkruid, uitgeworpen van de hooger gelegen graanvelden, de Moesi is de hoofdverkeersweg van Palembang.

Zeer lang aan de twee oevers uitgestrekt, slechts een paar straten breed, ligt aan den linker, stroomafwaarts, de bonte Chineezenstad met hare uitstekende pannedaken, op hare vlotten; aan den rechteroever staan de huizen, boven het moeras, op houten palen. De Centauren, verhaalt men, waren wezens met menschelijk bovenlijf, voorts paarden. De Palembanger, man en vrouw, schijnt een menschelijk bovenlijf op een roeiboot. Aan den rechteroever zijn alle huizen aan den achterkant uitgebouwd op het water der kreeken, waarin houten trappen afleiden. En zie, de Palembangers hebben toch beenen! Om die trappen op- en af te gaan. Immers aan den waterkant van het huis leeft het gezin. Het wemelt op en aan die trappen van naakte kinderen, die zwemmen en dartelen in het modderige water, dat echter tegen den middag wegvloeit. Dan ziet men kippen en katten loopen, waar 's morgens nog roeibootjes voortgleden en kinderen spartelden.

Dit zijn de dwarsstraten van Palembang, de voornaamste verkeerswegen hebben altijd water, genoeg om er in te varen en te baden. Daar is de vader of de moeder, zij 't om zich zelf, zij 't om het vaatwerk te wasschen; daar zijn ook de kinderen; daar is soms een geheele familie van drie of vier geslachten tegelijk; het stokoude grootje met witte haarsprieten en tanig, gerimpeld vel; daar zijn de zuigelingen aan de borsten der moeders: allen in het water, allen er aan, plassende, wasschende, doeken uitspoelende, het eten bereidende, doende wat den mensch het natuurlijkste is te doen, alles in hetzelfde water, achter het huis, alles die trap op en af, welke als de ladder in Jacob's droom vol is met op- en afklimmende gestalten.

Watergespartel is de eerste uiting van eens Palembangers leven, voor de tweede beklimt hij of zij een roeibootje uit een boomstam gebrand, en beweegt dit voort met een roeispaan. Kinderen en grijsaards, vrouwen en mannen; honderden vaartuigen, klein en groot, open of overdekt, één roeier of tien roeiers, snel allen als visschen schieten zij door de kreeken of dwars over den Moesi. Opstoppingen komen hier en daar voor; de vaartuigen liggen vier, vijf dik naast elkander. Daar is geen nering of zij gaat in morgen- of avonduur, te water: elk roeibootje een negotietje, in elk ander een klant voor dagelijksche inkoopen. Visch, veel visch! Vruchten, groenten, knollen, kleedingstukken, geestesvoedsel tevens: drijvende boekwinkeltjes. Zie hier den schrijnwerker met de opgestapelde rood-bruine vierkanten zijner

Een markt in de Padangsche Bovenlanden, Sumatra.

kasten; daar komt de pottenbakker met zijne hoopen roode potten, als reusachtige druiventrossen van Josuah en Kaleb; het drijvende koffienerinkje met zijne omgekeerde kopjes op een plank, de drijvende gaarkeuken met het vuurtje achter een ijzeren windschut, de snijder, de schoes, de geelgieter. De roeiers, die, loom voortpaddelende, op een vrachtje azen, ontbreken niet. Statig, noch te langzaam, noch te snel, met rythmisch watergeklepper, over het gele sop voortgespaand door tien roeiers in witte hemden, voor het feest gewasschen, de boot zelf versierd met verguld houtsnijwerk, daar snijdt de bruiloftspartij door het watergewoel: de geheele bont-gekleede familie met hare gasten, de bruid onzichtbaar onder het roode afdak. Of een voornaam Jemeniet verplaatst zijn ,,harem": de vrouwen in kleurige, over het hoofd getrokken doeken, het gelaat onzichtbaar, als balen vol van een geheimzinnig leven, onder wijde, platte Chineesche zonneschermen, in het midden op een groote mat. Daarnaast een ledige ruimte, waarin de sirih-dóos staat als een offerkist in plechtige eenzaamheid. Eenzaam ook hij, in zijn hoogheid van ,,Man des Heils" 1), van het lichtzinnig, maar toch wel zeer aantrekkelijk vrouwvolk behoorlijk afgezonderd, op de voorplecht, de op een tapijtje neergehurkte heer des huizes, in gepeins uitturende over het water.

De Kloof van den Tjadas Pangèran Preanger Regentschappen.

Ons Bestuur heeft over de Palembangsche kreeken zeer-welkome bruggen gelegd: zij dienen den Palembangers om vliegers op te laten. Door geheel de Oostersche wereld, van Damascus tot Peking, is dit een dagelijksche sport, de wedstrijd wiens vlieger het eerst opgaat, wie met het geharste en door glaspoeder gescherpte touw 't eerst den mededingenden vlieger, hoog in de blauwe lucht, en grillig van vorm en versiering, schoot zal doen gaan. Te Palembang geeft de mannelijke bevolking zich op de bruggen met hartstocht aan dit vermaak over; bij honderdtallen zwieren de vliegers er in de lucht. Alle vliegers gaan er op. Alle vliegers, vooral de meest fantastische, gaan op in onze koloniën, ook in de dagbladpers. Een dagbladpers bezit Palembang niet, maar wel is er het vlieger-oplaten de volkssport bij uitnemendheid; nà het roeien.

De natuur van Sumatra mist de lieflijkheid der Javaansche *sawah*-bergen, maar zij is breeder van lijn.

Sumatra is een stil, een haast onbewoond land. Over berg en door dal heeft het Bestuur breede wegen getrokken, of het opent die, maar vaak gaan zij door aan weerszijden ondoordringbare wouden, welke als groene muren opstaan. Het voortgaan over deze stille straatwegen door het woud geeft den reiziger indrukken van een rustig sprekend schoon. De

1) Orang-Islam of ,,salam".

met niets te vergelijken weelde der tropische flora, de oneindigheid van vorm en stam, vertakking en bladerkroon der in elkaar gegroeide boomen, het boezemt alles ontzag in. De boomen, in deze uitspatting van levenskracht, dragen niet één bladsoort, zij bezitten er vele: elke boom heeft zijn epiphiet, welke zich aan zijn stam opwerkt — en hem dikwijls geheel verstikt — om zijn kroon te vermengen met zijne bladeren; elke epiphiet heeft dan weer zijn parasiet, op den eenen boom groeit soms de andere, alles samengegroeid, ineen gevlochten tot een voor den mensch ondoordringbare wereld van groen leven.

Daar leeft wild gedierte in die wouden, maar aan de straatwegen laat het zich zelden zien: panters, olifanten, tijgers, wilde zwijnen. Soms verneemt men zwak hunne geluiden ver in de stilte van het woud. Minder schuw zijn de apen: geheele koloniën zitten den reiziger midden op den weg af te wachten, om slechts bij zijn naderen, o, zeer bedaard indien zij hem ongewapend zien, — immers, hoe zeer bewust zijn zij vlugger te zijn dan hij — zich achter de dikke stammen of in de bladerenkronen te verschuilen. Dan lijken zij verdwenen. Op zijn best kan de voorbijganger een ouden aap ontdekken, die hem toegrijnst; of een jong aapje staart hem aan met oogen vol verbaasde verschrikking, groot en glinsterend; het zit op een ver vooruitstekenden tak. Maar bij de eerste beweging, welke een bedreiging lijkt, van dat groote rechtop-loopende dier, dat voorbijgaat, duikt het weg in het groen, waaruit toch zijne schrikoogen blijven staren.

In den vroegen morgen lijkt de dampkring van den weg door het woud vol fijne geluiden: een verscheidenheid van klanken en tonen, welke het woud vervult, alsof elke boomtak een stem bezit en elk blad een suizing om het daglicht te begroeten. Lang duurt deze jubel niet. De onstuimige blijheid om den pas-geboren dag gaat over in een kalm genieten. Het is dan klank en weerklank, roepen en antwoorden, of één rijkbetoond gamma, herhaald en steeds weer, tot grooter welbehagen van den verborgen zanger zelf: een jonge dichter, die zijn eigen sonnet leest en herleest. Maar de zonneschijn wordt gloeiender naarmate de dag ouder; op den open weg slaat het heete licht neer als een bezoeking. Allengs zwijgt het woud, tot de avondkoelte zijne bewoners tot nieuw leven oproept.

Naar het heerlijk-beboomde Padang, waar de middag geen schaduw kent; welks rivier, aan den voet van zijn ruig-beboomd voorgebergte, de spits-bemaste jonken klaarder weerspiegelt dan de bronnen het de baders en baadsters doen; waar de avondstonden aan de woest op het strand beukende zee gezegend worden door zonsondergangen, louterer en schooner dan zelfs Milton het in zijne Paradijsbeschrijvingen in woorden heeft kunnen zeggen.

Of bergopwaarts door zijn Aneh-kloof, naar dat hoogland van lieflijke schoonheid en indrukwekkende grootschheid, dat het voorrecht bezit een der opmerkelijkste volken der aarde, de Minangkabauers, in hun matriarchaatsleven, te kennen. Dit volk is in zijn vreugde aan vorm en kleur, zich openbarende in zijne spits gehoornde en bont-besneden woningen en zijne goud-doorweven doeken, de omringende natuur waardig.

O, hoe te zeggen de heerlijke stilte der meren van Singkarah en Manindjoe, die als geopende blauwe oogen van de rustende aarde, welke men zich hier denkt als een loom-liggende reus, de armen onder het hoofd, opstaren naar de witte wolken in het strakke uitspansel. Wie zal de schoonheid zeggen van den geheelen Barisan bergketen, maar in 't bijzonder waar de Aneh-kloof zich opent bij Padang-Pandjang, of van het „Karbouwengat", den grillig-gewonden uitgrond bij Fort de Kock, wie den indruk verwoorden van den grommenden vuurberg, den Merapi? Wat is het woord, dat de trotsche schoonheid weergeeft van de vrouwen op de weekmarkt van Pajakombo, zij, die als Egyptische prinsessen het hoofd aan beide zijden

De Bromo-Zandzee bij Tosari onder de wolken: links de Bromo, op den achtergrond de Semeroe

omlijsten met roode doeken van zijde en goudddraad? Is niet haar gelaat strak van zelfbewustheid en tevens koel als de watervallen van den Batang-harau?

Dan, van de Padangsche Bovenlanden gaat het over woeste bergen, afwaarts steeds, tot waar de breede, snelle stroomen bereikt worden, die uitmonden in de Straat van Malakka, naar het stille Bengkalis, of, hooger op langs de kust, naar de Chineesche vischstad Bagan-api-api, op palen boven zijn dagelijkschen vloed en zijn maandelijksche overstrooming, naar het nette Asahan, eindelijk naar het „millioenen"-Deli met zijn verwonderlijke hoofdstad Medan!

Verwonderlijk, ja! Verwonderlijk als jongste zuster in de rij der Indische steden, schepping van Nederlandsch genie. Ongetwijfeld, Medan mist de statige pracht van Batavia-Weltevreden, het gedegen patriciërschap van Semarang; het bezit de bewonderenswaardige werkkracht van Soerabaja, maar mist dier Oostersche schoonheid van haar druk-bevaren *kali*. Is Medan ietwat een parvenue onder onze Indische steden, zij is het zonder burgerlijkheid. De welvaart puilt er aan alle kanten uit, haar leven is breed en bezield van edelen arbeidsijver, materialistisch van genieting misschien, maar gelouterd door wetenschap, openbaar nut, hygiëne. Zij is een verzameloord van alle rassen der wereld. Ongeacht dat in het beheer harer tabaksondernemingen, welke haar omsluiten tot ver in het binnenland, tot de hoogvlakte der Batak-landen zelfs, vertegenwoordigers van alle volken van het Westen aan den arbeid meedoen, is er nauwelijks een Oostersche natie, welke niet eenige harer zonen — of dochteren — naar Deli heeft gezonden. Behalve de in getal overal in onze kolonie overheerschende Chinees — in Deli meer dan honderdduizend — de sterk-gespierde *baba* met zijne schuine gitoogen in het vale platte gelaat, is daar de kleine „gerookte jockey", de Japanner en zijn popjesvrouwtje, de *moesjmé*; de Zonen van het Rijk des Middens als koelies en ambachtslieden, die van het Rijk der Opgaande Zon als winkeliers, fotografen, of houders van loensche nachthuizen, waarin de sierlijk-kleine *moesjmé* den bezoeker omstrikt door hare bevallig bedachte liefkoozingen. De Filippijners, half-Japanner half-neger, „net menschen", zijn er barbiers en haarsnijders; de zwart-bruine Dravidiërs van de Kormandelkust met hunne magere beenen en fijn-besneden donkere gezichten in hun witte gaas-doeken, werken er als karvoerders en loodsbouwers; de zwart-baardige, statige Sikhs met dik gewonden blanken *turban* op het hoofd, de stugge Semieten van Afghanistan houden er 's nachts voor de huizen en in de hoven de wacht; Bengaleezen, Ceyloneezen, Perzen, Armeniërs, Arabieren, eindelijk de Maleische bevolking van het laagland zelf, of de vuile Bataks van het hoogland: de Babelsche torenbouwers, die elkaar hier verstaan door het Maleisch en door den klinkenden geldklank, en allen bezig — den torenbouw vergeten — aan den tabakshandel. Zoo is Deli — wat het voorheen geweest zij — heden een wereldvoorbeeld van Nederlandschen arbeid en Nederlandsch koloniaal Bestuur.

Vluchtige schetsen deze, van enkele bij uitstek schoone onder de schoonste eilanden van de uiteen gespatte tropische wereld, door een dichter Insulinde genoemd, en deze enkele eilanden uit duizenden slechts hier en daar belicht door de opgetogen herinnering van een reiziger. Hij, noch iemand, die deze paradijslijke landen heeft mogen aanschouwen, en hun aanblik in zijn gemoed meedraagt, hoe het leven hem wellicht ook zal pogen neer te drukken, zal zich ooit volkomen verarmd kunnen gevoelen. De herinnering der eens aanschouwde natuurweelde en der zorgeloosheid harer kinderlijk-ernstige of kinderlijk-blijde menschen zal als een zonnestraal heel zijn volgend leven verblijden.

HOOFDSTUK III.

RASSEN EN TALEN IN DEN ARCHIPEL

DOOR

Prof. Dr. H. KERN.

ALLE volken van den Indischen Archipel 1), behoudens een enkele twijfelachtige uitzondering, spreken onderling verwante talen. Volgt daaruit noodzakelijk, dat zij allen van dezelfde afkomst, d.i. van hetzelfde hoofdras zijn? In geenen deele; want er zijn voorbeelden genoeg, dat geheele volken hun oorspronkelijke taal, onder bepaalde omstandigheden, met een vreemde verwisseld hebben. Zoo weten wij met volstrekte zekerheid, dat de oude Galliërs in Frankrijk, ten tijde der Romeinsche overheersching, hun Keltisch taaleigen verzaakt en 't Latijn aangenomen hebben.

In Italië, Spanje, Portugal is hetzelfde gebeurd als in Frankrijk. Ook daar woonden allerlei volken, niet van Latijnschen bloede, welke alle hun idioom hebben opgegeven en 't Latijn aangenomen, behalve de Basken.

[illegible]

Wanneer men nu, gelijk zoo dikwijls geschiedt, van de Romaansche volken spreekt als van 't „Latijnsche ras", dan laat men hun afkomst — met uitzondering van een klein gedeelte der Italianen — geheel buiten rekening.

Bij zulk een verwarring van begrippen is het wenschelijk vast te stellen wat men onder „ras" te verstaan heeft. Een menschenras is, o.i., een afdeeling van 't menschelijk geslacht, welke van dezelfde voorouders afstamt en door gemeenschappelijke eigenschappen, vooral lichamelijke, zich van andere afdeelingen onderscheidt.

Hoe weinig dit in acht wordt genomen, blijkt niet alleen uit de verwarring tusschen taal en ras, maar ook anderszins. Bijv. men hoort spreken van 't Gele ras, waartoe dan o.a. de Chineezen en Japanners gerekend worden. Nu is er niets zekerder, dan dat de twee genoemde volken van geheel verschillende afkomst zijn, alsook lichamelijk en geestelijk ten eenenmale verschillen, om van hun taal niet eens te spreken.

1) Met inbegrip der Filippijnen; Nieuw Guinea valt er buiten.

Ook de benaming van „geel" is geheel ongepast, want de Noord-Chineezen zijn minder geel dan de Zuid-Italianen, die toch niet bij 't „gele ras" worden ingelijfd, terwijl de Chineezen in 't Zuiden veel donkerder zijn. Toch herkent men in alle Chineezen maar één menschenslag.

Bij 't rassenonderzoek gaan de anthropologen uit van de stelling, dat er zekere blijvende raskenmerken zijn, o.a. schedelvorm, haarkleur, enz. Aangenomen eens, dat de theorie juist is, dan stuit men in de praktijk op allerlei bezwaren. Slechts op ééne moeilijkheid bij 't onderzoek zij hier de aandacht gevestigd, namelijk de omstandigheid, dat zooveel volken bewijsbaar van gemengden bloede zijn. Het is bijv. onbetwistbaar, dat de Romaansche volken uit een samensmelting van verschillende bestanddeelen zich ontwikkeld hebben. Ook de Germanen hebben vreemde bestanddeelen in zich opgenomen. Ditzelfde geldt van de Russen, de Magyaren, de Osmanli Turken. Dit alles kan men nagaan, dewijl het in historischen tijd geschied is; hoeveel kan er niet in vóórhistorischen tijd gebeurd zijn!

Bewoners van het eiland Roon (Geelvinkbaai, Noord-Nieuw-Guinea.

Wanneer wij een blik werpen op het uiterlijk der Indonesische volken, ons deels bekend uit eigen aanschouwing, deels uit tal van afbeeldingen, dan kan het ons niet ontgaan, dat zij, met zeer weinig uitzonderingen, sterke familietrekken gemeen hebben. Natuurlijk heeft elk volk, elke stam behalve de algemeene gelijkenis iets eigenaardigs. Waardoor die verschillen ontstaan zijn, kunnen wij niet nagaan, maar wij mogen gerust aannemen, dat ze, voor een deel althans, een gevolg zijn van rasvermenging. De geschiedenis leert ons, dat enkele volken in den Archipel eeuwen lang in verkeer met en onder den invloed van Voor-Indië gestaan hebben.

Niet op grond van historische gegevens, maar alleen wegens een eigenaardigheid, die men bij eenige bewoners der eilanden in 't uiterste Oosten van den Archipel waarneemt, mogen wij het voor zeer waarschijnlijk houden, dat zij Papuaansch bloed in de aderen hebben; want zij hebben meestal krullend haar; hun gelaatstype verschilt nochtans niet wezenlijk van de algemeen Indonesische.

Uit de samensmelting van ongelijkslachtige bestanddeelen, anders gezegd van twee of meer rassen, ontstaat na verloop van tijd een gemengd ras.

Uit rasvermenging laat zich verklaren hoe bij Indonesiërs en hun taalverwanten op de eilanden der Stille Zuidzee en op Madagaskar naast overeenkomst ook verscheidenheid valt waar te nemen. Of er onder hen geen zijn, die nagenoeg geen vreemde bestanddeelen in zich hebben opgenomen, is onmogelijk te zeggen. Opmerkelijk is het, dat sommige stammen, o.a. in de Minahassa, en eenige Dajaks, die voor zoover wij kunnen nagaan weinig of geen vreemden invloed ondergaan hebben, door een lichtere huidkleur en anderszins sterk gelijken op de Polynesiërs in Samoa, Tonga, Otaheite, enz. Het vermoeden ligt voor de hand, dat deze volken de oorspronkelijke type van 't ras 't zuiverst bewaard hebben.

Dansmeisjes van den Sultan van Tidore.

Het ontbreekt niet aan theorieën omtrent de afkomst der Indonesiërs en hun verwantschap met andere rassen, o.a. het Chineesche. Het is hier niet de plaats om die theorieën aan kritiek te onderwerpen. Alleen mag opgemerkt worden, dat ze tegenstrijdig zijn. De uitkomst, waartoe wij op grond van de ons ten dienste staande gegevens gekomen zijn is: de volken van den Indischen Archipel zijn, met straks te behandelen uitzonderingen, in meerdere of mindere mate met vreemde bestanddeelen vermengde, gedeeltelijk misschien ook zuivere afstammelingen van één hoofdras, gewoonlijk aangeduid met den naam van Maleisch-Polynesisch, waarvoor in den laatsten tijd ook de term „Austronesisch" in zwang is gekomen. Aangezien deze laatste benaming zich aanbeveelt door hare eenvoudigheid, zullen wij ons in 't vervolg hiervan bedienen.

Wij komen nu tot de uitzonderingen. In de eerste plaats zij de aandacht gevestigd op de bewoners van Ternate, Tidore en 't grootste gedeelte van Halmaheira, die alle zeer naverwante talen spreken, talen zóó geheel afwijkende in bouw en woordenschat van alle Austronesische, dat het nog niet gelukt is hun verwantschap met de overige Indonesische te bewijzen.

Een tweede uitzondering wordt gevormd door de Negrito's op de Filippijnen. Deze spreken wel een Filippijnsche, dus een Indonesische taal, maar hun geheele wezen verschilt zóó in 't oog loopend van dat der overige Filippijners, dat men ze moet beschouwen als overblijfselen van een geheel ander ras, hetwelk in den loop des tijds zijn oorspronkelijke taal heeft opgegeven.

In den laatsten tijd bestaat bij veel naturalisten de neiging om op verschillende eilanden van den Archipel sporen te vinden van wat zij noemen een „oerbevolking". Het zou voorzichtiger wezen, te spreken van een „vermoedelijk oudere bevolking". Doch dit daargelaten, zijn de gronden, die men daarvoor aanvoert, zeer zwak. Hier en daar treft men stammen aan, die in half

Typen uit Makassar.

wilden staat, schuw, zooveel mogelijk aanraking met hun beschaafder naburen vermijden. Zulk een volkje op Sumatra zijn de Koeboes. Maar behalve hun schuwheid en weinige ontwikkeling, onderscheiden zij zich lichamelijk en in taal niet van de omwoners. De mogelijkheid, dat er op Sumatra en elders overblijfselen van een oudere bevolking voortleven, zal niemand loochenen, maar het geldig bewijs, dat de Koeboes of de Toala's op Celebes daartoe behooren, ontbreekt ten eenenmale.

De Noordelijke eilandengroep van Indonesië wordt gevormd door de Filippijnen. De voornaamste Filippijnsche talen zijn: Tagalog, Bisaya, Bikol, Pangasinan, Pampanga, Iloko, Igorot, Ibanag, Mindanaosch. Zij zijn alle zeer vormenrijk en hoog ontwikkeld.

Zeer nauw verwant met de Filippijnsche talen, en niet minder rijk aan vormen en fijn van bouw, zijn het Sangirsch, Talaursch, en in de Residentie Menado het Bentenansch en Bantiksch. Iets verder af staan 't Mongondonsch en Ponosakansch, eigenlijk slechts tongvallen van één taal, en het Gorontalosch of Holontalosch. Wederom iets verder, maar toch met punten van aanraking, staan de voornaamste Minahassische dialekten der Tombulu's, Tontemboans, Tondano's, Tonsea's, die weinig van elkaar verschillen. Het Tonsawangsch wijkt aanmerkelijk af, zoodat men kan zeggen, dat er in de Minahassa vier hoofdtalen, ieder, behalve het Tonsawangsch, met onderverdeeling in tongvallen.

Dajak: Noord-Borneo.

Ten Zuiden van de Minahassa, in Posso, spreekt de bevolking Bare'e, een taal met een merkwaardige volkslitteratuur, waarvan reeds verscheiden proeven uitgegeven zijn. Bij 't Bare'e sluiten zich verschillende talen aan, die men als dialekten van de hoofdtype kan beschouwen. Over 't algemeen is het aantal der in Noordelijk-Midden-Celebes gesproken idiomen overweldigend groot. Ze kunnen, volgens een door bevoegde geleerden gedane verkenning, tot vier groepen gebracht worden: Possosch-Todjosche talen (hoofdtaal Bare'e), Parigisch-Kailische talen, Loinansche groep, waartoe behooren behalve Loinansch, 't Bobongko'sch op 't eiland Togian, Saloeansch en Babantaksch: deze laatste taal treft men wederom aan in den Banggai-Archipel, en veel Zuidelijker, n.l. op de uiterste punt van 't Oostelijk schiereiland van Celebes. Deze laatste groep nu heeft merkwaardigerwijs meer overeenkomst met de Filippijnsche, dan met de Toradjasche en Tominische talen. „Blijkbaar," schrijft ons Dr. Adriani, „is de stroom van Gorontalo af niet Westelijk, maar Zuidelijk, over de Togian-eilanden, naar 't Oostelijk schiereiland geloopen en is de bevolking van West- en Midden-Celebes (in engeren zin) uit het Westen gekomen". In rijkdom van formatieven en groote oorspronkelijkheid munten al de genoemde talen uit. Er is alle reden om aan te nemen, dat ook de stammen, welke deze talen spreken, tot de zuiverste vertegenwoordigers behooren van 't Austronesische ras.

Met uitzondering van de uiterste punt van 't Oostelijk schiereiland wordt het Zuiden bewoond door Makassaren en Boegineezen. Deze twee beschaafde volken, die een rijke literatuur bezitten, hebben als ondernemende zeevaarders en handelaars, voortdurend in aan-

raking gestaan met de bevolkingen van den geheelen Archipel. Daaruit vloeit voort, dat zij licht voor vreemden invloed toegankelijk zijn geweest, een invloed, die zich o.a. openbaart in hun gebruik van 't Indisch schrift, dat zij wegens de sterke vervorming, die het bij hen ondergaan heeft, reeds zeer lang moeten gebezigd hebben, en uit een menigte van ontleende Sanskritwoorden.

Als een dialekt van 't Makassaarsch kan 't Saleiersch beschouwd worden. Van de taal van Boeton weten wij te weinig, om de plaats er van onder haar verwanten aan te kunnen wijzen.

Vrouwen uit de Padangsche Bovenlanden.

Even onbevredigend is onze kennis van de toestanden op Borneo. Slechts één taal, het Ngadju-Dajaksch, is voortreffelijk bestudeerd en daardoor grondig bekend. Verder heeft men eenige bruikbare woordenlijsten, als van het Sampitsch, Katingansch en Tidongsch. Het zoogenaamd Zee-Dajaksch in Engelsch Borneo is een soort van Maleisch, of in allen gevalle zóó vermaleischt, dat het geen Dajaksch meer kan heeten. Ook in andere streken van Borneo zijn Maleiers gevestigd en wordt Maleisch gesproken.

Evenals Borneo herbergt Sumatra ettelijke volken, wier gebied echter beter begrensd is. Het hoofdvolk van 't eiland zijn de Maleiers, die nagenoeg de geheele Oostzijde, een groot gedeelte der Westkust en 't hoogland in bezit hebben. Het is dus wel te begrijpen, dat de oude Javanen het eiland Malajoe noemden.

Als men de geringere tongvalverschillen buiten rekening laat, kan men zeggen, dat er twee Maleische hoofddialekten bestaan: de taal gesproken op het schiereiland, den Riouw- en Lingga-archipel, enz., en het Menangkabausch. De eerste vormt den grondslag van 't litterair Maleisch; de tweede bezit wel eenige letterkunde, maar neemt toch een zeer ondergeschikte plaats in.

Een zeer vereenvoudigd Maleisch is wijd verbreid als verkeerstaal in niet-Maleische streken van den Archipel, zoo als ieder weet. Het doet uitstekend dienst als de *lingua franca* van Indonesië, doch men kan het niet een zelfstandig dialekt noemen. Reeds in de 16de eeuw nam het Maleisch in het Oosten een plaats in als het Fransch „bij ons," verklaart Linschoten. „Deze tael," zegt hij ook, „ghenaemt Malayo wert vermaert ende gehouwen voor die courtoyste ende gheschickste van gheheel Orienten".

Na 't Maleisch is de belangrijkste Sumatraansche taal het Bataksch, waarvan als hoofddialekten te beschouwen zijn: Toba'sch, Dairisch, Karo'sch en Mandailingsch. Het Bataksch

Atjehers en Atjehsche vrouwen aan het station te Kota Radja.

Een Controleur met Karo-Bataksche hoofden.

onderscheidt zich in 't algemeen door een rijkdom aan formatieven, die weinig achterstaat bij die der Filippijnsche groep. De Bataks bezitten een aanzienlijke, grootendeels oorspronkelijke literatuur in de verschillende dialekten. Zij bedienen zich van een Indisch schrift, dat zich in den loop der tijden natuurlijk eigenaardig ontwikkeld heeft; een bewijs, dat zij reeds eeuwen lang de schrijfkunst moeten beoefend hebben.

Naverwant met het Bataksch is het Gajo'sch, waarin men twee hoofddialekten onderscheidt, namelijk dat van Laut en dat van Gajo-Loeös, waartoe tot op zekere hoogte het sterk met Maleisch gemengde Serbodjadi behoort.

Een andere taal, die in haar woordenschat veel bijzondere uitdrukkingen met het Bataksch gemeen heeft, doch in haar spraakkunst niet weinig verschilt, is het Niasch. De Niassers hebben geen eigen schrift, hetgeen, in verband met het feit, dat de weinige uit het Indisch stammende woorden in 't Niasch blijkbaar door middel van het Bataksch en Maleisch ingang gevonden hebben, ten bewijze strekt, dat de Niassers buiten de sfeer van den Indischen invloed gestaan hebben.

Karo-Bataksche vrouwen.

Sterk afwijkend, zoowel van het Bataksch, Gajo'sch en Niasch, als van 't Maleisch, is het Atjehsch. Men heeft in zijne woordenkeuze ettelijke bijzondere punten van overeenstemming ontdekt met het Tjam, maar of de betrekkingen tusschen beide talen in andere opzichten zóó nauw zijn, dat wij gerechtigd zijn beide idiomen als naaste verwanten te beschouwen, is een vraagstuk, dat nog op bevredigende oplossing wacht.

Het Atjehsch is gesplitst in vier tongvallen: Baroehsch of Benedenlandsch; Toenongsch of Bovenlandsch; Pedirsch en Paseisch.

De literatuur, weinig omvangrijk, bestaat nagenoeg uitsluitend uit dichtwerken. Terwijl de Atjehers zich van 't Maleisch-Arabische schrift bedienen, houden de Redjangers zich bij hun overgeërfd Indisch alphabet, dat nagenoeg hetzelfde is als het Lampongsche en 't zoogenaamde Rentjong-schrift, hetwelk in zwang is bij de bewoners der Rawas en in geheel Palembang voor 't Maleisch. Het schrift verschilt weinig van 't Bataksche.

Van de Redjangsche taal weet men weinig meer dan dat daarin vervat zijn volksliedjes in den trant der Maleische Pantuns, en sagen in versmaat. Uit de weinige proeven, die bekend gemaakt zijn, moet men opmaken, dat de taal, gesproken in Lebong en Redjang, zeer sterk vermaleischt is, zoodat de ondergrond, zonder nadere studie, onherkenbaar is.

Geheel in 't Zuiden van Sumatra, in de Lampongs, heerscht het Lampongsch, waarin twee hoofddialekten, aangeduid als Aboengsch en Pabijan, onderscheiden worden. Deze verschillen in de spraakkunst zeer weinig van elkander, meer in 't klankstelsel en den woordvoorraad. In 't algemeen vertoont het klankstelsel eenerzijds een zekere verwantschap met het Sundaneesch, anderzijds met het Bataksch, weinig met het Maleisch van Midden-Sumatra: alleen heeft het hiermede gemeen, dat de woordvorming even eenvoudig is als in 't Maleisch.

De letterkundige voortbrengselen der Lampongers bestaan hoofdzakelijk uit volksvertellingen, dwerghertverhalen, sagen, en merkwaardig fijngevoelde minneliederen. Het

Een kampong in Buitenzorg.

schrift, waarvan zij zich bedienen is, zooals wij gezien hebben, van Indischen oorsprong, en wordt door hen niet enkel gebruikt voor Lampongsche teksten, maar ook om Maleisch en Javaansch te schrijven.

Ten Westen van Sumatra liggen de Mentawei-eilanden, Si Beroet of Noord-Pora, Si-Kobo of Zuid-Pora en de Nassau-eilanden. Op alle wordt met geringe gewestelijke verschillen het Mentaweisch gesproken, een vrij vormenrijke taal, die groote verwantschap vertoont met het Bataksch, en dus óók, al is het in mindere mate, met het Niasch. Uit alles blijkt, dat de Mentaweiers in taal, geloof en zeden evenmin als de Niassers iets aan vreemden, bepaaldelijk Indischen invloed te danken hebben.

Er valt zeer weinig te zeggen van 't eilandje Engano, welks geringe bevolking voortdurend afneemt en bestemd schijnt geheel uit te sterven. Wat men van de taal die, op Engano gesproken wordt, weet, is al heel luttel, bepaalt zich tot eenige kleine woordenlijsten, waarin 't alleen duidelijk is, dat het Enganosch geheel afwijkt van alle Sumatraansche talen, al is het duidelijk genoeg een Indonesische taal.

Javaansche vrouw (Midden Java).

Bataviasche huisjongen.

Wij komen nu tot Java. Ieder weet, dat op dit eiland drie talen gesproken worden: Javaansch, Sundaneesch en Madureesch, waarvan de laatste alleen inheemsch is op Madura.

Het Javaansch neemt onder haar verwanten in den Archipel een zeer bijzondere plaats in: het is de eenige taal, waarvan wij de geschiedenis gedurende een duizendjarig tijdvak kunnen nagaan, en die wijzen kan op een rijke, oude litteratuur van hoog ontwikkelden kunstvorm.

Wat de geschiedenis van 't Javaansch betreft, kan men ten ruwe drie tijdperken onderscheiden: 't oudste loopende van omgeveer 900 tot ± 1400; het tweede van de 15de eeuw tot in het begin der 17de; en het derde, dat thans nog voortduurt.

Het Oud-Javaansch, ook betiteld als Kawi, verschilt in bouw niet noemenswaard van hedendaagsche. In vormenrijkdom staat

het achter bij de talen van de Filippijnsche groep, van de Minahassa, en Midden-Celebes, het Bataksch en 't Malagasi, maar het overtreft het Maleisch.

Het nieuwere Javaansch onderscheidt zich van 't oudere, behalve door verandering in de uitspraak en 't verlies van ettelijke voornaamwoorden, van eenige formatieven en syntactische regelen, door de toepassing van de z.g.n. taalsoorten, Ngoko en Krama. Het Ngoko, eigenlijk beteekenende „tutoyeerend" is de gewone taal; het Krama wordt vereischt, wanneer men beleefd spreekt of schrijft. Vordert de etikette, dat men zich wel beleefd, maar toch niet overbeleefd uitdrukt, dan dient een manier van spreken, die 't midden houdt tusschen Ngoko en Krama, en daarom „middentaal", Madya, heet.

Een Sundaneesche bedelaar.

In beide taalsoorten schrijft de etikette voor, dat men „hooge" woorden gebruiken moet, wanneer men *van* vorstelijke of andere aanzienlijke personen spreekt. Zulke uitdrukkingen komen in hun wezen overeen met ons „gemaal, gemalin" voor echtgenoot; alleen is het aantal er van in 't Javaansch, zoowel oud als nieuw, veel grooter. Zoo zegt men bijv. van een vorst sprekende, inplaats van *mati*, dood, Krama *pĕdjah*, in beide taalsoorten *seda*. Deze etikette is wijd verbreid in de meest verwijderde verwante talen, zoowel in 't Samoaansch, als in 't Malagasi, om maar een paar te noemen, zoodat het zonder twijfel reeds in de stamtaal bestond.

Korter dan bij 't Javaansch zullen wij stilstaan bij 't Sundaneesch. Deze taal heeft groote verwantschap met het Javaansch, en vertoont ook eenige trekken van overeenkomst met het Lampongsch. Daarenboven heeft het veel Javaansche woorden in zich opgenomen, en niet onwaarschijnlijk is de onderscheiding van een „grove", een „fijne" en een „middentaal", een navolging van 't Javaansch, dat zeer sterk op het Sundaneesch heeft ingewerkt, vooral in de grensstreken en 't Bantamsche. Als literatuurtaal is het jong; wel zijn er enkele inscripties uit de 15de en 16de eeuw overgebleven, doch dat zijn geen letterkundige gewrochten. Het Sundaneesch onderscheidt zich door iets levendigs en vlugs, en leent zich uitstekend tot een lossen stijl, beter dan 't Javaansch, dat meer deftig en voornaam is. Verder dan 't Sundaneesch wijkt het Madureesch in den grond van 't Javaansch af, ofschoon zulks op den eersten blik niet zoo duidelijk uitkomt, omdat het in niet geringe mate verjavaanscht is. Het wordt met zijn hoogst eigenaardige uitspraak niet alleen gesproken op Madura en de Bawean-eilanden, maar ook door de van 't eiland stammende bevolking in Oost-Java.

Het Balineesch wijkt in zijn oorspronkelijk karakter nog meer af van 't Javaansch dan 't Madureesch. Wij hebben eenige oorkonden in de taal der 11de eeuw onzer jaartelling, die moeilijk te verstaan zijn wegens het verschil met het tegenwoordig spraakgebruik. Dit vertoont een sterke vermenging met oudere en jongere Javaansche bestanddeelen in den woordenschat, hetgeen niet te verwonderen is, als men bedenkt, dat de toonaangevende klassen der bevolking afstammen uit Madjapahit. De literarische taal maakt dan ook den indruk van een mengsel van 't oorspronkelijke Balineesch en Javaansch. Het Balineesche schrift verschilt weinig van 't Javaansche.

Madureesche vrouw.

Het Balineesch wordt ook op Lombok gesproken door de aldaar gevestigde Baliërs, terwijl het idioom der inheemsche bevolking het Sasatisch is. Daar de letterkunde der Sasaks bijna geheel modern Javaansch, eenigszins Balineesch getint, is, heeft hun gewone taal weinig de aandacht getrokken; ze schijnt veel met het Balineesch gemeen te hebben. — Op het eiland Sumbawa in 't Westen wordt het z.g.n. Sumbawareesch gesproken, dat met het Oostelijk of bovenlandsch Sasaksch veel overeenkomst heet te hebben; men kent het echter slechts oppervlakkig uit eenige woordenlijsten, waaruit men wel zooveel kan opmaken, dat het aanmerkelijk verschilt van het Bimaneesch in het Oosten. Deze taal heeft het voorwerp uitgemaakt van grondige studie en is daardoor goed bekend. Het wordt gesproken in de rijken van Bima en Dompo, en wel zonder bepaald dialektverschil. Alleen in Kolo en Tolo-Weri verschilt de taal, vooral in den woordenschat. In grammatisch opzicht kenmerkt het Bimaneesch zich door 't verlies der meeste voorvoegsels, ten minste als levende formatieven, en van alle achtervoegsels; welk verlies echter door nieuwe vormingen gedeeltelijk hersteld is. Wat de verhouding van 't Bimaneesch tot de naburige talen betreft, is op te merken, dat het de grootste verwantschap vertoont met het Sumbasch, zoowel grammatisch als lexicalisch.

Man en vrouw van de Mentawei eilanden.

De volksliteratuur der Bimaneezen bestaat uit vertellingen en liedjes, die mondeling overgeleverd worden. Zij plegen alleen het Makassaarsch en 't Maleisch schrift te gebruiken voor

kleine geschriften over onderwerpen van meer praktischen aard, als over de godsdienstige verrichtingen, geneesmiddelen, enz., meest uit het Makassaarsch of Maleisch vertaald.

Het Sumbasch heeft, gelijk reeds opgemerkt werd, groote overeenkomst met het Bimaneesch. Wat omtrent het verlies van voor- en achtervoegsels in 't Bimaneesch gezegd is, geldt ook voor 't Sumbasch. Er zijn op 't eiland ettelijke tongvallen te onderscheiden, die hoofdzakelijk alleen in uitspraak verschillen.

Als een vereenvoudigd en meer afgesleten dialekt van 't Sumbasch kan men 't Sawuneesch beschouwen. Noch de Sawuneezen, noch de Sumbaneezen bezitten een eigen schrift. Hun volksliteratuur bestaat uit dierverhalen, vertellingen en liederen van verschillenden aard.

Idâ's (Brahmanen) van Boeleleng (Bali).

De talen van Flores zijn, behalve 't Sikkasch in 't midden, waarvan een spraakkunst woordenlijsten en eenige liederen uitgegeven zijn, onvolledig bekend. Het Manggaraisch in 't Westen des eilands, sluit zich, voor zoover de ons ten dienste staande gegevens ons een oordeel veroorloven, aan bij 't Bimaneesch. Beoosten 't Sikkasch gebied wordt dezelfde taal gesproken als op Solor en Adonara. In 't Zuiden heerscht het Endehsch, dat door een vrij beschaafde bevolking gesproken wordt. De kennis van lezen en schrijven is in de Endeh, vooral bij de vrouwen, zeer verbreid. Zij bedienen zich van 't Boegineesche letterschrift.

Wij zijn nu genaderd tot de door wijlen Dr. Brandes ontdekte grenslijn, die de Oostelijke Indonesische talen scheidt van de Westelijke. Die lijn, beginnende met het Zuiden, loopt tusschen Sawu en Rotti, beoosten de Solor-eilanden, beoosten Boeton, bewesten de Sula-eilanden, beoosten de Minahassa, de Sangir- en Talaur-eilanden en de Filippijnen.

Het kenmerkend onderscheid tusschen beide afdeelingen bestaat hierin, dat de volgorde van woorden in genitief-constructie of samenstelling de omgekeerde is van de gewone. Bijv. in het Maleisch heet „bron" *mata-ajĕr* (letterlijk: oog water); daarentegen in 't Rottineesch: *oè-mata*. Zoo zegt men ook *uma-langak*, huisgevel; maar in een genitief buiten samenstelling: *uma-a langa-n dua-s*, letterlijk ons: het huis zijn twee gevels.

Niet zonder een glimp van waarschijnlijkheid heeft men de meening verkondigd, dat de bovengeschetste omgekeerde woordschikking een gevolg zou wezen van den invloed door een Papuaansche bevolking uitgeoefend. Inderdaad mag men aannemen, dat er op enkele eilanden, waar men kroesharige lieden aantreft, een vermenging met Papua's heeft plaats gehad, doch op verreweg de meeste Ooster-eilanden is dit niet toepasselijk: zelfs van zoo dicht bij Nieuw-Guinea liggende eilanden, als de Aru-, Kei-Archipel, Tenimber, zijn de bewoners sluikharig en hebben zij in hun voorkomen niets, wat aan kruising met Papua's doet denken.

Het Rottineesch taalgebied is in een menigte van gouwspraken gesplitst. Als hoofddialekt wordt algemeen beschouwd het idioom van Termanu of Pada, waarin ook alles, wat

tot dusverre door den druk bekend is gemaakt, geschreven is. De tongvallen verschillen bijna uitsluitend in klank. Van 't karakter der spraakkunst kan men nagenoeg hetzelfde zeggen als van 't Bimaneesch en Sumbasch, dat het slechts eenige weinige oude formatieven bewaard heeft, ten minste als zoodanig nog gevoeld. Eveneens maakt het Rottineesch ruimschoots gebruik van de z.g.n. verbogen werkwoordsoorten, bestaande uit een werkwoordigen stam met innig verbonden voorgevoegd, soms verkort voornaamwoord. Deze verbindingen hebben in de geheele taalfamilie bestaan en zijn ook nu nog in gebruik, doch aan andere syntaktische regelen gebonden. Verder bestaat er een samenhang van de Oost-Indonesische talen met de verwante idiomen van de eiland-bewoners der Stille Zuidzee: Melanesiërs, Mikronesiërs en Polynesiërs, welke echter, wat zeer opmerkelijk is, ten opzichte van de boven besproken genitiefsamenstelling overeenstemmen met de Westelijke, niet met de Oostelijke Indonesische afdeeling.

Naverwant aan 't Rottineesch in den spraakkunstigen bouw, minder in 't klankstelsel, zijn de dialekten van Timor, waarvan de voornaamste zijn: Kupangsch, Timoreesch (in engeren zin), en, grootendeels op Portugeesch gebied, Tettumsch.

Sumbawareezen.

Ten Noorden van Timor strekt zich een reeks van eilandjes uit, Oostwaarts tot Babar; o.a. Letti, Mou, Lakor, Wetar, Babar. Op deze eilanden wordt met geringe wijziging Lettineesch gesproken; zoo ook op Luang Sermata, Kebir. Eenigszins afwijkend is het idioom van Kisar. Het Lettineesch, in algemeen karakter gelijk aan Rottineesch en Timoreesch, onderscheidt zich door een zeer eigenaardig klankstelsel.

Verder Oostwaarts liggen de Tanimber- en Timor Laut-groep. Hier heeft men vijf tongvallen kunnen opmerken; voor 't overige is er van de taal weinig bekend. Beter onderricht zijn wij over den Aru-archipel, waar men dertien gewestspraken onderscheidt.

Ons Westwaarts wendende, komen wij aan de Kei-eilanden, waar slechts één taal heerscht. In de Watubela-groep heeft de taal groote overeenkomst met het Gorongsch, dat niet enkel op Gorong gesproken wordt, maar ook op Ceram (Seran)-Laut en Oostelijk Ceram. Op dit eiland telt men niet minder dan 35 dialekten, alle, voorzoover men uit de medegedeelde proeven kan oordeelen, naverwant met de landtalen van Ambon en bijliggende eilandjes. Op dit kleine gebied is het aantal dialekten verbijsterend groot, namelijk 14, waarvan op Ambon alleen 11, om niet te spreken van 't zgn. Ambonsche Maleisch, dat niet inheemsch en niet weinig met Hollandsch gemengd is.

De verschillende Ambonsche dialekten, benevens het West-Ceramsche, kunnen met meer of minder zekerheid herleid worden tot twee hoofdstammen: het Hoamohelsch en 't Hatuhaha'sch, beide thans uitgestorven en alleen nog in oude gedichten bewaard. Het Hoamohelsch werd gesproken te Hoamohel in West-Ceram, terwijl het Hatuhaha'sch zich ontwikkeld heeft tot de tegenwoordige taal der bewoners der Noordkust van Haruku.

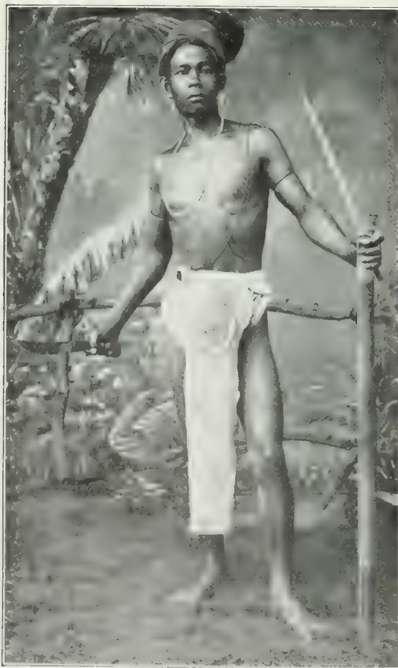

Inboorlingen van Urumrike.

Tot de Oost-Indonesische afdeeling behoort ook het Burusch, waarin men vier tongvallen onderscheidt: Masaretisch, Kajélisch, Lisèlasch en Hukuminasch. Van deze is het Masaretisch het beste bekend, daar wij hiervan een spraakkunst, woordenlijst, legenden, vertellingen en fabels bezitten. Het Burusch heeft hetzelfde karakter als de overige idiomen derzelfde afdeeling, hoewel het rijker is aan prefixen.

Omtrent de taal der Sula-eilanden zijn wij slecht ingelicht; men rekent ze te behooren tot de Oost-Indonesische groep.

Geheel verschillend van al de tot hiertoe behandelde zijn de meeste talen op Halmaheira, waarbij ook behooren het Ternataansch en Tidoreesch. Wij zeggen „de meeste", want op het Zuidelijk schiereiland vindt men het Bulisch, Sawaisch en Mabasch, zuiver Indonesische idiomen. De bewoners van Buli en Sawai hebben de heugenis bewaard, dat zij vroeger aan de baai van Kau hebben gewoond, van waar zij door de Tobelo's verdrongen zijn.

Inboorling van Ceram.

De overige talen van Halmaheira, n.l. Galelareesch, Loda'sch, Tobelosch, Tugutilsch, benevens het Ternataansch en Tidoreesch, wijken in bouw en woordvoorraad zóó sterk af van de Indonesische in 't bijzonder, en de Austronesische in 't algemeen, dat men aarzelt ze als verwant te beschouwen. In elk geval is de verwantschap dan een zeer verwijderde. Een der eigenaardigheden der Halmaheira'sche talen is, dat zij bij de voornaamwoorden, en gedeeltelijk ook bij de substantieven, drie geslachten onderscheiden, iets zoo geheel vreemd aan alle Austronesische talen. Daarbij komt nog, dat de gelaatstype afwijkt, meer de Europeesche nadert. Van eenige verwantschap, zelfs in de verte, met de talen of het ras der Papua's kan in 't geheel geen sprake wezen.

Van de talen op Halmaheira zijn 't Galelareesch. Loda'sch en Tobelosch voldoende bekend. Men bedient zich voor de geschreven teksten van de Latijnsche karakters. De Ternatanen bezigen het Maleisch-Arabische alphabet, doch met toevoeging van klinkerteekens.

De kleine Halmaheira'sche taalfamilie vormt dus een enclave tusschen Indonesiërs en Papua's. Noch in de nabijheid, noch ver af heeft men tot nog toe talen ontdekt, die onloochenbaar verwant, althans nauw verwant zijn. Van waar

die menschenstam afkomstig is, blijft een raadsel. — Onze kennis aangaande de taaltoestanden van Nederlandsch Nieuw-Guinea is nog uitermate beperkt. Eenige Papua-bevolkingen spreken een Indonesische taal, o.a. het Nufoersch op de Noordkust. Onder welke omstandigheden en wanneer die talen ingang hebben gevonden, laat zich niet eens gissen. Het kan niet bevreemden, dat er telkens opnieuw echte Papua-talen ontdekt worden, maar wel is het verbazend, dat ze in 't Zuiden des lands zóó uiteenloopend zijn, dat ze geen samenhang vertoonen.

Hiermede besluiten wij ons linguistisch overzicht, hetwelk, hoezeer niet geheel volledig, toch wel voldoende zal wezen om een blik te gunnen in de verspreiding en groepeering van de talen van den Indischen Archipel.

sapĕrti tjína darinĕgĕri báwa kámi ini bĕsi ádalah
bĕsarnja lĕngan
mantĕrí kapada sampai tĕlah itu ḥabar aḥwál
ádanja kita martabah djuga dĕmikijanlah

Proeve van Maleisch schrift.

ing nalikå sedanne prabhu Bråwidjåjå, patih Oedårå enggal lungå såkå ing Madjapahit, atinggal kamukten, lumebu ing guwå samun. Kalanne samånå bodjonne lagi mĕtĕng tĕlung sasi.

Javaansch schrift.

a (oorspr. ha) *i* *u* (…) *ka* (Tobasch *ha*) *ga* *nga* *sa* *dja* (…) *ta* *da* *na* *pa* *ba* *ma* *ja* *ra* *la* *wa* *nja*.

go *ngi* *pu* *ne* *ping* *bong* *rap* *bibir* ***tombuk.***

Bataksch alphabet, met eenige schriftteekens.

penak çrinaranatha kapwa huwus labdhabhiṣeka prabhu,
sang nâtheng Matahun priyanrpati sang râjeng Lasem suçrama.

Fragment van een oud-Javaansch gedicht, in Balineesch schrift.

ka ga nga pa ba
ma ta da na tja
dja nja ja a la
ra sa wa ha
mi ngoe pĕ pè pang
war lah ikoet

Lampongsch alphabet.

ka ga nga ngka pa
ba ma mpa ta da
na nra tja dja nja
ntja gja ra la wa
sa a ha
ki koe kè kò kĕ

Makassaarsch-Boegineesch alphabet, met eenige schriftteekens.

HOOFDSTUK IV.

MAATSCHAPPELIJKE TOESTANDEN EN INSTELLINGEN; ZEDEN EN GEWOONTEN

DOOR

T. J. BEZEMER.

WIL men binnen een zeer kort bestek de maatschappelijke toestanden en instellingen der in het vorige hoofdstuk genoemde volken schetsen en daarnevens een en ander over hun zoo merkwaardige zeden en gewoonten mededeelen, dan doet men het best vooral zijne aandacht te schenken aan die maatschappelijke verschijnselen, welke den grootsten invloed op het dagelijksch leven uitoefenen.

Op Java is dit ongetwijfeld de zeer bijzondere vorm van plaatselijke samenwoning zooals die in het *désa-verband* openbaar wordt. In de Buitenbezittingen daarentegen zijn het vooral de *verwantschaps-* en *huwelijksstelsels*, die voor het recht begrijpen van de maatschappelijke toestanden van even groote beteekenis zijn als de kennis der godsdienstige denkbeelden b.v. is voor de juiste beoordeeling van velerlei gebruiken en plechtigheden. De organisatie van de inlandsche maatschappij toch hangt aldaar ten nauwste met die stelsels samen.

Een Dajak met zijn vrouw vóór hunne woning.

Daarom zullen die in een eerste paragraaf behandeld worden.

In een tweede zal dan gesproken worden over de onderscheidene *inlandsche rechtsgemeenschappen*, welke uit die verwantschap (Buitenbezittingen) of uit de plaatselijke samenwoning (Java) zijn ontstaan; terwijl in een derde paragraaf een en ander meegedeeld zal worden over de vormen van *landbezit* in den Archipel, welke eenerzijds zoozeer samenhangen met de rechtsgemeenschap, waarvan men deel uitmaakt, en die aan den anderen kant van zooveel invloed zijn op de economische gestalte der maatschappij.

Van een opzettelijke, afzonderlijke beschrijving van allerlei zeden en gewoonten is afgezien, omdat èn in dit èn in andere hoofd-

stukken, waar daartoe aanleiding bestaat, op merkwaardige gebruiken vanzelf de aandacht wordt gevestigd. Alleen aan het Javaansche tooneel, de Javaansche muziek en de Javaansche dansen wordt aan het slot van dit hoofdstuk eene korte, vierde paragraaf gewijd.

§ I. *Verwantschaps- en huwelijksstelsels in de Buitenbezittingen.*

Het is een weinig voorkomend en in elk geval merkwaardig verschijnsel, dat men, binnen de grenzen eener staatkundige eenheid, zulke uiteenloopende vormen van maatschappelijke samenleving aantreft, als in onzen Archipel het geval is.

Een Dajaksche familie.

Men vindt er kleine volksstammen, op een zeer lagen trap van beschaving staande, als b.v. de Koeboes op Sumatra (in de binnenlanden van Palembang en Djambi), en sommige Papoea-stammen op Nieuw-Guinea. Men treft er jagerstammen aan als de Poenans in Centraal-Borneo; deze en de Koeboes zelfs in de *onmiddellijke* nabijheid van volken, wier hoofdbedrijf de landbouw is, zij het dan, dat die landbouw soms niet veel meer dan roofbouw is, bestaande in het voor eenigen tijd bebouwen van ruw ontgonnen boschgrond, dien men daarna verlaat, om elders weer nieuwe gronden te zoeken. Men treft er evenwel ook, zooals op Java en Bali, een zeer hoogstaanden landbouw aan, en in verband daarmede een maatschappij, die men een zekere, dikwijls hooge, beschaving niet kan ontzeggen.

Vier basirs (priesters) van de Dajaks aan de boven-Tapian; Z.O. Borneo.

Beschouwen wij den maatschappelijken toestand op de Buitenbezittingen, dan bemerken wij, dat van een eigenlijk nomadenleven over het algemeen geen sprake meer is en men bijna overal tot het gezeten leven is overgegaan. Maar hier, — gelijk trouwens overal op de wereld bij ongeveer gelijke hoogte van beschaving —, vindt men ook bijna overal een organisatie, niet berustende op het te zamen bewonen van eenzelfde grondgebied, maar op (dikwijls theoretische) eenheid van afstamming. De inbezitneming van de een of andere landstreek geschiedde niet door individueele personen zonder samenhang, maar steeds door groepen, waarvan de leden tot elkander in een bepaalde familiebetrekking stonden.

Dergelijke groepen van personen zijn het, waarop men meestal het oog heeft, wanneer van *stammen* in den O. I. Archipel wordt gesproken; men moet daaraan dus volstrekt niet een te uitgebreide beteekenis hechten. Het gebruik van dat woord *stam* is zeer verschillend; en het zal blijken, dat het in den Archipel nu eens gebezigd wordt voor een *geslacht*, als uitbreiding van een familie, dan weer voor een vereeniging van dergelijke geslachten. Dikwijls verdient het dus aanbeveling, dergelijke genealogische rechtsgemeenschappen met de respectieve inlandsche benamingen te bestempelen. Bij de volken, waar het stamverband nog zooveel beteekenis heeft, treft men vanzelf ook regelen aan met betrekking tot het huwelijksleven en dan onderscheidt men daarbij gewoonlijk 2 richtingen. Het kan n.l. de gewoonte zijn, om bij voorkeur een vrouw uit eigen stam te nemen, of ook wel er eene te zoeken, die tot een anderen stam behoort. Het eerste huwelijksstelsel noemt men *endogamie*, het laatste *exogamie*. Op de Buitenbezittingen vindt men het meest de exogamie verspreid; de endogamie bestaat voornamelijk onder de Dajak-stammen van Borneo.

In Centraal- en Noord-Oost-Borneo vindt men een groot aantal Dajak-stammen, die onder den naam Bahau's of Kajan's en Kĕnja's worden samengevat. Men vindt er o.a. vertegenwoordigers van aan de Mahakkam, die O. waarts stroomt, zoowel als aan de Mendalam, een zijrivier van den machtigen Kapoeas-stroom, die aan de Westkust, bij Pontianak, in zee valt. Hun gemeenschappelijk stamland is Apoe Kajan, het brongebied van de Kajan- of Boeloengan-rivier in het Noordoosten.

Zulk een Bahau-stam bestaat uit het hoofd met zijn familie, de *panjin*'s of vrije leden van den stam, en de *dipĕn*'s of slaven, die als algemeen eigendom van den stam beschouwd worden; deze mogen dus niet verkocht worden, noch door den hoofdman, — als hij soms in een anderen stam mocht huwen, — in dien stam worden meegenomen.

Ofschoon ze allen arbeid in het bosch of op 't veld en in 't huis op last en ten voordeele van het hoofd verrichten moeten, kan men hem dus niet den eigenaar der slaven noemen, doch als vertegenwoordiger van den geheelen stam administreert hij ook deze levende bezitting der gemeenschap. Terloops wordt hier opgemerkt, dat volgens den kenner bij uitnemendheid der Bahau-Dajaks, Professor Nieuwenhuis, de positie der slaven onder deze Dajakstammen volstrekt niet beklagenswaardig is; en, zegt hij, men moet lang onder een stam gewoond hebben om te weten, wie de lijfeigenen zijn. Bijzonder bekwame slaven

worden soms op langdurige handelsreizen uitgezonden; een deel van de behaalde winst is dan voor hen. Lijfeigenen komen dikwijls tot een invloedrijke positie en kunnen zelfs in den priesterstand worden opgenomen.

Zulk een Dajakstam woont gemeenlijk in één zeer lang, op hooge palen staand stamhuis; d. w. z. een reeks van aan elkaar gebouwde familiewoningen. Soms heeft een stam méér dan een huis, regel is dat er slechts één stamhuis is. Het spreekt van zelf, dat er een groot aantal personen in zulk een huis kunnen wonen, soms wel 600 tot 800. De meest verbreide bouwstijl is die der Kajan's aan de Mahakkam, waar zulk een stamhuis bestaat uit een reeks van familiewoningen, elk omstreeks 8 M. breed, 12—14 M. diep en 8 M. hoog, en rustende op 1 tot 5 M. lange palen. Aan den achterkant zijn ze gesloten door een 1 M. hoogen wand; een even hooge, tralievormig open wand, vormt aan de voorzijde de afscheiding. Door 3 M. hooge tusschenwanden zijn de woningen onderling gescheiden; de voor de woningen aanwezige galerijen evenwel zijn wèl van de woonhuizen, maar niet onderling gescheiden en vormen een doorloopend geheel. Dit is dus het gemeenschappelijk deel der stamwoning; de slaap- en woonvertrekken van elke familie zijn van die der andere gescheiden. Het huis van het hoofd is gewoonlijk breeder en dieper dan de overige huizen; het dak is hooger en de galerij springt meer vooruit; het bevindt zich meest in het midden van de geheele reeks. Daarnaast, aan weerszijden, wonen de slaven, die onder onmiddellijk toezicht van het hoofd staan. Bij het bouwen van een nieuw huis zoekt een ieder zich een geschikte plaats voor het oprichten van zijn familiewoning uit; verwanten of vrienden zullen dus als buren in elkaars nabijheid zich vestigen.

Een gezicht in de kampong Boekoem, Karo-Bataklanden, Sumatra.

Onder deze Kajan-Dajaks heerscht nu algemeen, gelijk gezegd werd, de endogamie. Wel leven de verschillende Bahau- of Kajanstammen over het algemeen niet met elkaar in vijandschap; maar zeer zelden huwen ze toch buiten den stam; bepaaldelijk verboden is zulk een huwelijk evenwel niet. Wij zullen later zien, dat bij de exogamie wel degelijk van een bepaald verbod sprake is.

Voor de sluiting van een huwelijk hebben meest onderhandelingen plaats tusschen de ouders van den jongen en die van het meisje, zoowel over hetgeen aan het laatste ten huwelijk zal worden meegegeven, als over hetgeen door den aanstaanden jongen echtgenoot aan den vader van het meisje zal worden geschonken; meestal is dat niet veel, bijv. een gong of zwaard.

Als een koopsom voor de bruid kan dit geschenk onder de endogamie geenszins beschouwd worden. Het huwelijk tusschen stamgenooten sluit trouwens vanzelf het koopen van de vrouw uit. De vraag, tot welken stam de kinderen behooren, doet zich bij de endogamie ook niet voor; de kinderen behooren tot den stam der beide ouders; men spreekt hierbij gewoonlijk van het *parentale* verwantschapsstelsel.

Het is te verwachten, dat dergelijke huwelijksinstellingen een grooten invloed zullen uitoefenen op de positie, die de vrouw in de maatschappij inneemt. Inderdaad is deze dan ook, althans wat de Kajans aan de Mendalam aangaat, gelijkwaardig aan die van den man; in het huwelijk hebben zij gelijke rechten; schending der huwelijkstrouw wordt den man even zwaar aangerekend als de vrouw, ook als hij een lange reis onderneemt; zelfs heeft hij in geval van overtreding een hoogere boete te betalen dan de vrouw. Wie de „baas" in het gezin is, hangt alleen af van de persoonlijke eigenschappen van man of vrouw. Ook op het gebied van echtscheiding hebben man en vrouw gelijke rechten; ten opzichte van het erfrecht staan zoons en dochters gelijk. Zoolang de kinderen, na den dood der ouders, bij elkaar blijven, wordt de erfenis niet gedeeld; gaan ze uit elkaar, dan erven zoons en dochters even veel.

Ten slotte moet hier nog worden opgemerkt, dat de gewoonte der *endogamie* niet uitsluit, dat huwelijken tusschen naaste bloedverwanten verboden zijn, bij de Kajans zelfs tusschen *aangetrouwde* verwanten.

De gewoonte, om bij voorkeur een vrouw uit eigen stam te kiezen, gelijk men die bij de Dajaks aantreft, kan verklaard worden uit een vroegeren, voortdurenden oorlogstoestand tusschen de stammen onderling. Aan een vroegeren toestand van groote onveiligheid, gevolg van voortdurende oorlogen, moet ook volgens Professor Nieuwenhuis in hoofdzaak het samenwonen van alle stamgenooten onder één dak worden toegeschreven. Als bewijs daarvoor noemt hij het volgende. Behalve de gemeenschappelijke stamwoning bouwen de Kajan's ook kleine, tijdelijke huisjes in de rijstvelden, voor elk gezin afzonderlijk. Daar blijven ze soms gedurende de geheele periode van den akkerbouw wonen. Een stam nu, die al sedert jaren geen aanvallen van vijanden meer te verduren heeft gehad, woont bijna uitsluitend en voortdurend in die afzonderlijke woningen. En dikwijls kost het een hoofd heel wat moeite, als het groote stamhuis verlaten, verbrand of verwoest is, er zijn onderhoorigen toe te krijgen, met het opzetten van een nieuw te beginnen; althans, wanneer de veiligheid groot genoeg is om het wonen in afzonderlijke huizen niet gevaarlijk te doen zijn.

Een Karo-Bataksch hoofd; Sumatra.

Beschouwen wij thans de huwelijksinstellingen der volken op de overige Buitenbezittingen, dan blijkt dat bijna overal, waar de stamindeeling nog haar invloed doet gelden, *exogamie* de heerschende huwelijksvorm is; dat wil dus zeggen dat het een man *verboden* is, een vrouw te nemen uit zijn eigen stam. Overtreding van dat gebod wordt bij sommige volken

als bloedschande beschouwd, die allerlei rampen over de schuldigen en hun verwanten zal brengen. Bij huwelijk tusschen *niet-stamgenooten* komt vanzelf de vraag te berde, tot wiens stam de kinderen zullen behooren, tot dien van den vader of tot dien der moeder. Wanneer de afstamming gerekend wordt in de vaderlijke lijn, spreekt men van *patriarchaat*; behooren de kinderen tot den stam van de moeder, dan noemt men dit *matriarchaat*.

Een Karo-Bataksche vrouw met een waterkoker.

Om de eigenaardige instellingen, met beide stelsels verbonden, te leeren kennen, is het onnoodig den geheelen Archipel door te gaan, en van de verschillende volksstammen de huwelijksinstellingen te beschrijven; op één eiland, Sumatra, vinden wij twee volken, wier woonplaatsen aan elkaar grenzen, die als typen van patriarchaat en matriarchaat kunnen dienen: *a.* de Bataks en *b.* de Minangkabausche Maleiers der Padangsche Bovenlanden.

Zooals uit Hoofdstuk III blijkt, is het volk der Bataks in verschillende onderafdeelingen gesplitst; en elk dier onderafdeelingen is weer verdeeld in *stammen*, dit woord op te vatten in de beperkte beteekenis die wij er eenige bladzijden te voren aan toegekend hebben. Deze verdeeling in stammen (marga of mĕrga heeten ze in het Bataksch) is van grooten invloed op het maatschappelijk leven. „Ieder kind van zeg, vijf, zes jaar weet nauwkeurig op te geven van welken stam zijn vader, van welken zijne moeder is", zegt M. Joustra van de Karo-Bataks... „het wederzijdsch vragen daarnaar, (het zoogenaamde *ĕrtoetoer*) is het begin van elk gesprek, dat iemand met een vreemd persoon wenscht aan te knoopen. Het heeft ten doel, uit te maken, in welke familiebetrekking men tot elkaar staat. Blijkt men van dezelfde mĕrga te zijn, dan is de familiebetrekking zeer nauw. Al naar gelang van overeenkomst of verschil in leeftijd is men dan elkaars broeder of zuster, of vader en kind, tante en neef (nicht) enz., al is de betrekking ook niet zóó nauw als bij bloedeigen broers of zusters".

Verschilt de mĕrga, maar is de bĕbĕre (de stam van moederszijde) dezelfde, dan is de familiebetrekking ook nog vrij nauw.

Uit het bovenaangehaalde blijkt, dat de leden van een marga zich feitelijk als elkanders bloedverwanten beschouwen. De bij de Bataks heerschende exogamie is dus feitelijk naar hun opvatting het verbod, om met familieleden te huwen, en, daar die exogamie gepaard gaat met het patriarchaat, in de eerste plaats niet met familieleden van *vaderszijde*, doch ook weer niet uitsluitend, want bij de Karo-Bataks is ook een huwelijk tusschen een jongen en een meisje van dezelfde *bĕbĕré* (stam waartoe de moeders behooren) niet geoorloofd, tenzij de onder-*bĕbĕré's* verschillend zijn.

Een jongen mag niet trouwen met een nicht van vaderszijde; wel met eene dochter van zijn moeders broeder. Dit laatste is zelfs zeer algemeen, waarbij men evenwel den veel ruimeren zin, dien de woorden „vader" en „moeder" hebben, in 't oog dient te houden.

De bewoners van een dorp in de meer Zuidelijk gelegen Bataklanden kunnen in hoofdzaak tot drie categorieën worden teruggebracht: de leden van de heerschende marga (*marga namora-mora*), waartoe ook het hoofd behoort; de leden der *marga bajo-bajo*, of van den bijstam, die niet tot de waardigheid van hoofd kunnen komen; en de vreemdelingen, d.w.z. leden van andere marga's dan de twee eerstgenoemde. In enkele streken komen in de plaats van de laatstgenoemde categorie de slaven. Het is aan te nemen, dat de voorouders van de leden der *marga namora-mora* het geweest zijn, die zich het eerst in het betrokken district hebben neergezet, en daar ontginningen hebben tot stand gebracht.

Een Toba Batak. Sumatra.

De band, die de beide stammen, welke een Bataksch dorp bewonen, verbindt, is juist de gewoonte, om over en weer huwelijken te sluiten. De jongelingen uit een stam A mogen niet trouwen met meisjes van denzelfden stam A; zij zoeken dus bij voorkeur hun aanstaande echtgenoote onder de medebewoners van hun dorp, die tot den stam B behooren en omgekeerd. Zoo worden dus de beide stammen, die een zelfde grondgebied bewonen, door vele vriendschapsbanden met elkander verbonden; en toch blijft elke stam op zich zelf staan. Want — en dit is juist het eigenaardige kenmerk van exogamie met patriarchaat — bij het huwelijk treedt de vrouw geheel uit haar stam, gaat deel uitmaken van den stam haars mans, en ook de kinderen behooren tot den stam van den man

Dit uittreden van de vrouw uit haar stam geschiedt door middel van het betalen eener geldsom, die men gewoon is, den *bruidschat* te noemen. Wij verdiepen ons hier niet in de vraag naar de oorspronkelijke beteekenis van den bruidschat, maar dit staat vast, dat bij de volken van onzen Archipel, waar hij onder het patriarchaat voorkomt, de bruidschat *tegenwoordig* de beteekenis heeft van een *koopsom* van de vrouw, *met* de te verwachten nakomelingschap. Zoo ook bij de Bataks. Reeds de naam van den meest gebruikelijken huwelijksvorm wijst er op; men noemt dien *mangoli*, d. i. *koopen;* de naam voor den bruidschat is in vele streken een woord dat *koopsom* beteekent, en de vrouw wordt dan ook de *gekochte* genoemd.

De bruidschat varieert in hoofdzaak naar gelang van den stand van het meisje, en kan, bijvoorbeeld bij de Toba-Bataks, afwisselen van 50 tot 1000 dollar. In de Karo-Bataklanden wordt meestal zulk een hoog maximum niet bereikt. In het algemeen wordt de bruidschat betaald aan den vader van het meisje; in de Tobastreken ontvangt ook de broeder van haar vader, of wel haar eigen broer, een deel van den bruidschat. Wederkeerig worden ook aan de partij des bruidegoms verschillende geschenken gegeven.

De gewoonte van het koophuwelijk is van diep-ingrijpenden invloed op de positie van de vrouw onder de Bataks. De vrouw wordt inderdaad beschouwd als een *bezit:* het meisje is het bezit van den vader, en door middel van den bruidschat gaat zij over in de macht van den man. Door den bruidschat wordt zij losgekocht uit haar eigen stam, en gaat

geheel en al over in dien van haar man. Zij wordt dus vanzelf als een minderwaardig wezen beschouwd. Toch is het alsof aan de Bataks zelf dat denkbeeld van *koop* reeds eenigszins tegen de borst begint te stuiten; vandaar de gewoonte, dat niet de geheele koopsom gevorderd wordt, doch slechts een gedeelte, soms maar de helft. De Karo-Bataks, die ook wel de afbetaling der volle koopsom vóór het huwelijk niet eischen, motiveeren dit volgens Joustra met de woorden: „Ze is immers geen karbouw, die gekocht wordt."

Deze gevoelsoverwegingen nemen evenwel niet weg, dat de rechtsgevolgen van het huwelijk voor de vrouw wel degelijk overeenstemmen met het beginsel, dat zij de gekochte des mans is. Vooreerst blijkt dit uit het erfrecht. Meisjes erven niet van haar vader, daar zij toch bestemd zijn, om vroeg of laat te huwen, dus buiten de marga te treden; hetgeen haar mocht worden toegewezen, zou dus ten slotte door haar buiten den stam gebracht worden. Alleen de zoons, de kleinzoons in de mannelijke lijn, de broeders of hun nakomelingen in dezelfde lijn kunnen van een overledene erven. Ook de weduwe erft niet van haar man; immers zij behoort door den bruidschat tot de *marga* van haar man, dus feitelijk tot den nagelaten boedel. Vandaar het ook onder de Bataks voorkomende *leviraats-* of *zwagerhuwelijk*. Wordt een vrouw weduwe, dan moet zij in het algemeen tot vrouw genomen worden door den broeder van haar man; hij behoeft niet opnieuw den bruidschat te betalen, maar *erft* de vrouw van zijn broer, ook als zij aan een neef van haar man vervalt (zoon van den broer des vaders van den overledene) is dit het geval. Huwt een andere man haar (steeds iemand uit de *marga* van haar man), dan hangt de hoegrootheid van den bruidschat af van de nadere of verdere verwantschap.

Een Karo-Bataksche vrouw, die een kind op den rug draagt.

Een kinderlooze weduwe kan tot haar familie terugkeeren, als er onder de naaste bloedverwanten van haar man niemand is, die haar kan of wil huwen; haar familie moet dan den bruidschat teruggeven, immers het doel van het huwelijk: vermeerdering van het aantal leden der *marga* des mans, is niet bereikt. Heeft zij zoons, dan kan de weduwe ook niet tot een tweede huwelijk gedwongen worden. Eigenlijk erft de zoon, of erven de zoons met den boedel huns vaders ook hun moeder; zoolang zij minderjarig zijn, staan ze evenwel toch onder de voogdij hunner moeder.

Heeft een weduwe alleen dochters, dan laten de bloedverwanten haars mans haar niet zoo licht tot haar familie terugkeeren; met het oog n.l. op de koopsommen, die men later voor de dochters, het eigendom van de *marga* haars mans, zal kunnen bedingen. Ook wanneer de weduwe niet tot een tweede huwelijk kan gedwongen worden, doet zich de gewoonte van het zwagerhuwelijk toch zoozeer gelden, dat ze liefst een broeder of naasten bloedverwant van haar man neemt; vooral om een verzorger voor haar en haar kinderen te hebben.

Karo-Bataksche vrouwen op haar „balcon".

De volgende Bataksche rijmpjes hebben daarop betrekking:

„Houtspaanders worden vermolmd,
Houtspaanders treden er voor in de plaats.
Als de oudere broer sterft,
Dan treedt de jongere in zijn plaats".

Of, zooals de Bataksche meisjes wel zeggen:

„Ik neem liefst geen alleenstaanden tak,
Misschien is hij onvruchtbaar en brengt
geen vruchten voort.
Ik trouw liever geen eenigen zoon,
Misschien sterft hij, en dan is er niemand,
die de weduwe neemt".

Ten slotte zij nog vermeld, dat bij de Karo-Bataks de weduwe juist aan den *oudsten* broer vervalt, en dat bij dezen stam ook meisjes kunnen erven, doch niet krachtens de adat, maar enkel uit welwillendheid.

Welk een grooten invloed de besproken instellingen in de eerste plaats op de positie van de vrouw moeten oefenen behoeft geen betoog. Talrijk zijn dan ook de uitlatingen van schrijvers over de Bataks omtrent de geringschatting, die de vrouw van de zijde des mans ten deel valt. Zij wordt beschouwd als koopwaar, als bijna geheel rechteloos bezit des mans: zwaar is de taak die op haar schouders rust, daar de man zooveel mogelijk het werk aan haar overlaat, met uitzondering van de zwaarste landbouwwerkzaamheden. Bij de Karo-Bataks heet een vrouw, die als weduwe door een zwager getrouwd wordt: *lako man*, dat is: *tot eten dienende, zooveel als eten*, omdat zij voor den man werkende, hem eten aanbrengt. „Feitelijk is het de vrouw", zegt Joustra, „die den man onderhoudt," en „een Batak, die trouwt, is voor de toekomst geborgen".

Karo-Bataksche vrouwen, bezig padi te stampen.

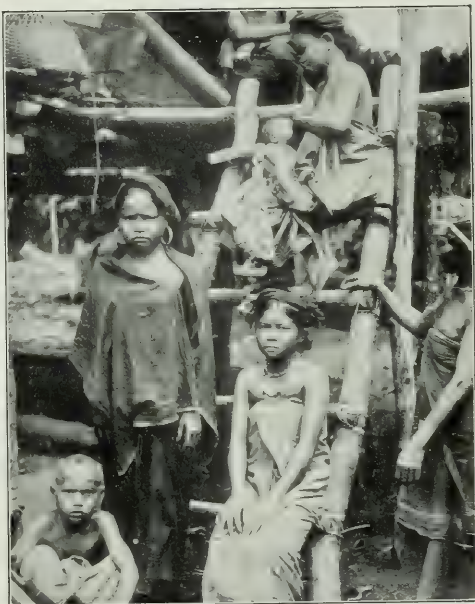
Het spreekt van zelf, dat ook op het karakter en de werkzaamheid van den man deze instellingen niet zonder invloed zijn gebleven. Geen wonder dan ook, dat de Bataks algemeen als uiterst lui bekend staan, en dat bij de minderwaardige positie van de vrouw noch van het eigenlijke gezinsleven veel terecht kan komen, noch de moraliteit bij het verkeer der geslachten hoog kan staan. Zoo blijkt dus ook hier, gelijk bij de Dajaks, de invloed van het huwelijksrecht op de geheele maatschappij veel grooter, dan men oppervlakkig zeggen zou.

Een Minangkabausche familie vóór haar woning.

Wij vestigen thans onze aandacht op het Zuidelijk wonende buurvolk der Bataks, de Minangkabausche Maleiers, die de Padangsche Bovenlanden bewonen. Hoewel dit volk in beschaving tamelijk ver gevorderd is, en zeker geacht kan worden, boven de Bataks te staan, doet ook hier de stamverwantschap nog zeer sterk haar invloed gelden, en is zij sterker, dan de band, die gevormd wordt door het gemeenschappelijk bewonen van eenzelfde gebied.

Het dorpsgebied in de Padangsche Bovenlanden wordt bestempeld met den naam van *nagari*; het omvat niet alleen een eigenlijk hoofddorp — de *kota* — als middenpunt van samenwoning, met de daarbij behoorende bouwgronden, maar ook veelal de van het moederdorp uitgegane nederzettingen, de *teratak*s; en eindelijk een kring van woeste gronden, waaruit de *năgări*-bewoners hout en andere boschproducten kunnen inzamelen, of die zij in ontginning kunnen brengen.

Karo-Bataksche vrouwen in de kampong.

Treedt men een dorp in de Padangsche Bovenlanden binnen, dan valt onmiddellijk de eigenaardige vorm der huizen in het oog: vooreerst door het bijzondere fatsoen van het dak, dat in twee, vier of zes hoornen uitloopt; en verder door de groote lengte in verhouding tot de breedte. Ook bij de Minangkabauers der Padangsche Bovenlanden treffen we namelijk weder familiewoningen aan; één huis herbergt bij hen, gelijk bij de Bataks, verscheidene gezinnen; soms wonen er wel 70 à 80 personen in.

De Maleische huizen maken gewoonlijk een vroolijker en aangenamer indruk, dan die der Javanen, daar ze in helle kleuren geverfd zijn, terwijl aan de wanden vaak nog stukjes spiegelglas zijn aangebracht; ze staan steeds op vrij hooge palen, d. w. z. deze palen dragen het dak, en op eenigen afstand boven den grond is tusschen die palen de vloer aangebracht; een dikwijls fraaie trap geeft toegang tot de galerij, die zich vóór het huis bevindt. De palen verdeelen het huis in een aantal vakken; het achterdeel van het huis is door afscheiding van planken, katoen enz. in verschillende vertrekken verdeeld; aan weerszijden van een aanzienlijk huis vindt men gewoonlijk uitbouwsels, met een verhoogden vloer; deze dienen tot ontvangst van aanzienlijke gasten.

De afgeschoten vertrekken dienen voor de afzonderlijke gezinnen, het voorste deel van het middenhuis is het gemeenschappelijk verblijf van allen die 't huis bewonen.

De bewoners van zulk een huis beschouwen elkander allen als familieleden en wel als familieleden, die hun afkomst in de *moederlijke* lijn van één *stammoeder* afleiden. Bij de Minangkabauers toch heerscht wel, evenals bij de Bataks, de *exogamie*, maar deze gaat bij hen gepaard met het *matriarchaat*. Het gezin bestaat bij hen uit de moeder met haar kinderen; rechtens maakt de man er geen deel van uit. Een vrouw, die trouwt, treedt niet uit haar

stam, zelfs verlaat zij haar *moederlijk* huis niet na haar huwelijk, alleen wordt haar, zoodra zij moeder wordt, een afzonderlijk deel van de gemeenschappelijke woning ingeruimd.

In de eigenlijke Padangsche Bovenlanden, buiten de hoofdplaatsen, vindt men algemeen nog de bovenbeschreven groote Maleische familiewoningen; wordt het aantal bewoners te groot, door huwelijken van de vrouwen, dan wordt het huis in de lengte uitgezet, of wel men bouwt op hetzelfde erf, in de onmiddellijke nabijheid van het eerste, een nieuw huis. Zulk een familiewoning bevat dus een aantal gezinnen, elk bestaande uit moeders met haar kinderen, doch de *vaders* der respectieve kinderen behooren *niet* tot den stam, wonen ook niet in de familiewoning hunner vrouwen, maar in die van hun eigen

Inlandsche woning, met rijstschuur, in de Padangsche Bovenlanden.

stam. Het huwelijk schept dus onder de Minangkabauers geen voortdurende samenwoning van man en vrouw.

De stammen, waarin het Minangkabausche volk verdeeld is, dragen bij hen den naam van *soekoe*; daarvan bestaan er een dertigtal. Soekoegenooten zijn dus zij, die, in theorie althans, hun afkomst afleiden van één *stammoeder*. Een soekoe bestaat uit een zeker aantal familiën of geslachten; deze heeten in het Minangkabausch *saboewah paroeï* (Riouw-Maleisch: *saboewah peroet*) letterlijk: één buik, waarmede dus de gemeenschappelijke afstamming van moederszijde duidelijk wordt uitgedrukt. Zulk een geslacht of familie bestaat wederom uit *djoerai*'s: familietakken, en iedere *djoerai* eindelijk uit een zeker aantal *samandai*'s of *sa-indoeks* = gezinnen (= van één moeder), bestaande uit de moeder met hare kinderen, gelijk boven reeds gezegd werd. Aan het hoofd van een *djoerai* staat als familiehoofd de *mamak*, de mannelijke bloedverwant, die het naast staat aan de stammoeder van den familie-

tak, in de eerste plaats dus haar oudste broeder; deze heeft het gezag over al de gezinnen, die, langs de vrouwelijke lijn, uit de stammoeder der bewuste djoerai zijn voortgekomen; de leden dezer gezinnen heeten zijn *kamanakan's*. Onder de *djoerai's* in een *saboewah peroet* is er één, die als oudste familietak kan worden aangemerkt; het familiehoofd, de mamak, in dezen familietak is tevens het staatsrechtelijk hoofd van alle leden van het geslacht; als zoodanig heeten ze zijn *anak boewah* of onderhoorigen; en hij is hun *panghoeloe andiko*.

In de *soekoe*, de verzameling van familiën, zijn vele panghoeloe's andiko; één er van, die het naast aan haar stammoeder verwant is, of de panghoeloe van den tak, die op de oorspronkelijke plaats van vestiging was gebleven, wordt beschouwd als de *poetjoek*, letterlijk de hoogste top, n.l. van al de stengels, waaruit een bamboestoel bestaat. Deze *panghoeloe's*

Een balai (raadhuis) in de Padangsche Bovenlanden.

poetjoek of *datoek's* van de verschillende soekoe's, welke in een Maleische *nagari* vertegenwoordigd zijn (er moeten er minstens 4 zijn, daarom spreekt men meest van de *datoek nan käampè* = de 4 datoeks), vormen het veelhoofdig bestuur over de *nagari*. Hier blijkt dus reeds dadelijk, dat het staatsrecht bij de Minangkabausche Maleiers op het nauwst met hun eigenaardige huwelijksinstellingen: exogamie met matriarchaat, verbonden was. De hoogste regeeringsmacht in den Maleischen dorpsstaat, de năgări, berustte bij de vier vertegenwoordigers der voornaamste soekoe's in de năgări, van wie de stichting der nederzetting in vroegere tijden moest zijn uitgegaan. Maar volgens het algemeen in de Minangkabausche maatschappij geldende beginsel moet steeds, voor iederen in te voeren maatregel, beraadslaging plaats hebben, *moepakat*, die op overeenstemming, *sapakat*, moet uitloopen; ook de 4 datoeks hadden dus te beraadslagen met alle *panghoeloe's andiko*, en traden als uitvoerende macht op voor

de bij gemeen overleg genomen maatregelen. En op dezelfde wijze ging het voor die zaken, welke uitsluitend één soekoe betroffen, tusschen den panghoeloe van die soekoe en alle mamaks, die er in voorkwamen: voor de aangelegenheden, speciaal voor een *djoerai* van belang tusschen den mamak van die djoerai en zijn *kamanakan's*.

Voor dergelijke beraadslagingen hadden alle en hebben nog vele nagari's afzonderlijke gebouwen, de *balai's* of raadhuizen: daar zetelde of zetelt nog de *rapat panghoeloe* — de vergadering, tevens adat-rechtbank der panghoeloe's. Zulk een balai vindt men op pag. 131 afgebeeld.

In de voorafgaande beschrijving van het bestuur moest gewoonlijk de verleden tijd gebruikt worden, daar de beschreven inrichting, officieel althans, tot het verleden behoort. Bij invoering van het Europeesche bestuur in de Padangsche Bovenlanden, kon aan de familiehoofden hun vroegere macht niet gelaten worden, daar het voor een geregeld bestuur noodig was, territoriale hoofden te hebben. Aan het hoofd van de door het Gouvernement geschapen *bestuursnagari*, die dikwijls een samenvoeging was van eenige *adat nagari's*, werd een *panghoeloe kapala* geplaatst: eenige nagari's vormen samen een district, officieel met den naam van *laras* aangeduid: aan het hoofd daarvan staat als gouvernements-ambtenaar de *toeankoe-laras*. Deze hoofden worden door de bevolking gekozen, maar ontvangen van het Gouvernement hun aanstelling en bezoldiging: deze volkskeuze is dus te beschouwen als een raadplegen van de bevolking, een (min of meer averechtsche) toepassing van het beginsel van *moekapat*; een beperking van het recht van benoeming door het Gouvernement is er niet

Een [illegible] naar de familie van haar bruidegom. Soengei Poear, Sumatra's Westkust

in te zien. Deze keuze heeft vooral vroeger tot tal van misbruiken geleid: vele kuiperijen werden in het werk gesteld, en groote beloften gedaan, om tot panghoeloe kapala of toeankoelaras te worden gekozen.

Deze bestuurshoofden vormen de schakel tusschen de Europeesche ambtenaren en de bevolking; door menig deskundige wordt het betreurd, dat de oude adathoofden, de panghoeloe's andiko, officieel geheel zijn uitgeschakeld; want voor hen heeft de bevolking gewoonlijk veel meer ontzag, dan voor de door het Gouvernement benoemde en bezoldigde hoofden; door hun bemiddeling zou dan ook het best het nut en de noodzakelijkheid van

Een toeankoe-laras met zijn amilie.

allerlei regeeringsmaatregelen aan de bevolking duidelijk gemaakt kunnen worden. Vandaar d:n ook, dat menig controleur bij de behandeling van gewichtige zaken, de panghoeloe's andiko wel oproept, om hun raad in te winnen, terwijl ze ook door den panghoeloe kapala gebruikt worden, om mededeelingen, besluiten en bevelen aan hun ondergeschikten over te brengen.

Terwijl dus, door invloed der Europeesche overheersching, de gevolgen van het matriarchale stelsel op het gebied van het staatsrecht, officieel althans, tot het verledene behooren, zijn ze nog van volle kracht op het gebied van het vermogens-, huwelijks- en erfrecht.

Waar, gelijk in de Maleische maatschappij, door het huwelijk geen afzonderlijk nieuw gezin, bestaande uit vader, moeder en kinderen, gevormd werd, waar de man en vader niet tot de zorg voor het onderhoud van vrouw en kinderen verplicht was, moest wel op andere wijze daarin voorzien worden. Dit geschiedt door de instelling der *harta poesaka*, het familiegoed, alle bezittingen, zoo roerende als onroerende, die aan de geheele djoerai of

Een controleur en een griffier met Minangkabausche hoofden.

saboewah pĕroet toebehooren: sawah's, akkers, huizen en erven, geld, preciosa enz. Dit familiebezit is ondeelbaar en onvervreemdbaar; volgens de Maleische rechtsregelen moet het door elk opvolgend geslacht in stand worden gehouden, er mag aan worden toegevoegd; in het gebruiksgenot er van treden achtereenvolgens de verschillende geslachten, die geboren worden uit de tot de familie behoorende vrouwen.

De mamak nu is het, die dit familiefonds van de djoerai administreert (de panghoeloe, als het de harta poesaka van de saboewah pĕroet geldt); hij moet zorgen, dat dit familiebezit in ongeschonden staat aan latere geslachten overga; hij wijst aan elk der rechthebbenden een deel van het vruchtgebruik ervan toe. De vrouwen b.v. krijgen onder meer het vruchtgebruik van bouwgronden; voor de bewerking daarvan moeten zij zelven zorgen, maar ze worden daarin geholpen door haar mannelijke bloedverwanten, en de gehuwden ook door haar echtgenooten, al zijn die er niet altijd toe verplicht. Natuurlijk kunnen mannen, b.v. door ziekte of ouderdom, aanspraak op vruchtgebruik maken; terwijl vrouwen die, onverplicht, door haar echtgenooten behoorlijk van levensonderhoud voorzien worden, weer minder zich zullen toegewezen zien, dan haar meer hulpbehoevende familieleden. Voor dit alles heeft de mamak te zorgen.

Slechts in een enkel geval mogen poesaka-goederen verdeeld worden, terwijl de adat 4 gevallen noemt, dat harta poesaka verpand en de roerende daaronder verkocht mogen worden: n.l. om te zorgen, dat een tot boete veroordeelde geen pandeling wordt, tot verkrijging van grond voor een begraafplaats, tot betaling van onkosten voor onderhoud en reparatie van het familiehuis, of voor de verheffing tot de panghoeloewaardigheid, en tot bevordering van het tijdig uithuwelijken der jonge dochters.

Tegenover de harta poesaka, het ondeelbare en onvervreemdbare familie-bezit, staan de *harta pantjarian*, de individueele bezittingen. Wat de Maleier persoonlijk, door eigen vlijt verworven heeft, hetzij dat bestaat in de opbrengst van door hem ontgonnen bouwland, of in door hem vervaardigde voorwerpen, of in de winsten van door hem ondernomen zaken, dat mag hij voor zich zelven behouden en daarover kan hij naar goedvinden tijdens zijn leven beschikken. Daaruit kan hij schenkingen doen aan zijn vrouw, ook aan zijn kinderen.

Om, bij sterfgeval, mogelijke oneenigheid te voorkomen, worden dergelijke schenkingen aan de overige familieleden bekend gemaakt.

Ten opzichte van het Maleische erfrecht moet op den voorgrond gesteld worden, dat volgens de meest-gezaghebbende juristen en kenners van het Minangkabausche adatrecht, er geen plaats is in dat recht voor het begrip *erven*, behalve waar het geldt de aanspraken op het voeren van een erfelijken titel of op het beheer over de harta poesaka. Deze opvatting, ook voorgestaan door den Gouverneur van Sumatra's Westkust in 1905, leert, dat bij den dood van eenig lid der familie het aandeel van ieder der overlevenden in de harta poesaka grooter wordt, *niet* omdat die overlevenden *erfgenamen* zouden zijn, maar *alléén* door het ophouden van de aanspraken des overledenen; en noemt ook het overgaan van harta pantjarian geen *erven*.

Wij kunnen deze juridische strijdvragen gevoegelijk laten rusten, en als vaststaande aannemen, dat de naam *erven* zeker voor de poesaka-goederen niet gepast is. Wat de harta pantjarian betreft, wanneer iemand gestorven is, terwijl er een overschot van deze individueele bezittingen te verdeelen valt, dan vervalt de helft van hetgeen hij naliet aan zijn vrouw of vrouwen; de andere helft is voor zijn familie, d.w.z. wordt gevoegd bij de harta poesaka zijner familie. Wanneer men dus zegt, dat de vrouw de helft van de harta pantjarian van haar man *erft*, zijn eigen familie in haar geheel de andere helft, dan moge dit wellicht juridisch niet geheel zuiver zijn, algemeen begrijpelijk is het toch zonder twijfel. En zoo blijkt dus, dat de eigen kinderen *niet* van den vader *erven*. Natuurlijk zijn er tegenwoordig onder de Minangkabauers, vooral onder de meer ontwikkelde, wel personen, die er meer voor voelen, de vruchten van eigen vlijt aan hun eigen kinderen ten goede te doen komen, dan aan de kinderen

Een Atjehsch huis.

hunner zusters, aan de harta poesaka. Dezulken zijn dan verplicht, willen zij niet tijdens hun leven telkens aan hun kinderen wat wegschenken, *bij notarieele akte* te bepalen, wat van hun harta pantjarian zij aan hun kinderen toewijzen. Dit kan dan evenwel geen *erven* van de kinderen genoemd worden, doch slechts de wettelijke vaststelling van een gift tijdens het leven: een meer betrouwbare waarborg dus voor de begunstigden dan de bovengenoemde mededeeling aan de familieleden. — Dat het huwelijksrecht bij de Minangkabauers geheel op de matriarchale instellingen berust, spreekt wel van zelf. Het is verboden aan *soekoe*-genooten met elkaar te trouwen, immers zij worden als familieleden beschouwd; in enkele streken van de Padangsche Bovenlanden strekt dit huwelijksverbod zich slechts uit tot hen, die niet alleen denzelfden *soekoe*-naam dragen, maar ook den bijnaam, waardoor onderdeelen van gesplitste soekoe's worden aangeduid, gemeen hebben.

Een [illegible] Soengei Poear, Padangsche Bovenlanden.

Het huwelijksaanzoek gaat in den regel uit van de verwanten van het *meisje*, in tegenstelling met den toestand overal elders, zoowel waar het patriarchaat heerscht, als onder de instellingen van den Islam. Dikwijls bespreken ook twee vriendinnen al vroegtijdig, als de betrokken partijen nog zeer jong zijn, dat de zoon der eene met de dochter van de andere zal huwen. Van een *bruidschat*, in den zin, zooals die o.a. bij de Bataks voorkomt, als koopsom van de vrouw, kan natuurlijk geen sprake zijn; de vrouw wordt niet gekocht; gelijk reeds werd opgemerkt, verlaat noch zij, noch haar man, bij het huwelijk den stam, waartoe elk tot nu toe behoorde; zelfs blijft de vrouw in haar eigen familiehuis wonen. Een voortdurend samenzijn van man en vrouw heeft dus in het Minangkabausche huwelijk niet plaats. Dat er van een eigenlijk gezinsleven dus ook geen sprake kan zijn, ligt voor de hand; dat er van *opvoeding* der kinderen al heel weinig komt, eveneens. Voor den vader zijn zijn eigen kinderen eigenlijk vreemden, ze behooren niet eens tot zijn eigen stam; hij kan nooit verplicht worden, voor hen te zorgen; alles wat hij voor hen doet, is louter onverplichte goedheid, waarbij hij ook weer niet te ver kan gaan, zonder door zijn eigen familie op de vingers getikt te worden: hen te berispen en te onderwijzen komt voor rekening van hun *mamak*, maar ook deze trekt er zich in vele gevallen niet bijster veel van aan.

Ook op het volkskarakter kunnen dergelijke instellingen niet zonder uitwerking zijn gebleven. Dien slaafschen eerbied voor hoofden, voortgesproten uit een stand van overheerschers, welken men bij de Javanen aantreft, zal men natuurlijk bij de Minangkabauers te vergeefs zoeken: hun hoofden waren van ouds nooit anders dan door het erfrecht aangewezen *familiehoofden*, en zij, die onder hen het openbaar gezag vertegenwoordigden, moesten bij alle maatregelen

beraadslagen en tot overeenstemming komen met hen, die bloot familiehoofden zijn. Menigeen, die aan den omgang met de gedweeë Javanen gewend is, valt dan ook het andere optreden der Maleiers op Sumatra's Westkust terstond in het oog. Ook de zwervende aard der Maleiers, hun neiging tot den handel, die de oorzaak is, dat men overal in den Archipel Maleische handelaars aantreft, kunnen in de genoemde instellingen voor een groot deel hun verklaring vinden, althans, wanneer wij mogen aannemen, dat in vroeger tijd ook bij de andere Maleiers b. v. die uit den Riouw-Archipel en Malakka, de matriarchale instellingen bestaan hebben. Niet slechts zullen de opgeschoten knapen, die wat lastig in huis beginnen te worden, al gauw door hun mamak de wijde wereld in gestuurd worden; maar bovendien is de instelling der harta poesaka er voornamelijk op gericht, in het onderhoud der vrouwelijke, getrouwde leden van de saboewah pĕroet te voorzien; mannen profiteeren er over het algemeen weinig van, en zijn dus wel verplicht te gaan *mantjari*, d. i. hun levensonderhoud te gaan zoeken. Nog onlangs werd zelfs er op gewezen, dat een particuliere theecultuur op Sumatra's Westkust groote bezwaren met zich zou brengen, daar deze cultuur voor den pluk vooral vrouwen noodig heeft, terwijl onder het matriarchaat de Maleische vrouwen er niet voor te vinden zouden zijn, in de tuinen te gaan plukken. Dat de vrouw in de Minangkabausche maatschappij niet zulk een rechteloos wezen zal zijn, als onder de Bataks, behoeft geen betoog; integendeel, de vrouw of liever de moeder, is het middelpunt van het geheele Minangkabausche recht. Geen wonder dus, dat de Minangkabausche vrouwen zich nogal voelen, en met kracht haar rechten, waar die worden aangerand, verdedigen. Gemakkelijk kan haar leven evenwel niet genoemd worden; veel werkzaamheden komen geheel voor haar rekening; de man is niet *verplicht* voor zijn echtgenoote te werken, en ook de broeders zullen zooveel mogelijk aan hun zusters overlaten.

Een bruidegom uit Soengei Poear, Padangsche Bovenl.

Genoeg om te doen zien, hoe ook weder op Sumatra's Westkust de huwelijksinstellingen, in verband met het stamverband, van grooten invloed zijn geweest op tal van zaken, die men er op het eerste gezicht niet mee in verband gebracht zou hebben. Wanneer wij hiermede de beschrijving der huwelijks- en verwantschapsstelsels besluiten, dan is daarmede niet gezegd, dat ze volledig is voor den geheelen Archipel. Doch de beschreven vormen: endogamie bij de Dajaks, exogamie met patriarchaat bij de Bataks, exogamie met matriarchaat bij de Minangkabauers, zijn als de drie hoofdtypen in den Archipel te beschouwen, waarvan het matriarchaat in zuiveren vorm uitsluitend bij de Minangkabauers voorkomt.

§ II. *Inlandsche rechtsgemeenschappen, meer in het bijzonder de Javaansche desa.*

Van de beschrijving der voornaamste huwelijks- en verwantschapsstelsels tot die der inlandsche rechtsgemeenschappen is de overgang niet groot. Immers, in de groepen, die men in Indië gewoonlijk met den naam van *stammen* aanduidt, heeft men in vele gevallen, althans op de Buitenbezittingen, tevens den daar bestaanden vorm van rechtsgemeenschap te zoeken. Naarmate het volk zich op een hoogeren trap van beschaving bevindt, of wel den invloed van een centraliseerend bestuur heeft ondergaan, zien wij de rechtsgemeenschap op stamverwantschap berustende, langzamerhand plaats maken voor zulk eene, die gebaseerd is op gemeenschap van grondgebied.

Als overgangsvorm vinden wij dan volksgroepen, waar de *hoogste* rechtsgemeenschap een territorialen grondslag heeft, en onder zich lagere, genealogische rechtsgemeenschappen kent.

Den eersten vorm: rechtsgemeenschap, louter gegrond op gemeenschappelijke afstamming, leerden we reeds kennen bij de Dajaks, waar de eenige drager van het gezag is het hoofd van de stamwoning, die veelal tevens het geheele dorp vormt. Een dergelijken toestand treft men o.a. ook aan bij de bewoners der Gajō-landen (Noord-Sumatra): de dorpen worden daar niet door leden van eenzelfde geslacht bewoond, doch verschillende geslachten kunnen er vertegenwoordigd zijn; de leden van zulk een geslacht of onderdeel van een geslacht wonen er bij elkaar in een soort van wijk (blah). De bewoners van het dorp vormen er geen rechtsgemeenschap, die rol komt alleen aan het geheele over verschillende dorpen verspreide geslacht toe.

Den overgangsvorm hebben wij aangetroffen bij de Minangkabausche Maleiers, bij wie het gezag van de năgări, de territoriale samenvoeging der soekoe's, het hoogste is, waaronder de soekoe's en saboewah pĕroet's evenwel zelfstandige rechtsgemeenschappen vormen, met eigen bestuur en eigen bezittingen. Eenigszins analoog hiermede is de toestand op de Oeliassers (res. Amboina) waar de bewoners eener negorij (met uitsluiting van de „burgers") verdeeld zijn in *dati's*, oorspronkelijk families, die een gemeenschappelijk grondbezit hebben, de *dati-doesoen's*. Aan het hoofd staat een *kapala-dati*, wiens waardigheid erfelijk is; zonder zijn voorkennis mogen de dati-doesoens niet geëxploiteerd worden. Boven het gezag der kapala-dati's staat het negorij-bestuur, dat b.v. heeft toe te zien, dat de rechten der leden van een dati niet door eigendunkelijke handelingen van den kapala-dati benadeeld worden. Zoo ook staat boven het landbezit van de dati's dat van de negorij. Bij de Bataks eindelijk zagen wij een voorbeeld van de territoriale rechtsgemeenschap. In het Zuidelijk Batakland vindt men in de *hoeta*, het dorp, dat door leden van minstens 2 stammen bewoond wordt, een dorpshoofd, vroeger *pamoesoek*, thans *kapala kampoeng* genoemd; in de dorpsbonden (*djandjian*), bestaande uit een hoofddorp met onderdorpen of een moederdorp met nederzettingen, wordt het bestuur gevoerd door een hoofd, dat vroeger *panoesoenan* heette; sedert door het Gouvernement deze dorpsbonden tot *koeria's*, districten, zijn gemaakt, dragen laatstgenoemde hoofden den titel van *koeria*-hoofd, en worden zij door het Gouvernement bezoldigd.

Zooals te voren, bij de beschrijving der huwelijksinstellingen van de Bataks, reeds werd opgemerkt, behoort het eigenlijke dorpshoofd tot den zoogenaamden regeerenden stam, terwijl ook personen van den stam *bajo-bajo*, waaruit de jongelingen van den regeerenden stam bij voorkeur hun vrouwen nemen, aan de uitoefening van het bestaan kunnen deelnemen; maar noch de hoofdstam, noch de bijstam vormt op zich zelf „een rechtskring met eigen gezag en eventueel eigen vermogen". (Mr. C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch Indië, pag. 142).

Tot deze soort van rechtsgemeenschappen behoort ook de desa van Midden-Java. De aard van haar rechtsinstellingen is tot nu toe het meest bestudeerd; zij is het eerst

Een Javaansche desa.

door het Europeesch bestuur als zelfstandige rechtsgemeenschap erkend — in de uitoefening harer rechten soms erkend, soms miskend —; in haar is meer dan elders in den Archipel- Bali, Zuid-Celebes en Atjeh uitgezonderd — het begrip van stamverwantschap ten onder gegaan in dat van de territoriale gemeenschap.

Een uitgebreider beschrijving van de Javaansche desa moge hier dus volgen, waarbij zich een schets van de vormen van het inlandsch landbezit in den Archipel zal aansluiten, die toch, zooals we reeds in den aanhef opmerkten, op het nauwst verbonden zijn met den aard der inlandsche rechtsgemeenschappen.

In art. 71 van het Regeerings-Reglement voor Nederlandsch-Indië leest men: „Die inlandsche gemeenten verkiezen, behoudens de goedkeuring van het gewestelijk gezag, hare hoofden en bestuurders. De Gouverneur-Generaal handhaaft dat recht tegen alle inbreuken.

Een onderdistrictshoofd met desahoofden. Java.

Aan die gemeenten wordt de regeling harer huishoudelijke belangen gelaten, met inachtneming der van den Gouverneur-Generaal of van het gewestelijk gezag uitgegane verordeningen.

Waar het bepaalde bij de alinea's 1 en 2 van dit artikel niet overeenkomt met de instellingen des volks of met verkregene rechten, wordt de invoering daarvan achterwege gelaten".

Hoewel in dit artikel nergens gezegd wordt, dat het alleen geldt voor Java en Madoera, zoo heeft de loop der omstandigheden er toe geleid, dat het alleen in zijn vollen omvang op de inlandsche gemeenten op deze beide eilanden is toegepast. Dit neemt niet weg, gelijk uit de vorige bladzijden reeds is gebleken, dat men ook buiten Java en Madoera „inlandsche gemeenten" aantreft, rechtsgemeenschappen, wier gebied zich ook wel over meer dan één inlandsch „dorp" kan uitstrekken.

Bij Koloniale ordonnantie van 3 Februari 1906 zijn regelen gesteld omtrent het

beheer en andere huishoudelijke belangen der Inlandsche gemeenten, doch alleen die op Java en Madoera (met uitzondering van de Vorstenlanden en de particuliere landerijen). Deze ordonnantie, die uitdrukkelijk het bestaan van de Inlandsche gemeente als rechtspersoon erkent en o.a. spreekt van „de geldmiddelen, de eigendommen en andere bezittingen der gemeente" kan dus beschouwd worden als een „Gemeentewet" voor de *inlandsche* gemeenten op Java en Madoera. In sommige opzichten geeft zij wettelijke sanctie aan wat reeds vóór haar verschijnen gewoonterecht was; in andere opzichten regelt zij nieuwe onderwerpen in het beheer der gemeente.

Vooreerst verwijst zij de regeling omtrent de verkiezing van desahoofden en de goedkeuring dier verkiezing door het Hoofd van gewestelijk bestuur naar een andere algemeene verordening. Deze verscheen 7 April 1907 in den vorm eener „Ordonnantie, houdende

Heerendienstplichtigen aan het onderhoud van den weg.

een reglement op de verkiezing, de schorsing en het ontslag van de hoofden der Inlandsche gemeenten op Java en Madoera".

Daarbij wordt weder het recht der ingezetenen tot keuze van het desahoofd gehandhaafd, en worden de kiesgerechtigden aangewezen; in hoofdzaak zijn dit de heerendienstplichtige ingezetenen en de leden van het bestuur der desa. (Heerendienstplichtig zijn, zeer in 't algemeen gesproken, in West- en Oost-Java de werkbare manschappen, in Midden-Java de bezitters van bouwgrond). De verkiezing heeft plaats ten overstaan van een commissie, bestaande uit een Europeesch en een Inlandsch ambtenaar; persoonlijke stemming door de kiesgerechtigden is voorgeschreven. Voorts worden de categoriën van personen opgenoemd, die niet verkiesbaar zijn, en regelen gesteld, hoe te handelen bij staking van stemmen, of als niet minstens [illegible] van het aantal kiesgerechtigden is opgekomen, enz. Als gekozen wordt beschouwd hij, die de meeste stemmen gekregen heeft, mits ten minste [illegible] van het

aantal kiesgerechtigden bedragende. Geen *volstrekte* meerderheid is dus vereischt. Deze verkiezing eischt nog de nadere goedkeuring van den Resident; alleen in nauwkeurig omschreven gevallen kan de Resident zijn goedkeuring onthouden, b. v. wanneer hij oordeelt, dat de gekozene, uit hoofde van zijn gedrag, van verslaafdheid aan spel, opium of sterken drank, op grond van ouderdom, ziels- of lichaamsgebreken, enz. voor het ambt van desahoofd ongeschikt is te achten.

Ook het ontslag en de schorsing van desahoofden door den Resident is in deze ordonnantie aan vaste regelen gebonden.

Ondanks al deze voorschriften is er natuurlijk, wat de *wijze* der verkiezing betreft, veel overgelaten aan het oude gebruik, wanneer dit maar niet indruischt tegen de van hoogerhand gegeven bepalingen.

Het desahoofd heeft een tweeledige functie: in de eerste plaats is hij het hoofd der Inlandsche gemeente, die zorg te dragen heeft voor een richtig beheer van de instellingen, de geldmiddelen en de eigendommen en andere bezittingen der gemeente; en de gemeente in en buiten rechten vertegenwoordigt. Als zoodanig geniet hij inkomsten van de gemeente; maar niet, althans bijna niet, in geld, doch in ambtelijk grondbezit, en in dienstverrichtingen, hem door de ingezetenen der desa bewezen. Wij vinden hier weder het eigenaardige verschijnsel, sedert eeuwen in de Javaansche maatschappij bestaande, dat aan een of ander ambt het bezit van grond verbonden is en dat de drager van een ambt recht heeft op persoonlijke diensten van zijn ondergeschikten.

Dit beginsel is ook in de Inlandsche Gemeente-ordonnantie van 1906 erkend; de regeling van deze inkomsten der desa-hoofden is opgedragen aan de zorg van het Hoofd van plaatselijk bestuur (den Assistent-Resident), in overleg met de bevolking; voor zoover dit mogelijk en in het belang der bevolking wenschelijk is. Hierbij moeten de ter zake door het hoofd van gewestelijk bestuur gestelde voorschriften in acht genomen worden. Door de residenten waren n.l. in de jaren 1891—1893 gewestelijke regelingen omtrent deze en andere desa-aangelegenheden gemaakt. Deze regelingen betreffen o.a. de uitgestrektheid ambtsvelden en het aantal dienstplichtigen, toegekend aan de desahoofden en bestuurders; voor elk gewest werden daarvoor maxima vastgesteld. Sedert 1901 zijn in verschillende residenties nieuwe regelingen gemaakt ten opzichte van het ambtelijk landbezit, voornamelijk ten doel hebbende, aan de desahoofden een voldoende uitgestrektheid ambtelijk landbezit te waarborgen.

De voordeelen, aan dat ambtelijk landbezit verbonden, worden voor het desahoofd vergroot door de in vele streken bestaande gewoonte, dat de bevolking ook het land voor haar hoofd bewerkt. Bovendien heeft het dorpshoofd nog recht op zoogenaamde *pantjèn's*, d. w. z. personen, die wachtdienst op zijn erf en lichte huiselijke diensten voor hem verrichten, of wel veldarbeid, hetgeen soms weer onder andere namen bekend is. Daar deze diensten vaak afgekocht worden, kunnen ze voor de dorpshoofden op een zekere waarde in geld ge-

Een Javaansch erf.

schat worden. De desahoofden zijn voorts vrijgesteld van heeren-, cultuur- en desadiensten, een voordeel, dat hun ook weer van de zijde der desabewoners gewordt, daar deze er des te harder om moeten werken, omdat de last van deze diensten op de desa in haar geheel drukt. Als laatste belooning voor het burgemeesterschap, welke aan de dorpshoofden van wege de gemeentenaren ten deel valt, kunnen de z.g.n. „wisselvallige inkomsten" genoemd worden; bij allerlei gelegenheden n.l. als: huwelijk, echtscheiding, boedelscheiding, ontvangst van een aangeteekenden brief, enz. moet de identiteit van den betrokken desaman worden vastgesteld, hetgeen alleen kan plaats hebben door tusschenkomst van het desahoofd of een der leden van het dorpsbestuur (waarover later), en wel ten koste van een fooi, die in verschillende streken zeer verschillend kan zijn, en ook afhankelijk is van de gegoedheid der geholpen personen.

Onderling hulpbetoon bij het bouwen van een woning.

Dit omtrent de functie van het desahoofd als hoofd der gemeente, en omtrent zijn belooning daarvoor. Maar het dorpshoofd is, in de tweede plaats, agent van het centrale gezag, heeft als zoodanig te zorgen voor de overbrenging der van hoogerhand ontvangen bevelen en de naleving daarvan in zijn desa; bovendien int hij de belasting in zijn dorp, waarvan de voornaamste de landrente is; en alleen voor deze laatste functie, als belastinggaarder, geniet hij bezoldiging van het gouvernement, n.l. 8 % van de door hem geïnde belastingen.

En eindelijk zijn er in die streken, waar veel grondverhuur door Inlanders aan Europeanen voorkomt, nog z.g.n. „geheime inkomsten" aan het ambt verbonden, daar de medewerking en tusschenkomst van het dorpshoofd onmisbaar zijn voor den Europeeschen huurder, om tot de gewenschte transactie met de Inlandsche bevolking te geraken; een medewerking, die altijd door den huurder in klinkende munt pleegt gehonoreerd te worden.

Het bovenstaande in aanmerking genomen, kan het ons niet verwonderen, dat er een groot verschil bestaat in de bezoldiging der bijna 28,000 desahoofden op Java. In het eindverslag over het onderzoek naar den druk der desadiensten op Java en Madoera, door C. J. Hasselman, assistent-resident in commissie, blijkt, dat naar raming, ruim 8000 hunner een jaarlijksch inkomen hebben van *f* 300.— of minder, meer dan 10,000 een van *f* 300.— tot *f* 600.—, slechts 328 een van *f* 1800.— tot *f* 2400.— genieten, terwijl er maar 181 zijn wier jaarlijksch inkomen boven de *f* 2400.— geraamd wordt.

Het desahoofd alleen moge voor den gang van zaken verantwoordelijk zijn tegenover het gouvernement, in het bestuur van zijn gemeente wordt hij bijgestaan door eenige personen, bekend onder den nu officieelen naam van „desa- of gemeentebestuur" (waarbij dan het desahoofd is inbegrepen).

De samenstelling van het desabestuur (buiten den *locrah*) wordt ingevolge de inlandsche gemeente-ordonnantie van 1906 bepaald door den resident. Hiermede geeft deze ordonnantie een nieuwe sanctie aan de gewestelijke regelingen, die na afloop van het onderzoek naar de heerendiensten ook omtrent de samenstelling van het desabestuur bepalingen bevatten. Tijdens dat onderzoek vooral was het meer en meer gebleken, hoe er in vele streken bij de

dorpshoofden een sterke neiging bestond, om het aantal medebestuurders te vergrooten, ten einde zoo hun familieleden en vrienden, dikwijls ook dezulken, wier stemmen zij bij hun verkiezing noodig gehad hadden, aan baantjes te helpen. Vooral in de residentie Cheribon was dit euvel groot; en vroegtijdig werd daarop reeds de aandacht der regeering gevestigd; in 1867 berichtte de resident, dat in sommige gemeenten het getal der bestuurders grooter was, dan dat der ambtelooze burgers! En dat zeer ten nadeele van die ambtelooze burgers, want dezelfde soort van bezoldiging, als het dorpshoofd van de gemeentenaren ontvangt, krijgen, in veel mindere mate, ook de leden van het dorpsbestuur. Zoo beteekent dus een *vermeerdering* van het aantal dorpsbestuurders voor de desalieden een *vermindering* van landbezit, een *vermeerdering* van heeren- en gemeentediensten. (Op pantjèns hebben de desabestuurders niet in alle residenties recht).

Een dorp in de Padangsche Bovenlanden.

Om aan dit kwaad paal en perk te stellen, werden bij die gewestelijke regelingen, de maxima der desabestuurders in een vaste verhouding gebracht tot de mannelijke bevolking der gemeente. In Bantam kunnen dientengevolge in dorpen met 300 werkbare mannen en daarboven slechts hoogstens 10 desabestuurders zijn; in Cheribon in desa's met 1900 en meer inwoners kan het maximum 54 bedragen. 1)

Het spreekt wel vanzelf, dat men dus geen uniforme regeling van deze zaak over geheel Java zal aantreffen; en evenzeer dat men voor een getal van 50 desabestuurders geen verschillende functies zal kunnen vinden. Het komt dus zeer veel voor, dat in groote desa's voor dezelfde functie verschillende personen optreden, terwijl, b.v. in Bantam, in een gemeente

1) Ondanks dit hooge maximum voor de grootste desa's werd tengevolge dezer regeling in 1891 door den resident van Cheribon het aantal bestuurders teruggebracht van 22.905 tot 13,306.

met minder dan 20 werkbare manschappen, met hoogstens 2 leden van het dorpsbestuur, deze beide personen verschillende functies in zich zullen moeten vereenigen. Dit in aanmerking nemende, kan men als type van een dorpsbestuur, speciaal in Midden-Java, een getal van vijf bestuursfuncties, naast die van het dorpshoofd, als norm aannemen.

Ten eerste: den plaatsvervanger van het dorpshoofd, de *kami-toewö;* deze is o.a. belast met het geleiden der heerendienstplichtigen naar hun werk en het toezicht op hen. Veelal is hij een der ernstigste candidaten voor het burgemeesterschap bij een vacature.

De dorpsbode *(kĕbajan)* is belast met het overbrengen van de bevelen van het dorpshoofd aan de ingezetenen; hij kondigt de personen, die in heeren- of anderen dienst moeten opkomen van te voren hun beurt om te verschijnen aan. Ook maant hij aan tot betaling der landrente en van andere belastingen; weet hij, dat een of ander der desalieden contanten in bezit heeft gekregen, door verkoop van een buffel, of van sieraden, of door erfenis, snel zorgt hij er bij te zijn, opdat ook de fiscus zijn deel krijge, voor alles weer verdwenen is, door feesten of door de betaling van achterstallige schuld.

Een Jogja'sche bruid.

Een eigenaardige positie neemt in de desa de *djôgô-bôjô* of *kĕpĕtĕngan* (politiebeambte) in. Hij is belast met het opsporen van dieven, vooral van veedieven.

Een persoon van gewicht in de desahuishouding is de secretaris, of *tjarik;* hij is belast met het aanhouden van allerlei staten en registers, aangaande sterfgevallen en geboorten, landrente, den veestapel, enz. Daar een groot aantal desahoofden niet kan lezen of schrijven, is zulk een desaschrijver voor hen bepaald onmisbaar.

Ook de *modin* of Mohammedaansche dorpsgeestelijke maakt deel uit van het desabestuur. Zijn functie als zoodanig is niet van veel beteekenis, daar ze voornamelijk bestaat in het geleiden der vrouwen, wier kinderen ingeënt moeten worden, naar den inlandschen vaccinateur. Maar als geestelijke heeft hij bijna dagelijks aanraking met de dorpsbevolking: bij naamgeving, besnijdenis, huwelijk, enz. Voor hem is ook dat deel der godsdienstige belasting, hetwelk onder den naam van *pitrah* jaarlijks, bij het einde der Vastenmaand, door de hoofden der huisgezinnen wordt opgebracht. En daar hij ook bij de bovengenoemde gelegenheden voor zijn bijstand beloond wordt, is zijn betrekking volstrekt niet onder de minst winstgevende te rangschikken.

Hoe komen nu de verschillende functionarissen, die met den *loerah* het dorpsbestuur vormen, aan hun betrekking? Daaromtrent zegt de meergenoemde, inlandsche gemeenteordonnantie, dat de wijze van aanstelling en ontslag aan het plaatselijk gebruik wordt overgelaten. Dit plaatselijk gebruik nu is zeer verschillend; maar in het algemeen is het 't desahoofd, die hen aanstelt, of, waar hij overleg pleegt met de bevolking, toch den doorslag geeft; overeenkomstig de gewestelijke regelingen moet de benoeming dan nog door het districtshoofd bekrachtigd worden.

Om de bevolking tegen onderdrukking en opdrijving van diensten te beschermen, is dus sedert 1890 vooral al meer en meer afgeweken van het beginsel, om aan de regeling der huishoudelijke belangen der inlandsche gemeenten zoo min mogelijk te raken. En toch is er nog genoeg aan de desa zelve overgelaten, om art. 71 van het Regeeringsreglement niet tot een doode letter te maken, en om de desa's, vooral de kleinere, nog te kunnen beschouwen als een vereeniging van personen, die zich door tal van gemeenschappelijke belangen sterk verbonden gevoelen. In de streken met communaal grondbezit voelt men natuurlijk dien band sterker, dan in die met individueel bezit; en in zeer groote dorpen kan die band moeilijk meer alle bewoners omvatten. Deze autonomie der inlandsche gemeenten blijkt o.a. hieruit, dat van bestuurswege nog zeer weinig geregeld is, wat de eigenlijke desadiensten betreft, dat de heerendiensten desa's-gewijze verdeeld worden, dat de aanslag der landrente tot nu toe op bijna geheel Java en Madoera desa's-gewijze plaats vindt. De verdeeling der heeren dienst-taak *binnen* de gemeente, de repartitie der landrente, dat alles wordt aan het dorpsbestuur, al of niet in overleg met de betrokken heerendienst- en belastingplichtigen, overgelaten. Het overleg van het bestuur met de dorpelingen wordt ook wederom door de inlandsche gemeente-ordonnantie gesanctionneerd, waar zij voorschrijft, dat omtrent aangelegenheden van gewichtigen aard door het desahoofd geen beslissing wordt genomen, dan na beraadslaging in een vergadering met de leden van het desabestuur, de kiesgerechtigden en de overige ingezetenen, die voor deelneming aan de beraadslaging in aanmerking komen. Zelfs bij toenemende bemoeienis van de regeering met de desa, die hoe langer hoe meer te wachten is en in vele opzichten wenschelijk kan zijn, zullen er nog altijd tal van aangelegenheden overblijven, die wel altijd buiten directe bestuursinmenging zullen vallen, en waarin zich het solidariteitsgevoel der desabewoners kan blijven toonen. Bij het uitzaaien en oogsten van de rijst, het bewerken van het rijstveld, het bouwen van een huis, bij feesten van huiselijken of godsdienstigen aard wordt het stelsel van onderling hulpbetoon in de desa op ruime schaal gehuldigd. Trouwens, zoo iets kwam ook bij ons te lande in de dorpen veel voor en men vindt het nog, hoewel, door het toenemend verkeer, in veel mindere mate dan op Java.

Een Javaansch meisje.

Van groote beteekenis is dus ook het javaansche gemeentewezen op het gebied van het privaatrecht, zoowel van familie- als van vermogensrecht. Behalve hetgeen hieromtrent reeds in het voorafgaande genoemd werd, kan nog gewezen worden op de bemoeienis van het dorpshoofd met het huwelijk, daar zijn toestemming ervoor, of althans kennisgeving aan hem daarvoor geëischt wordt; met boedelscheidingen, met begrafenis, met de zorg voor nagelaten goederen of kinderen, die niemand zich aantrekt. De invloed op het vermogensrecht werd reeds aangeduid op pag. 146, waar sprake was van de z.g.n. „wisselvallige inkomsten" der desahoofden; daar toch bleek, hoe verschillende rechtshandelingen der gemeentenaren slechts kunnen plaats hebben ten overstaan van het desahoofd of leden van het desabestuur als getuigen; die invloed openbaart zich ook ten aanzien van het in § III te bespreken land-

bezit: waar communaal bezit heerscht, vervallen onbeheerde aandeelen daarin wederom aan de gemeente: gemeentelijke instellingen bepalen de verwisseling of toewijzing van aandeelen in den gemeentegrond, en het gemeenteverband beperkt in vele opzichten het gebruik van den bezeten bouwgrond.

Ter verbetering van toestanden op landbouwgebied, ter bevordering van de economische belangen der bevolking zal dus steeds de tusschenkomst der desagemeenschap onmisbaar zijn. Dat is dan ook het standpunt van het gouvernement, waar het, ter bevordering van twee bij uitstek gewichtige belangen der bevolking: het volksonderwijs, en het landbouwcrediet, door de oprichting van desascholen en desa-credietbankjes *(desaloemboeng's)*, 1) toont de tusschenkomst der desa te begeeren.

Een gelukkige gedachte kan ook genoemd worden, dat de tegenwoordige directeur van het Departement van Landbouw het zich ontwikkelende volksonderwijs op Java wil dienstbaar maken aan de verspreiding van elementaire landbouwkennis onder de bevolking. Ook tot bereiking van dit doel zal blijken, dat het desaverband een gewichtigen factor kan vormen, en dus tot verhooging van het peil van den inlandschen landbouw medewerking zal kunnen verleenen. Daarop vooral zal bij de economische verheffing van Java's bevolking, die nog bijna geheel van den landbouw bestaat, het oog moeten gericht zijn. En zoo komen wij vanzelf tot de beschouwing van een der belangrijkste factoren bij den inlandschen landbouw, n.l. de wijzen van

§ III. *Inlandsch landbezit in den Oost-Indischen Archipel.*

Hoe men zich ook het ontstaan van het begrip van individueel *eigendom* denke, hierover kan wel moeilijk verschil van opvatting bestaan, dat het oorspronkelijk niet van toepassing zal geweest zijn op den *grond*. Stelt men zich den toestand van primitieve volken voor, dan is het duidelijk dat alleen de nadruk kon vallen op de *producten* van den grond, als voorwerpen van eigendom, hetzij, bij jagersvolken, die producten bestonden in het wild, dat zij buitmaakten, hetzij, bij afwezigheid van geregelden landbouw, in boschproducten, of zelfs bij den eersten aanvang van den landbouw, in landbouwproducten.

Ook in onzen archipel vindt men nog de bovengenoemde stadiën van volkshuishouding. In de binnenlanden van Borneo b.v. vindt men nog zwervende jagerstammen, bij wie landbouw weinig of niet bekend is. Toch treft men ook op een dergelijken trap van beschaving reeds een verdeeling aan van de uitgestrekte streken, welke het jachtgebied dier stammen vormen, tusschen de stammen onderling, soms met een onzijdige strook tusschen die verschillende gebieden. Ook bij verder voortgeschreden economische ontwikkeling doet zich de beschouwing van een eigendomsrecht alleen op de *producten* van den grond, niet op den grond zelf, nog gelden. Zelfs bij de Javanen vindt men er nog de sporen van. Daarbij komt, dat in den archipel zich nog een andere factor doet gelden: het geloof aan de geesten of goden, die den grond bewonen, en daarover gezag voeren, dus de eigenlijke heeren en eigenaars van den grond zijn.

Er zijn genoeg voorbeelden, welke aantoonen, dat men zich in de eerste plaats voorstelde, door ontginning in betrekking te treden tot de geesten van den grond; een betrekking, die des te inniger gevoeld werd, naarmate meer arbeid aan den grond werd besteed. Men kan aannemen, dat in het begin die arbeid ter verkrijging van producten uit den grond gemeenschappelijk plaats had, zoodat een band ontstond tusschen een groep of stam en den gemeenschappelijk bewerkten grond.

1) Tot onze spijt, noodzaakt plaatsgebrek ons, een korte beschrijving van deze landbouwcredietinstellingen, welke in den korten tijd van hun bestaan reeds een hooge vlucht genomen hebben, achterwege te laten.

Langzamerhand werden de geesten van den grond vereenzelvigd met de geesten der voorouders: en zoo ontstond een nog nauwere betrekking tusschen een bepaalde volksgroep en den in gebruik genomen grond. Een voorbeeld daarvan kan men vinden bij de Javanen. Behalve den *danjang désa*, beschermgeest der desa, vereeren de Javanen ook nog een anderen geest den *tjakal-bakal-désa*, d. i. den geest van den eersten ontginner van de desa, dus een echten vooroudergeest. Deze beiden nu worden door de Javanen dikwijls met elkaar vereenzelvigd. Het begrip van *eigendom* van den grond behoefde evenwel nog geenszins bij dezen toestand zich te ontwikkelen; integendeel, de *eigendom*, voor zoover men zich daarvan eenig denkbeeld vormde, berustte bij de vooroudersgeesten. Deze denkbeelden verklaren, zeker voor

Gorontalo'sche bruid en bruidegom.

een groot deel het eigenaardig verschijnsel bij de meeste volken van den archipel, dat de voortdurende vervreemding van grond aan anderen dan stam- of dorpsgenooten zoo al niet bepaald verboden is, dan toch bijna nooit voorkomt. Tot den grond, eigendom der voorouders van den stam, kunnen alleen de afstammelingen dier voorouders in zulk een innige betrekking treden, dat hij bij hen in voortdurend gebruik is.

Uit het bovenstaande kan reeds blijken, dat het landbezit in den archipel ten nauwste moet samenhangen met de vormen van de rechtsgemeenschappen, die men er aantreft; dus, in een deel der buitenbezittingen, met het stamverband, op Java, met de dorpsgemeenschap; in andere streken, met een gemengd genealogisch-territoriale gemeenschap. En ook is te verwachten, — bij een zelfden achtergrond van godsdienstige denkbeelden, bij, wel niet gelijke,

maar toch veelszins gelijksoortige maatschappelijke toestanden — dat, ondanks alle verscheidenheid in de bijzondere wijze van landbezit in de verschillende deelen van Indië, de eenheid van grondbeginselen zich duidelijk zal openbaren. Niet kernachtiger en duidelijker kunnen deze hoofdbeginselen van de indische theorie van grondbezit worden uitgedrukt, dan Prof. C. van Vollenhoven het doet in zijn werkje: „Miskenningen van het Adatrecht", waar hij, op pag. 18 en 19 zegt, dat „een inlandsche rechtsgemeenschap, hetzij een territoriale (inlandsche gemeente, zelfbestuur), hetzij een genealogische (familie, geslacht, stam) van een zekeren gebiedskring pretendeert, als haar *recht* aanmerkt, dat alleen zij daarover heeft te beschikken".

„De uitingsvorm is in het algemeen deze zesledige: 1°. zij en haar leden mogen den woestgebleven grond binnen dien kring vrijelijk gebruiken (er ontginnen, een dorp stichten, producten zamelen, enz.): 2°. anderen mogen daar dat zelfde alleen met haar toestemming doen, en begaan zonder die toestemming een delikt; 3°. somtijds door haar leden, altijd door vreemden, moet haar voor zulk gebruik hetzij een retributie, hetzij een huldegift, worden betaald; 4°. zij behoudt in minder of meerder mate bemoeiing met den in cultuur gebrachten grond binnen dien kring: 5°. zij is aansprakelijk voor wat binnen dien kring gebeurt en niet op anderen kan worden verhaald (b.v. voor delikten, welker dader onbekend blijft): 6°. en dat is niet het minst merkwaardige, zij kan dit haar recht niet blijvend vervreemden".

Waar wij in de volgende bladzijden de vormen van het landbezit in den archipel bespreken, zal, bij alle plaatselijke verschillen, de eenheid der hoofdbeginselen duidelijk aan het licht treden; het onder 5 genoemde punt, als niet met het landbezit samenhangende, kan hier blijven rusten, terwijl over punt 4 reeds het een en ander bij de beschrijving der javaansche desagemeenschap vermeld werd. Tevens zal het blijken, hoe usurpatie van vorsten of hoofden, of wel ingrijpen van het europeesche bestuur, dit oorspronkelijk indonesische „beschikkingsrecht" menigmaal sterk verminkt en bijna onherkenbaar heeft kunnen maken.

Reeds dadelijk verdient vermelding, dat zelfs bij zeer laag in beschaving staande volkeren, bij wie de jacht nog een hoofdmiddel van bestaan en de landbouw weinig ontwikkeld is, wel degelijk ook het beschikkingsrecht van een *bepaalde* rechtsgemeenschap, op een *bepaalden* gebiedskring bestaat.

Huwbare meisjes van Goenoeng Soegih; Lampongsche districten.

In het Noorden der Padangsche Bovenlanden komt het beschikkingsrecht toe aan de năgări; ten Zuiden van Alahan Pandjang daarentegen berust het bij de oudste *saboewah pĕroet* der năgări. Bij de stichting der năgări's schijnt daar dus reeds dadelijk alle woeste grond verdeeld te zijn onder de families der eerste stichters.

In de residentie Amboina komt het beschikkingsrecht toe aan de *datis*, bij de Alfoeren van Boeroe aan de *fenna* of stam, in de Minahassa aan het district, op Bali aan de desa-vereeniging, d.i. de vereeni-

ging van de afstammelingen of opvolgers van de oorspronkelijke stichters der desa. De rechten, welke voor de individueele leden eener inlandsche rechtsgemeenschap voortvloeien uit het beschikkingsrecht, worden in algemeene trekken hier genoemd: ontginningsrecht, recht om producten in te zamelen, te jagen, te visschen, enz. In deze rechten heerscht over den ganschen archipel een tamelijk groote eenvormigheid; overal ontstaat, door uitoefening dezer rechten, een bijzonder recht voor den betrokken persoon, dat met ons eigendomsrecht kan worden vergeleken, al beteekenen de inlandsche namen niet bepaald eigendomsrecht en al wordt in het indisch staatsrecht die naam angstvallig gemeden. De arbeid, noodig ter ontginning van een stuk woesten grond, schept een recht van den ontginner op de vruchten van zijn arbeid; aan eigendomsrecht *op den grond* wordt in 't algemeen niet gedacht. Vandaar dan ook dat in vele streken de rechten van den ontginner of van zijn erfgenamen weer vervallen, als de laatste sporen van de ontginning verdwenen zijn.

Balineesche vrouwen (echtgenooten van een vroegeren vorst).

Iets dergelijks is het bij het inzamelen der boschproducten: ieder lid der gemeenschap heeft het recht daartoe; maar ook hier leidt dat gelijke recht voor allen tot een bijzonder recht, een privaat eigendom der eerste ontdekkers, b.v. van waardevolle boomen. In enkele streken, b.v. op Nieuw-Guinea, en in Centraal Borneo zijn dat sago-boomen, in andere: vruchtboomen of boomen, die waardevolle hars *(damar)* opleveren, maar zeer algemeen uit zich dat privaat-eigendom ten aanzien der z.g.n. bijen- of wasboomen. De wilde bijen maken gaarne haar nesten aan de takken van boomen, die een hoogen, recht opgaanden stam en eerst op groote hoogte takken hebben. Ontdekt iemand in het bosch zulk een boom, dan voorziet hij dien van een teeken, waardoor het alleen aan hem vergund wordt, de bijennesten er af te halen of te laten halen. Dit teeken van eigendom wordt algemeen ontzien.

Wanneer in Korintji iemand in 't bosch vruchtboomen, of boomen, die goede houtsoorten leveren, ontdekt, en zich die wil toeëigenen, moet hij ze merken met een +, of met het teeken < of >; verder moet de grond ongeveer 1 vadem rondom den stam van struikgewas worden gezuiverd, en moet men zorg dragen, dat bedoelde inkeping duidelijk en op een zichtbare plaats worde aangebracht. Bovendien is men verplicht tot onverwijlde kennisgeving aan het betrokken hoofd.

De uitoefening dezer rechten is aan vreemdelingen, d. w. z. niet-leden der rechthebbende gemeenschap, verboden, doch kan hun worden toegestaan, zoo zij vergunning vragen aan de betrokken hoofden: bijna zonder uitzondering wordt voor die vergunning een kleine retributie vereischt.

De rechten op de gronden, die door ontginning aan het algemeene beschikkingsrecht van de een of andere gemeenschap onttrokken zijn, kunnen wel het best vergeleken worden met onzen grondeigendom, maar daarbij dient in het oog te worden gehouden, 1°. dat bij inlandschen grondeigendom veel meer de negatieve zijden daarvan, als men het zoo noemen

mag, op den voorgrond treden: dus dat *niet* een ander dan de ontginner over dien grond mag beschikken, noch de vruchten daarvan plukken, enz. 2°. dat in het indisch staatsrecht aan den inlandschen ontginner nooit *grondeigendom* wordt toegekend (met één later te noemen uitzondering), doch slechts grond*bezit*.

De positieve zijden van ons eigendomsrecht: het recht, om van een zaak het vrije genot te hebben en daarover op de volstrekste wijze te beschikken, mits men er geen gebruik van make, strijdende tegen de wetten of openbare verordeningen enz. en mits men aan de rechten van anderen geen hinder toebrenge, treden bij het indonesisch landbezit veel minder op den voorgrond. Reeds hieruit kan dat blijken, dat in vele streken der buitenbezittingen verkoop van grond niet gewoon, dikwijls zelfs verboden is.

Gelijk op de buitenbezittingen de grondrechten menigmaal nog nauw samenhangen met den *stam*, de genealogische rechtsgemeenschap, vindt men op Java en Madoera een soortgelijken band tusschen grond en desa, de territoriale rechtsgemeenschap. Niet alleen is alle grond, ook de woeste grond, administratief en politioneel, onder de desa's verdeeld, maar op een kring van woeste gronden, om een desa gelegen, hadden de bewoners der desa een soortgelijk recht als elders de leden van een stam, of gelijk ter Sumatra's Westkust, de bewoners van een négëri, op woeste gronden van hun gebied. Van deze rechten is in de tegenwoordige Vorstenlanden op Java (de residentiën Soerakarta en Jogjakarta) sedert eeuwen niets meer over; de vorst is daar in vollen zin eigenaar van den grond, welken hij aan den landbouwer tegen een deel van de opbrengst, of in apanage aan ambtenaren of familieleden geeft, die hem ook weer ter bewerking afstaan aan den kleinen man. In de aangrenzende residentiën, eerst sedert 1830 tot het Gouvernementsgebied behoorende, was de toestand soortgelijk, hoewel natuurlijk de oorspronkelijke rechten der bevolking des te veiliger waren voor aanranding, naarmate men zich verder van het centrum van het vorstelijk gezag bevond.

Maar ook het europeesche gezag heeft op Java in den loop der tijden het beschikkingsrecht der bevolking niet onaangetast gelaten. Sedert 1874 toch moet de bevolking vergunning vragen tot het ontginnen van woesten grond, welke vergunning slechts onder bepaalde voorwaarden verleend wordt: een en ander het gevolg van de hiervoor genoemde domeinverklaring. Moge dit ook al een aantasting lijken van het aloude indonesische beschikkingsrecht, daartegenover staat, dat de regeering zich geheel op het standpunt stelt van *erkenning* van het ontginningsrecht der bevolking, en met de zoogenaamde „ontginningsordonnantie" slechts beoogd heeft: regeling van dat recht, teneinde roofbouw tegen te gaan.

De wijze van landbezit der inlandsche bevolking op Java en Madoera is tamelijk veelsoortig. Vooreerst kan men een hoofdverdeeling maken in communaal en erfelijk individueel bezit. Dit laatste komt voor in het Westen en in het Oosten van het eiland. In de residentiën Bantam, de Preanger, Batavia, de afdeeling Indramajoe van de residentie Cheribon, op Madoera en in de residentie Besoeki vindt men uitsluitend of met zeer geringe uitzonderingen *erfelijk individueel* bezit van den bouwgrond. In de overige streken van Java overheerscht het in totaal *communale* grondbezit, al komt daarnaast ook erfelijk individueel bezit voor; de oppervlakten verhouden zich ongeveer als 3 : 2. Deze communale vorm van grondbezit kan weder in twee soorten verdeeld worden: *a*. communaal bezit met vaste aandeelen; *b*. communaal bezit met periodieke verwisseling of verdeeling. In de westelijke residentiën met communaal bezit, dus: Cheribon, Pĕkalongan, Banjoemas, Sĕmarang en Kĕdoe, zoo ook in Pasoeroean (in de vroegere residentie Probolinggo, thans bij Pasoeroean ingedeeld, is het grondbezit overheerschend individueel) vindt men bijna uitsluitend, of overwegend *vaste aandeelen*, in de meer oostelijk gelegen residentiën, dus: Soerabaja, Madioen en Kĕdiri, zoo ook in Rembang, vindt men een periodieke verdeeling of verwisseling van de bouwgronden. De meest gevolgde regel is daarbij, dat er door alle deelgerechtigden in den grond, te beginnen

Het wa'angspel.

met het desahoofd en de leden van het desabestuur, en vervolgens door al de anderen, gekozen wordt, meestal volgens een rooster, met opschuiving ieder jaar.

Wanneer wij zien, dat overal in den archipel door ontginning een *erfelijk individueel* bezitsrecht ontstaat, dan kan men met voldoend vermoeden van zekerheid aannemen, dat zulks oorspronkelijk ook op Java het geval moet zijn geweest. Uit verschillende onderzoekingen is dan ook gebleken, dat het communale grondbezit op Java van betrekkelijk recenten datum is, en voor een groot deel door invloed van het europeesch gezag ontstaan. Het zijn voornamelijk twee factoren geweest, die daartoe medegewerkt hebben: in de eerste plaats, het verband, dat steeds gelegd is tusschen heerendienstplichten grondbezit; in de tweede plaats, de invoering van het cultuurstelsel. Verzwaring van de gedwongen diensten deed in sommige streken het grondbezit in plaats van een lust, een last worden; een last, die slechts verlicht kon worden en te dragen was, wanneer zooveel mogelijk personen aan het dragen ervan deel hadden. Een zelfden invloed oefende de invoering van het cultuurstelsel; de suiker- en indigocultuur eischten telken jare in de desa's complexen van aaneengesloten gronden; wat er dan van de desagronden overbleef, werd onder al de rechthebbenden verdeeld. Uit rapporten, ingediend tengevolge van een enquête door den gouverneur-generaal Van Lansberge, bleek o.a., dat er nog in 1880 „een categorie van desa's bestond, waar de lasten uit cultuur- en heerendienstplichtigheid, of uit een van beiden voortvloeiende, gevoegd bij de landrente, welke op den grond rust — zóó zwaar zijn, dat ze, volgens opvatting der bevolking, de voordeelen, uit het grondbezit voortvloeiende, overtroffen, zoodanig, dat de aandeelen als het ware aan de erfbezitters moeten worden opgedrongen".

Deze omstandigheden waren het, die veroorzaakten, dat de bevolking slechts zeer zelden er toe overging, om communaal bezit in erfelijk individueel te converteeren. Het is n.l. het beginsel der regeering, dat de inlandsche bevolking het recht heeft, om voor haar grondbezit den vorm te kiezen, waaraan zij de voorkeur geeft. Wil men dus in een desa tot conversie van communaal in erfelijk individueel bezit overgaan, dan is zulks geoorloofd, onder voorwaarde, dat minstens drie vierden der deelgerechtigden de verdeeling wenschen en de wijze van verdeeling goedkeuren, dat iedere deelgerechtigde een aandeel ontvangt, en een bepaald deel als ambtsvelden behouden blijft, waar zulke velden vóór de verdeeling bestonden. Men zou dus mogen verwachten, waar in de laatste jaren een aanmerkelijke vermindering van heerendienst heeft plaats gevonden, en de cultuurdiensten (met uitzondering van de weinige dessa's, die nog bij de verplichte koffiecultuur zijn ingedeeld) al lang tot het verledene behooren, dat de neiging bij de bevolking tot een meer vasten bezitsvorm zich thans, door conversie van communaal in erfelijk individueel bezit duidelijker zou geopenbaard hebben. Toch is dit niet het geval; in de Welvaartsverslagen althans blijkt van zulk een *wettige* conversie maar in een zeer enkel geval; evenwel is in de laatste jaren toch wel heel wat communaal bezit met *periodieke verdeeling* in communaal bezit met *vaste aandeelen* veranderd.

Een Bataksche vrouw uit de afdeeling Padang Lawas; Tapanoeli.

Ook moet in de laatste jaren zeer vaak *onwettige* conversie van communaal in individueel bezit hebben plaats gehad, voornamelijk in de residentie van Kĕdoe, waar een groot aantal gevallen bij het Bestuur bekend werden van vervreemding van den communalen grond aan personen buiten de desa; de bezitters van vaste aandeelen in dien grond deden dus eenvoudig alsof het hun individueel bezit was, onttrokken hun aandeel aan de gemeenschap. Uit een en ander blijkt wel, dat in vele streken van Java inderdaad een streven naar een meer vasten vorm van grondbezit bestaat; maar aan den anderen kant schijnt het toch wel, dat over het algemeen de bevolking in haar rechten op den grond, zooals die tot nu toe in verschillenden vorm bestaan, voldoenden waarborg geniet voor de rustige uitoefening van haar landbouwbedrijf. Nog duidelijker komt dit uit in het uiterst geringe gebruik, dat de bevolking gemaakt heeft

De gamelan.

van het recht, haar bij de agrarische wet van 1870, toegekend om erfelijk individueel bezit om te zetten in eigendom. Dit eigendom, een nieuw soort van recht op den grond dus, heeft eenige beperkingen, zooals het verbod, om het te vervreemden aan niet-inlanders, en wordt dus, om het van vol eigendom te onderscheiden, *agrarisch* eigendom genoemd, daar het bij de *agrarische* wet geschapen is. De groote verwachtingen, die men er van koesterde, zijn niet verwezenlijkt; de inlander is het als een onbegeerde nieuwigheid blijven beschouwen, bleef opzien tegen de moeite, hoe gering ook, om zijn bezit in dit eigendom te veranderen; en waar het tot stand kwam, heeft het dikwijls tal van misbruiken met zich gebracht, en verwarring gesticht in de desahuishouding.

In het bovenstaande zijn de voornaamste vormen van inlandsch landbezit in de

Gouvernementslanden van Java en Madoera kort geschetst; met uitzondering echter van den eigenaardigen vorm, welke voorkomt op de particuliere landerijen op Java, welk recht officieel genoemd wordt *erfpachtsrecht*, doch waarvoor Prof. van Vollenhoven den naam kiest: bewerkings- of bouwrecht op grond, die aan een ander toebehoort. 1) Het bestek van dit hoofdstuk gedoogt echter niet, hierover uit te weiden.

§ IV. *Tooneel, muziek en dans op Java.*

Het javaansche tooneel is een schimmenspel, een vertooning van schaduwbeelden op een uitgespannen doek. De naam, dien het draagt, *wajang*, duidt dit dan ook aan, want hij

Wajang bèbèr.

beteekent *schaduw:* dezelfde naam wordt zoowel voor de tooneelvoorstelling als voor de poppen gebruikt. — De javaansche wajang is reeds van zeer hoogen ouderdom; in oud-javaansche gedichten uit de 11de en 12de eeuw wordt er reeds van gesproken als van iets, dat algemeen op Java bekend was.

Het tooneel, waarop de schaduwen der poppen vertoond worden, bestaat uit een groot, wit scherm, meestal met rooden rand, dat op een houten raam is gespannen. Achter 2)

1) Een adatwetboekje voor heel Indië, pag. 19.

2) Wij nemen aan, dat de vertooner zit *achter* het scherm, waarop de beelden geprojecteerd worden; vroeger zaten dus al de toeschouwers er *voor;* tegenwoordig zitten mannen en opgeschoten jongens op Java bij den vertooner, *achter* 't scherm; de vrouwen en meisjes alleen er *voor*.

dit scherm, op eenigen afstand er van, hangt van boven een groote, koperen lamp van eigenaardigen vorm, de *blèntjong* of wajanglamp: ze bevat een koperen bak met olie, waar een dikke pit van in elkaar gedraaid katoen uit hangt. Tusschen deze lamp en het scherm worden de poppen geplaatst, die dus hun schaduwen op het scherm werpen. Aan dezelfde zijde van het scherm, waar de lamp hangt, staat een groote houten kist, waarin de wajangpoppen en andere tooneelbenoodigdheden geborgen worden: aan de voorzijde hangen aan een kettinkje een paar metalen of houten plaatjes, die door den vertooner met den rechtervoet worden aangeslagen, om bijv. krijgsrumoer aan te duiden. Beneden aan het scherm liggen een paar pisangstammen, wier zachte massa geschikt is om er de wajangpoppen, die aan het ondereinde van spitse hoornen punten voorzien zijn, in vast te zetten. Voorts behooren nog bij dit tooneeltoestel een eigenaardig gevormd wajang-hamertje, om tegen bovengenoemde plaatjes of tegen de kist aan te tikken, ten einde teekens aan de muzikanten te geven, een schaal voor het reukoffer, dat vóór den aanvang van de voorstelling ontstoken wordt, en een metalen kom voor het spijsoffer.

De wajangpoppen, enz. verdienen een eenigszins uitvoeriger beschrijving. Er bestaan verschillende soorten van: dit verschil hangt samen met de soort van wajang, die wordt opgevoerd: en elke soort van wajang heeft wederom een bepaald répertoire. De klassieke en nog altijd meest „heilige" wajang is de *wajang poerwô;* haar répertoire bestaat uit stukken, aan de oude Sanskrit-heldendichten, het Mahâbhârata en het Râmâyana, ontleend, en uit verhalen uit de oude, javaansche mythologie. Doch ook de eerstgenoemde, aan vreemde litteratuur ontleende stof is geheel en al gejavaniseerd: zoozeer dat de Javanen de in die stukken voorkomende Hindoerijken en -steden op het oude Java zoeken, en in de ten tooneele gevoerde koningen en helden de voorouders van hun eigen regenten en adellijke familiën zien. De poppen, voor deze soort van wajang bestemd, zijn uitgebeiteld van zeer fijn buffelleer, en fraai met goud en andere kleuren versierd.

De volgende soort is de *wajang gĕdog;* ook hierbij zijn de poppen van leder; deze en de voorafgaande soort hoort men dus op Java dikwijls in het Maleisch aanduiden met den naam: *wajang koelit* (koelit = leer). De stof, in deze wajang opgevoerd, is van echt javaanschen oorsprong: een cyclus van verhalen, die zich groepeeren om Radèn Pandji, een prins van Djĕnggôlô, 1) wiens liefdesavonturen en krijgstochten zij in bonte verscheidenheid behandelen: deze Pandji-verhalen hebben een min of meer historischen achtergrond en verplaatsen ons naar het Java van de 14de eeuw ongeveer.

Voor beide soorten geldt de beschrijving, boven van het tooneeltoestel gegeven: voor de beide, nu volgende soorten ziet dat er eenigszins anders uit. De eerste hiervan is de *wajang kĕlitik* of *kĕroetjil;* haar poppen zijn niet van leder, maar van *dun hout;* de armen of handen van deze soort zijn dikwijls wel van leder: ook deze poppen worden in fraaie kleuren beschilderd. Het répertoire dezer wajang is weder van zuiver-javaanschen oorsprong: het behandelt de geschiedenis van Damar Woelan en Sijoeng Wanôro, en verplaatst ons naar den tijd der stichting van het Hindoe-javaansche rijk Môdjôpahit. 2)

De vierde soort eindelijk, de *wajang golèk* heeft *ronde*, houten poppen, wier benedenlijf, van sommige ook het bovenlijf, bekleed is. In hoofdzaak is haar répertoire het jongst: daarin worden ten tooneele gevoerd verhalen uit het Mohammedaansche tijdvak, de zoogenaamde *Mènak*-romans. Mènak beteekent: held, en de held van dezen verhalen-cyclus is Amir Hamzah, een oom van Mohammed, bekend om zijn dappere daden. Evenwel worden in de wajang golèk ook verhalen, aan de oude Sanskrit-heldendichten ontleend, opgevoerd.

1) Dit is tegenwoordig nog de naam van vier districten in de res. Soerabaja.

2) Dit rijk, van welks hoofdplaats de ruïnen nog te vinden zijn in de res. Soerabaja (district Modjokĕrto) schijnt in het laatst der 13de eeuw gesticht te zijn, en in 't laatst der 14de op het toppunt van zijn macht te hebben gestaan. Waarschijnlijk is er ook veel vroeger reeds een gelijknamig rijk op Java geweest.

De samenstelling van de poppen dezer beide laatste soorten doet reeds vermoeden, dat het hierbij niet zoozeer om de schaduw te doen is, dan wel om het zien der poppen zelve; inderdaad kunnen deze soorten van wajang dan ook even goed bij dag opgevoerd worden; bij de wajang golèk is het zelfs regel, de wajang kĕroetjil wordt echter toch vaak bij avond vertoond. Bij deze soorten is de *kélir*, het katoenen scherm, eigenlijk niet noodig; men laat het dan ook vaak weg, of gebruikt alleen een raam met katoenen rand van eenige handbreedten er binnen langs; een scherm met een vierhoekige opening in het midden dus, zoodat men de poppen zoowel vóór als achter het scherm zittende kan zien. Behalve poppen bevat de wajangkist nog andere benoodigdheden, als krissen, wapenen, paarden, natuurlijk alles in nabootsing; en bovendien nog een peervormig uitgesneden stuk leer, de *goenoengan*

Ronggèngs of dansmeisjes van Oost-Java.

of *kajon*, met de voorstelling van een berg of boom beschilderd. Dit doet dienst als een soort decoratie of als afscheiding op het tooneel; wanneer het in 't midden voor 't scherm ingestoken staat, duidt dit een pauze aan.

De hoofdpersoon bij het wajangspel is de vertooner, de *dalang*. Wanneer hij, naast zijn kist achter het scherm gezeten, een deel van het verhaal reciteert, en dit afwisselt door de poppen, die hij ten tooneele voert, samenspraken te laten houden, is hij een man van gewicht in de oogen der met gespannen aandacht luisterende en toeschouwende inlanders.

Is alzoo de dalang de hoofdpersoon, verschillende andere personen moeten bij de voorstelling hun diensten verleenen. In de eerste plaats de muzikanten, de bespelers van de *gamĕlan*, het Javaansche orkest. De gamelan bestaat voornamelijk uit koperen slag-instrumenten; de orkestmeester is de bespeler van de javaansche, tweesnarige viool.

Naar het toonstelsel wordt de gamelan onderscheiden in *salèndrò* en *pélog;* de eerste heeft een gamma van vijf intervallen, de laatste een van zeven, die evenwel toch niet gelijkwaardig zijn met de intervallen van onze gamma.

Stellen we ons thans voor, dat de voorstelling zal beginnen. Onder het spelen van een bepaalde melodie plaatst de dalang zich midden voor het scherm, en zingende neemt hij de *goenoengan* weg, ten teeken dat het stuk begint. Nu neemt hij van de links en rechts staande poppen diegenen, welke hij 't eerst noodig heeft, en plaatst die, eenigszins op de manier, alsof ze uit de lucht komen aanzweven, tusschen scherm en lamp. Van de steden en rijken, waarvan sprake is, van de helden en heldinnen, die hij ten tooneele voert, vijzelt hij, in conventioneele termen, den rijkdom en de schoonheid op, en voert zijn personen daarna sprekende in, zoo noodig hun armen latende bewegen door middel van de daaraan bevestigde stokjes; hun samenspraken weder afwisselende met een zingend voorgedragen recitatief, onder begeleiding van de gamelan, of een versierend verhaal, onder statige beweging der poppen; dan weder volgt de beschrijving van een gevecht, hoort men de uitdaging, of het schimpende gezwets van den overwinnaar; ook treden bij afwisseling een paar poppen op, die men een soort van clowns zou kunnen noemen; eigenlijk zijn het de trouwe bedienden van den hoofdpersoon of een der hoofdpersonen, die in de zoogenaamde *banjolan* of klucht zich allerlei kwinkslagen veroorloven, en ook toespelingen maken op de kwesties van den dag en personen uit de naaste omgeving. En de toeschouwers, al weten ze ook vooraf den afloop, al hebben ze nog zooveel maal het stuk gezien, gaan er geheel in op; ze leven mede met de helden, die daar voor hen worden opgevoerd; met spanning volgen ze den afloop van een gevecht tusschen een geliefden held en een demonen-vorst, of barsten in lachen uit bij de veelal gewaagde grappen, die de dalang aan den dikken Sĕmar met zijn neven, Pétroek en Nala-Garèng (de zooeven genoemde clowns) in den mond legt, om zoo aanstonds weer in een meer verheven stemming gebracht te worden door den zangerigen rhythmus der *soeloeh*'s, dat zijn strophen uit oud-javaansche gedichten, al worden die ook soms door de dalangs duchtig verhaspeld. In den waren zin des woords is dus het javaansche tooneel wel een „volkstooneel", waarbij slechts te betreuren valt, dat er geen invloed voor volksverheffing van kan uitgaan.

Taledek of dansmeisje van Midden-Java.

De godsdienstige beteekenis, die nog altijd de wajang, vooral de wajang poerwo, voor het volk heeft, blijkt uit verschillende eigenaardigheden. Vooreerst reeds uit het plaatsen van een spijsoffer en het ontsteken van een reukoffer vóór den aanvang van een stuk; voorts uit het feit, dat een wajangvoorstelling dienst kan doen als vervulling van een gelofte; is b.v. een kind van een Javaan ziek, dan zal hij de gelofte doen, als het herstellen mag, een wajang-voorstelling te laten geven; blijkbaar ziet men daarin dus iets, wat aan de goden of geesten welgevallig is. Eindelijk kunnen nog bijzondere wajang-voorstellingen, waarbij verschillende oude ceremoniën in acht genomen worden, dienstdoen,

om personen, die om een of andere reden een ramp te duchten hebben, daarvoor te vrijwaren.

Een geheel andere soort van wajang, dan de tot nu toe beschrevene, is de *wajang bèbèr*, die nog slechts sporadisch op Java wordt aangetroffen. Hierbij zijn de tafereelen geschilderd op lappen javaansch papier, elk ± ½ M. breed en 2 à 3 M. lang, die, om twee stokken gewonden, eveneens in een kist bewaard worden. Aan deze kist zijn 2 aan 2 op ongeveer 70 cM. van elkaar verwijderd, vier houten kokertjes aangebracht, dienende om de ondereinden der stokken, waarop de tafereelen geschilderd zijn, te bevatten. Naarmate nu het verhaal vordert, windt de dalang het tafereel om den eenen stok op, en van den anderen af, en vertelt zoo, wat hij aan de toeschouwers voor oogen voert. Deze voordracht, niet afgewisseld door muziek, wordt tamelijk eentonig gevonden en valt dan ook hoe langer hoe minder in den smaak; de wajang bèbèr staat dus eigenlijk alleen nog maar in hooge eer als heilig erfstuk; in 1902 zag Dr. Hazeu er te Jogjakarta nog een vertoonen, waarvan de eigenaar in een dorp in 't Zuidergebergte woonde; elken Donderdagavond brandde deze er wierook bij, zoodat de kist bijna geheel zwart geraakt was; niemand dan hijzelf mocht de kist openen; en personen uit zijn dorp brachten wel offers van bloemen en *borèh* (welriekende zalf) aan den toestel, om genezing voor een zieke te vragen.

Een scène uit de wajang wong.

Een deel van het wajang-personeel, dat evenwel in de desa zelden optreedt, hebben we nog niet vermeld, omdat dit een taak er bij vervult, die niet uitsluitend bij de wajang te pas komt. Het zijn de dansmeisjes, *ronggèng* (W. Java) of *talèdèk* (M. Java) genoemd. Haar dansen, bestaande in schuivende passen en hoekige bewegingen van armen en handen, voeren zij ook uit in afwisseling met het verhaal en de samenspraak van den dalang; daarbij galmen ze, met den slèndang voor den mond, geïmproviseerde liedjes uit. Slechts aangestipt kan hier worden dat ook haar kunst, gelijk in het algemeen de danskunst, in vroegere godsdienstige gebruiken haar oorsprong heeft.

De danskunst heeft op Java een zeer groote hoogte bereikt, d. w. z. niet zoozeer die van de gewone ronggèngs, als wel de prestatie van bepaalde corps de ballet, die men bij de Javaansche regenten en aan de hoven te Soerakarta en te Jogjakarta vindt. Het zijn dramatische of karakterdansen, die worden uitgevoerd; de voornaamste soorten zijn: de *bĕdôjô's* en de *srimpi's*; met beide woorden duidt men zoowel de danseressen als de dansen aan. De danseressen zijn meisjes van vorstelijken of adellijken bloede, als bĕdôjô's kunnen ook als meisjes verkleede, adellijke jongens optreden. In de bĕdôjô's treden negen (bij de regenten mogen er slechts 7 zijn) danseressen op, die even zooveel nimfen van de Ratoe Lôrô Kidoel, de door de Javanen vereerde Godin van het zuiderstrand, voorstellen; de srimpi's worden gedanst door vier danseressen, die twee aan twee dezelfde houdingen aannemen; zij geven in dansvorm verschillende tooneelen weer, ontleend aan den javaanschen roman-cyclus Mènak (zie pag. 158). Een dans, die bij uitzondering door vijf srimpi's gedanst wordt, is aan een ander javaansch geschrift, de Angling Darmò, ontleend. Voor een europeesch oog mogen deze dansen dikwijls te vreemd zijn, om ze voldoende in hun schoonheid te kunnen waardeeren,

door kenners, als Dr. J. Groneman, gewezen lijfarts van den sultan van Jogjakarta, worden de zuiverheid en kracht der dramatische voorstellen ten hoogste geprezen. Ditzelfde is het geval met de zoogenaamde *wajang wong*, in het Maleisch wajang-*orang* genoemd, waarbij verschillende stukken van de wajang-poerwô worden opgevoerd door middel van *levende personen*, die de poppen vervangen. De klassieke wajang wong wordt alleen opgevoerd aan het hof te Jogjakarta, waar ze in het midden der 18de eeuw door den eersten sultan werd ingevoerd. Tooneelspelers zijn de zonen, kleinzonen, en andere familieleden van den vorst, benevens een aantal zijner ambtenaren. Wegens de groote onkosten, o.a. tengevolge van de kostbare kostumes, hebben deze voorstellingen slechts zelden, om de 10 of 12 jaren plaats; de gewone wajang-stukken worden er voor omgewerkt, want zulk een wajang wong kan dagen, van 's morgens tot 's avonds duren. Ook bij deze wajang is een dalang, die het beloop van het verhaal aangeeft, terwijl de acteurs, waar het in hun rol te pas komt, zelf spreken; hoofdzaak evenwel zijn de houdingen en bewegingen, de dramatische dansen dus, welke door de medespelers worden uitgevoerd. Daarom ligt het meer voor de hand, aan te nemen, dat de nieuwigheid, door Jogjakarta's eersten sultan ingevoerd, eenvoudig hierin bestond, dat hij ook de stukken van het poerwô-répertoire door dramatische dansen deed voorstellen, dan dat het zijn doel zou geweest zijn, onze europeesche tooneelvoorstellingen met levende acteurs te willen nabootsen.

Een scène uit de wajang wong.

HOOFDSTUK V.

DE BESTAANSMIDDELEN DER INLANDSCHE BEVOLKING

DOOR

J. E. JASPER.

I. *Over landbouw, veeteelt, jacht en visscherij.*

WAT het brood is voor den Westerling, is de rijst (Oryza Sativa, behoorende tot de Gramineae) voor den Inlander. Een onontbeerlijk voedsel, dat zelfs met enkele bijgerechten: wat zout, Spaansche peper en een droog vischje, het dagelijksche maal kan vormen, ondanks die soberheid door den eenvoudigen, tevreden dorpsbewoner naar waarde geschat. Zelfs wordt de rijst hier en daar in den archipel als een hemelsche gave aan het aardrijk beschouwd. Een in de Minahassa bekende legende verhaalt van de wijze, waarop de rijstkorrels, eertijds zoo groot als muskaatnoten, uit het verblijf der onsterfelijken naar de aarde werden gebracht, terwijl volgens een oude, Javaansche sage de eerste *pari* of *padi* uit het graf van een godin is gegroeid.

Geen wonder dus, dat de cultuur van het hoogst belangrijke gewas, hetwelk de gewone spijs voor een zoo talrijke bevolking oplevert, een hoofdmiddel van bestaan is, waarop zich het gansche, Inlandsche, landelijke leven heeft gebaseerd. We moeten de verbreiding van het landbouwersbedrijf, dat reeds vóór de komst van Hindoes in Indië een bepaalde ontwikkelingshoogte bereikt heeft 1), natuurlijk in verband brengen met de toenemende ontginning van wouden, waaraan Indië zoo rijk was. Van Kjai Gédé Pamanahan, die zich te Pasar Gédé nabij het tegenwoordige

Terrasgewijze sawahaanleg.

1) Zie de bijdrage van Prof. Kern over het Hindoeïsme.

Jogjakarta had gevestigd, wordt verteld, dat hij ongeveer in het midden der 16de eeuw van Mataram's uitgestrekte bosschen vruchtbare velden liet maken voor de bevolking in zijn regentschap.

Blijft 't bij sommige zwervende stammen, als b.v. op Borneo, bij een soort roofbouw, het eerste stadium van velden-aanleg heeft op Java en Madoera, Bali en Sumatra tot een hoe langer zoo meer geregelde cultuur geleid, is gevolgd door een irrigatiesysteem, dat, met welke gebrekkige hulpmiddelen toegepast, soms toch van zekere vindingrijkheid der landbouwers getuigt, — ik verwijs naar het leidingenstelsel op Bali en de *kintjir* of het waterwiel der Menangkabauers — en heeft de vorming van uitgestrekte plantgronden tot eindresultaat gehad, de *sawahs*, gelijk die nu in wijde vlakten de begroeide dorpen omgeven en in het gebergte langs terraswanden zich voordoen als over elkaar gerangschikte, groote dienbladen, in den planttijd met bevloeiingswater gevuld.

Patjoel (primitief ploeggereedschap).

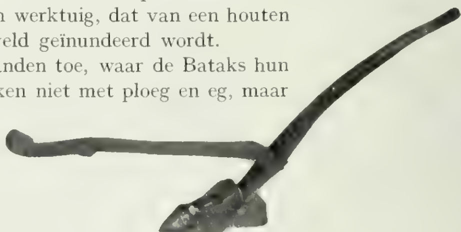
Dan geen dadelijk uitzaaien van de rijst meer op het veld, waar ook geoogst moet worden, maar het behoorlijk aanleggen van kweekbedden, waarop de *padi*, het zaad, na vooraf geweekt te zijn, korrelsgewijs uitgestrooid of in aren uitgelegd wordt. 1) Op twee wijzen kan ook het veld voor het planten gereed gemaakt worden, n.l. met den *patjoel*, een soort schop, of met den *waloekoe*, den ploeg, een heel eenvoudig werktuig, dat uit een boom met een juk bestaat (voor het aan te spannen vee), en een hefboom als handvat bezit, bij de verbinding van welke beide, houten onderdeelen het niet breede ploegijzer is aangebracht.

Eg.

Nu is 't een groot verschil, of het veld droog en van regen afhankelijk is (*tĕgallan* of *ladang*), of bevloeid (*sawah*). 2) In het eerste geval is het plantklaar maken van den bodem moeilijk, terwijl in het tweede geval zoowel voor het ploegen, als voor het daarna plaats hebbende eggen — waarvoor men van den *garoe*, een werktuig, dat van een houten kam voorzien is, gebruik maakt —, het veld geïnundeerd wordt.

Primitiever gaat het in de Tobalanden toe, waar de Bataks hun grond voor de rijstcultuur plantklaar maken niet met ploeg en eg, maar met pootstok (*ansoean*) en driepuntige hark (*gair*). Trouwens, de pootstok is ook elders, zoo b.v. op Borneo, in gebruik, waar hij, dienend voor het steken van plantkuilen, dikwijls met ingesneden motieven en pluimen versierd, en van kleppertjes voorzien is.

Ploeg.

Het planten geschiedt gewoonlijk door vrouwen. Steeds in gebukte houding langzaam achteruitstappend, steken zij de rijsthalmen in rijen in den zachten bodem van het veld,

1) Respectievelijk worden deze zaaiwijzen op Java met de namen: *sĕbarran* en *oerittan* aangeduid; het ijl-uitzaaien heeft er niet algemeen ingang kunnen vinden. De bemoeienis van het Departement van Landbouw, o.m. door het aanleggen van demonstratievelden heeft hier en daar wel tot groote verbeteringen in de Inlandsche zaaiwijzen geleid.

2) Op Java en Madoera bedragen de oppervlakten der in de landrente aangeslagen *tĕgallans* en *sawahs* respectievelijk: 1.878.026 en 3.004.111 bouws (1 bouw of *baoe* = 500 vierkante roeden).

terwijl de mannen er steeds voor moeten zorgen, de bossen, waarin de zaailingen gebonden zijn, gelijkmatig over de sawahs te verdeelen, zoodat het plantmateriaal gemakkelijk voor het grijpen ligt.

Van af het overbrengen van de zaailingen tot aan de rijpheid van het gewas — een tijd van drie tot zeven maanden, al naar gelang een vroegrijpende (*gèndjah*) of laatrijpende padisoort (*dalèm*) geeultiveerd wordt 1) — ondergaat de plant de ontwikkelingsperioden, die door den Javaanschen landbouwer met verschillende namen worden aangeduid.

Dan is het meer zorgzame werk noodig: het onderhouden der dijken, het wieden, het regelen van den watertoe- en afvoer; dan ook wordt er zooveel mogelijk gewaakt tegen ziekten en plagen; dan stelt het gansche dorp belang in de omstandigheden, waaronder het

Het beploegen van sawahs.

gewas, in uitgestrekte, groene vlakten het landschap sierend, groeien en opbrengen moet. Dan ziet de landbouwer er niet tegen op, ook bij het hevigste onweer, aan zijn veld den dadelijken arbeid te verrichten, dien hij in het belang van zijn aanplant noodig acht. Een levenskwestie, welke door de Inlandsche gemeente met een voor vele Westerlingen bijna onmerkbaren, kalmen ernst in voortdurende aandacht gehouden wordt!

Het bijgeloof wordt in dien tijd een gewichtige factor in het landbouwersleven. Op

1) Tusschen die twee, naar rijpheidsduur genoemde hoofdsoorten, waartoe de Inlander de vele rijstvariëteiten brengt (met harige of niet harige vrucht, met ronde, ovale, witte, roode of zwarte korrels, met korrels, die de als versnapering zoo smakelijke *kĕtan* of kleefrijst opleveren, enz.) kent hij nog een middelsoort: de *tĕngahan*, waarvan het product ± 4 à 5 maanden na het planten oogstbaar is.

Java brandt men wierook aan de hoeken der velden en brengt men offers aan Dewi Sri, de rijstgodin. Op Soembawa moet de vrouw, die onder bepaalde omstandigheden een kind ter wereld heeft gebracht, de dijkjes langs het gewas betreden, opdat de oogst niet mislukke. In de Toerateija-landen (Zuid-Celebes) wordt een gelofte gedaan voor het welslagen van de *padi*. Bij de Kajan-Dajaks moeten de geesten, die over den oogst beslissen, door verschillende ceremoniën, als het aanbieden van voedsel en water, gunstig gestemd worden. De ziel, die in de rijst zit, mag niet verstoord worden, vandaar, dat na het zaaien verschillende handelingen, als het dooden van dieren, enz., verboden zijn. 1)

Als de *padi*-aren beginnen te rijpen, wordt het tijd, om het veldproduct tegen de roofzucht van vogels te beschermen. Op hooge *bamboe*staken worden kleine wachthuisjes

Rijstplantsters te Garoet.

opgericht, de z.g. *goeboeks*, waar de knapen overdag door hun geschreeuw en het geklepper of geritsel van aan touwen verbonden vogelverschrikkers de neerstrijkende zwermen rijstdiefjes op de vlucht jagen. Een andere plaag, de *walang sangit*, — letterlijk vertaald: de stinkende sprinkhaan —, die op den nog vloeibaren inhoud der heel jonge korrels aast, wordt verdreven met dikke, scherpe walmen van rookerige vuurtjes, waarin men wat peper heeft uitgestrooid. De zonnewarmte zal nu de vrucht doen rijpen. Meer en meer buigen zich de aren door de zwaarte der korrels; de halmen verdikken zich; de bladeren vergelen.

1) Uit Professor Dr. A. W. Nieuwenhuis' „Centraal Borneo". Over dergelijke gebruiken is uitvoerig geschreven in „Gebruiken bij den rijstoogst in enkele streken op Oost-Java" door Alb. C. Kruyt (Mededeelingen van wege het Ned. Zendelinggenootschap, jaarg. 1903) en in „De rijstmoeder in den Indischen archipel" door Alb. C. Kruyt (Verslagen en Mededeelingen der Koninkl. Academie v. Wetensch. 5e deel, 4e reeks, jaarg. 1903).

Lustig gaat 't dan bij het oogsten toe, vooral wanneer de aanplant goed geslaagd is en een rijk beschot oplevert. 1) Evenals bij het eerste planten komen nu weer de vrouwen, en ditmaal ook de jonge dochters op het veld. Met de *ani-ani* of het kleine snijmesje worden de halmen één voor één afgesneden, waarbij ze dan tegelijkertijd van de bladeren worden ontdaan. Aan het *padi*oogstmesje, dat men op bijzondere wijze met de vingers der rechterhand omklemt, besteedt de Balinees de moeite van een vergulding en polychrome beschildering der ingesneden motieven. Het werktuigje heeft bijna overal verschillende vormen, bestaat in de residentie Menado in een scherp afgesneden *bamboe*kokertje, dat om den duim wordt vastgezet, vertoont bij de Tebidah-Dajaks den vorm van een vogel, is bij de Kajans aan de Boven-Mahakam van ijzer gesmeed, als een klein zwaardje, en gelijkt in Silindoeng (Tapanoeli) op een sikkel.

De rijstoogst.

Van den blijden oogsttijd komt men in den blijden stamptijd, gedurende welken de jonge vrouwen en meisjes zich laten zien, de meeste feesten gevierd, de meeste huwelijken in het dorp gesloten worden. In het stampblok wordt de schil van de *padi* gestooten, totdat de witdoorzichtige korrels (*bèras*) overblijven, die men door wannen van de zemelen afscheidt. Op het erf der woning, waar een rijke oogst is binnengehaald, mengt zich met de cadans der stampgeluiden het vroolijk lachen der jonge werksters. In de Bataklanden vermaken zij zich daarmee in een speciaal voor dien arbeid opgerichte loods. In Zuid-Celebes wordt bij het *padéko* of het feest van het rijststampen het lustige rhytme aangegeven door trom- en

1) Volgens het laatste Koloniaal Verslag was de geraamde *padi*productie in 1909 voor Java en Madoera 84.068.407 pikols en bedroeg er de gemiddelde opbrengst per bouw ± 25 pikols.

gongslagen trachten de in feestgewaad gekleede maagden zoo sierlijk mogelijk den stamper te hanteeren. Natuurlijk wordt op die wijze alleen zooveel van den oogst verwerkt, als aan voedsel voor het heele gezin noodig is; de overige rijst blijft voorloopig in de schuur, welke op Java eenvoudig van samenstelling, in de Padangsche Bovenlanden met kleurig houtsnijwerk versierd is.

Wachthuisje in een rijstveld.

Een tweede aanplant van padi op hetzelfde veld en in denzelfden Oostmoesson — want de rijst wordt gewoonlijk geplant tegen den aanvang van den regen- of Westmoesson en geoogst in het begin van den drogen of Oostmoesson — heeft slechts hier en daar plaats, waar over voldoende irrigatiewater beschikt kan worden. Maar anders blijft het afgeoogste veld gedurende eenigen tijd de speelplaats voor kinderen, de weideplek voor het vee, om daarna met de z.g. *palawidja* of tweede gewassen beplant te worden, waarvan de cultuur den landbouwer soms belangrijke bijverdiensten kan opleveren.

Versierde pootstokken.

Tot die tweede gewassen reken ik de *djagoeng* of maïs (Zea Mays, L. behoorende tot de Gramineae), hoewel zij ook in eersten aanplant op droge velden wordt geteeld. Dit is vooral het werk van den bergbewoner in het algemeen, en van den Madoerees in het bijzonder, voor wien de *djagoeng*, gemalen en gekookt, als dagelijksch voedsel nog meer gewild is dan rijst.

De maïsplant, rijpend 4—6 maanden na het zaaien, vereischt weinig zorg, wordt niet door insekten beschadigd, evenmin door ziekten aangetast. Haar weerstandsvermogen kennend, doet de Inlandsche *djagoeng*planter niet aan een zorgvuldige kweeking. Het uitzoeken van het zaad heeft zelden met nauwkeurigheid plaats. Met een zak vol maïskorrels op zij, en een pootstok in de rechterhand, loopt de planter zijn veld af en steekt in den bodem de kuilen, waarin hij het zaad vallen laat, en die hij dan met den toon van zijn voet weer dicht maakt. Als elke plant hem twee kolven opbrengt, is hij tevreden.

Rijstblok.

Wat de bloeiwijze betreft, beschouwt de Javaan de grofkorrelige en fijnkorrelige gierst als te staan tusschen de rijst en de maïs, de aren gelijkend dus op die van de *padi* of *pari* en de korrels gelijkend op die van de *djagoeng*. Vandaar, dat hij de grofkorrelige soort (Sorghum vulgare Pers., behoorende tot de Gramineae) *djagoeng pari* (rijst-maïs) noemt (ook wel *gandroem*, of *gondèm*, of *djagoeng ontjèr*, of *djagoeng tjantèl*, de bengelende maïskorrels), welke veelal tot voedzame versnapering bereid wordt.

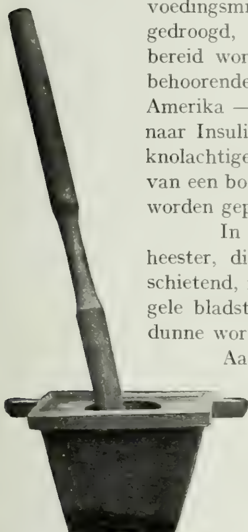
Als gewas heeft de gierst in zekeren zin een bijzondere belangrijkheid. Aan de fijnkorrelige variëteit immers, de *djèwawoet* of *djawa awoet* (Panicum italicum. L., behoorende tot de Gramineae), eeuwen geleden als voedsel, thans als versnapering bekend, heeft het eiland Java of Djawa, naar men zegt, zijn naam te danken. En spreekt de Makassaarsche weefster haar weef-

Het stampen van de rijst (Bataklanden).

materiaal niet aldus toe: In den hemel heet gij gierst, op aarde neergedaald, draagt gij den naam van garen!?

Na de rijst en de maïs is bij den inboorling de cassave het meest gewaardeerde voedingsmiddel. De meelrijke wortels worden gekookt, gestoomd, gepoft, gedroogd, of gebakken en kunnen met of zonder suiker op vele manieren bereid worden. Sommigen meenen, dat het gewas (Manihot utilissima Pohl, behoorende tot de Euphorbiaceae), — inheemsch in de keerkringslanden van Amerika —, uit China afkomstig is, anderen beweren, dat het uit West-Indië naar Insulinde is overgebracht; hoe het ook zij, de Javaan noemt het om de knolachtige wortels *kêtèla pèp* (naar het woord: pijp), *kêtèla poehoen* (d.i. knollen van een boom, ter onderscheiding van de knollen, welke door kruipgewassen worden geproduceerd), of *kêtèla kaspé* (naar het woord: cassave). 1)

Rijstblok met stamper.

In den archipel komt het in verschillende variëteiten voor: als kleine heester, die een hoogte bereikt van niet meer dan ± 1 M., of vrij hoog opschietend, met recht opstaanden of vertakten stam, met groene, roode of lichtgele bladstelen en -nerven, groote of kleine bladeren, dikke, lange, korte, of dunne wortels (de kleinste en zoetste soort wordt *gondârià* genoemd).

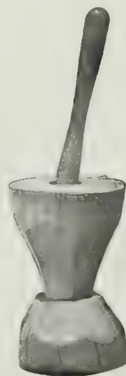
Aan het gemak, waarmee de cultuur gedreven en uit de wortels van deze plant het bekende meel bereid wordt, is te danken, dat op Java meer en meer tapiocafabrieken zijn verrezen, al kunnen niet alle ondernemers — en de Inlanders zeker niet — het meel bereiden tot een voor de wereldmarkt „good merchantable quality".

Op erven en droge velden worden de stekken, verkregen van de gekapte stengels — hiervan laat men het benedeneind en de punt onbenut —, in vrij ondiepe voren uitgeplant, en 5 à 12 maanden daarna oogst men de wortels. 2) Wordt de cassave geplant in het begin van den Westmoesson (November of December), dan kan de oogst van het zoo voedzame product samenvallen met den tijd, waarin de rijstschuren der bevolking leeg beginnen te raken. Vooral in waterarme en dikwijls door *padi*misgewas geteisterde streken kan dat natuurlijk van groot belang wezen.

Het oogsten is heel gemakkelijk, vooral wanneer de grond vóór het planten diep is omgespit. De landbouwer bukt zich bij den heester, omvat met beide handen den stengel en trekt de plant met wortels en al uit den grond.

Meelhoudende wortels worden eveneens verkregen van de *laroet* of arrowroot (Maranta arundinacea, behoorende tot de Zingiberaceae), welke geplant wordt op kleigronden en waarvoor de uit elkaar gehaalde uitstoelingen als *bibit* (plantmateriaal) gebruikt worden. Zes maanden na dat planten begint de bloei, en als dan ook tengevolge van de regens de grond wat zacht geworden is, kan men tot den oogst overgaan.

Een even nuttig gewas is de z.g. *katjang tanah*, of *katjang tjina* 3) (Arachis hypogaea, behoorende tot de Papilionaceae), welke de bekende aardnoten oplevert. Men kan dit gewas niet op rijstvelden na den *padi*oogst cultiveeren, omdat er in de eerste plaats een mulle, zachte grond voor noodig is, en het product pas na 8 à 10 maanden oogstbaar is. Toch komt het op *sawahs* als

Rijstblok met stamper (Madoera).

1) De Soendaneesche naam is: *sampeu*.

2) De cassave-productie per bouw variëert van 50 tot 250 pikols: de opbrengst kan voor den Inlander tot *f* 150 bedragen.

3) De Soendaneesche naam is: soeöek.

tweede gewas voor, waarvan echter alleen de bladeren worden gebruikt als veevoeder. Gewoonlijk zaait men de boonen in plantkuilen tegen het begin van den Westmoesson 1). Om *katjang*-olie te verkrijgen, worden de noten van de schil ontdaan, fijn gestampt, gestoomd en uitgeperst: wat er als koeken overblijft, wordt als meststof of veevoeder gebruikt.

Cassave-aanplant vóór het Javaansche huis.

Noemen wij nu nog de gewassen, waarvan de cultuur op velden en erven overal verbreid in het klein plaats heeft: de verschillende *katjang*soorten, zoo b.v. de *katjang idjo* (Phaseolus radiatus L, behoorende tot de Papilionaceae), waarvan de groene boonen als voedsel voor mensch en dier gebruikt worden; de *katjang toenggak* (Phaseolus vulgaris L, behoorende tot de Papilionceae), dienend als toespijs; de *kĕdĕlé* (Soya hispida Mönch, behoorende tot de Papilionaceae), die het product voor soyafabrieken levert; de *kĕtèla* (Batatis edulis Chois, behoorende tot de Convolvulaceae) en *talës* (Colocasia antiquorium Schott, behoorende tot de Aroïdeae), welker meelrijke knollen, gekookt, gestoomd of gepoft, een lekkernij vormen; de *sirih* (Chavica betle Miq., behoorende tot de Piperaceae), waarvan de bladeren het onmisbare ingrediënt zijn bij het tabakspruimpje; de *djarak* (Ricinus communis L, behoorende tot de Euphorbiaceae), waarvan de olie gebruikt wordt voor het Inlandsche nachtpitje; de *widjèn* (Sesamum indicum, behoorende tot de Sesameae), met haar smakelijke, olieachtige zaden; de *bĕngkowang* of *bĕsoesoe* (Pachyrrhizus anglutus Rich, behoorende tot de Papilionaceae), met haar zoete, sappige knollen 2), die den Inlandschen reiziger als lekkere „appelen voor den dorst" dienen; de *krai* of augurk; de *kĕtimoen* of komkommer, de *lombok* of Spaansche peper, enz.

We kunnen dan overgaan tot de behandeling van de teelt der in Indië zoo nuttige palmen.

Wat de rijst is voor het grootste, Westelijke deel van Nederlandsch Indië, is *sagoe* voor de Molukken en Nieuw Guinea, en dat voedsel verkrijgt de bevolking er van den *sagoe*palm 3) (Metroxylon S*agus* Rottb), waarvan de stam, nadat de boom gekapt is, tot korte stukken verdeeld en overlangs gespleten wordt, om het merg fijn te kunnen kloppen. Dan heeft het wasschen van dit door het kloppen ontstane poeder plaats, teneinde het *sagoe*meel te verkrijgen, dat, met warm water tot een papje bereid, en met heete en zure ingrediënten, saus en visch gemengd, het in Ambon bekende volksvoedsel, de *papéda*, oplevert.

De *sagoe*palm komt het meest in N. Celebes en in de Molukken voor, waar hij groeit op waterrijke plekken, in moerassige streken, nabij rivier-of meeroevers. Niet overal wordt hij er aangekweekt.

In een veel grootere verbreiding en beter gecultiveerd komt in Indië de klapperpalm voor (Cocos nucifera), die geen onderdeeltje bezit, hetwelk niet door den Inlander gebruikt

1) [illegible] per bouw [illegible] stelen op [illegible] à 2 pikols, waarvoor op de markt f 2.50 — f 3.50 per pikol [illegible]

2) [illegible] boven den grond groeit is giftig.

3) [illegible] Soendaneesch [illegible], Maleisch [illegible].

kan worden 1). De groote toepassing van copra in de Europeesche fabrieksnijverheid heeft in de laatste jaren tot een enorme vergrooting van den klapperaanplant geleid; er zijn in Indië eilanden, die van deze palmen letterlijk vol staan.

De vruchten worden op koele plaatsen te ontkiemen gelegd en dan op bepaalde plantwijdten in den grond overgebracht; ongeveer 6 jaren daarna levert de boom de eerste vruchten voor de coprabereiding. Veel zorg vereischt de aanplant niet, alleen moet er gewaakt worden tegen het eekhorentje (*badjing*) en de klappertor (*kĕwangwoeng*), die op het vruchtvleesch verzot zijn. Een andere, even nuttige palmsoort is de *arèn* (Arenga saccharifera), waarvan de stijve bladnerven als vlechtmateriaal en de zwarte vezels (*idjoek*) van het stambekleedsel als dakbedekking en bij touwvervaardiging gebruikt worden. Uit de jonge bloemkolven van dezen op 1000-4000 voet hoogte voorkomenden boom tapt men den palmwijn, en van dien palmwijn, zoo hij niet als *lĕgèn* (ongegist), of als *toewak* (gegist) verkocht wordt, kookt men suiker.

Is de klapperboom het type voor een palmbegroeiing van het Indische laagland, en gedijt de *arèn* gewoonlijk alleen in het gebergte, de *lontar*palm (Borassus flabelliformis) met zijn hoogen, gladden stam en zijn zoete sappen 2) wordt, vooral op de Oostelijke, kleine Soenda-eilanden, op dorre, kalkachtige heuvels geplant, terwijl de *nipah-* of *boejoek*palm (Nipa fruticans Wurmb), die de *atap* als bladerdakbedekking en de *lĕgèn* als een verfrisschenden drank oplevert, in moerassige streken gecultiveerd wordt. 3)

In dit korte overzicht mogen niet ongenoemd blijven de in erf-aanplantingen voorkomende palmen: *pinang* (Areca catechu. L.), die de *sirih*kauwster de betelnoot verschaft en de *gĕbang* (Corypha umbraculifera. L.), welke vooral op Madoera, Celebes en op het eiland Boeton aan te treffen is, en waarvan de jonge bladeren als materiaal dienen voor het weven van zakkengoed, zeilen, en netten. Van de door de Inlandsche bevolking gecultiveerde gewassen, die handelsproducten opleveren voor de Europeesche en Inlandsche markt, noem ik suikerriet, indigo, koffie, thee, katoen, tabak, kapok, peper, notemuskaat, en gambir.

Suikerriet (Saccharum officinarum L, behoorende tot de Gramineae) komt in verschillende variëteiten slechts in kleine aanplantingen voor, die den Inlander het sap verschaffen voor zijn suikerkokerij. Intensieve grondbewerking, bemesting, verzorging van den aanplant hebben bij den Inlandschen rietverbouwer gewoonlijk niet plaats, zoodat het verkregen product minderwaardig is voor de bereiding van suiker, welke bovendien slechts in primitieve werkplaatsen bereid en in donkerbruine blokken op de Inlandsche markt gebracht wordt.

Het sagoekloppen.

1) Vruchtvleesch als voedsel, klapperwater als drank, vruchtbast voor bezems en als brandstof, vruchtdop voor drinkschaal, uitspruitsel als lekkernij, bladeren en bladnerven als vlechtmateriaal, stam als waterleiding, wortels als geneesmiddel.

2) De vruchten worden *siwallan* genoemd; de bladeren dienen als vlechtmateriaal.

3) De uitgestrektheid op Java en Madoera van de in de landrente aangeslagen *nipah*-aanplantingen bedraagt 3300 bouws.

De cultuur van indigo (Indigofera tinctoria L, behoorende tot de Papilionaceae) is sedert het toenemende gebruik van de geïmporteerde, blauwe kleurstof, achteruitgegaan. Het gewas wordt het meest nog in Midden-Java, en voornamelijk in de residentie Pekalongan geteeld, staat een jaar te velde en levert dan 2 à 4 bladoogsten aan den indigobereider.

De koffie (Coffea arabica L, behoorende tot de Rubiaceae) wordt voornamelijk nog door de Inlandsche bevolking van het Javasche, Sumatrasche en Minahassasche bergland gecultiveerd. Door de bevolking van Sumatra wordt niet alleen van de boonen, maar ook van de bladeren koffie gezet (de bekende *kopi daoen*).

Thee (Thea sinensis, behoorende tot de Camelliaceae) wordt door de bevolking in de Preanger regentschappen in en om de dessas geplant. Doordat de verkoop van de geoogste

Klapperboomen aan een meer.

bladeren aan Europeesche ondernemers toeneemt, breidt de Inlandsche theecultuur er zich gaandeweg tot een volksbedrijf uit.

De katoen komt als Inlandsch handelsgswas nog het meest in Palembang, Demak, Koedoes en op Lombok voor. 1) Meerendeels plant men éénjarige katoen of *kapas gèndjah* (Gossypium micranthum, of Gossypium javanicum, behoorende tot de Malvaceae).

1) De uitvoer uit Palembang bedroeg in 1909: 5.825.161 K.G. ruwe katoen en 64.528 K.G. gezuiverde katoen. Voor ruw en gezuiverd katoen werd respectievelijk betaald *f* 5—*f* 10 en *f* 20 per pikol.

Volgens de statistieken van den handel, de scheepvaart en de in- en uitvoerrechten heeft de uitvoer van Inlandsche katoen uit Nederlandsch-Indië bedragen: in 1907: voor een totale waarde van *f* 1.606.402, waartegenover staat een invoer van weefgarens tot een totale waarde van *f* 3.291.026; in 1908: voor een totale waarde van *f* 1.518.183, waartegenover staat een invoer van weefgarens van *f* 3.661.092.

De op Inlandsche wijze verbouwde tabak (Nicotiania tabacum L, behoorende tot de Solaneae) geeft in sommige deelen van Java, zoo b.v. in Loemadjang en Bondowoso, het product in de schuren van Europeesche ondernemers.

In Pajakoemboeh (Padangsche Bovenlanden) en omgeving worden de bladeren gedroogd en fijngekorven, en verkrijgt men een soort lichte, geurige rooktabak, welke om haar bijzondere kwaliteit zekere vermaardheid bezit. 1) Ongeveer hetzelfde kan getuigd worden van

Het stampen van koffievruchten.

de Inlandsche tabak van Redjang (Benkoelen), Toeban, Bâdjânegârâ, Kedoe en Temanggoeng (Java).

De *randoe*boom (Eriodendrum anfractuosum, behoorende tot de Sterculiaceae) wordt op Java en Sumatra op erven en in hagen aangeplant en brengt het onder den naam van *kapok* bekende vruchtpluis op, dat als materiaal voor het opvullen van matrassen en reddinggordels dient.

De cultuur van peper (Piper nigrum, L. behoorende tot de Piperaceae) komt voor in

1) De uitvoer van Pajakoemboeh tabak in 1909 naar elders in Ned. Indië bedroeg 752.016 K.G. en naar het buitenland 1.002.836 K.G.

Atjeh, Benkoelen, Palembang, Sumatra's Oostkust, de Lampongsche districten en op Banka: de notemuskaat (Myristica fragrans Houtt, behoorende tot de Myristicaceae) is het typische gewas in Moluksche gebieden van diverse specerijen en in de Minahassa, en de *gambir*, welke een gewilde looistof bevat, wordt voornamelijk geteeld in een deel der Menangkabausche landen, Tapanoeli, Palembang, Benkoelen en op de Riouw-Lingga -groep. De Uncaria gambir Roxb (behoorende tot de Rubiaceae) is een heester met lange, slierende takken en groeit het liefst op boschgrond en berghellingen. Het poederachtig-fijne zaad laat men in Pajakoemboeh op tegen de zonnestralen beschutte kweekbedden ontkiemen. Zijn de plantjes 4 tot 6 maanden oud, dan worden ze in de plantkuilen van het veld overgebracht. Na een jaar oogst men de bladeren, die gekookt en geperst worden.

Tabak in bloei voor het winnen van zaad.

Het uitgeperste sap wordt opgevangen in een bak, waarin bij afkoeling de *gambir* bezinkt tot een witte brij, welke later tot koekjes voor den export gereed wordt gemaakt. 1)

Van de erf-gewassen dient om zijn algemeen verbreid gebruik de bamboe (Bambusa, behoorende tot de Gramineae) genoemd te worden, waarvan de stengels als materiaal dienen o.m. voor den Inlandschen woning- en bruggenbouw.

Bij de groote rubrieken van eerste en tweede gewassen, erfgewassen, voedingsgewassen, nuttige palmen, en handelsgewassen voeg ik nog *a*) die van de vezelplanten, als de *koffo* (Musa textilis, behoorende tot de Musaceae), welke vooral op de Sangir- en Talaudeilanden gekweekt wordt, de pandanus- en biezensoorten, de z.g. *mèndong* (Fimbristylis efoliata Steud, behoorende tot de Cyperaceae), die in het groot in Bagelen wordt aangeplant, om van de biezen vlechtmateriaal te krijgen, de *widoeri* of *badoeri* (Calotropis gigantea, behoorende tot de Asclepiadeae) met haar zoo moeilijk spinbaar vruchtpluis, dat men in de Preanger Regentschappen tot garens weet te verwerken, en de agave-soorten, die b.v. in Zuid-Celebes voorkomen; *b*) de geneeskrachtige planten, die echter nergens in den archipel in het groot worden gecultiveerd; *c*) de kleurstofleverende erfgewassen, als de *mengkoedoe* of *patjé* (Morinda citrifolia L, behoorende tot de Rubiaceae), waarvan de wortels het fraai-gele morindon opbrengen; de *kesoemba keling* of *galinggem* (Bixa orellana, behoorende tot de Flacourtianeae), welker vruchten het bekende orleaan bevatten; de *kembang poeloe* (Carthamus tinctorius, behoorende tot de Compositeae)

1) De [illegible] van gambir uit de Padangsche Bovenlanden bedroeg in 19[illegible] 1.418.807 K.G.

met haar saffloer-bestanddeelen: de *nodja, noedja* of *anoedja* (Peristrophe tinctoria, behoorende tot de Acanthaceae), waarvan de bladeren een in den Indischen archipel algemeen bekende, roode verfstof opleveren, en de *koenir* of *koenjit* (Curcuma longa L. behoorende tot de Zingiberaceae), het traditioneele, gele kleursel voor vlecht- en weefmateriaal. De voornaamste producten, die de bosschen opleveren zijn: verschillende houtsoorten, *rotan, damar* of hars, benzoë, kamfer, e.d.

De omvang van de vruchtenteelt is op Java en Madoera in den laatsten tijd toegenomen. 1) Geen land in den Indischen archipel is zóó rijk aan vruchten als Java, waar echter nog lang niet genoeg gedaan wordt aan ernstige vruchtenteelt. Zooals de boom groeit in de vrije natuur, ongesnoeid, onverzorgd, levert hij reeds heerlijk, sappig ooft. Bepaalde streken van

Een verzameling Indische vruchten.

Java zijn bekend om het goede, dat zij daarvan opbrengen. Van het voornaamste, Indische tafelfruit noem ik hier: *pisang* (Musa), *djeroek* (Citrus), *nanas* (Ananasa sativa), *papaja* of *katès* (Carica papaja), *mangga* (Mangifera), *ramboetan* (Nephelium), *manggis* (Garcinia Mangostana), *doekoe* en *langsep* (Lansium), *djamboe* (Jambosa en Psidium), *blimbing* (Averrhoa carambola), *sirikaja* of *srikaja* (Anona squamosa), *sawo manilla* (Sapota achras), *salak* (Zalacca edulis), *nangka* (Artocarpus integrifolia), enz., waarvan weer tal van variëteiten bestaan.

Minder belangrijk dan de landbouw, bij de beoefening waarvan de Inlander, — gelijk uit het bovenstaande reeds op te maken is —, beschikt over een rijken plantenschat, is de

1) De uitgestrektheid van de in de landrente aangeslagen boomgaarden op Java en Madoera bedraagt 37 761 bouws.

veeteelt als volksbedrijf, dat niettemin in de laatste jaren toegenomen is, sedert er door gouvernements veeartsen maatregelen genomen zijn (a.d.z. het invoeren van goed fokvee, de castratie, het regelen van een bepaald toezicht op den veestapel, de voorkoming van ziektenverbreiding, enz.) om te geraken tot verbetering van het ras, waarvan de magere, Javaansche koe het algemeene type voor dit soort hoornvee in Midden- en Oost-Java dreigde te worden.

Door het houden van tentoonstellingen, welke de beste typen van gefokte rassen te zien gaven, werd mede het noodige gedaan, om de bevolking tot het beter verzorgen en uitbreiden van haar veestapel aan te sporen.

De minste degeneratie treft men aan bij den buffel of karbouw, die, bij den Inlander in vele streken van Indië als ploeg- en trekbeest in gebruik, op de weideplaats aan het toezicht van den jongen *botjah angon* of hoeder wordt overgelaten. In de meeste landen schijnt men nog altijd het liefst vee van zuiver Inlandsch ras te fokken.

Het gekruiste, Balineesch-Javaansche vee wordt gewoonlijk met den naam van *bligon* aangeduid, hetzij, dat de stier, of wel de koe van Bali afkomstig is. Gaat men nu nog een generatie verder, en gebruikt men de *bligon* voor de kruising met Javaansch, Madoereesch, Balineesch of Bengaalsch ras, dan verkrijgt men de z.g. *bligon-blaterran* of het doorgefokte vee.

Waarom de Javaan van Oost-Java liever het Balineesche, dan het Madoereesche vee voor de fokkerij gebruikt? Het Balineesche rund is sterk, forsch gebouwd, bezit een goed weerstandsvermogen en heeft van alle veerassen in Indië nog 't meest van het oerbeest, den *bantèng*, in zich behouden. Een werkdier, dat men nooit vertroeteld heeft, gelijk het rund van Madoera, waar men het onderhoudt voor *adochans* (gevechten), *kerappans* (wedrennen) en de slachtplaats.

Als rij-, trek- en lastdier verricht het Indische paard, bekend om zijn uithoudingsvermogen op lange trajecten, heel wat diensten voor de Inlandsche bevolking.

Gewilligheid en Ausdauer van het Soembawasche paard komen niet beter uit, dan ter hoofdplaats Soerabaja, waar het minstens een halven dag achtereen, — zij 't slechts in een sukkeldrafje —, met zijn kameraad voor den zwaren „*kosong*" (een huurrijtuig) loopt. Als paarden-eilanden staan behalve Soembawa nog bekend: Savoe, Soemba, Rotti, en niet het minst het eiland Mojo (nabij Soembawa), waar echter de dieren zóó verwilderd zijn, dat ze zich niet laten vangen.

Veebezitter met zijn Javaansche karbouwen.

Hoe het paard bij de bevolking van de Oostelijkste, kleine Soenda-eilanden in hoog aanzien staat, blijkt b.v. hieruit, dat een in het bezit van den sultan van Bima zijnde bles heilig verklaard is. Door onderdanen van dien vorst wordt het dier, dat volgens de legende door een krater van een vuurspuwenden berg voortgebracht moet zijn, onder bepaalde ceremoniën elken Vrijdagochtend naar de badplaats geleid. Van een bepaalde paardenfokkerij

op een der kleine Soenda-eilanden kan men niet spreken. Wanneer de *padi*oogst voorbij is, laat men gewoonlijk de paarden los, en deze loopen dan vrij over de *sawahs* het bosch in, het gebergte op, altijd naar een vaste verzamelplaats, vanwaar zij later weer door den bezitter worden afgehaald. Iets dergelijks gebeurt ook met de Bataksche paarden, die om hun kracht en vurigheid in Indië vrij gewild zijn. 1) Hier en daar, zoo b.v. in Sumatra's Westkust, zijn voor bepaalde gebieden dekhengsten gestationneerd.

Van het in Nederlandsch-Indië gefokte kleinvee noem ik de schapen en geiten, waarvan de beste van Donggala (N. Celebes) afkomstig zijn, en de varkens, die in niet-Mohamedaansche landen als Bali en Tapanoeli veel voorkomen.

Karbouwen onder toezicht van den jongen hoeder op de weideplaats.

Behalve de eendenfokkerij, welke hier en daar plaats heeft voor den verkoop van versche en gezouten eieren, is de pluimveeteelt over het algemeen van weinig belang.

Zoo is ook de jacht bijna nergens een winstgevend bestaansmiddel. Heeft zij niet plaats als een sportief amusement, als hoedanig b.v. de Makassaarsche hertenjacht beschouwd kan worden, dan bestaat zij voornamelijk in het met blaasroeren, knippen, vallen, lijmstokken, strikken, enz. vangen van zang- en siervogels. Want de groote, wilde dieren worden niet gedood, als zij den mensch geen kwaad gedaan en dus nog geen slachtoffer gemaakt hebben, en zoo blijft bij den Javaan de tijger de *kjai* (eerbiedwaardige, oude heer) van het woud en

1) Zij kenmerken zich door hun ineengedrongen lichaam en korten hals.

Veebezitters met hun ploegkoeien.

wordt in sommige landen van Indië de krokodil als een heilig dier aangemerkt. 1)

De visscherij heeft op zeer verschillende wijzen plaats met groote en kleine fuiken, vallen en *séro's* (bamboe staketsels, welke in ondiepe zee worden uitgespannen), met werp-, stel-, drijf-, ophaal-, trek-, en sleepnetten, met aas van diverse lokkracht, bij daglicht of flakkerend toortsvuur, met schepmanden, hengels en harpoenen, en met het z.g. *toeba*, het aftreksel van de wortels der giftige *toeba*plant (Derris Elliptica, behoorende tot de Leguminoseae), waarmee het water van groote rivieren wordt gemengd en over de intense werking van welk gift Dr. M. Greshoff in zijn „Nuttige Indische planten" verklaart dat „1 deel in 5 millioen deelen water nog een vloeistof geven, waarin zelfs krachtige visschen na weinige minuten bedwelmd worden en binnen ½ uur sterven". Zelfs wordt van visschers uit sommige streken beweerd, dat zij aan de oppervlakte van de zee kunnen hooren, of het water veel visch bevat, en wat nog ongelooflijker lijkt, maar toch plaats heeft, zoo b.v. in de Padangsche Bovenlanden nabij Singkarak, is, dat de Maleier er nabij kleine, diepe stroomversnellingen in het water duikt, om den visch na te zwemmen en met een klein, gemakkelijk hanteerbaar werpnet te vangen.

Dikwijls zijn de werktuigen, waarvan de Inlandsche visscher zich bedient, vernuftig bedacht, en moet men zich verbazen over de wijze, waarop hij de waterbewoners weet te verschalken. Op sommige kustplaatsen van Noord-Java wacht men de eb af, welke na springvloed komt, en beweegt men zich op een *pantjallan* (glijdplank of slede) gemakkelijk over het modderstrand, om kleine vischjes en garnalen op te halen.

Van de visschersvaartuigen is het meest typische model: de vlerkprauw, welke in de nabijheid der kusten gebruikt wordt en tot verbetering van haar zeevaardigheid aan weerskanten van twee *bamboe* balansen of „vlerken" voorzien is. In zulke prauwen, die soms onder luid gezang voortgepagaaid worden, maakt men met breede en lange drijfnetten de rondvaart over een vischrijk water.

Als weergaloos moedige visschers staan de bewoners van Tamako en Siaoe (Sangir- en Talaud-eilanden) bekend. Indien het lichte vaartuig door een hooge deining gekanteld wordt, rolt de bemanning al zwemmend het zeiltuig op, plaatst dit met de riemen onder het dobberende prauwtje, en tracht dit weer rechtop te krijgen, waarna het water zoo spoedig mogelijk uitgehoosd wordt. Als laatste redmiddel maakt men wel eens de „vlerken" los en plaatst deze lichtere deelen onder het vaartuig.

Behalve uit diepe en ondiepe zee, uit diepe en ondiepe rivier (in een ondiepe rivier werkt men met een staande handfuik) en van het modderstrand, haalt men vaak een rijken buit op uit *tambaks* of vischvijvers, welke vooral in Noord-Java langs de kust aangelegd zijn, en waarin het brakke zeewater wordt binnengelaten, voorts uit de vischkweekplaatsen, gelijk die in de Preanger Regentschappen na den *padi*oogst op *sawahs* worden gemaakt, uit de *kolams* of bassins, en uit de groote of kleine meren.

De *tengiri* van de rivier, de *bandeng* van de *tambak*, de *kakap* en de *kemboeng* van ondiepe

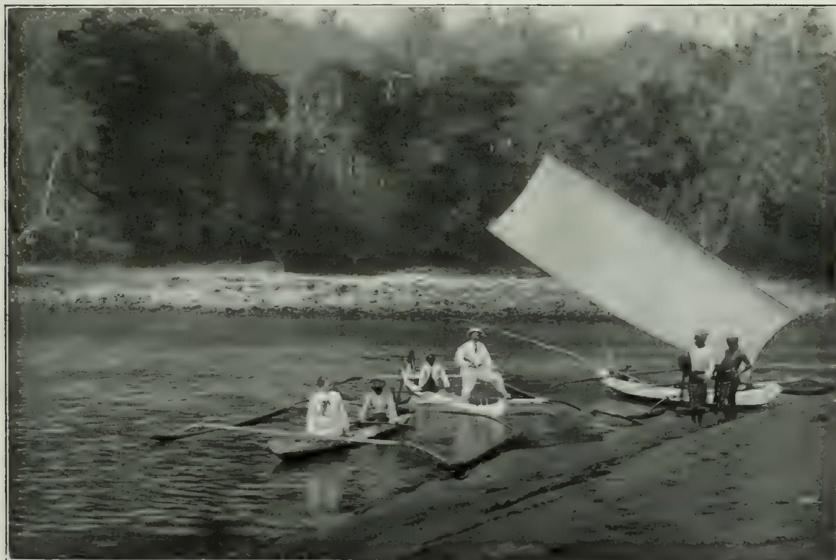
1) In de Minahasa is een legende bekend, volgens welke vroeger tijdens een *fossoh* (feest) tusschen Alfoeren en krokodillen de overeenkomst gesloten moet zijn, dat zij elkander geen kwaad zouden doen.

en diepe zee, de *goerami* van het bassin, de *tembran* van den *sawah*vijver zijn de beste en meest smakelijke vischsoorten, die de Inlandsche visschers ter markt brengen.

Als kleine, aan de visscherij verbonden bedrijven worden ten slotte genoemd: het vervaardigen uit gedroogde garnalen van *trasi*, *petis* en *èbi*, drie voor den inboorling bijna onontbeerlijke ingredienten voor een volledige rijsttafel, en de aanmaak van *kroepoek*, welke als croquant baksel bij het Indische maal is, wat een hartig-zoute krakeling is bij een glas schuimend bier.

II. *Over handel en nijverheid.*

De Inlandsche handel in Nederlandsch-Indië wordt gedreven op verschillende wijzen, varieerend tusschen een bepaalden ondernemingsgeest en een allernaïefste gemoedelijkheid. Die ondernemingsgeest strekt zich bij Baweansche, Palembangsche en Bandjareesche kooplieden zoover uit, dat deze verschillende streken van den Indischen archipel bereizen, om voor de door hen ingekochte goederen een behoorlijken afzet te vinden. Op het eiland Bawean heeft de handel zelfs op het huiselijk leven een merkwaardigen invloed uitgeoefend, immers, met het oog op de lange tochten der uitzwermende kooplieden wordt door de jonge bruid wel eens de voorwaarde gesteld, dat, wanneer de echtgenoot niet binnen zekeren tijd teruggekeerd is, het huwelijk als ontbonden kan worden beschouwd. Bij hen geen weemoedig denken dus aan het verlaten huis, geen verlangen naar het achtergebleven gezin, als waardoor de dorpsbewoner van Java over het algemeen voor dat werk buiten eigen omgeving en voor een krachtige concurrentie tegen Chineesche mededinging ongeschikt is.

Djoekoengs of visschers-vlerkprauwen in Poeger.

De gemoedelijke opvatting, die de inboorling heeft van zaken doen, kan niet beter verduidelijkt worden, dan door het voorbeeld van een binnenlandsch winkeltje, waar van een bediening geen sprake is, de voorbijganger uit de uitstalkast kiest, wat hij begeert, en zijn penningske dan laat glijden door de gleuf van een *bamboe* spaarpot, waarvan de inhoud eerst des middags door moeder de vrouw opgeborgen wordt.

Laten we den ruilhandel, gelijk die door volken uit min of meer geïsoleerde gebieden met boschproducten gedreven wordt, ten einde voedingsmiddelen te verkrijgen, buiten beschouwing, dan blijft tusschen die aangegeven hoogte en laagte de Inlandsche kleinhandel in diverse vormen geborneerd.

Op weg naar de markt.

Het alleen of gemeenschappelijk op touw zetten van een onderneming, zij het ook op kleine schaal, vereischt voorbereidingen, berekeningen, en schikkingen, welke den Inlander nog te veel hoofdbrekens kosten. Het richtige beheer van een kleine handelszaak is hem nog te moeilijk. Relaties aanknoopen en onderhouden is een arbeid, welke hem als een te zware beslommering voorkomt, en als regel kan men van hem aannemen, dat hij liever zijn klanten afwacht, dan ze zoekt. Coöperatieve vereenigingen behooren nog tot de enkele uitzonderingen, en waar die vereenigingen bestaan, zijn ze meestal opgericht op onderling, goed vertrouwen der promotors. Wanneer de besten der individueel zaken-doende Maleische of Baweansche handelaren de verkoopprijzen hunner artikelen weten te berekenen in verband met de uitgaven voor inkoop, reis, verblijf, transport, in verband ook met de meerdere of mindere gewildheid van de handelswaar, risico, rente van het kapitaal, afschrijving van schulden, enz., dan hebben zij dat overleg niet met de nuchtere exactheid van een knap boekhouder, maar door proefondervindelijke resultaten verkregen. Op hun lange en langzame tochten per grove transportkar, waarin zij tusschen of op de stapels hunner goederen een kleine ruimte als nachtverblijf noodig hebben, zijn ze door schade en schande wijs geworden. En allicht wordt de op dit gebied nog ongeroutineerde knaap door zijn vader in de geheimen van het prijsberekenen ingewijd.

Bij de winkelnering, waarvoor, wat de aanschaffing van buitenlandsche nijverheidsartikelen betreft, de tusschenkomst van een Chineeschen tweede- of derdehandshandel nog onontbeerlijk schijnt te zijn, is het zorgzaam-economisch werken dikwijls geheel uitgesloten, ja, soms komt het voor, alsof de zaken er worden gedreven royaal, uit een goed hart, uit tijdverdrijf, om luttele bijverdiensten, tot vermaak van het gezin, of.... omdat zulks al jaren lang plaats heeft. De rondventende dorpswinkelier, die met twee in elkaar geflanste, glazen kastjes aan een draagstok de omstreken van zijn woonplaats doorkruist, houdt er een nog

primitievere manier van geldverdienen op na. Het detail van zijn handel is vaak belachelijk-miniatuur. Bij hem en den houder van het permanente winkeltje heeft de boekhouding plaats met kalk- of potloodstreepjes. Meer ontwikkeld is de marskramerij in sommige streken van Java, als b.v. de Preanger Regentschappen, de Vorstenlanden en Rembang, waar de verkoop zich specialiseert in bepaalde goederen: batiks, lijnwaden of manufacturen; op de hoofdplaatsen wordt zij bijna uitsluitend door Chineezen en Arabieren beoefend.

Wat de Inlandsche kleinhandel alzoo omvat, is het best waar te nemen op de *pasar* of markt, welke dagelijks gehouden wordt (met een om de vijf dagen — de marktweek — terugkeerende, grootere levendigheid) en een voor landbouwer en nijvere hoogst welkome

Transport naar de groote markt.

gelegenheid is, om er hun artikelen van de hand te zetten. In lange, open loodsen worden er de goederen, welke per rijtuig, transportkar, pikolpaard of prauw, of door draagkoelies uit nabije en verre dorpen aangebracht zijn, soortsgewijs uitgestald. Er zijn vele plaatsen zelfs in het binnenland van Indië aan te wijzen, waar de markt een gunstigen invloed op de welvaart der omwonende bevolking uitgeoefend, en om den grooten omzet en de uitgebreide sorteering van bepaalde artikelen zekere vermaardheid verkregen heeft. Als algemeene verkoopplaats, waarheen de kleinhandel uit kleine en groote dorpscomplexen zich concentreert, is haar beteekenis voor het Inlandsche leven niet gering te schatten.

De tusschenhandel, welke zich beperkt tot den opkoop en verkoop of het in commissie nemen van landbouw- en boschproducten, is hier en daar in handen van enkele Inlanders,

Een indigo-wasscherij.

die gewoonlijk ieder met slechts één Europeeschen of Chineeschen opkooper in relatie staan. Voeg ik hierbij, dat de productenopkoop door Inlanders in relatie met exportfirma's maar heel weinig voorkomt, en evenzoo slechts enkele Inlanders als groothandelaren zijn aan te merken, hetgeen trouwens behalve uit het gemis aan de noodzakelijke energie ook verklaarbaar is uit het voor den inboorling geldende bezwaar, om onder niet al te nadeelige voorwaarden, bedrijfskapitaal te krijgen, 1) dan meen ik in ruwe lijnen te hebben aangegeven, hoe de Inlandsche handel in onzen archipel verbreid is. — Met dien handel staat de Inlandsche nijverheid in nauw verband, en bij de bespreking daarvan komt de bijna overal plaats hebbende verwerking van landbouwproducten vooraan. De bereiding van olie uit klappervleesch, het afscheiden van meel uit cassave, het maken van soja uit *kĕdĕlé*-boonen, het koken van suiker uit het afgetapte sap van verschillende palmsoorten, a.d.z. *kokos*, *arèn* en *lontar*, de vervaardiging van indigoverfstof, het winnen van *gambir* uit het sap van Uncaria-bladeren, of het kerven van sigaretten-tabak is dikwijls het nevenbedrijf van den landbouwer, die tevens handelaar is in de voortbrengselen, voor welke de oogst hem de noodige grondstoffen geleverd heeft. Zijn heel eenvoudig fabriekje bevindt zich op of nabij het veld.

Wanneer de producten van het erf verwerkt worden, is natuurlijk dat nevenbedrijf van geringeren omvang en wordt het beoefend in of nabij de woning: het touwslaan uit bastsoorten, het maken van bezems, borstels en matten uit kokosvezels, de bereiding van aetherische oliën uit geurige grassen, enz. Dan zijn er de nijverheidsonderdeelen, die wat hebben van, of denken doen aan ambacht en klein-industrie: het steen- en pannenbakken, het maken van prauwen, netten en fuiken, het smeden en timmeren, de bewerking van steen, enz., terwijl het wagenmaken, schoenmaken, kleedermaken, blikslaan, kalkbranden, stoelbekleeden, zooals deze beroepen in dorp en stad van Indië aan heel wat nijveren goede verdiensten opleveren, beschouwd kunnen worden als te zijn ontstaan of uitgebreid door Westersche behoeften of naar

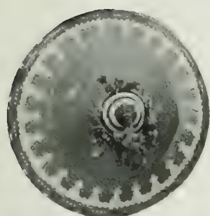

Een primitieve suikerrietpers door buffels in beweging gebracht

1) Dit bezwaar is belangrijk [illegible]

EEN VERZAMELING VOORWERPEN VAN INLANDSCHE KUNSTNIJVERHEID.

Op den achtergrond een Rottineesch weefsel, daartegen opgehangen een Toradja'sche tasch van geklopte boomschors. Rechts op den achtergrond en over de uitstaltafel een Javaansche batik van het schuinloopende patroon: parang roesak. Van links naar rechts, een roodkoperen dandang (rijstkookpot) van Midden-Java, daarvoor een Noord-Celebaansche kraiendoos, daarvoor een aarden kendi (waterkaraf) van Java. Naast den dandang een djatihouten doos van Japara. Op die doos een gevlochten rotansigarenkoker van Singaparna (Java). Vóór de houten doos een metalen pinangknijper van Bali, daarvoór een Timoreesch bamboezen kalkkokertje. Rechts van de doos een bamboezen koker uit de Bataklanden. Tegen den achtergrond: een lederen wajangfiguur en een metalen muziekinstrument (beide van Java). Op den voorgrond in het midden, een aarden potje, waarnaast een geelkoperen, Javaansche sirihdoos. Hiertegen geleund een Atjehsche rentjong (steekwapen). Het andere wapen is een Madoereesche kris, het ivoren heft ligt op een Japarasche doos van djatihout. Op de doos ziet men verder: een geelkoperen Balineesche bidschel en een tabaks- en kalkdoosje uit de Padangsche Bovenlanden, ook ervoor staat nog zulk een kalkdoosje. Achter de doos: een gevlochten mand uit de Bataklanden.

Hoed, die bij het zaaien van padi wordt gedragen (Borneo).

Westersche voorbeelden. — Wat de Inlandsche kunstnijverheid betreft, over het algemeen kan men zeggen, dat die in de laatste vijftig jaren is achteruitgegaan. Voorheen arbeidde de Inlandsche werkman uitsluitend voor landgenooten, om te voorzien in hun behoefte aan voorwerpen van dagelijksch- en luxe-gebruik. De kleeding, het huisraad, de sieraden, de woningsmuk, de wapens werden vervaardigd door nijveren, die in vasten dienst waren van Inlandsche vorsten, hoofden en gegoeden.

Gevlochten versiersel van een rijstschuur (Sumatra).

De omstandigheden zijn in den laatsten tijd veel veranderd. Op de vroeger stil-artistieke zijde van het Inlandsche leven is het materialisme van modernen tijd niet zonder invloed gebleven. De opleiding van den knaap door zijn vader tot het praktisch bekwaam maken voor dezelfde prettige taak had geen reden meer, want de lagere hoofden konden de vaste werklieden niet meer betalen, de regenten trachtten goedkoopere voorwerpen te krijgen, en de vorsten hielden alleen nog de nijveren in dienst, die de in gebruik gebleven artikelen konden leveren.

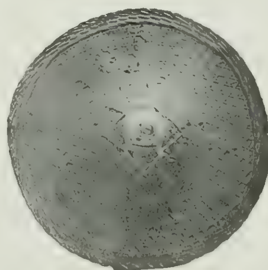
Het huisraad der bevolking, zoo van de hoofden, als van de minderen, onderging de wijzigingen naar Westersche stijlen. Voor de kleeding leverde de markt andere stoffen, die tegen lagere prijzen konden worden gekocht. De liefde voor de tintensoberheid van het ornament maakte ter wille van het gemak van dadelijke aanschaffing van voorwerpen, plaats voor een jammerlijke mooivinderij van aniline-kleursels. Wat vroeger tot versiering van de woning gebezigd werd, verdween gaandeweg. De meubelmaker, de houtsnijder hadden geen werk meer; de goudsmid werd ontslagen, omdat de winkels een verleidelijke keuze van allerlei sieraden boden. Bij groote hoeveelheden vond het aardewerk uit vreemde landen ingang bij de bevolking van Indië.

De import van artikelen uit het Westen, uit China en Japan had den stillen bloei van de inheemsche nijverheid benadeeld, en tegen de vorderingen van groot-industrie, de resultaten van correcte, machinale bewerking, was zij op den duur niet opgewassen. Als huisvlijt beoefend, individueel en zonder systeem van arbeidsverdeeling, was zij daarvoor te bescheiden en niet voldoende georganiseerd.

Zoo kwam 't dan, dat het aantal nijveren steeds verminderde. Van wie er nog overbleven, gingen de meesten, die analphabeten waren en logische denkkracht misten, er toe over, om tot voorziening in het levensonderhoud, marktwaar te leveren. Anderen kwamen in dienst van handelaren, wien het slechts te doen was, om met den verkoop der voortbrengselen zoo groot mogelijke winsten te behalen. Het bedenken, ontwerpen van ornamenten en vormen kon niet meer plaats hebben; de nabootsing van teekeningen — dikwijls op bestelling of aanwijzing van afnemers, die van Inlandsche opvattingen niets begrepen —, leidde immers tot snellere levering. De technieken werden verknoeid, vereenvoudigd, vergemakkelijkt, of onvolledig toegepast. Hier en daar is de kunstnijverheid door die

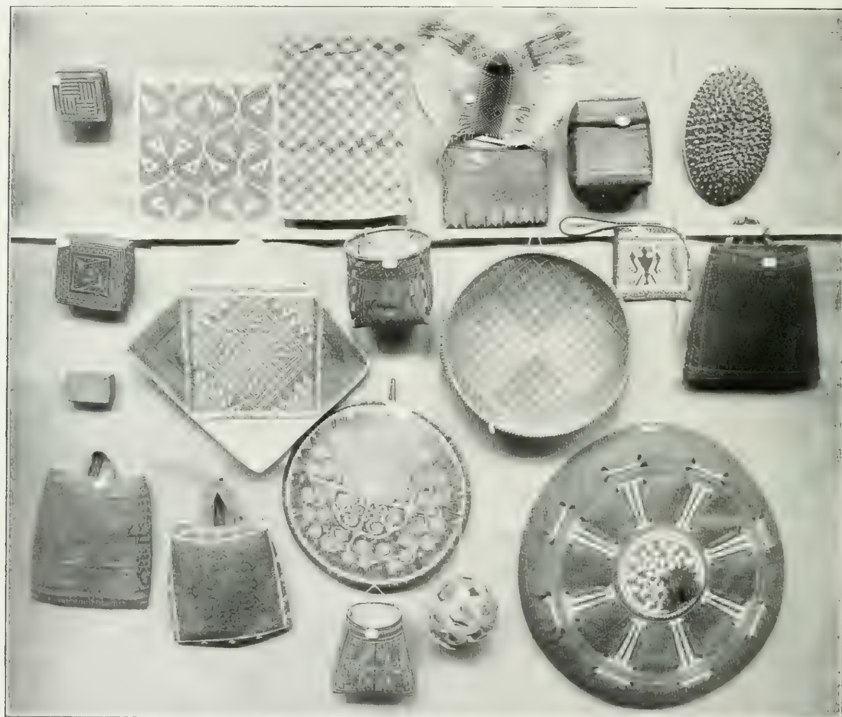
Gevlochten mandje voor het opdienen van rijst (Java).

Gevlochten hoed, waarmee men zich bij het zaaien van padi tooit (Sumatra).

bemoeienis van debitanten misschien wel in bedrijfsomvang toegenomen, maar daarentegen uit artistiek oogpunt stellig in verval geraakt. De rijkdom van patronen moest onder dergelijke omstandigheden wel sterk verminderen; de symbolieke beteekenis ging verloren, en natuurlijk was er weinig sprake meer van een hoogere kunstuiting, om de onderdeelen van een teekening te schikken, met elkaar te vereenigen tot een ensemble van wondere sierkracht.

Dat onder die zeer ongunstige invloeden van import en verbastering de Inlandsche kunstnijverheid op vele plaatsen in den archipel zich nog staande heeft weten te houden, pleit voor de blijvende waarde harer technieken en motieven, welke aan de proeven van typisch

Een verzameling vlechtwerk.

handwerk zekere aantrekkelijkheid geven. Het is hier de plaats niet, uit te weiden over de middelen tot het weder doen opbloeien van de verschillende, in verval geraakte onderdeelen dier kunstnijverheid; door staatsbemoeienis in den zin van het scheppen eener speciale dienst-organisatie, welke zich uitsluitend met de belangen der kunstnijveren bezighoudt, door technisch-artistieke opleiding van de meest begaafden onder het volk, deskundig toezicht op het werk kan veel tot verbetering, bevordering gedaan worden, waarna het stichten van groote werkplaatsen door het particuliere initiatief voor het vormen van buitenlandsch debiet, van zelf gemakkelijker tot uitvoering te brengen is.

Dajaksche weefsters.

Zelfs de vlechtkunst heeft, hoewel zij toch niet vervangen kon worden door machinale bewerking, onder de veranderde tijdsomstandigheden eenigszins geleden. Maar gelukkig is de Indische natuur zeer rijk aan vlechtmateriaal, groeiend in bosschen en geregelde aanplantingen, op kale heuvels en in vruchtbare dalen, aan de oevers van meren en rivieren.

Bamboe wordt in vele variëteiten op Java, Madoera, Bali en Lombok gebruikt; *rotan* treft men meer in de buitenbezittingen aan en is op Borneo het vlechtmateriaal bij uitnemendheid. Van *pandanus*-soorten maakt men voornamelijk op Java en Sumatra gebruik, terwijl op het laatstgenoemde eiland ook nog de *mangkoewang* of *bĕngkoewang* groeit, een *pandan*-soort met groote, stevige bladeren, waarvan de bereide reepen dienen voor de samenstelling van soliede vlechtwerk. Palmbladeren — die van *lontar* vooral — zijn op Celebes en de Oostelijke eilanden van den archipel gewild; van de in Midden-Java en Midden-Sumatra meest voorkomende bies-soorten worden hier genoemd: *mèndong*, *wĕlingi*, *poeroen*, *koemboeh* en *mansiang*.

Weeftoestel van Sangir.

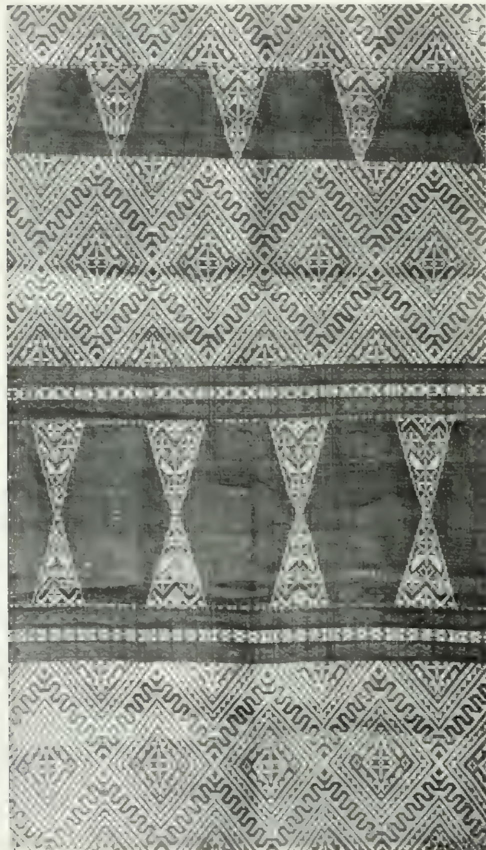
Tal van planten leveren sterke bastreepen, waarvan sommige soorten door haar bijzondere tinten zelfs voor het versieren van vlechtwerk gebezigd kunnen worden. De overal verspreid voorkomende, hoogst nuttige *klapper-* en *arèn*boomen voorzien de bevolking van de bijna onverslijtbare, harde en toch buigzame bladnerven, een zeer geschikt materiaal voor ijl mandenwerk. Op Celebes zijn onder den naam van *alĕmi* de glanzend-gele stengels van een in het wild groeiende orchidee-soort bekend. In Palembang en op Banka gebruikt men, gewoonlijk voor mutsen en vischfuiken, de *rĕsam*, lenige, touwsterke varennerven.

Behalve met allerlei plantenvezels, -reepen, -nerven en -stengels vlecht men hier en daar met paardenhaar (Zuid-Celebes), of met de fijne, glanzende schilreepen van pauweveerpennen (Rembang, Java), van welke stoffen voornamelijk sigarenkokers worden vervaardigd.

De Inlandsche vlechtkunst in Nederlandsch-Indië heeft een merkwaardige ontwikkelingshoogte bereikt, en te sterker zal men hiervan overtuigd worden bij het bezichtigen van de vele, interessante vlechtsels, welke uit verschillende deelen van den archipel afkomstig zijn.

Zoo worden de beste *bamboe*hoeden op Java gemaakt in de Preanger Regentschappen en in Tanggeran, waar door de bemoeienis van een particulieren ondernemer (den heer Petitjean) het in huisvlijt vervaardigde artikel een product voor de wereldmarkt geworden is.

Mooie motieven treft men aan op Dajaksche hoeden, waarvan sommige exemplaren op bijzondere wijze versierd, alleen door personen van aanzien gedragen, of den dooden voor het hiernamaals meegegeven worden.

Sangireesch kotto-weefsel.

De *songko*, een platte, stijve muts van dunne *lontar*palmvezels gevlochten, vormt het typische hoofddeksel van Makassaar en Boeginees, wordt voor de voornamen en grooten onder het volk dikwijls met goud- of zilverdraad doorvlochten.

Zoo zijn die *songko*'s sierlijke, zorgvuldig bewerkte specimina van een rationeel toegepaste luxe-vlechtkunst.

De beste, Javaansche matten, gemaakt van *pandan*, *mèndong*bies of *bamboe*, zijn respectievelijk afkomstig van Bawean, Bagelen, en de Preanger Regentschappen.

De Anjersche en Lampongsche *rindings* met haar soms naïeve voorstellingen in de patronen dienen tot wandversiering. Ze worden nooit te koop aangeboden, blijven als erfstukken in de familie, worden vooral gebruikt bij feestelijke gelegenheden, behooren tot de geschenken, welke de bruid ten huwelijk meebrengt.

Komen op de matten der Padangsche Bovenlanden patronen in kleuren voor, in de Tapanoelische centra van vlechtkunst bepaalt men zich hoofdzakelijk tot de *trawangan*- of à-jour-motieven, terwijl de matten dan worden vermooid door bijzondere zelfranden, kralen-rijgsels, katoen- of laken-omboordsels. Nog verder gaat de luxe, welke men over heeft voor de drie- tot zevendubbele *pandan*matten van Sumatra's Oostkust, waar men de voor vorstelijk gebruik bestemde vlechtsels versiert met stukken gedreven edel metaal of kostbare borduursels van gouddraad.

De Dajaksche lig- of slaapmatten overtreffen in fijnheid van materiaal en sierlijkheid van het patroon al het andere *rotan*werk in den Indischen archipel.

Van het sierlijkste mandenwerk noem ik dat van Singaparna (Preanger Regentschappen), van *rotan* gemaakt, de *lontar*doozen en *bamboe*mandjes van Madoera, waarvan de

laatsten met reepjes van gevlekte *bamboe* en wollen draden versierd worden, de Ogan Oeloesche *bakoels*, waarop men eenvoudige patronen ziet in rood of zwart, de *sirih*doozen van Kroë, de *bingka's* (mandjes) uit de Toradja-landen, en het Balische vlechtsel, typisch door zijn kleuren van rood, geel en zwart.

Sjeira (Amboina en onderhoorigheden) levert *lontar* tabaksdoozen van heel eigenaardige en kunstige vormen. Voeg ik hierbij, dat behalve de genoemde artikelen ook nog zakken, kokers, korven, vliegendeksels, borden, presenteerbladen, amuletten, ceintuurs, schilden, banden voor wapens en pijlkokers, vischfuiken, vangwerktuigen, kooien, speelgoed, enz. van verschillende materialen gevlochten worden, dan vermeen ik te hebben verduidelijkt, dat de hier behandelde kunst een zeer uitgebreide toepassing vindt, met resultaten, welke niet alleen voor het dagelijksche leven van den inboorling van belang, maar voor het luxegebruik van artistieke waarde zijn.

Weefsel van Groot-Sangir.

De grove *koekoessan* of rijststoomer in de keuken van den dorpsbewoner, de kostbare *trawangan*-siermat in het paleis van den Sumatraanschen sultan!

Tusschen dergelijke producten van handenarbeid bevinden zich de duizenden variaties in vorm, kleur en samenstelling.

Hetzelfde valt voor de weefkunst te constateeren, hoewel in sommige streken interessante technieken verdwenen zijn. Sinds overoude tijden zijn vooral uit Voor-Indië verschillende weefsels in den archipel ingevoerd. Ook de Europeesche textiel-industrie heeft een belangrijken invloed uitgeoefend op de weefkunst der inheemsche bevolking en die invloed heeft zich zóó ver uitgestrekt, dat door import, èn van garens, èn van katoentjes, de nijverheid van spinnen en weven hier en daar achteruit- of te niet gegaan is. De Hindoesche invloed daarentegen heeft zoowel in de techniek als in het ornament veel blijvends achtergelaten.

Het weven van banden treft men aan op Java (z.g. *stagèns* of buikbanden), op Sumatra (passementwerk), in Zuid-Celebes (kaartweefsel) en op de Timor-eilanden groep. Van de aanverwante onderdeelen der weefkunst worden hier genoemd: het borduren (Java, Sumatra, en de Maleische landen van Borneo), het kantslaan en het *trawangan*- of à-jour-werk (voor-

namelijk Palembang en de Padangsche Bovenlanden) en het kralenrijgen (het kunstigst in het Dajaksche gebied van Borneo, in Noord-Celebes en op de Sangir- en Talaud-eilanden).

Talrijk zijn de patronen voor de Javaansche *loeriks* of gestreepte weefsels, waarvan het fond soms gespikkeld lijkt, doordat elke inslag uit twee of drie ineengedraaide, verschillend gekleurde draden bestaat.

De Benkoeleesche, katoenen weefsels zijn over het algemeen kort en smal, en worden dikwijls voor speciale doeleinden gebruikt. Zoo is de *ragi sepiak* het patroon, dat voorkomt op doeken, te dragen door kinderen, die een familielid door den dood verloren hebben; de *ragi bangkahoeloe* is de dracht voor jonge meisjes of vrouwen, die pas getrouwd zijn; de *ragi koening* voor de vrouwen, wanneer zij bezoek ontvangen of afleggen, de *ragi manis* voor de jonge moeders, de *ragi idjang* voor de verloofde meisjes, de *masam sairis* voor de weduwen, de *tjorak pipit* voor de oudjes. Van de Tobasche, katoenen weefsels is de *ragidoep* met haar aaneengelaschte figuurbanen wel het meest kenmerkend.

Geïkat Soembasch weefsel.

Groote ruitpatronen treft men aan op de meestal bont gekleurde, Makassaarsche en Boegineesche doeken. De weefsels van Soembawa onderscheiden zich door de kleine driehoeksfiguurtjes, welke in lengte-banen het veld afzetten, effect van een techniek, welke alleen op dat eiland en in het Oosten van Lombok wordt toegepast. De Sangireesche koffo-doeken (koffo is de z.g. Manilla hennep, vezels van de Musa textilis) prijken met vaak ingewikkelde patronen. Van de gouden zilverweefsels worden de *songkèts* vermeld van Gresik. Meer dan op Java komen dergelijke luxe-doeken voor op Sumatra, vooral in de Padangsche Bovenlanden, Palembang en Sumatra's Oostkust.

De patronen van de Atjehsche goud- en zilverweefsels bevatten veel ankerfiguren, — variaties van het typische sleutelmotief —, als veldversiering. De randen hebben een eigen karakter, waarin men duidelijk de reeds lang in gebruik zijnde afronding van het oorspronkelijk-geometrische ornament aantreft. De luxe van de goud- en zilverweefkunst heeft Atjeh beslist niet overgenomen van de Maleische staten, althans niet wat de patronen betreft, die over het algemeen te veel afwijken van die der *songkèts*, dan dat een overwegende, Maleische invloed te constateeren zou zijn.

Wat de *ikat*-weefsels betreft, (het *ikatten* is het aanbrengen van een teekening op scherings- of inslaggarens of op beide, door ze vóór het weven plaatselijk met plantenvezels te

omwikkelen en daarna te kleuren), deze worden op Java nog gemaakt in Gresik, waar zij *tjindèn* worden genoemd, en van heel eenvoudige uitsparingsmotieven zijn voorzien, en in een deel van Banjoemas, Pekalongan, Cheribon en de Preanger Regentschappen, waar nog maar enkele vrouwen het in de schering *gëikatte*, z.g. *kain goebah* of *kain kasang* weten te vervaardigen, vroeger de Javaansche versieringstof bij uitnemendheid.

Rijker van tinten en patronen zijn de Palembangsche en Muntoksche *tjindé's*, welke dikwijls nog met gouddraad doorweven zijn, de Bataksche *ragi's* met de gevarieerde samenstellingen van witte streepjes en spatjes, de Atjehsche *plang roetha's*, welke pijlpunt-motieven vertoonen op veelal vurig-rood fond, de Dajaksche *ikats* met ingewikkelde, geometrische ornamenten, de Limbottosche *pilitota's* met haar groene en oranje tintjes. Het hoogst staat

Batikkende vrouwen.

de *ikat*-weefkunst in den Timor-archipel, en voornamelijk op het eiland Soemba, dat in den laatsten tijd bekend geworden is o.m. door de bij de bevolking in gebruik zijnde doeken. Men vindt er *gëikatte* figuren op van menschen met opgeheven handen, kandelabers met menschenkoppen, paarden, honden, reigers, eenden, hanen, schorpioenen, kreeften, slangen, enz.

Zoowel in tinten als in *ikat*-teekening, welke dikwijls de huid van een slang weergeeft, hebben de Balische *endeks* overeenkomst met de reeds genoemde *tjindèns* van Gresik. Vermoedelijk is dan ook op deze plaats de kunst van het *ikatten* der inslaggarens uit Bali overgebracht.

Een ander uitsparingsprocédé, dat alleen op Java bekend is, wordt toegepast bij het ***batikken,*** waarvoor een wasmengsel als bedekkingsmateriaal gebezigd wordt.

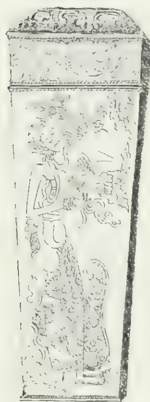

[illegible] (Lombok).

In de sobere en mooie *kains sogan* uit de Vorstenlanden is de origineele kunst van *batikken* nog het meest bewaard gebleven.

De oorspronkelijke, Javaansche *batik*-motieven zijn in de navolgende rubrieken in te deelen:

1. De *tjéplokkans*, d.w.z. al wat een *tjeplok* is, of daarop lijkt, een beslag of oplegsel van metaal in den vorm van een roos, een sterretje, een kruisje enz. Wanneer uit het patroon te zien is, dat het de *batikster* te doen is geweest, om een zuiver lijnenmotief te geven, en daarmee bepaalde figuren, als vierkanten, cirkels, ruiten, sterren, veelhoeken, enz. te verkrijgen, dan heeft men met een *tjéplokkan* te doen. Zelfs de eenvoudige *tjeplokkans* zijn ontleend aan teekeningen van Inlandsche bloemen, vruchten en dieren. Het is de bedoeling van de *batikster* niet, om die bloemen, vruchten en dieren in al hun natuurlijkheid weer te geven, dus niet om met schaduwen te werken, maar om ze eenvoudig, symbolisch, vlakornamentaal voor te stellen.

Strootjeskoker (Lombok).

2. De *ganggong*-variaties, te herkennen aan de bijzondere ster- of kruisfiguren, waarmee men de *ganggong*bloem voorstelt.

3. De *kawoeng*-variaties met hun z.g. Kreuzblüten-figuren.

4. De *bandji*-patronen, te herkennen aan de combinatie van *svastika*-teekens (de svastika is een Hindoesche, symbolische figuur).

5. De *parang*soorten, in welker teekening geen symmetrie aanwezig is, en die gevormd worden door schuinloopende vlakken, welke gegolfde randen hebben, op gelijke afstanden van elkaar gelegen zijn, en evenwijdig aan elkaar loopen. Uit de hoeken van de golfranden ontspruiten aan weerszijden gelijke lijnornamenten, welke tegen elkaar in loopen.

6. De schuinloopende motieven, niet tot de *parangs* behoorend.

7. De imitatie weef- en vlechtpatronen, herkenbaar aan de rijen van korte, afgebroken lijntjes, die de zichtbare weef- of vlechtslagen moeten aangeven.

8. De meer ingewikkelde bloem- en diermotieven, welke dikwijls met afbeeldingen van *lar*'s of vleugels worden gecombineerd.

Behalve de *kain*, d.i. een lange en breede doek, welken de Javaan op bijzondere wijze om zijn middel vastmaakt en plooit, treffen we als *gebatikte* kleedingstukken op Java nog aan: *slèndangs*, langwerpig-vierkant van vorm, en door vrouwen als sieraad te dragen, los over een schouder of over twee schouders, met de slippen naar voren; *ikĕts* of *dĕstars*, ook *oedèngs* genaamd, hoofddoeken; *saroengs*, die ongeveer als rokken door vrouwen om het middel gedragen worden; *bèbĕds* of *sindjangs*, langer dan de *kains*, door mannen te dragen, en even boven het middel vast te maken; *tapihs*, kleederdracht als de *bèbĕds*, doch voor vrouwen; *kĕmbens*, borstdoeken.

Sigarettenetui van goud (Assahan).

Hierboven zijn reeds verschillende materialen genoemd, welke bij toepassing van uitsparingstechnieken in gebruik zijn: vezels bij het *ikatten*, was bij het *batikken*. Kleine variaties van die technieken treft men aan bij de vervaardiging van *kains kĕmbangan*, *plangis* en *tritiks*. De *kains kĕmbangan* worden partieel gekleurd door onderdompeling in verfstoffen, nadat de met een volgend bad in aanraking te brengen gedeelten tusschen *pisang*bastreepen bekneld worden. *Plangis* zijn zijden doeken, welker kleuring in aniline-mengsels volgt op een plaatselijke toebinding van

Oorsieraad (Sumatra's Westkust).

patronen-vlakjes met vezeltouw. En *tritiks* bevatten lijn- en spatfiguren, de na de onderdompeling blank gebleven plekjes, welke met garen doorregen zijn. De *kains kĕmbangan* en *tritiks* worden veel in Soerakarta, de *plangis* in Oost-Java, Japara en op het eiland Bali gemaakt.

Van de bewerking van niet edele metalen staat in Nederlandsch Indië de wapensmeedkunst het hoogst. De met *pamor* doorwerkte krissen en lansen van Javaansche vorsten en grooten, de ciseleeringen der zwaarden uit Tjikeroeh (Preanger Regentschappen), de met heften van gevlamd hout vermooide steekmessen uit Benkoelen, de gouden versieringen aan Atjehsche *rèntjongs*, de kralen- en houtsnijsmuk van Dajaksche *mandaus* toonen in zooveel genres de wijzen, waarop de inboorling met zijn staatsiewapens pronkt.

Koperen armband (Bataklanden).

Een van de versieringswijzen, welke men toepast bij het maken van krislemmers, is hierboven reeds door het woord *pamor* aangegeven.

Pamor is de teekening van witte adertjes of vlekjes, welke men op het zwarte lemmer van een kris ziet, en ontstaat, door vele laagjes nikkelhoudend metaal, meestal afkomstig van een groot stuk meteoorijzer, dat in Soerakarta wordt bewaard, door het wapen heen te smeden.

Men verkrijgt niet onwillekeurige motieven op het lemmer; de bekwame smid weet door bijzondere wijzen van aaneenlasschen, dooreensmeden, schroefvormig draaien van de stukken metaal, welke hij tot een wapen bewerken moet, verschillende teekeningen op het lemmer te maken.

Even hoog staat in Midden-Java het vak van den koperslager. De behandeling van rood koper geschiedt gewoonlijk op twee manieren, n.l. door platen bladkoper aan elkaar te lasschen, gelijk b.v. in Oost-Java, en ook — wat een superieure werkwijze is, — door het metaal te smeden tot den gewenschten vorm, zooals de bekwame nijveren van Semarang, de Vostenlanden, en Banjoemas doen. Maar eerst wordt hierbij toch de grondstof gesmolten. Men giet de specie over in een uitgeholden steen, waarin het roodkoper na bekoeling den vorm krijgt van een dik bord. En nu het uitslaan, het uitsmeden van de dikke, harde massa! Die moeilijke, zware arbeid geschiedt met speciale hamers boven speciale aanbeelden. De laatste bewerking is het z.g. *nratjak*, d.i. het rondslaan, het geven van de eindslagen, die op den koperen pot de kleine, blanke vlekjes doen ontstaan, welke gewoonlijk op dit soort metaalwerk gezien worden.

Détail van bovenstaanden armband.

Aldus worden te Samarang de *gamelan*-muziekinstrumenten vervaardigd, terwijl de koperslagers van het overige Midden-Java meestal slechts rijstpotten, keteltjes, waterscheppers e.d. maken. Gelijk die twee, hierboven in het kort omschreven wijzen, waarop men op Java roodkoper behandelt, verhoudt zich de techniek in Negara (Zuid-Borneo) van het figuraal uitstempelen en daarna aaneenlasschen van geelkoperen platen tot het oude à-cire-perdue-procédé van de geelgieters uit Soerabaja, Gresik, Soemedang (Preanger Regentschappen), Soengeipoear (Sumatra) en de Bataklanden.

Gouden armband (Bataklanden).

Te oordeelen naar de verscheidene, bronzen beeldjes welke in diverse museá bewaard gebleven zijn, uit den tijd, toen de Hindoes op Java heerschten, moet dat procédé hier toen al zijn toegepast met een den emigranten aangeboren kunstgevoel voor plastiek.

Een halve eeuw geleden werd door den Javaan nog een heel ruim gebruik gemaakt van koper als materiaal voor vele voorwerpen van huishoudelijk gebruik en luxe. Talrijk waren de voortbrengselen der toenmalige kopergietkunst: spoelkommen (*bokor*), kwispedoors (*paidon*), sirihdoozen (*pakinangan*), suikerpotten (*keda*), keteltjes, (*tjèrèt*), waterkruiken (*kendi*), lampen (*tjeloepak*), wajanglampen (*blèntjong*), muurkandelabers (*damar tèmplèk*), presenteerbladen (*talam*), wierookvaten (*pedoepan*), klompen (*klètèk*), dierklokken (*klontongan*), borden (*piring*), gespen (*timang*), deurknoppen, stijgbeugels, emmers, rijstmaten, stopflesschen, knuppels, wapenbanden, enz. Door invoer van Westersche fabrikaten is echter veel van dat mooie handwerk verdwenen. De Soengeipoearsche kopergietkunst is bijna geheel te niet gegaan en heel enkele Bataksche nijveren worden nog maar aangetroffen, die bekwaam zijn, om de met draadimitaties en bolletjes zoo aardig versierde *toelpangs* of pijpen te maken, welker vormen getuigden van inderdaad artistieken aanleg der ontwerpers. Alleen in Soerabaja, Gresik, Jogjakarta en Soemedang is de kopergietkunst tegenwoordig nog van eenige beteekenis.

Een rijstschuur in de Padangsche Bovenlanden, met fraai snijwerk.

Meer verspreid komt in Indië de goud- en zilversmeedkunst voor, hoewel in den loop der tijden de vraag van Inlandsche vorsten en grooten naar voorwerpen van edel metaal sterk verminderd is. Het lijstje van de gouden en zilveren artikelen, welke bij de bevolking in Nederlandsch-Indië in gebruik zijn, toont desondanks nog een belangrijke verscheidenheid: hoofd-, haar-, oor-, en halssieraden, vinger- en voetringen, armbanden, schaamdeelbedekkingen voor kinderen, buikbanden, gespen, *kabaja*spelden, platen tot versiering van kussens en matten, gordijnhaken, zakdoekaanhangselen, schotels, presenteerbladen, borden, kwispedoors, spoelkommen, versieringen van waterkruiken, reukfleschjes, kalk- en tabaksdoosjes, *sirih*gereedschappen, *pinang*knijpers, knoppen voor staatsiestokken, kandelaars, wapenheften en scheeden, enz. De nog bestaande technieken wijzen wel op een vrij hooge ontwikkeling van deze soort kunstnijverheid. De Javaansche goudsmid kent b.v. verschillende zetsels, weet zeer verdienstelijk te graveeren, ciseleeren en drijven; de Jogjasche *toekangs* hebben al menig staaltje getoond van op hun wapenlemmers toegepasten incrusteeringsarbeid; Kotagedang (Padangsche Bovenlanden) is een centrum van filigraan-bewerking; Makassaren en Boegineezen bezitten nog prachtige sieraden, waaraan men zoo dikwijls een kenmerkend-rood kleurtje ziet; in Atjeh is de emaillering bekend tot verkrijging van kleine cloisonné-oppervlakten aan

de heften van pronkwapens; onder de Balineezen worden meesters in graveerkunst aangetroffen, en de Toba-Bataks passen de zoo typische bolletjes-versiering toe, waarvan in de „Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes" van W. Behncke, M. Dreger, enz. o.m. het navolgende wordt gezegd: „Es ist kein Wunder, dasz die ägyptischen Juweliere schon damals die Granulierkunst beherrschten, d.h. das Auflöten kleinster Goldkügelchen auf Goldplatten und ihre Vereinigung zu komplizierten Mustern, eine Kunst, in der es später die Etrusker zu raffinierter Vollkommenheit gebracht haben".

Grooten rijkdom aan motieven bezit het hout- en bamboesnijwerk in den Indischen archipel. De beste proeven van houtsnij-arbeid zijn van Japara (residentie Samarang) afkomstig, waar deze kunst, vroeger toegepast voor huisversiering, tegenwoordig ook beoefend wordt

Aardewerk van Langkat.

voor de vervaardiging van kleine voorwerpen voor Westersch gebruik. De gecombineerde aanwending van verschillende houtsoorten geeft dikwijls verrassende resultaten.

In Singkil (Sidhåardjå) wordt de houtsnijkunst toegepast op groote stukken, als meubels, deurpaneelen, enz. Gresik levert de met heel eenvoudige motieven versierde *groboks*, de lage kasten-op-rollen, waarin de Javaan zijn kleeren en kostbaarheden bewaart. De Soerakartasche houtsnijder bepaalt zich tot het vervaardigen van rijstlepels, *sambal*wrijvers, enz., waaronder exemplaren worden aangetroffen, die op smaakvolle wijze versierd zijn. Aan de bewerking van houten krisgevesten wordt door Javaan en Madoerees dikwijls zeer veel zorg besteed. De behandeling van het uit den aard der zaak weinig omvangrijke stuk materiaal heeft vaak met prijzenswaardig geduld plaats. Zoo geschiedt de polijsting b.v. door het herhaaldelijk wrijven met de vingers.

Aardewerk van de Kei-eilanden.

Ook schragen van *gamelan*-instrumenten, paneelen aan deuren en karren, *kôran*-standaards worden op Java met gesneden ornamenten versierd, terwijl er de bewerking van houten *wajang*poppen eenige overeenkomst toont met de vrij hoog ontwikkelde, Balineesche beeldhouwkunst, welke in het snijden en polychroom beschilderen van de z.g. *togogs*, personen uit oude heldendichten en uit het volksleven voorstellend, tot uiting komt. De Balineesche nijveren leveren dikwijls prachtstukken van houtsnijwerk, slank van lijn, nobel van kleur, nauwkeurig en karakteristiek in reproductie.

Kleurig zijn ook de uitgewerkte plankjes of *papan baoekie*, die in de Padangsche Bovenlanden en het Bataksche gebied voor huisfrontversiering gebezigd worden.

De ingewikkelde, artistieke motieven, welke men op het Borneosche houtsnijwerk vindt, toonen de bekwaamheid en den kunstzin van den Dajak, die ook in ornamentale *bamboe*-bewerking een meester is.

Even ingewikkeld als de Dajaksche snijmotieven zijn die van de Timoreesche, Ceramsche, Rotineesche en Papoeasche *bamboe*kokers, bewonderenswaardig om de mooie proporties van het natuurlijk-geel van *bamboe*schil en het zwart der inkervingen, om den op streng meetkunstigen grondslag gebaseerden lijnenloop, en, last, but not least, om de rationeele vulling van het zich rondende oppervlak.

Eenvoudiger, doch zeer fijn uitgevoerd zijn de motieven op Bataksche, bamboezen kalkkokers.

Tot onderdeelen van Inlandsche nijverheid en kunstnijverheid, welke zich technisch niet ontwikkeld hebben, behoort de pottenbakkerij.

Toch heeft de naïeve versieringswijze van het Inlandsche vaatwerk iets aantrekkelijks.

Kent men in Oost-Java en Plèrèd (Krawang) de beschildering met een soort klei-aarde, welke zich donkerrood bakken laat, in Soerakarta geven de toevoegsels van meststoffen een zwarte tint aan het voorwerp. In Zuid-Celebes kleurt men de potten zwart door toepassing van het berookingsprocédé; bovendien worden er de voorwerpen ver-

Aardewerk uit Batoebara (Sumatra's Oostkust).
Rechts perbaroan (wierookbrander), links een bokor-goboek-tjèpèr-batil.

sierd met bloem-en blad-motieven, welke met een puntig stokje op de buiten-oppervlakte der zachte, leemen vormen worden gegrift. Mooie, met roode klei-aarde geschilderde, geometrische motieven komen voor op het aardewerk van de Kei-eilanden. In Sumatra's Oostkust worden détails van waterkruiken in sierlijke diervormen geboetseerd; het maken van à-jour-motieven geschiedt er door het uitsteken van wanddeelen met een smal mes. Batoe Barasche pottenbakkers versieren het vaatwerk met stippels van kalk. Van de Balische *tjarattans* of *kendis*, welke slank van lijn zijn, en een vrij langen hals hebben, wordt gewoonlijk meer werk gemaakt, dan van de Javaansche. De meeste luxe-exemplaren zijn veelkleurig beschilderd, terwijl de tuit verguld is en op de boven-opening een deksel rust, waarop versieringen van bloemtuilen worden aangebracht.

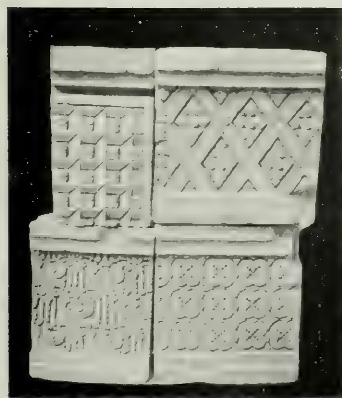
Aardewerk uit Batoebara (Sumatra's Oostkust). Rechts een perbaroan (wierookbrander), links een potje in den vorm van een manggisvrucht.

Fijnere motieven worden verkregen met de lederbewerking, zooals men deze in Midden- en Oost-Java toepast op de voor schaduwbeelden-vertooningen benoodigde *wajang*figuren. Deze worden gewoonlijk vervaardigd van buffelleder, dat een langdurige vóórbereiding heeft te ondergaan, wil het voor de uitbeiteling, kleuring en vergulding geschikt zijn.

De uitbeiteling doet de ragfijne à-jour-motiefjes ontstaan, welke de lichaamsdeelen, de détails van kleeding, sieraden en attributen van elke *wajang*pop aangeven.

Als materiaal bij het verven gebruikt de wajangmaker beenderenasch.

Gewoonlijk wordt eerst een wit of geel fond geschilderd, het laatste vooral op de oppervlakten, welke met bladgoud dienen te worden belegd.

Specimena van oud-Hindoesche, decoratieve steenplastiek.

Dan dient hier het een en ander medegedeeld te worden over het gebruik van hoorn, been, schelp, schildpad en paarlemoer.

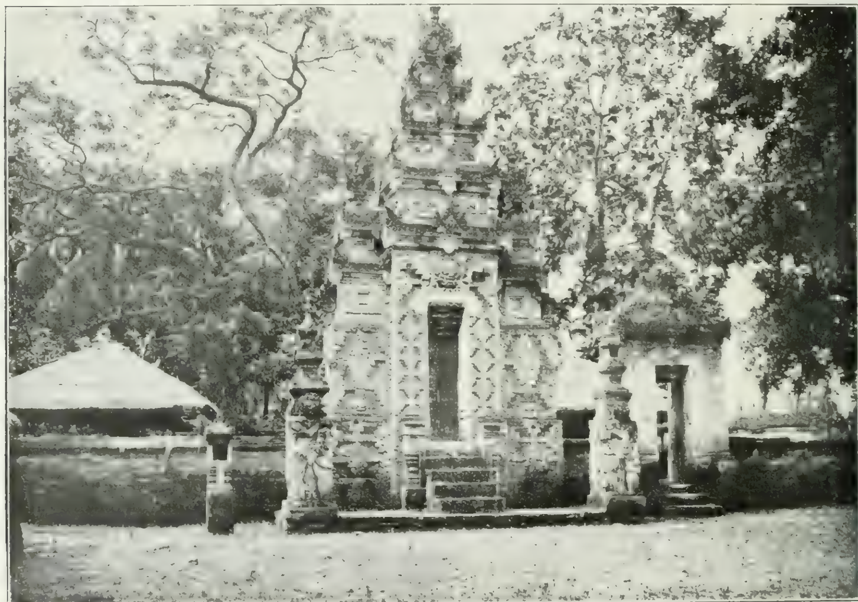
Kammen, ringen, knoopen, kokers, tollen, oorknoppen, doosjes, wapenheften, enz. zijn de gewone voorwerpen, welke men in Indië van hoorn maakt. Het ornamentaal uitsnijden van hoornen wapenheften geschiedt hier en daar in de buitenbezittingen, zoo b.v. in Sumatra's Oostkust, met waarlijk verrassend-artistieke resultaten.

Hoe meer men in Indië de streken nadert, welke door volksstammen worden bewoond, die nog weinig of niet met Europeanen in aanraking geweest zijn, te meer vindt men paarlemoer, schelp en schildpad als materialen voor verschillende gebruiks- en sierartikelen. Stukjes schelp of paarlemoer, van ingegrifte motieven voorzien of niet, dienen als versierende schakels van snoeren en banden. Soms zijn de vervaardigers van deze voorwerpen niet in het bezit van

metalen werktuigen. In Halmaheira b.v. wordt uit een schelp een armband, heel dun en zuiver-rond, met geen andere gereedschappen vervaardigd, dan met een hakmes en een stuk *bamboe*; elders wordt de schelp geslepen op een harden steen; soms wordt het voorwerp met fijn zand gepolijst. En de Papoea bewerkt een schelp met.... een schelp.

Uit de Nautilus schelp worden op de Tenimber-eilanden lepels gesneden, die soms met zwartgemaakte figuurtjes van menschen, prauwen, enz. begrift zijn. Op de Kei-eilanden worden zelfs drinknappen van schelp gesneden; in Nieuw-Guinea maakt men er klokjes van en gebruikt men groote en kleine schelpen als blaasinstrumenten, waarmee signalen kunnen worden gefloten.

Ten slotte behandel ik nog even de beeldhouwkunst van eeuwen geleden, toen Indië

Poera menasa te Sinaboen, Boeleleng, Bali.

in het algemeen en Java in het bijzonder overheerscht werd door Hindoes. Al noem ik die beeldhouwkunst het laatst, zij is van alle oud-Indische kunsten het schoonst en het merkwaardigst. In menig opzicht heeft zij later den Inlandschen nijveren tot voorbeeld gestrekt en gelukkig is er zooveel van overgebleven, dat zij nog heden ten dage modellen zou kunnen leveren van een hoogst artistieke en logische opvatting. Men kan de Hindoesche beeldhouwkunst vertolkt vinden op drie wijzen: 1. den grootschen tempelbouw, getuigend van een bewonderenswaardigen opzet, een veelomvattenden durf en een machtig-architecturalen schoonheidszin; 2. de eigenlijke vervaardiging van beelden, waarbij de diepe ernst en de mooie symboliek van den beleden godsdienst in enkele figuren te voorschijn traden; 3. de versieringsplastiek, welke diende tot het aanbrengen van het ornament. Van het sub 1. bedoelde noem ik den nu pas gerestaureerden tempel Boroboedoer als voorbeeld, een monumentalen

bouw, ontzagwekkend in zijn grandioze samenstelling. Van het sub 2. omschrevene is het hooge Boeddhabeeld in den tjandi Mendoet een schitterend specimen. Wanneer we dat beeld zien, met zijn gelaatstrekken van zachte peinzing, zijn beteekenisvolle handenhouding en zijn pose van vreedzaamheid en rust, begrijpen we, hoe de schepper van dit steenen meesterstuk een kunstenaar bij de gratie Gods geweest is en met welk een liefde en toewijding hij zijn arbeid verricht moet hebben.

De tempel Panataran met zijn ornamenteering van reusachtig-groote, steenen wandvlakten leert ons de artistieke ontwikkeling van den toenmaligen, Hindoeschen sierkunstenaar. Met zijn beitel heeft hij de schitterendste ornamenten gewrocht, mooi- ontworpen en uitgevoerde figuren, rank en los van lijn en combinatie. Zij moeten den overheerschten kunstnijvere tot zoovele voorbeelden hebben gediend, want nog treft men in sommige, bij inboorlingen in gebruik zijnde of geweest zijnde vlakversieringsmotieven en de grootsche uitingen van Hindoesche beeldhouwkunst zekere overeenkomst aan.

In den Indischen archipel worden de monumentale tempelbouw, de beelden-vervaardiging en de decoratieve steenplastiek nergens anders meer zoo belangrijk teruggevonden, als op Bali, waarheen de overheerschers zijn uitgeweken, toen de strijd tegen den zich meer en meer uitbreidenden Islam hun te zwaar begon te worden.

Specimen van oud-Hindoesche beeldhouwkunst.
Dhyani Boeddha-figuur.

HOOFDSTUK VI

DE GODSDIENST.

I. HET ANIMISME

DOOR

Prof. Dr. A. W. NIEUWENHUIS.

BIJ het geven van een schets van het animisme in den Nederlandsch-Indischen Archipel, van de godsdienstvormen onder de Indonesiërs en de Papoea's op laag standpunt van beschaving, dient naast de bijzondere eigenaardigheden, welke deze door alle primitieve menschengroepen op aarde gehuldigde geloofsovertuiging hier aanneemt, op den voorgrond geplaatst te worden, dat de oeconomische en politieke verschijnselen, die daarvan uitgaan, zeker niet minder vermeldenswaardig zijn dan het wezen van dit philosophisch stelsel zelf. Wij hebben hier toch in geenen deele te doen met een nog alleen onder de heidensche stammen heerschenden godsdienst; integendeel, men zou zonder veel overdrijving kunnen beweren, dat de macht der animistische begrippen onder de volken van den Archipel zoo groot en zoo algemeen verbreid is, dat men daarmede bij de pogingen tot oeconomische verheffing van de inlandsche bevolking wel in de eerste plaats moet rekening houden. Als bewijs hiervoor moge eene aanhaling dienen uit het postuum verschenen werk „Landbouw" van den grondlegger der stelselmatige regeeringsbemoeiïngen in zake de verheffing van den landbouw der Inlanders, professor Dr. M. Treub. Als slotsom zijner bevindingen aan het einde der eerste vijf jaren van werkzaamheid van zijn Departement zegt hij op pag. 57: „Wanneer een bladvretende rups, die groote schade aanricht, *niet* mag worden weggezocht, omdat men dan geesten vertoornt en het niet-ontstemmen der geesten, in de oogen der bevolking, de eenige wijze is, om van de plaag bevrijd te worden of wanneer het voorschrift geldt, dat men, om meer of minder scherpe Spaansche peper te krijgen, niet verschillend zaad moet

Maskerdansers der Bahau Dajaks, als geesten verkleed.

Heilige boom te Palembang.

gebruiken, maar hetzij bij het planten, door de tanden sissende, met de eene hand aan het oor wrijven, hetzij tijdens het overplanten suiker in den mond nemen — dan wordt het weder recht duidelijk, *hoe* achterlijk de inlandsche landbouw toch in menig opzicht nog is en te gelijk hoe uiterst moeilijk en langzaam het gaat, verbeteringen ingang te doen vinden".

Beide voorbeelden uit de meest ontwikkelde, inlandsche samenleving, uit de Javaansche, zijn uitvloeisels der *animistische* begrippen, die den inlandschen landbouw in den Indischen Archipel nog beheerschen; wat de macht van het animistisch geloof onder de minder hoogstaande inlanders dan zal zijn, volgt daaruit van zelf.

Het wezen van het animistisch geloof en de macht, die het over den mensch uitoefent, kan men niet beter leeren kennen dan door er zich rekenschap van te geven, dat evenals wij ook de primitieve mensch het verlangen bezit, een verklaring van de verschijnselen om zich heen te vinden. Ook de Indonesiër en de Papoea tracht zich een voorstelling van zijn eigen persoon en van zijn milieu te maken; hij beschikt daarvoor echter niet over den sedert duizenden jaren voor en door den Europeaan verzamelden feitenschat en de daarop gegronde kennis. Wel zijn bij zulk eene bevolking de zicht-, voel- en hoorbare verschijnselen in haar bepaald milieu goed bekend, beter dan menig Europeaan zich daar in langen tijd kan eigen maken, maar de oorzaken en de samenhang dier feiten uit de levende en doode natuur blijven den laag ontwikkelden mensch een gesloten boek. Het gevolg daarvan is zijn groote machteloosheid tegenover den vooral in de tropen zeer schadelijken invloed van buiten, wat in het altijd zeer geringe aantal van onbeschaafde volken tot uitdrukking komt. Bij het zoeken van een verklaring van zichzelf en van zijn milieu, bezit hij eigenlijk slechts de kennis der uitingen van zijn eigen persoonlijkheid en evenals wij de onze, gebruikt hij die wetenschap om de verschijnselen in de natuur te verklaren. Bij hem ligt dus de opvatting van eigen organisatie daaraan ten grondslag en opmerkelijk genoeg ziet men hem daarbij zijn toevlucht nemen tot hetzelfde middel, als zoovele hoogstaande volken gebruiken, hij veronderstelt te bestaan uit een stoffelijk omhulsel, waaraan een ziel de levensverschijnselen, zoowel de geestelijke als de meer lichamelijke, mededeelt. Alle gevoelens van lust en onlust, al zijn denken, al zijn doen en laten zijn dus evenzoovele uitingen van het bezield zijn.

Zwaardamulet van Nias.

Dieren, in 't bijzonder de huisdieren of de als wild gewichtige, worden evenzoo bezield geacht; ook de planten ontleenen aan zulk een ziel menschelijke eigenschappen, evenzoo de levenlooze voorwerpen. Op dit philosophisch stelsel berust het geloof van den primitieven mensch, ook in den Indischen Archipel en daardoor laat hij zijne handelingen beheerschen. Men noemt het *animisme*, afgeleid van animus = ziel.

Algemeen kent men nu aan een ziel de gave toe, om het stoffelijk deel van een wezen te verlaten, hetzij tijdelijk, hetzij voor goed, en zich dan vrij door de ruimte te kunnen bewegen. De aanwezigheid van een ziel in alles en de vrije bewegelijkheid van zulk een ziel vormen de twee grondtrekken van het animistisch geloof. Een deel der uitingen van dit stelsel heeft alleen betrekking op geheel vrij rondwarende geesten, die hierin alleen van zielen verschillen; naar spiritus = geest vat men de hierop betrekkelijke verschijnselen onder den naam van *spiritisme* samen.

Als gevolg van de betrekkelijke hulpeloosheid, waarin de laag ontwikkelde tegenover de voor hem bezielde en door geesten bewoonde natuur staat, zijn zielen en geesten in zijn oog veel machtiger dan hij zelf, en al naarmate hij er goeds van meent te ondervinden of wel kwaads te duchten, vat hij ze op als *goede-* of als *booze geesten*. Een zeer opmerkelijke overtuiging is die, dat een goede geest aan een bepaald persoon bijzondere bekwaamheid verleent, zoodat de smid, snijkunstenaar, tatoeeerster, priester, priesteres en op Java ook de dalang, die de wajang opvoert, als door een bepaalden geest bezielde personen worden beschouwd en zulk een geest met offers hebben te bevredigen (zie plaat op pag. 157 en pag. 158).

Een bijzonder soort goede geesten zetelt in door hun afwijkend uiterlijk of andere eigenaardigheden opvallende voorwerpen als steenen met natuurlijke gaten, vergroeide plantendeelen, ook wel hertenhorens, tanden van evers enz. Zij kunnen, mits goed behandeld, aan den bezitter dier voorwerpen voorspoed en gezondheid van zichzelf en van zijne familie verschaffen; het spreekt dus van zelf, dat zulke voorwerpen grootelijks worden geëerd en er aan wordt geofferd. De hierop betrekking hebbende verschijnselen spelen in de inlandsche samenleving een gewichtige rol; zij behooren tot het gebied van het *feticisme*. Hoewel in afzonderlijke groepen vereenigd, komen toch de animistische, spiritistische en feticistische verschijnselen in den Indischen Archipel overal naast elkaar en met elkaar gemengd algemeen voor.

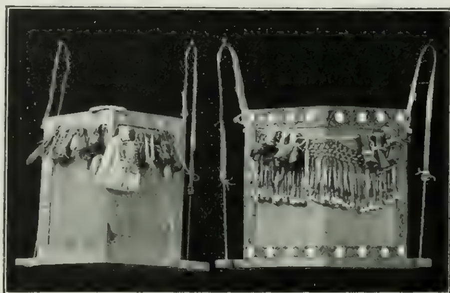

Zwaard met aanhangsels en versieringen tot afweer der booze geesten (Bahau-Dajaks).

Wanneer wij ons wat uitvoeriger met de animistische verschijnselen gaan bezighouden, dan levert ons hun prototype de *organisatie van den mensch* reeds heel wat opmerkenswaardigs op. De levenlooze stof wordt gedacht bij de schepping van den mensch ontleend te zijn aan de aarde op Nias en onder de Bataks, aan boomschors onder de Dajaks, aan steen in Midden-Celebes en bezield te worden door twee zielen onder de meeste volksstammen, door drie onder de Soendaneezen, Niassers en Bataks, terwijl bepaalde kringen onder de Bataks verkondigen, dat een mensch 7 zielen zou herbergen. In die gevallen, waarin men twee zielen aanneemt, is er één gedurende het leven vast aan het lichaam gebonden en veroorzaakt die levensuitingen, welke bij den slaap nog aanwezig zijn, want de tweede ziel wordt geacht in staat te zijn, dan het lichaam tijdelijk te verlaten (rondwarende ziet de ziel dan het gedroomde); trouwens ook onder abnormale omstandigheden bijv. door schrik, inwerking van booze geesten enz. is die ziel licht geneigd, aan het stoffelijk omhulsel te ontvlieden, wat tegenspoed, ziekte

en den dood zelfs ten gevolge hebben kan. Voor zoover in een primitieve opvatting van zulk een scheiding sprake kan zijn, zou men niet ver van de waarheid zijn door aan te nemen, dat de eerste ziel de materiëele functies, de tweede ziel de psychische functies van den mensch beheerscht. Na den dood verlaten beide zielen het lichaam; van de eene wordt aangenomen, dat zij in de nabijheid van het lijk op aarde blijft vertoeven, de geestelijke ziel daarentegen wordt een verblijf in den hemel toegedacht, waar zij een schoon menschelijk bestaan verder leeft en in staat blijft, tijdelijk met hare familie te verkeeren, om zoo zij door offers enz. goed verzorgd wordt, in moeilijkheden te helpen. De naam *sumangat* voor geestelijke ziel is het meest verbreid; *njawa* ook adem, voor de lichamelijke ziel evenzoo. Overigens treft men vele plaatselijke namen daarvoor onder de verschillende volken aan.

Evenals de ziel van een mensch als geest kan rondwaren en weer in den mensch (veelal door het hoofd) kan binnengaan, evenzoo is men tot de voorstelling gekomen, dat een ziel na den dood in sommige dieren haar intrek kan nemen (bijv. in tijgers en krokodillen bij Javanen en Maleiers); ook komen, met het geloof aan den weerwolf in onze omgeving te vergelijken, denkbeelden voor van menschen, die reeds bij hun leven tijdelijk in dieren kunnen overgaan en hunne medemenschen schade berokkenen (*lycantropie*), bijv. heerscht dit aan hekserij grenzend geloof onder de Javanen, Maleiers en Dajaks, wat soms den vorm aanneemt, dat zij met een deel van hun lichaam, als hoofd of als hoofd met de ingewanden, 's nachts kwaaddoende rondwaren. Uit de *zielsverhuizing* in dieren volgt, dat in vele streken de inlanders de betrokken dieren slechts ongaarne dooden en er slechts toe overgaan, wanneer bijv. tijgers of krokodillen door het verslinden van menschen hun vijandigheid getoond hebben (Javanen, Mĕnangkabauers, Borneo-Maleiers enz.).

Houten kinderdraagplankjes met aanhangsels, om de ziel van het kind te streelen en booze geesten af te weren (Bahau-Dajaks).

Om een goed inzicht in de animistische verschijnselen te krijgen, dient men te weten, dat de mensch, uitgaande van de zooeven geschetste gronddenkbeelden, ook verder de daaraan verwante gevolgtrekkingen maakt, dat evenals een persoon voor het goede uit zijne omgeving gevoelig is en door geweld, schrik, stank enz. wordt afgestooten, dit ook met de menschelijke ziel het geval moet wezen. Vandaar dat men met offergaven, met zangen, met aangename bezweringen van allerlei plaatselijken aard zijn eigen ziel tracht te streelen, haar weggaan zoekt tegen te gaan, of bij haar verblijven elders, tracht terug te lokken. Op deze wijze een ziekte te genezen, wordt daardoor een voor ons zeer vreemde, maar voor inlanders geheel logische wijze van behandeling.

Evengoed te verdedigen is het, dat men de met een gemengd gevoel van liefdevolle vereering en schrik beschouwde geesten der afgestorvenen, hetzij op aarde, hetzij in den hemel, zoo tracht te bevredigen. Dit leidt tot het houden van *offermalen* en *offerfeesten* (sĕdĕkah op Java, kandoeri op Atjeh), die plaats hebben, als de dikwijls kostbare voorbereidselen ten einde gevoerd zijn, of wel als op Java, op bepaalde dagen na het overlijden, den 3en, 7en, 10en, 40en, 100en en 1000en dag. Men neemt dan hierbij aan, dat de geest het vluchtige van de aangeboden offers geniet en de offeraars zich aan het stoffelijk deel daarvan te goed mogen doen. Zoo worden ook fraaie sieraden bij zulke gelegenheden voor het aanhalen der geesten gebruikt, zelfs wel aan hen opgedragen, maar na afloop weer opgeborgen.

Al mag deze uitleg slechts een schema genoemd worden van de vele onderling nogal verschillende voorstellingen omtrent den mensch, die onder de veelheid der volken in den Archipel worden aangetroffen, toch komen alle, zoo zij niet door vreemde invloeden (Hindoeïsme en Islam) veranderd zijn, daarop neer; hij stelt ons daarom in staat, den gedachtengang te volgen, waarin de bevolking in den Archipel hare geheele omgeving beoordeelt en waarnaar zij hare handelingen richt.

Boven zagen wij reeds, hoe men zich ook *dieren* als bezield voorstelt en hoe hierdoor de handelwijze der menschen te hunnen opzichte wordt bepaald. Het belangrijkste en te gelijkertijd nadeeligste in deze volksovertuiging bestaat in het toepassen van daarop gegronde gewoonten, offers en bezweringen zoowel bij de gewone verpleging als bij ziekten, terwijl de Europeaan daarentegen met door de natuur der dingen geëischte middelen tracht in te grijpen. Vandaar de voor een Europeaan ergerlijke verwaarloozing der huisdieren in Indië, die minder berust op gebrek aan liefde voor het dier, dan wel op gebrek aan vertrouwen in zulk een verzorging en aan kennis omtrent de eischen daarvan. Ook het beoordeelen van een paard of een rund naar toevallige uiterlijke kenteekenen (op Java bijv.), in plaats van naar werkelijke lichamelijke eigenschappen, is daarvan een uitvloeisel.

Begraafplaats der [illegible] Dajaks onder een overhangenden rotswand; [illegible] voorwerpen den dooden meegegeven.

Een sprekend voorbeeld van de opvattingen omtrent de bezieling der dieren, leveren de *dierenoffers* bij sterfgevallen. Zoo worden, al naar het betrokken volk, paarden (op de Kleine Soenda-eilanden), runderen (Bataklanden, Borneo), varkens (Nias), elders ook wel honden, op de lijkfeesten gedood, om voor de ziel van den overledene in het hiernamaals als huisdieren te dienen. Hunne lichamen worden op de offermalen gegeten.

Onder een bevolking als de Indische, die in haar geheel onder de landbouwende mag gerangschikt worden, moet de overtuiging van het bezield zijn der *planten* en dus ook der landbouwgewassen, van overwegenden invloed op dien landbouw zelf zijn. Sterk treedt dit bij den rijstbouw op den voorgrond. In overeenstemming met haar gewicht als hoofdvoedsel der bevolking van de Groote Soenda-eilanden, is de verbouw der rijst omgeven met een menigte bijgeloovige gebruiken, welke ten deele de oorzaak zijn van den zelfs op Java nog zoo achterlijken toestand daarvan. Uitzonderingen als Atjeh, dat als havencentrum aan den toegang tot den Archipel zijn ontwikkeling en bevolking van talooze handelsvolken verkregen heeft en waar die gebruiken weinig voorkomen,

doet de toestanden elders des te scherper uitkomen. De ceremoniën der Javanen bij den sawahbouw zijn reeds zoo dikwijls beschreven, dat een schets uit een andere omgeving hier geschikt haar plaats vinden kan. Ook andere soorten van landbouw, o.a. de rijstbouw op ladangs of droge velden, gaan met overeenkomstige plechtigheden gepaard, bijv. die onder de Bahau Dajaks op Borneo, onder wie ik zulk een bezweringstijdvak bij het zaaien der rijst kon medemaken.

Voor het aanleggen van een rijstveld wordt daar een stuk boschgrond uitgezocht en aan voorteekens, door vogels, reeën en andere dieren gegeven, nagegaan, of de geesten aan die keuze hun goedkeuring hechten. Behoeft men het op grond van deze niet te verlaten, dan slaat men al het geboomte neer en verbrandt het een maand later zooveel mogelijk, om in

Uitgeholde boomstammen met dooden der Pnihing-Dajaks, benevens den gestorvenen medegegeven voorwerpen. De met demonen versierde bak (rechts) dient tot berging van dergelijke voorwerpen.

den met de asch vermengden grond de rijst te zaaien. Dan begint het hoofd van den stam met een groot offer aan de geesten van het veld te brengen, waarbij zijn familieleden en de slaven, kinderen zoowel als volwassenen, het geofferde moeten aanvatten, opdat de geesten aan den reuk weten, wie allen aan het offer deelnamen. Deze offerande wordt met een maaltijd en een rusttijd van acht dagen besloten. Na een tweede offer van dien aard begint men dan eerst het veld van het hoofd gezamenlijk, vervolgens ook ieder vrij gezin van den stam, na een eigen offer, zijn bijzonderen akker te bezaaien, waarbij evenwel verscheidene ongeluksdagen vermeden moeten worden. Eerst nadat ten derde male zulk een zaaiplechtigheid verricht is, kunnen de slaven hun rijst in den grond brengen. Mocht zich in dezen tijd een ree op het veld vertoonen, zoo verlaat men het voor goed en verbouwt dat jaar wat anders elders.

Een goed inzicht omtrent de beteekenis, aan de bezieling der rijst hier gehecht, geven de maskerspelen, die op de eerste offerdagen dezer drie perioden plaats hebben. Bij deze tracht men de zielen van de vroeger verloren gegane rijst, die òf bij het oogsten op den weg gestort werd, òf verkocht werd, òf door de dieren des velds werd gegeten, weer bij den stam terug te brengen, wat voor den nieuwen rijstgroei zeer noodig is. Een voornaam Pnihinghoofd vertelde mij, dat sedert zijn huis verwoest en de rijst van den stam verbrand was, de zielen der rijst gevlucht waren en nu de rijstbouw niet meer wilde gelukken. Overeenkomstig de overtuiging, dat alle geesten machtiger dan de menschen zijn, verkleeden zich de jonge mannen, in ernstige tijden ook wel de priesters, naar hun voorstelling van geesten. Groote houten, beschilderde maskers, omwoeling van het lichaam met gekorven bananenbladen als beharing, doen daarbij dienst; de rol wordt verder zwijgend vervuld, omdat geesten ook niet spreken kunnen. Als zij daarbij spraken, zouden de mannen, naar de volksovertuiging, dood neervallen (zie plaat op pag. 202).

Vorstengraf te Saloebalombo (Midden-Celebes); de beelden ervoor dienen tot afweer van booze geesten.

Met den houten haak der middenfiguur worden nu onder velerlei plechtigheden en dansen de rijstgeesten uit de lucht naar den stam getrokken, bij welke handeling alle verkleede mannen, in een rij staande, den voorman met den haak ondersteunen. Onder den groei wordt op het veld ook aan de rijst geofferd, waarvoor men een afzonderlijk veldje bezaait.

Als voorbeelden uit andere streken moge dienen het over den geheelen westelijken Archipel verbreide gebruik, een paar rijstplanten, vooral bijzonder welige, tot voorwerpen der verschillende ceremoniën te maken, op Java als padi pĕngantèn (rijst als bruidspaar), elders onder vele namen als rijstmoeder bekend.

Het exploiteeren van onderscheidene boomen in het oerwoud heeft evenzoo plaats onder offers en bezweringen, bijv. kamferboomen op Sumatra en op Borneo, ijzerhoutsoorten voor huizenbouw enz. Verder treedt op den voorgrond het groote ontzag, dat de grillig gevormde en dikwijls reusachtige vijgeboomen de bevolking van den Archipel inboezemen. De heilige waringins op de aloen-aloen's van Java (zie plaat pag. 1), evenzoo de heilige boomen van elders hooren hier thuis (zie plaat op pag. 204).

Hoe ver ook de opvatting van een bezield zijn van *levenlooze voorwerpen* buiten onze eigen wereldbeschouwing liggen moge, toch beheerscht zij in de inlandsche maatschappij vele gebeurtenissen, die in belangrijkheid voor de tot dusver behandelde niet onderdoen. In 't algemeen krijgt dit geloof een feticistische tint. Het bleek reeds, dat dieren en planten met opvallende eigenschappen als door bijzondere geesten bezield worden aangezien, evenzoo werken juist dergelijke voorwerpen op de verbeelding der inboorlingen.

Om de meer spiritistische verschijnselen tot straks te bewaren, zal hier de bezieling van voorwerpen in engeren zin besproken worden. Van de meeste beteekenis voor het dagelijksch leven is wel de bezieling der voorwerpen van dagelijksch gebruik, wat zich uit

bijv. in den weerzin om kleeren bij besmettelijke ziekten te verbranden, terwijl men ze gaarne in de rivier wil werpen (Borneo). In eigenaardigen vorm afgeslepen rolsteenen behooren tot de meest vereerde, bijv. een steen in den vorm van een maansikkel of wel met een langs natuurlijken weg ontstaan gat erin. Half hiertoe en half tot de volgende soort moet men de vereering brengen, die wapens en sieraden en verder de zoo dikwijls hieruit bestaande rijkssieraden genieten. Onder Makassaren en Boegineezen, vroeger onder de Bandjareezen, is de vorstenmacht aan het bezit dezer laatste gebonden. Dit geloof vloeit overigens samen met het gevoel van eerbied, waarmede menschen zoowel ginds als hier zaken beschouwen, die uit vroegere tijden stammen, vooral wanneer deze eenige generaties van een beschaafd geslacht hebben zien komen en heengaan. Hierop berusten het in Indië zoo sterk uitgedrukte vereeren der „*poesaka*" of erfstukgoederen en de daarmede verbonden *feticistische opvattingen*.

Voor een juist oordeel over deze laatste dient men wel in het oog te houden, welk eene stelling van onmacht de laag beschaafde mensch tegenover de geweldige krachten zijner omgeving inneemt, zoodat hij in zich allerminst het gevoel van den hooger staande voelt opkomen, heer der schepping te zijn. Integendeel, de geestenwereld, die zijn lot bestiert, acht hij veel machtiger dan zichzelf: vandaar de ijver, waarmede men de geesten gunstig tracht te stemmen, de vele middelen, om ze te verschrikken of om den tuin te leiden, maar ook vandaar de hoop van hen hulp te verkrijgen. Hieruit volgt echter niet, dat de Indonesiër hierdoor terneergeslagen zou zijn. Hij weet niet beter, of 't behoort zoo en mist de vergelijking met betere toestanden.

Het vertrouwen in de beschermende macht van geesten in bezielde voorwerpen van eenigerlei bijzonderen vorm is echter hiervan een uitvloeisel: zulk een steen of stuk rots of hout wordt dan als een beschermer (fetisch) voor zijn bezitter beschouwd. In verschillende streken wisselt ook de aard der als zoodanig beschouwde natuurlijke vormingen: meer algemeen hebben de goeliga 1) of bezoarsteenen uit het darmkanaal en zijn bijorganen van apen, stekelvarkens, herten enz., ook wel ziekelijk vergroeide deelen dezer dieren als vergroeide tanden van evers, gebroken en weer scheef geheelde beenderen van apen, slecht ontwikkelde horens als zoodanig beteekenis gekregen. Men vindt ze naast tanden, gesneden beeldjes enz. o.a. veel als aanhangsels van zwaarden op Nias bijv. of op Borneo (zie platen op pag. 205 en 206). Onder den invloed van Hindoeïsme en Islam is hieruit het geloof in door geestelijken gewijde *amuletten* van den meest verschillenden aard ontstaan.

De ceremoniën, waartoe de vereering der bezielde voorwerpen o.a. poesaka en rijkssieraden leidt, berusten op dezelfde gronddenkbeelden als die tegenover andere geesten of zielen en bestaan dus in het brengen van offers, het doen van bezweringen; hier ook in het dikwijls op gezette tijden reinigen, als van de rijkssieraden in de Vorstenlanden op Java. Voor profane oogen worden zij dikwijls verborgen gehouden.

Bij dit alles was het voor het zoekende, menschelijk verstand slechts een kleine overgang, om voor het verklaren van natuurverschijnselen bijv. ook machtige, geheel *vrij rondwarende geesten* (spiritus) aan te nemen, welke overigens geheel beantwoorden aan de voorstelling van meer gebonden

1) Javaansch: moestika

Houten korwar der Papoea's aan de Geelvinckbaai; Nieuw-Guinea.

geesten, zoodat een scheiding noch voor den inlander noch voor ons is door te voeren. Daar in iedere streek een waar heirleger van zulke geesten wordt aangenomen en zij als machtige belagers of beschermers gevreesd en geëerd zijn, geven zij aanleiding tot een menigte maatschappelijke verschijnselen, die als *spiritisme* worden onderscheiden. Het zijn weer de schrikverwekkende eigenschappen: woest uiterlijk met sterke beharing van het groote zwaarlijvige lichaam, die vooral de booze onder deze geesten kenmerken en op even onheilspellend op het gemoed van den inlander werkende plekken geeft hij hun een woonplaats. Bijna elk voorval uit het dagelijksch leven, elke ziekte, elke ramp, maar ook bijzondere voorspoed of hulp heeft een bijzonderen geest tot bewerker. Elke plaats heeft verder haar bepaalden geest. Zeeën, meren en andere wateren, bergen, holen, boomen en bosschen, dorpen, steden, straten, huizen, de lucht, de hemel, de onderwereld, kortom de geheele natuur is op die wijze volgens de voorstelling van den inlander met bovennatuurlijke wezens vervuld. De geesten, van wien men het meest te duchten heeft, worden het ijverigst aangeroepen, de booze derhalve meer dan de goede, de lagere meer dan de hoogere, de plaatselijke meer dan de verder verwijderde, de bijzondere meer dan de gemeenschappelijke. Men duidt deze geesten veel aan met het woord hjang (op Java) of met afleidingen daarvan elders, bijv. sangiang op Borneo of wel met geheel plaatselijke namen.

Nitoe van het eiland Damar (benedendeel) Zuidwester eilanden.

Welke verhouding bestaat er nu tusschen de geesten onderling?

In 't algemeen wijzen de spiritistische verschijnselen op een bonte, verwarde, onvaste leer. Bij de meeste volken vinden wij echter reeds het begrip van een hoogsten geest, die, boven de andere geesten staande, dezen onder zijn gezag heeft. Hij wordt veelal geacht in den hemel, boven de wolken, zijn verblijf te hebben. Men stelt zich hem verder voor als de schepper van het heelal, doch die zich niet rechtstreeks meer met het bestaande inlaat, zich weinig meer om de lotgevallen der menschen bekommert. In verband daarmede wordt hij alleen in bijzondere gevallen, bijv. bij de groote nieuwjaarsfeesten vereerd. In de gunstigste gevallen roept men hem overigens aan, wanneer men zich te vergeefs tot de zielen der afgestorvenen of andere geesten om hulp gewend heeft.

Zoowel dit opperwezen als lagere goden en geesten leiden een leven, volkomen gelijk aan dat der menschen. In den hemel der Bataks bijv. worden geregeld onan's of markten gehouden, evenals bij hen op aarde. Batara-goeroe, een der daar verblijfhoudende geesten, werkt in een smidse en danst bij gelegenheid om een offerande. De geesten vermaken zich met dobbelspel, zij jagen en verbouwen hun velden en men kent hun echt menschelijke karakters toe. Zij kennen bijv. minnenijd, zooals blijkt uit den geweldigen oorlog, dien de gebroeders, de empungs of geesten Rumengan en Pinontoan elkaar aandeden om het bezit van Ambilingan, de dochter van den geest Sopoetan (Minahasa). Zij voeden ook wangunst en bestelen elkaar, zij worden vaak afgeschilderd als zeer grillig, licht geraakt en wraakzuchtig, ook jegens de menschen en toonen hun gramschap door het zenden van ongelukken, ziekten, misgewas, enz.

Bij de vereering van deze geesten wordt van mediums, voorwerpen of personen, waarin zij afdalen, gebruik gemaakt, in het bijzonder in het Oosten van den Archipel. Zoo wordt voor den hoofdgod Uplero der Zuid-Westereilanden in het midden van elk dorp een beeld gevonden, waarin de god geacht wordt neer te dalen, wanneer hij van de aangeboden offers gebruik maakt. Veel algemeener is dit gebruik van mediums bij de vereering der voorouders, waarover straks. Waar niet van mediums gebruik gemaakt wordt, vervaardigt men tijdelijke of vaste geestenhuizen, bijv. bij de Minahasers, Makassaren, Boegineezen en Papoea's. Geesten worden soms zichtbaar in den vorm van wolken of geraamten (Bataks), ook wel als bepaalde dieren, vooral slangen (Dajaks), krokodillen, of wel deze en andere dieren worden als dienaren der geesten en verkondigers van hun wil aangezien.

Onder de spiritistische verschijnselen in den Archipel is de *voorouderendienst* zeker een der meest verbreide en der invloedrijkste. Zoowel in het Westen als in het Oosten worden de volken beheerscht door de overtuiging, dat de band tusschen den overledene en de nabestaanden niet verbroken is en een of meer zijner zielen (hjang, nitoe) gedurende haar geestenbestaan na den dood zich de belangen der familie of van het dorp nog blijven aantrekken en zoo noodig hulp willen verleenen, maar dan ook eischen, dat zij door offers goed verzorgd worden. Anders heeft men de slechte stemming dezer overigens goede geesten te duchten; vandaar het veelvuldig medegeven van een uitrusting voor het leven hiernamaals aan de dooden.

Men stelt zich voor, òf dat de op aarde vertoevende ziel van den overledene over de achtergeblevenen waakt, òf wel dat de in den hemel vertoevende ziel tijdelijk in de nabijheid komt. Om deze eene tijdelijke woning te verschaffen, wordt veel van voor den doode na zijn overlijden vervaardigde beelden gebruik gemaakt, zooals de houten, soms steenen korwars van de Papoea's aan de Geelvinckbaai (zie plaat op pag. 211); vroeger beelden van metaal, steen of hout op Ambon en de Oeliassers, nu nog de nitoe's op Ceram, Aroe-, Kei- en Zuid-Westereilanden (zie plaat op pag. 212) evenzoo op Nias, waar men de ziel in den vorm van een spin (mokomoko) op het graf meent te vinden en in het beeld doet overgaan, verder bij Bataks en de Tenggereezen op Java.

Vrouwelijk voorouderbeeld van Nias.

Aan deze beelden en de daarin verblijvende zielen worden de offers gebracht, de vragen om hulp gesteld en na ondervonden steun nogmaals geofferd; in het tegenovergestelde geval wordt het beeld ook wel mishandeld of verkocht (Papoea's). Elders denkt men, dat potten (Borneo) en schotels (Sumatra) als tijdelijk verblijf dienen. Nauw verwant met deze begrippen is de vereering, die de gedroogde lijken of wel de bewaarde schedels der afgestorvenen genieten (Papoea's) (zie plaat op pag. 214). Overledenen van hoogen rang worden later het sterkst vereerd, hetzij evenals de lagere zielen binnenshuis (Minahasa), hetzij in kleine (Boeroe) of wel in grootere gebouwen (Nieuw-Guinea), welke dan tegelijkertijd wel als verblijven voor de jonge, ongehuwde mannen dienst doen (zie platen op

op pag. 216 en 217). In 't bijzonder aan den wensch de dooden te bevredigen is het ontstaan van *menschenoffers* en van het *koppensnellen* in den Indischen Archipel toe te schrijven.

Op Java is een belangrijke uiting van voorouderendienst te vinden in de vereering van den stichter der desa, den tjakalbakal desa, wien bij huwelijken geofferd wordt, terwijl na afloop van den oogst door alle desabewoners een feest met offers aan hem gevierd wordt. De groote waringin op den aloen-aloen van het dorp wordt voor zijn verblijfplaats aangezien.

Wel overheerscht het vertrouwen in de zielen der overledenen meestal, maar dit verandert in vrees, als het een plotselingen, schrikwekkenden dood geldt, die als een uiting van den toorn der geesten wordt opgevat. Gesneuvelden, verdronkenen, overleden kraamvrouwen beschouwt men zoo; hun zielen, die in het hiernamaals niet in den eigenlijken hemel worden opgenomen en daarom geen rust vinden, worden als rondwarende geesten gevreesd. Door sollen met hun lijken en andere voorzorgsmaatregelen tracht men zich tegen hun aanvallen te verzekeren; het algemeen verbreide geloof aan den pontianak of koentianak (Preanger), een vrouwelijken geest, is daarvan een voorbeeld. Zij is vooral gevaarlijk voor zwangeren en kraamvrouwen, elders (Philippijnen) ook wel voor mannen.

Schedelkorwar van Noord-Nieuw-Guinea.

Bijna iedere onderzoeker, die zich ernstig met het naspeuren van het geloof der inlanders heeft bezig-gehouden, is daarbij, na met groote moeite bij de op dit gebied thuis zijnde personen vertrouwen genoeg gewonnen te hebben, om dezen tot mededeelingen over te halen, zeker tot de overtuiging gekomen, dat een inlander slechts hoogst zelden in staat is, duidelijke inlichtingen omtrent zijn geloof te verstrekken, omdat hij de philosofie daarvan zoo zelden voor zichzelf onder woorden brengt. Vandaar de groote waarde, die aan de in den Archipel verbreide *mythologieën* naast de zichtbare ceremoniën toekomt. Deze verhalen omtrent goden en geesten bevatten vele gegevens betreffende de volksovertuiging en omtrent de verhouding dier bovennatuurlijke wezens onderling, verder over de wording van den mensch, van de aarde en van alles, wat er zich op bevindt.

In het Westen en in het Oosten van den Archipel blijken hierbij nu eenige kenmerkende onderlinge verschillen te bestaan, die hun oorsprong kunnen vinden ten deele in de eigenaardigheden van het Maleische ras in het Westen en het Papoea-ras in het Oosten; ten deele zullen zij wel samenhangen met den indruk, dien het meer gelijkmatig klimaat in het Westen maakt tegenover het sterke moessonklimaat in het Oosten. De inwerking der Aziatische godsdiensten in het Westen mag daarbij ook niet uit het oog verloren worden.

Onder volken als de Bataks, Niassers en Dajaks (op Java is de animistische godenleer grootendeels verdwenen) verhaalt de overlevering van opperste goden, die door schepping, ook wel uit een koperen levensboom, ontstaan zijn (Dajaks) en als bloedverwanten worden opgevat; daarbij is van geslachtelijke voortbrenging dus weinig sprake. Onder de Papoea's en de nabijwonende bastaardvolken is het de geslachtelijke gemeenschap der hoofdgoden, die het aanzijn geeft aan alles, wat beneden hen bestaat. Die goden zijn hier de hemellichamen,

de zon of de hemel en de maan met de aarde, welke laatste twee het vrouwelijke deel vertegenwoordigen en op de verschillende eilanden alle of ten deele als hoofdgoden voorkomen. In het Westen zijn het vrij levende. hemelsche wezens, die het heelal beheerschen. Op de groote Soendaeilanden is het een wereldslang, een stier, ook wel een geit, die de aarde draagt en door bewegingen de aardbevingen veroorzaakt; in het Oosten kondigen de aardbevingen de komst van goden en godinnen aan.

Hoewel hier slechts geschetst, kan deze animistische, godsdienstige leer ons toch een denkbeeld van den sterken invloed geven, dien de inlanders daarvan in hun samenlevingen ondervinden. Overzien wij dien geheel, dan blijkt het, dat het belang van het animisme hiermede voor ons, Europeanen, treedt buiten de sfeer van wetenschappelijk verschijnsel en wordt het, waarop reeds de aanhef wees, een der hoofdbestanddeelen der inlandsche samenleving, waarmede de koloniale vraagstukken hebben rekening te houden. Dat zonder ingrijpende veranderingen op dit gebied van eene economische verheffing der inlanders weinig sprake kan zijn, springt in het bijzonder bij twee nog niet behandelde groepen van animistische verschijnselen in het oog: bij het *pĕmali* of *verbodstelsel* en het geloof in *voorteekens*.

Graven op palen der Kenja-Dajaks, op den voorgrond dat van een dochter, daarachter een van een zoon van een hoofd. Deze stam geeft zijn dooden voornamelijk hoeden en kleedingstukken mee.

Onder het eerste vallen die, waarbij handelingen, landstreken, rivieren, ook wel voorwerpen naar aanleiding van de een of andere, veelal godsdienstige gebeurtenis, gedurende maanden soms verboden, *pĕmali*, *pantang*, *sasi* of *taboe* enz., verklaard worden. Dat alles wordt dan onder de bescherming der geesten geplaatst en overtreding van het verbod door dezen met tegenspoed, ziekte of met den dood gestraft. Op de Oostelijke eilanden, bijv. op Ambon, is het nog meer een maatschappelijke instelling geworden, doordat men daar met behulp van een sasiverklaring een veld, ook wel vruchtboomen, buiten het bereik der menschen stelt en overtreding naast de straf der geesten ook die van den wereldlijken rechter ten gevolge heeft. Daar het geloof in de geestenwereld onder de Indische bevolking nog zoo sterk is, wordt dit verbodstelsel streng gehoorzaamd en hebben zich zelfs bij het streven, om met de bovennatuurlijke machten in overeenstemming te blijven, in den loop der tijden voor verreweg de meeste handelingen van eenig gewicht vaststaande regels gevormd, wat te doen toegestaan en wat verboden is. Volgens dezen door den godsdienst geheiligden adat is het eten van bepaalde voedingsmiddelen, bijv. visschen, herten of andere dieren, zekere groenten enz. pantang, voor zwangere vrouwen in nog veel uitgebreideren zin en haar man deelt daar veelal in; verder is het bijv. pantang in zekere gedeelten van het jaar te weven, snijwerk te maken, te smeden, dieren te dooden; alleen enkele personen

mogen fraaie voorwerpen vervaardigen, pantang is het wijzigen van vastgestelde, godsdienstige ceremoniën en offers; bij den landbouw in 't bijzonder heeft men zich aan een legio gebruiken te houden, evenzoo bij den huizenbouw, bij huwelijk, geboorte en sterven. Zoo is door zulke, niet met de natuurlijke eischen van het oogenblik verband houdende levensregelen het handelen in een inlandsche samenleving door enge voorschriften geregeld. Vrijheid van beweging naar persoonlijk inzicht, de onvermijdelijke voorwaarde voor een zelfstandige toeneming in ontwikkeling, is daardoor ongeveer geheel opgeheven. De angstvalligheid, waarmede men zich aan deze instelling houdt, is evenredig aan den overmachtigen indruk, dien het geestengeloof nog op de bevolking maakt.

Geestentempel en jongelingenverblijf (met versierselen op het dak) te Tobadi Noord-Nieuw-Guinea.

Even belangrijk en in dezelfde richting werkende is het geloof in *voorteekens*. Gunstige en ongunstige voorteekens, als waarschuwingen van goedgezinde geesten opgevat en als zoodanig geëerbiedigd, worden gegeven door vogelsoorten, verschillende viervoetige dieren, slangen, lagere dieren, ook wel door gebeurtenissen, bijv. door een sterfgeval, het omvallen van een boom enz. Ook zijn de priesters of priesteressen in staat, om ze uit den toestand der ingewanden van geofferde dieren op te maken, of uit hun stuiptrekkingen en de ligging dier gedoode dieren. Hiermede in nauwen samenhang staat hun voorspellen van toekomstige gebeurtenissen, het aangeven van gunstige dagen enz.

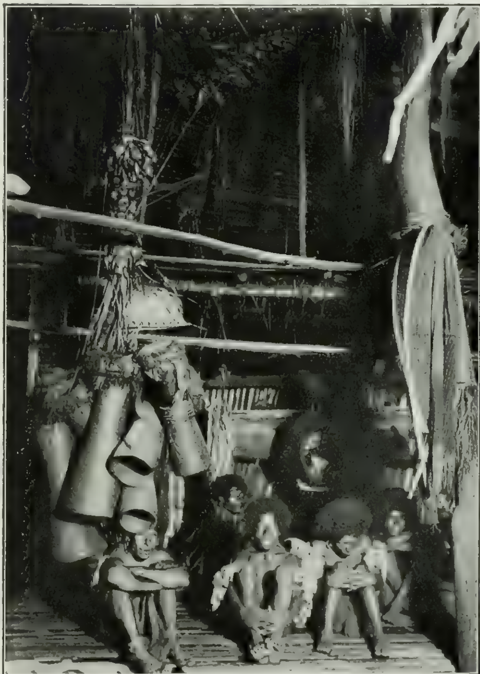
Veelal wordt uit de richting, waaruit het geroep van het dier weerklinkt of waarin dit gezien wordt, het gunstig of ongunstig voorteeken opgemaakt, bijv. van de boeroeng lang, een bruinen, witkoppigen valk, ook van de ree en het spookdiertje. Ongunstige voorteekens hebben ten gevolge, dat men òf de geheele onderneming, waarop men uit is, laat varen, al zijn het groote handelstochten, krijgstochten enz., òf wel die tijdelijk onder het brengen van een klein offer aan den bode onderbreekt. Wanneer de kleinste en de grootste ondernemingen zoozeer van het toeval afhankelijk gemaakt worden, kan er van een gedijen eener samenleving moeilijk sprake zijn. Toch is een vast geloof aan deze en overeenkomstige voorteekens door den geheelen Indischen Archipel verbreid en alleen zeer noode en slechts met verlies van vertrouwen in den uitslag eener onderneming en in zijn eigen streven daarvoor zal de inlander tegen een ongunstig voorteeken in voortgaan; aan een gunstig voorteeken ontleent hij echter een grooten steun bij het overwinnen van moeilijkheden.

Een enkele maal bestond er reeds aanleiding de *priesters* en *priesteressen* te ver-

melden, die in meer gewichtige gevallen de rol van bemiddelaars tusschen de geestenwereld en de menschen op zich nemen. Na een kortere of langere voorbereiding en bepaalde plechtigheden, daalt een geest tijdelijk in een daarvoor geschikt geacht persoon neer en verleent haar verder zijn hulp, waarbij dan òf als uiting dier bezieling somnambulistische of extatische toestanden optreden (Bataks, Toradja's, Baliërs), òf wel niet of slechts sporadisch voorkomen (Javanen, Bahau-Dajaks, Boegineezen).

De op grond hiervan buiten den Archipel aan krankzinnigen betuigde eerbied komt op onze eilandenwereld zelden voor. Wel worden dikwijls prikkelbare personen als het meest geschikt voor het priesterambt uitgekozen.

De priesters zijn het, die de offers onder de voorgeschreven plechtigheden aan de geesten en goden brengen, hen door bezweringen trachten te vermurwen, bij de doodenfeesten de zielen der overledenen weten te bevredigen en naar het zielenland begeleiden; zij zijn door hun kennis der gebruiken in staat, bij gewichtige ondernemingen de voorteekens na te gaan en bij ziekten niet alleen de ziel te doen terugkeeren, of een booze ziel uit te drijven, maar ook geneeswijzen en geneesmiddelen in toepassing te brengen.

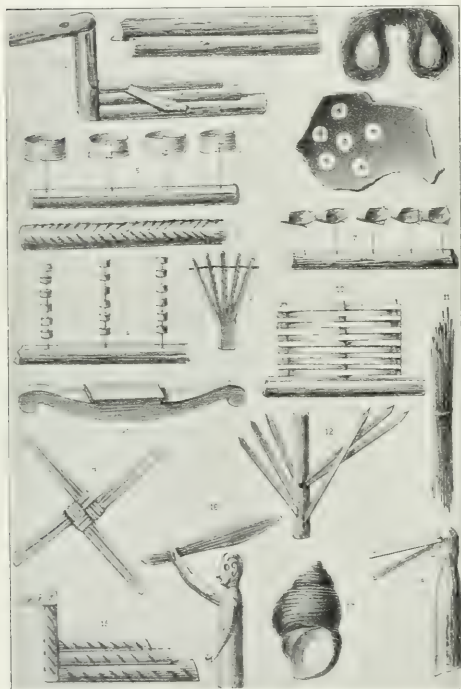
Het inwendige van den geestentempel te Tobadi, met heilige trommen en fluiten.

De eeredienst, waaronder zij dit alles verrichten, is in den Archipel uiterst verscheiden; soms draagt hij door de eigenaardige priesterkleeding, de begeleiding van muziek, het opvoeren van dansen, het opzeggen van bezweringsformules, het zingen van overleveringen, een tooneelmatig karakter, hetgeen op Java waarschijnlijk tot de ontwikkeling van den wajang heeft geleid. Als voormalige, priesterlijke danseressen genieten o.a. de ronggèngs op Java (zie platen op pag. 159 en 160) en de padjogé's van Zuid-Celebes nog tegenwoordig de volksachting, die anders onverklaarbaar zou zijn. De taal, door de priesters gebruikt, wijkt meestal van de spreektaal af en bevat dan een groot aantal oudere vormen van deze.

Onder de Olo-Ngadju-Dajaks, de Makassaren, Boegineezen en Minahasers op Celebes bestaan vereenigingen van priesters en priesteressen onder hoofden; behalve onder de laatsten dragen zij bij voorkeur vrouwelijke kleedij, wat evenals het zeer veelvuldig optreden van vrouwen als zoodanig er op schijnt te wijzen, dat in het bijzonder dezen voor dat ambt geschikt geacht worden.

Sedert het begin onzer jaartelling ongeveer moet de Indische Archipel meer en meer met de toenmaals reeds hoogstaande Zuid-Aziatische volken in aanraking gekomen

zijn, die vooral naar Java en van hieruit als centrum naar de overige Soenda-eilanden, een grooten vooruitgang in beschaving en in politieke en maatschappelijke organisatie brachten. Hoewel wij hierdoor de oorspronkelijke, Indonesische samenlevingen nog slechts in het centrum der Groote Soenda-eilanden, behalve op Java, en verder nog in het Oosten, terugvinden, is toch overal de animistische volksovertuiging de grondslag van het denken en doen der bevolking, in 't bijzonder op economisch gebied gebleven. Wel kan men onder de nu Mohammedaansche bevolking in het Westen en onder de Hindoesche Baliërs nagaan, hoezeer de namen van goden en geesten Hindoesch geworden zijn en verder, dat bijv. op Java zoowel daarin als in den vorm der oogstfeesten, doodenmalen enz., een Mohammedaansch element is opgenomen. Evenwel voor de massa der bevolking werd haar animisme daardoor tot een bestanddeel eerst van het Hindoeïsme, zooals nu nog op Bali blijkt, later van den Mohammedaanschen godsdienst, welks eischen een gewone inlander allerminst overziet. Deze gevoelt zich daarom evengoed een echte aanhanger van den Islam als de bewoner van zoo menig Mohammedaansch land elders. In hoofdzaak is dat wel hieraan toe te schrijven, dat wat ook de Zuid-Aziatische volken aan hooge beschaving bezaten, hun toch een op degelijk onderzoek berustend inzicht in het wezen der natuur en harer schepselen ontbrak. En de verbreiding hiervan is stellig een krachtig middel om aan de animistische volksovertuiging haar grondslag te ontnemen en den weg tot vooruitgang te banen. In tegenstelling met die Zuid-Aziatische volken bezitten de sedert vier eeuwen in den Archipel verkeerende en nu heerschende Europeesche volken die kennis inzicht wèl en daarom opent hun arbeid uitzicht op de verbreking van den animistischen ban, die tot nu toe de volksmassa gekluisterd houdt. Tegenover de weldra 40 millioen inwoners van den Archipel is een bewust optreden tot het verheffen der algemeene ontwikkeling met de machtige middelen, die de Europeesche beschaving daartoe aan de hand doet, echter beslist noodig. Zoowel het verbreiden van schoolkennis als van landbouw-onderwijs, medische hulp naar westersche begrippen, de sterke invloed van de zich krachtig ontwikkelende Europeesche landbouw en industrie, in 't bijzonder de geestelijke opvoeding van de zijde der Christelijke zending, zullen evenzoovele hulpmiddelen daarvoor kunnen zijn.

Voorwerpen (pĕmali) om iemand ongeluk te veroorzaken; bijv. 4 om booze zweren te krijgen, 15 om door den casuarisvogel doodgetrapt te worden, 16 om spoedig vijanden te krijgen en 18 om blind te worden.

II. HET HINDOEÏSME

DOOR

Prof. Dr. H. KERN.

HET is een algemeen bekend feit, dat de volken van den Indischen Archipel, al zijn zij onderling stamverwant, aanmerkelijk verschillen ten opzichte van den trap hunner ontwikkeling, en ook is men het er over eens, dat het onloochenbare verschil, zoo niet uitsluitend dan toch grootendeels, het gevolg is van den invloed uitgeoefend door andere volken, meer bepaaldelijk de Indiërs. Onder Indiërs verstaan wij de bevolking van Voor-Indië in 't algemeen, want al wonen daar volken van verschillende rassen, waaronder de Ariërs en Drawida's de voornaamsten zijn, de Indische beschaving is van de Ariërs uitgegaan. Het krachtigst heeft zich de Indische invloed doen gelden in Achter-Indië en op Java, met inbegrip van Bali; iets minder sterk op Sumatra en nog minder op de overige eilanden van Nederlandsch-Indië en een gedeelte der Filippijnen.

De tijd der eerste aanrakingen tusschen de Indiërs en volken van den Archipel is niet nauwkeurig te bepalen, maar gelet op hetgeen wij van Indische toestanden weten, zullen wij wel niet ver mistasten, wanneer wij het tijdstip van eerste aanraking stellen in 't begin onzer jaartelling. Wat wij met zekerheid weten, is dat de Alexandrijnsche aardrijks- en sterrenkundige Ptolemaeus, ± 150 j. na Chr. van Java kennis droeg. Hij noemt het eiland — denkelijk met inbegrip van Sumatra — Iabadioe, een naam, die in een der toen gesproken volkstalen niet anders geluid kan hebben dan Jawadiwoe. De zuivere Sanskritvorm Jawadwipa komt voor in 't beroemde heldendicht Râmâyaṇa. Van wanneer dagteekent nu dit gedicht? Dat is niet met zekerheid uit te maken, maar het kan kwalijk later gesteld worden dan de tijd van Ptolemaeus, en bestond mogelijk reeds vroeger. Ptolemaeus weet te vertellen dat Iabadioe beteekent „Gersteiland", gezegd wordt zeer vruchtbaar te wezen en veel goud voort te brengen. Het is duidelijk dat de verklaring, die Ptolemaeus van den naam geeft steunt, rechtstreeks of middellijk, op een Indisch getuigenis, want „dwîpa" beteekent „eiland", en de gewone beteekenis van „jawa", is „gerst". Toch komt op Java en Sumatra geen gerst voor, wel gierst, en aangezien „jawa" inderdaad in sommige streken van Indië op gierst wordt toegepast, moet met Jawadwîpa bedoeld zijn „Giersteiland".

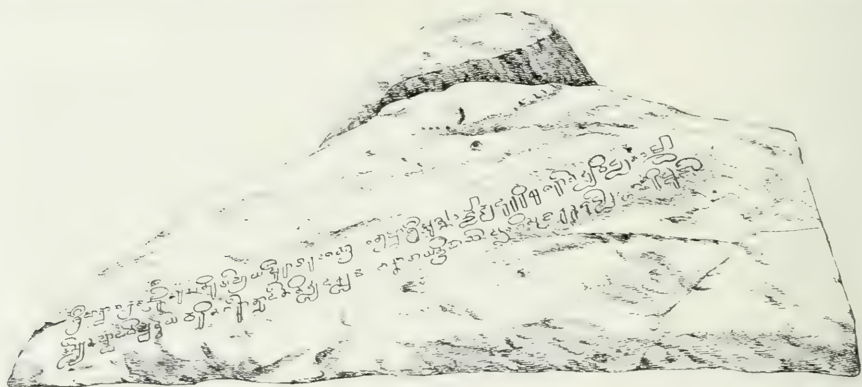
Steen in de rivier Tjaroenten (Buitenzorg); naar een ouden steendruk.

Wat den rijkdom aan goud betreft, hebben wij het getuigenis van een Sanskritinscriptie van Çaka 654 (762 na Chr.), dat Java rijk is aan granen en wel voorzien van goud-

mijnen. Het is dan ook uitgemaakt, dat Java goud had; niettemin is het de vraag, of Ptolemaeus niet Java en Sumatra als één geheel beschouwde, zoodat de door hem vermelde rijkdom aan goud op Sumatra doelt.

In 't Râmâyaṇa heet het van Jawadwipa dat het prijkt met zeven koninkrijken, het Goud- en Zilvereiland, rijk in goudmijnen is. Ook uit dit bericht van 't heldendicht blijkt niet of alleen Java dan wel Java-Sumatra bedoeld is.

In den jare 414 na Chr. werd Java aangedaan door den Chineeschen Boeddhist Fahian, die na als pelgrim Indië en Ceilon bezocht te hebben, met een Indisch schip de terugreis naar China aanvaardde en zoo een tijdlang op Java vertoefde. Hij verklaart dat daar veel Brahmanen en ketters waren, maar nagenoeg geen aanhangers van het Boeddhisme. Wat de pelgrim zegt, vindt zijdelings bevestiging in 't feit dat in West-Java verscheidene Sanskritinscripties gevonden zijn te Tjampea in de rivier Tjaroentĕn, te Djamboe, te Bĕkasih. De oudste inscriptie, die te Tjaroentĕn, welke naar de lettervormen te oordeelen, uit de 5de eeuw dagteekent, is een bijschrift bij de afbeelding van een paar voetstappen op een steenblok in de rivier, en luidt vertaald, aldus: „De twee voetstappen, gelijk aan die van (den

Steen te Djamboe (Buitenzorg); naar een ouden steendruk.

god) Wisjnoe, van den hier doorgeschreden zijnden (en tevens: moedigen) Vorst, den doorluchtigen Poêrṇawarman, den beheerscher der stad Taroema". Ook de iets latere inscriptie van Djamboe bevat in andere bewoordingen een verheerlijking van de twee voetstappen van Poêrṇawarman.

In 't laatst der 5de eeuw, in 499 na Chr., gaf de beroemde Indische wiskunstenaar en astronoom Ârjabhaṭa een leerboek uit, waarin o.a. 't volgende voorkomt: „Wanneer de zon opkomt in Ceilon, is het zonsondergang in de stad der Gelukzaligen, middag in Java-koṭi, en middernacht in 't land der Romeinen." Om deze uiting wel te verstaan, moet men in 't oog houden dat Ârjabhaṭa naar 't voorbeeld der Westersche astronomen zooals Ptolemaeus, zich den omtrek der aarde veel kleiner voorstelde dan die werkelijk is, zoodat het aantal lengtegraden tusschen de vier hoofdmeridianen veel te groot genomen is.

Men kan zonder aarzeling aannemen dat met Jawa-koṭi ergens een punt in den Indischen Archipel bedoeld is, al lag het op lange na niet op 90° oostelijk van Ceilon. Jawakoṭi beteekent: uiteinde van Java. Men kan dus denken aan de oostspits van Java, hoewel ook Koetei op Borneo in aanmerking komt. Het is in elk geval zeer merkwaardig, dat men in

Koetei Sanskritinscripties heeft ontdekt, die op palaeografische gronden geacht mogen worden te dagteekenen uit de 5de eeuw onzer jaartelling en het bewijs leveren dat de heerschers van 't land den brahmaanschen godsdienst beleden.

Ârjabhaṭa is niet de eenige die gewag maakt van Jawa-koṭi. Men vindt dien naam ook in andere astronomische leerboeken, o.a. de Soêrja-Siddhânta, welks datum echter niet juist te bepalen is. Ook volgens dit werk, ligt Jawa-koṭi 90° oostwaarts van den eersten meridiaan.

Aangaande Sumatra nu hebben wij een belangrijk bericht te danken aan den Chineeschen Boeddhist I-tsing, die 673 na Chr. in Indië kwam, verscheiden jaren aan de Boeddhistische Hoogeschool te Nâlanda studeerde en later, van 683 af, geruimen tijd zijne studiën voortzette te Bhodja of Çri-bhodja, nabij het tegenwoordige Palembang. Hij zond een verslag van zijne bevindingen naar China in 692, en keerde naar zijn vaderland terug in 695.

I-tsing laat ons in 't duister omtrent allerlei dat wij gaarne hadden willen weten. Hij heeft het niet de moeite waard gevonden zelfs den naam te noemen van den regeerenden vorst te Çrî-Bhodja of van andere potentaten op Sumatra, door hem Soewarṇadwîpa, d.i. Goudeiland, genoemd. Ook spreekt hij meermalen van Malajoe, waarvan Bhodja de hoofdplaats is en dat verscheiden staten beheerscht. Malajoe bij hem zal dus wel meer bepaald dat gedeelte van Sumatra omvatten, hetwelk door Maleiers bewoond werd en nog wordt, ofschoon bij de oude Javanen Malajoe de algemeene naam voor Sumatra was. I-tsing vertelt o.a. het volgende: ,,Veel koningen en hoofden op de eilanden van den Zuidelijken Oceaan bewonderen en belijden 't Boeddhisme. In de versterkte stad Bhodja telt men meer dan duizend Boeddhistische monniken. Zij onderzoeken en bestudeeren alle onderwerpen die ook in Indië beoefend worden; de voorschriften en ceremoniën verschillen in geen enkel opzicht''.

Hindoebeeld bij Djambi (Sumatra).

De Boeddhisten van Bhodja behoorden grootendeels tot de Moêlasarwâstiwâda-secte van 't Hînajâna. In de laatste tijden waren echter in een ander gedeelte van Sumatra ook Mahâjânisten gekomen.

Als voortbrengselen van 't land vermeldt I-tsing pinang, notemuskaat, kruidnagels, kamfer. De lieden hadden gouden beelden en van goud waren ook hun drinkkannen. Iets zeer gewoons was het dat aan den Boeddha een gouden lotusbloem geofferd werd. De taal van 't land was Maleisch.

Het hier medegedeelde is voldoende om ons een blik te gunnen in den toestand van Bhodja, een toestand waarin beschaving en welvaart heerschten.

Als I-tsing wel ingelicht is geweest, waren er in zijn tijd ook aanhangers van 't Hînajâna op andere eilanden. Nu is het alleszins waarschijnlijk dat in 't nagenoeg tweehonderdjarig tijdvak hetwelk sedert Fahian verloopen was, een aantal Boeddhisten zich op Java ge-

vestigd had: of zij allen of hoofdzakelijk Hînajânisten waren, is een andere vraag. Nog geen eeuw na I-tsings verblijf te Bhodja, genoten de Mahâjânisten, zooals aanstonds nader blijken zal, de gunst van een Javaansch vorst en werd een prachtige tempel van de Mahâjânistische godin Tarâ opgericht. Van Hînajânisme is noch toen noch later iets op Java te ontdekken.

De oudste gedateerde inscriptie van Java is die van 't Çaka-jaar 654 = 732 na Chr., afkomstig van Tjanggal, Residentie Kĕdoe. Dit gedenkstuk, hetwelk in Sanskritverzen de

Hindoe-oudheden te Moewara Takoes (Padangsche Bovenlanden).

oprichting vermeldt van een Lingga op last van Koning Sandjaja, bevat deze merkwaardige lofspraak op Java: „Het voortreffelijke, onvergelijkelijke Java genaamde eiland, buitengemeen rijk aan graan en andere zaden, wel voorzien van goudmijnen". Het monument bewijst tevens dat Midden-Java der Indische beschaving deelachtig was en dat het Çiwaïsme er vasten voet had.

Nog verder oostwaarts was in de 8ste eeuw de Indische invloed doorgedrongen, want te Dinaja in 't Malangsche, Residentie Pasoeroean, is eenige jaren geleden een Sanskrit-

opschrift ontdekt, jammer genoeg erg beschadigd, uit het Çakajaar 682 = 760 na Chr., welk stuk de plechtige oprichting beschrijft van een beeld ter eere van den mythischen Ziener Agastya.

Slechts weinige jaren jonger is een hoogst belangrijke Sanskritinscriptie gevonden tusschen Kalasan en Prambanan, niet ver van Jogyakarta. Dat monument, waarvan boven reeds gesproken is, dagteekent van 700 Çaka — 788 —79 na Chr. en heeft betrekking op de oprichting van een standbeeld en heiligdom van de Mahâyânistische godin Àrjâ Târâ. Voorts wordt gewag gemaakt van den bouw van een verblijf voor de monniken die ervaren zijn in de Regelen van tucht van 't Mahâjâna. De milde schenker van dat alles is de vorst des lands, die als een verder gunstbewijs aan zijn geestelijken leeraar, door wien hij tot dat vrome werk was aangezet, aan den Sanggha, d.i. 't convent van monniken, het dorp Kâlasa, waarin men licht het huidige Kalasan herkent, schenkt. Opmerking verdient dat de lettervormen der inscriptie die zijn van een in Noordelijk Indië gebruikelijke schriftsoort, afwijkende van 't schrift van alle vroeger vermelde stukken, hetwelk kennelijk uit Zuidelijk Indië stamt en zich regelmatig geleidelijk tot het nog in zwang zijnde Javaansche schrift ontwikkeld heeft. De Mahâjânisten, die zich in bedoelde inscriptie bedienden van een schriftsoort welke men als oud-Nâgarî zou kunnen bestempelen, kwamen derhalve uit Noordelijk Indië.

Uit het hier opgemerkte make men niet de gevolgtrekking dat eerst tegen 700 Çaka Boeddhistische geloofsijver een veld van werkzaamheid op Java gezocht en gevonden had. Wij mogen zelfs niet beweren dat de Mahâjânistische afdeeling der Boeddhistische Kerk met den bouw der heiligdommen te Kalasan haar intocht gedaan heeft. Wel echter mogen wij gerust zeggen dat daarmede een bloeitijd voor genoemde sekte was aangebroken. Wat ons recht geeft dit oordeel uit te spreken is het feit dat betrekkelijk korten tijd na 778 A.D. zulke grootsche prachtgebouwen verrezen zijn als de Boroboedoer en de tempel van Mĕndoet. Wel is waar kunnen wij ter bevestiging van ons oordeel ons niet beroepen op jaartallen, maar uit enkele schrale palaeografische gegevens mogen wij opmaken dat de stichting van den Boroboedoer valt in de 9de eeuw. Hoeveel tijd er noodig geweest is om zulk een reuzenbouw te voltooien, is natuurlijk niet te bepalen.

Beeld van Siwa.

Het aantal van Mahâjânistische heiligdommen, waarvan verscheidene 't karakter dragen van graftempels, verspreid over geheel Midden- en Oost-Java is, gelijk men weet, zeer groot. Ettelijke daarvan, zooals de z.g.n. Tjaṇḍi's Sari, Sewu, Plaosan, Djago, hebben 't onderwerp uitgemaakt van grondige nasporingen en beschrijvingen.

Wie alleen let op de talrijke overblijfselen van gewijde bouwwerken, zal licht geneigd zijn te meenen, dat het Boeddhisme, meer bepaald het Mahâjânisme, op Java een grooter plaats innam dan werkelijk het geval geweest is. Het is een uitgemaakte zaak dat het Brahmanisme, meer inzonderheid het Çiwaïsme de godsdienst van de hoofdmassa der bevolking was, gelijk het geval nog is op Bali. De Javaansche maatschappij was geschoeid op brahmanis-

tisch-indische leest, want het op 't eiland heerschende kastenstelsel was natuurlijk ingevoerd door Brahmaanschen invloed, even als 't Indische recht. Het Boeddhisme is oorspronkelijk een Indische monnikenorde en als zoodanig onafhankelijk van 't kastenstelsel. Het heeft echter, niettegenstaande de polemiek door sommige Boeddhisten daartegen gevoerd, zich in alle landen waar het stelsel bestond, daarin gevoegd.

Niet alleen de Javaansche maatschappij, ook de geheele letterkunde is overwegend brahmanistisch. Vooral de groote heldendichten Mahâbhârata en Râmâyaṇa, die een gewijd karakter dragen, boeiden de aandacht van 't volk in zóó hooge mate, dat nog heden de hoofdpersonen van 't Mahâbhârata door de Lakon Poerwa algemeen bekend zijn bij jong en oud, rijk en arm. Ook het Râmâyaṇa is nog welbekend en staat in hoog aanzien, daar hiervan, gelijk ook van 't Mahâbhârata — of eigenlijk van 't Oudjavaansche gedicht Bhârata-joeddha — een omwerking in hedendaagsch Javaansch te lezen is.

Beeld van Brahma.

Vraagt men nu hoe het komt dat de Boeddhisten toch zoo'n overwegend aandeel in de oprichting van heiligdommen gehad hebben, dan is de verklaring niet moeielijk te vinden. Het spreekt van zelf dat zulke prachtgebouwen alleen tot stand zijn gekomen door den wil van koningen of zeer aanzienlijke grooten in den lande. Op Java was de heerscher, aan wien de stichting van 't heiligdom te Kalasan met bijbehooren te danken was, een aanhanger der heilleer. Hetzelfde moet het geval geweest zijn met de ons onbekende stichters van Boroboedoer en Mĕndoet. Met name is ons als ijverig en mild Boeddhist bekend Koning Mpoe Sindok, van wien eenige oorkonden aan 't licht zijn gekomen, een van Çaka 851 (= 929 A.D.), een ander van 861 (= 939). Ook diens dochter, die na hem regeerde onder den titel van Çrî Içâna Toengga Vidjajâ was een vrome belijdster van 't Boeddhisme. In veel later tijd heerschte te Singasari Koning Kĕrtanagara, van 1194 tot 1214 Çaka (1272 tot 1292 A.D.), die door den dichter Prapantja uitbundig geprezen wordt als uitermate ijverig Boeddhist. Na zijn dood werd hij genoemd Çiwa-Boeddha, want hij vereerde ook Çiwa, hetgeen trouwens niets zeldzaams was.

Veelal wordt het voorgesteld alsof de Indiërs als veroveraars en kolonisten in den Archipel zijn opgetreden. Die voorstelling steunt op geen enkel historisch bewijs en is in strijd met allerlei feiten. Brahmanen en Noordelijk-Boeddhistische geestelijken hebben op Java en Sumatra, waarschijnlijk nog op andere eilanden, hun godsdienststelsel verbreid en wat onafscheidelijk daarmeê samenhangt: gewijde bouw- en beeldhouwkunst, recht, wetenschap en letterkunde, alles wat in Indië met godsdienst verbonden is. Het krachtigste bewijs van 't hier gestelde, ligt in 't feit dat nagenoeg alle Indische woorden die hun weg in 't Javaansch, Maleisch, enz. gevonden hebben, zuiver Sanskrit zijn. Dit zou onverklaarbaar wezen, indien er van Indië uit veroveringen gemaakt waren of volkplantingen op eenigszins groote schaal hadden bestaan, want het Sanskrit was al ettelijke eeuwen vóór den aanvang onzer jaartelling geen volkstaal meer. In Noordelijk Indië was het vervangen door verscheiden jongere taaleigens.

In 't Zuiden werden Drawidische talen gesproken. Hoe is het dan te verklaren dat het Sanskritwoorden zijn die vooral in 't Oudjavaansch, het z.g.n. Kawi, in zoo'n menigte voorkomen? Het antwoord is niet moeielijk te geven. Zoowel voor de Brahmanen als voor de Noordelijke Boeddhisten was het Sanskrit de taal hunner heilige schrift en der wetenschap in 't algemeen; tevens het middel tot onderling verkeer, want aangezien zij uit verschillende gewesten van het veeltalige Indië afkomstig waren, bedienden zij zich van één gemeenschappelijke taal, en wel die welke zij allen van jongs af grondig bestudeerd hadden.

Het wordt niet ontkend dat er behalve geestelijken ook andere Indiërs geweest zijn, vooral handelaars, die zich tijdelijk of voorgoed in 't overzeesche land gevestigd hebben, en van dezulken kan en zal wel invloed op de stoffelijke beschaving der inboorlingen uitgegaan zijn. Wat de bewoners van Java en de naastbijgelegen eilanden aan dien invloed te danken hebben, is moeielijk na te gaan. Vroeger was men algemeen van meening dat de aanleg van sawahs, de kunstmatige besproeiïng der velden, in één woord de natte rijstbouw, door de Indiërs is ingevoerd, doch wijlen Dr. Brandes heeft de aandacht gevestigd op het feit, dat alle termen die met den natten rijstbouw in verband staan, zuiver inheemsch zijn, waaruit hij de o.i. juiste gevolgtrekking maakt dat bedoelde wijze van akkerbouw bereids vóór de komst van Indiërs den inboorlingen, ten minste op Java, bekend was.

Beeld van Batara Goeroe.

Wat den godsdienst betreft, hebben wij gezien dat op Sumatra in de 7de eeuw het Boeddhisme heerschte, en wel, als I-tsing niets verzwijgt, uitsluitend. Inderdaad ontbreekt het aan tastbare bewijzen dat op Sumatra ooit het Brahmanisme gebloeid heeft. Wel is waar spelen in 't volksgeloof der Bataks Brahmanistische goden een zekere rol, maar die kunnen overgenomen zijn onder Javaanschen invloed ten tijde der overheersching van 't Rijk van Madjapahit. Zeer stellig wijst een figuur als Batara Goeroe daarop.

In tegenstelling tot Sumatra was Java reeds in 't begin der 5de eeuw brahmanistisch, zooals blijkt uit het bericht van Fa-hian en de opschriften ter eere van Poêrṇawarman. In een dier stukken — wij hebben het reeds gezien — wordt die vorst vergeleken met Wisjnoe, zoodat toentertijd in West-Java vooral Wisjnoe vereerd werd. Doch ruim twee eeuwen later, in 654, werd te Tjanggal door koning Sandjaja een Lingga opgericht. Hij beleed dus het Çiwaïsme. Deze sekte is tot aan 't einde van den z.g.n. Hindoetijd heerschend gebleven. In 't algemeen kan men zeggen dat op Java twee staatsgodsdiensten erkend werden, 't Çiwaïsme en 't Mahâjânistisch Boeddhisme. Vandaar dat bij alle openbare groote plechtigheden, koningshuldiging enz., Çaiwa's en Saugata's, d.i. vertegenwoordigers der Çiwaietische en Boeddhistische geestelijkheid vertegenwoordigd waren.

De verhouding tusschen beide godsdiensten was alleszins vriendschappelijk, zelfs in die mate dat men kan spreken van een zeker bestaand syncretisme.

Het zooeven bedoelde syncretisme vindt zijne uitdrukking o.a. in 't gedicht Soetasoma van den Mahâjânistischen dichter Tantoelar, die zich aldus uitlaat: „God Boeddha verschilt niet van Çiwa, den Opperste der goden. Beiden heeten veel elementen te bevatten; de verheven

15

Boeddha is het Al. Hoe kan men hen (in zeker opzicht) onscheidbaar in tweeën scheiden? Het wezen van Djina (= Boeddha) en het wezen van Çiwa zijn één. Zij zijn onderscheiden en zij zijn één; in de Wet is er geen dualisme".

Afgescheiden nog van deze syncretistische theorie, vertoont het Mahâjânisme, zooals wij het op Java leeren kennen, een latere ontwikkeling van 't stelsel dan men in zulke kanonieke werken als Saddharma-poeṇḍarîka en de Prajnâ-pâramitâ aantreft.

Een beknopt leerboek, getiteld „Sanghyang Kamahâyânikan" dat een overzicht van 't geheele stelsel geeft, schijnt op Java opgesteld te zijn: men kent ten minste van elders geen overeenkomstigen tekst. In een der HSS. wordt de twee-eenheid van Boeddha en Çiwa verkondigd.

Uit het voorgaande blijkt voldoende, dat bij de Mahâjânisten van Java de eenheid van Çiwa en Boeddha een geloofsartikel was, en behoeft het feit dat Koning Kĕrtanagara na zijn dood (1292 na Chr.) als Çiwa-Boeddha goddelijke eer genoot, geen nadere toelichting. Maar van dienzelfden Vorst is nog meer merkwaardigs bekend. Hij liet zich namelijk bij zijn leven wijden tot Djina onder den naam van Çri-Djnjânabadjreçwara. In een wijinscriptie van denzelfden Vorst, afkomstig van Toempang, voert hij den bijnaam Djnjânawadjroettoenggadewa, zonder dat hij zich daar als een Djina doet gelden. Een variant van 's mans aangenomen bijnaam is Çri-Djnjânaçiwabadjra in de merkwaardige inscriptie op het Mahâksjobhjabeeld te Simpang. Daarin wordt verhaald dat in Çaka 1211 (= 1289 A.D.) een beeld van den Dnjâniboeddha Aksjobhja werd opgericht met de trekken van den Vorst. Meldenswaardig is ook dat hij volgens den Nagarakrĕtâgama bijzonder werk had gemaakt van het Tantra van Soebhoêti. Tantra is een term voor zekere met tooverij in verband staande werken, de laatste uitloopers van een verbasterd Boeddhisme. Er is geen twijfel aan of het Tantrisme moet in de 13de eeuw en reeds vroeger op Java ingang gevonden hebben, zoodat er alle reden is om te gelooven dat Kĕrtanagara een adept was van het Tantrisme. Een bevestiging hiervan ligt opgesloten in 't feit dat het boven vermelde Kamahâyânikan uitdrukkelijk de daarin vervatte leer bestempelt als Mantrânaya, wat niets anders is dan een afschrijversfout der zeer bedorven handschriften voor Mantrayâna.

De eeredienst der Çiwaieten op Java verschilde niet van dien in Indië en elders, waar 't Çiwaisme heerschte, o.a. in Kambodja en Tjampa. Talrijk zijn de overblijfselen van monumenten en vooral van beelden behoorende tot den kring der mythologie, als van Doergâ, Gaṇeça, Nandi, Mahâkâla en van Çiwa zelven. Deze is Parameçwara, de Opperheer; hij is ook de hoogste Goeroe en bespiegelende wijsgeer bij uitnemendheid, Jogiçwara. Een eigenaardige, naar het schijnt de meest populaire betiteling van Çiwa bij de Javanen, is Bhatâra Goeroe, een benaming welke men terugvindt bij de Bataks, in de overleveringen der Makassaren en Boegineezen en in den verbasterden vorm van Mahatara bij de Dajaks. Het is nauwelijks te betwijfelen dat de naam van Java is uitgegaan.

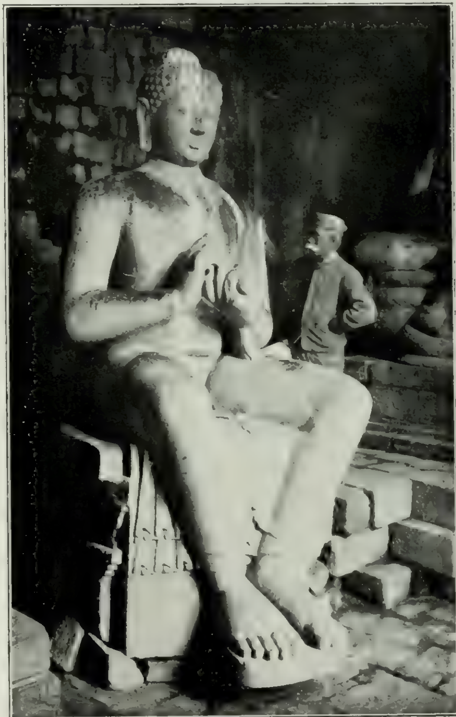
Naast het Çiwaïsme nam onder de Brahmanistische sekten het Wisjnoeïsme een bescheiden plaats in, tenminste in de latere helft der Middeleeuwen. Toch ontbreekt het niet aan gegevens, dat er op Java ook bekenners van 't Wisjnoeïsme waren. Daar het Pantheon aan alle niet-ketterschen Brahmanistische sekten gemeen is, laat zich niet altoos met zekerheid vaststellen door welke sekte een of ander beeld, bijv. van Gaṇeça, opgericht is.

Van den godsdienstigen toestand op Sumatra sedert het einde der 7de eeuw tot in 't midden der 14de is ons zoo goed als niets bekend. Wij weten van I-tsing, dat in den tijd, toen hij te Bhodja verwijlde, de daar heerschende sekte was die der Moêlasarwâstiwâdins, een afdeeling der Hinajanisten. De pelgrim verzuimt evenwel niet te vermelden, dat er op Sumatra ook reeds eenige Mahajânisten waren. Men mag het er voor houden, dat deze laatsten gaandeweg aan invloed hebben gewonnen en tenslotte hun mededingers verdrongen hebben. Als

Gezicht op den Boroboedoer van het Noord-Westen.

bewijs dat het Mahâjânisme op Sumatra aanhangers telde, kan men aanvoeren, dat een beeld van den Bodhisattva Lokeçwara, anders genaamd Awalokiteçwara, een zeer voorname figuur in het Mahâjânistische stelsel, uit Sumatra afkomstig is. Eerst uit de 14de eeuw zijn enkele monumenten, die een weinig licht verspreiden, nog in wezen. Er heerschte toen in de Bovenlanden zekere vorst, Âdityawarman geheeten, blijkbaar een vasal van 't machtige Madjapahit. Op hem hebben betrekking inscripties, gevonden te Batoe Bĕragoeng en Pagar Roejoeng, waaruit blijkt dat hij het Boeddhisme beleed. Hij gaf een schitterend blijk van vromen zin door de oprichting van een beeld van den Bodhisattva Mandjoeçrî in een plaats op Java, in de bij 't beeld behoorende Sanskritinscriptie aangeduid als Djinâlajapoera, d.i. stad van den Djinatempel. De datum van de inscriptie is 1265 Çaka (= 1343 A.D.), ten tijde der regeering van de Regentes Wisjnoewardhanî, met wie Âdityawarman zich verwant noemt. Verscheiden jaren later, in 1297 Çaka (= 1375 A.D.) liet hij op Sumatra een beeld oprichten van den Bodhisattva Amoghapâça, een Tantrische godheid. In een lezenswaardig betoog is door den Heer Rouffaer aangetoond, dat de boven vermelde Djinâlaja wel geen andere kan zijn dan de Tjanḍi Djago.

Dhyâni-Boeddhabeeld in den tempel Tjanḍi Mendoet.

Met de invoering van een Indisch godsdienststelsel ging gepaard beoefening van allerlei wat daarmede verband hield: bouw- en beeldhouwkunst, rechtsinstellingen, wetenschap en letterkunde. Onmisbaar daarbij was onderricht in lezen en schrijven en voor de geestelijken kennis van de taal der godsdienstige geschriften.

Het Indische schrift is bij verscheiden volken van Indonesië in zwang gekomen en, gelijk men weet, nog in gebruik bij Javanen, Soendaneezen, Madoereezen, Baliërs, Makassaren, Boegineezen, Bataks, Lampongers, Rĕdjangers en in eenige streken van Midden-Sumatra.

Er zijn geen gegevens, die ons in staat stellen te bepalen, wanneer men begonnen is geschriften in de landstaal op te stellen. De oudste Javaansche oorkonden, tot nog toe aan 't licht gekomen, zijn uit de 9de eeuw. Het zijn giftbrieven, dus geen letterkundige gewrochten. Eerst uit de 11de eeuw bezitten wij een Javaansche vertaling van een gedeelte van 't Mahâbhârata. Doch de taal daarvan is reeds zóó ontwikkeld, men mag zeggen zóó klassiek, dat men moeilijk twijfelen kan aan 't vroeger bestaan van litterarische geschriften in de landstaal.

Uit den tijd, toen gezegde vertaling van 't Mahâbhârata op verlangen van den beroemden vorst Er-langga tot stand kwam, dagteekent ook het gedicht Ardjoena-Wiwâha, welks vorm zóó hoog staat, dat het zeker niet het eerste Oudjavaansche kunstdicht geweest is. Van

de 11de eeuw af heeft zich een zeer rijke, hoofdzakelijk dichterlijke letterkunde ontwikkeld, die ons, dank zij de zorg der Baliërs voor de gewrochten van 't voorgeslacht, zijn overgeleverd.

De stof der dichtwerken is ontleend aan de Indische mythologie en geschiedenis of wat voor geschiedenis doorging. Tot de meest beroemde gedichten behoort het Oudjavaansche Râmâyaṇa, waarin de geschiedenis van Râma vrij trouw gevolgd is, doch anders geheel zelfstandig bewerkt en met toevoegsels verrijkt. Een hooggewaardeerd werk is ook het Bhâratajoeddha van den dichter Mpoe Sĕḍah, dat niet een vertaling is van 't Mahâbhârata, maar alleen den oorlog tusschen de Paṇḍawa's en Kaurawa's bezingt.

Het heeft niet ontbroken aan Boeddhistische dichters, maar ook dezen hebben meerendeels hun stof uit Brahmanistische overleveringen geput. Een meldenswaardige uitzondering

Relief van den Boroboedoer.

maakt het voortreffelijke gedicht Soetasoma, dat tot grondslag heeft een Djâtaka of Geschiedenis van den Boeddha Çâkyamuni, toen hij als Bodhisattva op aarde leefde als Prins Soetasoma. De stichtelijke geschiedenis van 't Djâtaka is voor den dichter Tantoelar omgewerkt tot een zeer romantisch verhaal.

Men kan uit de hedendaagsche Javaansche litteratuur meerdere werken aanhalen, die, al is de taal nieuw en al is geen oudere tekst er van meer bewaard, onmiskenbaar dagteekenen uit den vóór-mohammedaanschen tijd. Zoo bijv. de roman Damar Woelan, en de Pandji-verhalen.

Hoe machtig de invloed ook geweest is dien de Indiërs hebben uitgeoefend, een invloed die zich vooral op Java en Bali openbaart, wanneer men de bestaande toestanden in andere deelen van den Archipel vergelijkt waar de Indische beschaving geen wortel heeft geschoten, is het toch duidelijk genoeg, dat veel van wat inheemsch was, ongestoord is blijven voortbe-

staan. In de eerste plaats is op te merken dat de landstalen niet verdrongen zijn geworden. Zoo de Indische leermeesters zich daarmede bemoeid hebben, dan kan het alleen geweest zijn, dat zij bijgedragen hebben om de volkstaal tot een litteratuurtaal te verheffen. Wel heeft het Brahmanisme een ver strekkende verandering gebracht in 't maatschappelijk leven door de invoering van het kastenstelsel, dat op Java na overgang tot den Islam natuurlijk ten doode was opgeschreven, maar op Bali nog onverzwakt voortbestaat.

De Baliërs belijden thans nog deels 't Çiwaïsme, deels 't Boeddhisme: de aanhangers van 't eerste vormen verreweg de meerderheid. De verhouding tusschen beide gezinten is zeer vriendschappelijk: gelijk in 't oude Java zijn Çaiwa's en Saugata's bij feesten en plechtigheden vertegenwoordigd. Op zekere wijze wordt ook de eenheid van Çiwa en Boeddha erkend.

Relief van den Boroboedoer

De lijkverbranding is, zooals men weet, nog algemeen gebruikelijk in Engelsch Indië. De weduwverbranding, die zoowel daar als op Bali zoo gewoon was, is bijna een eeuw geleden door 't Engelsch bestuur verboden, en sedert kort door 't Nederlandsche op Bali.

Terwijl Bali gedurende een tijdsverloop van vier eeuwen zonder noemenswaardige vreemde invloeden zich onbelemmerd kon ontwikkelen, heeft Java lotswisselingen gekend die een niet geringen omkeer in zijn bestaan teweeg hebben gebracht. Talrijke overblijfselen van heiligdommen en beeldwerken zijn op Java's bodem de stomme, en niettemin welsprekende getuigen van den invloed der Indische beschaving, maar wat is hiervan nog over in 't gemoed van den Javaan, den Sundanees, den Madoerees?

In der tijd, een halve eeuw geleden, heeft een hoogstaande Javaan de meening uitgesproken dat zijne landgenooten, schoon in naam Mohammedaansch, grootendeels nog

heidensch zijn. Hetzelfde is ook meermalen door Europeanen beweerd, doch door anderen tegengesproken. De waarheid schijnt hier, als zoo dikwijls, in 't midden te liggen, zoodat men zeggen kan, dat de Javaan, en nog meer de Sundanees, wel degelijk aan zijn Mohammedaansch geloof gehecht is, maar dat dit, vooral bij den minderen man, gepaard gaat met allerlei bijgeloof van Indischen of zgn. Animistischen oorsprong. Het is niet te ontkennen, dat aan afgodsbeelden vereering bewezen wordt, waarvan de uiterlijke bewijzen zijn dat zulke beelden met kransen behangen en met *borch* besmeerd worden of met offergaven gediend.

Onder de maatschappelijke instellingen neemt het communaal grondbezit en 't desabestuur een voorname plaats in. De overeenkomst van 't geheele stelsel met hetgeen men

Kahyangan (binnenste heiligdom) van den Doergâ-tempel te Sangsit.

in Engelsch Indië aantreft, is zóó treffend, dat men aan den Indischen oorsprong moeilijk twijfelen kan. Zoo mogelijk nog duidelijker blijkt het zelfde uit den aard der Pĕrdikan-desa's. Dit zijn, men weet het, dorpsgronden door den vorst geschonken aan geestelijken, met de verplichting om vorstelijke graven te bewaken en onderwijs te geven in den godsdienst. Van zulke schenkingen bezitten wij Oudjavaansche oorkonden, en de voorbeelden ervan in Britsch Indië, Kambodja, Ceilon, en elders, zijn talloos. Zelfs de naam op zichzelf is een duidelijke aanwijzing van den oorsprong van zulke Desa's, want *pĕrdikan* is een Javaansche afleiding van *mĕrdika*, Sanskrit *maharddhika*, oudtijds een titel voor geestelijken.

Tot hetgeen uit den voortijd in stand is gebleven, behoort de Çaka-jaartelling, alsook het Indische schrift. De jaartelling heeft op Java in de 17de eeuw een wijziging ondergaan,

en wel een averechtsche, doordien men den duur van 't jaar in overeenstemming heeft gebracht met den gebrekkigen Arabischen kalender. Dien ten gevolge is de rekening verloopen en 't jaarcijfer voortdurend te groot geworden. Op Bali is de kalender nog volkomen in orde. Tevens zijn de maandnamen vervangen door de Arabische. Alleen bij de Těnggěreezen zijn de vroegere benamingen nog in wezen.

Het Indische schrift heeft zich overal waar het eenmaal ingevoerd was gehandhaafd, behalve bij de Maleisch sprekende bevolkingen en de Atjehers, die 't Perzisch-Arabisch alphabet hebben aangenomen. In bepaalde kringen en voor zekere doeleinden bedient men zich ook op Java van Arabisch schrift met toevoeging van klinkerteekens, het zgn. Pegon.

Ook op Borneo is in vroeger tijd de schrijfkunst niet geheel onbekend geweest. Dat getuigen de Sanskritinscripties van Koetei, die tot de vroegste van den Archipel behooren. Ze zijn echter door Brahmanen opgesteld, en leveren dus geen bewijs dat de inboorlingen hadden leeren schrijven. In een geheel ander gedeelte van 't groote eiland, in 't Zuidwesten, bij Sanggau vindt men een kort opschrift in erg verbasterde Indische karakters, waarvan de ontcijfering nog niet gelukt is. Alleen mag men uit de plompheid van 't schrift met waarschijnlijkheid besluiten, dat wij hier met het werk van inlanders te maken hebben. Tegenwoordig is bij de Dajaks de heugenis dat zij ooit schrijven konden, uitgewischt.

Tjandi Mendoet.

Bij de gehechtheid der Javanen aan voorvaderlijke gebruiken kan het niet verwonderen, dat de meeste gewone eigennamen van Indischen oorsprong zijn, en, natuurlijk in gewijzigde uitspraak, voortleven. Dergelijke namen, maar klankrijker en deftiger, zijn in de hoogere standen vooral niet minder talrijk dan bij den minderen man. Ook onder de titels van vorsten, adellijken en waardigheidsbekleeders zijn er verscheidene, die oorspronkelijk Sanskrit zijn, o.a. Arjo, Noto, Sri-padoeka, Radja, Praboe, Boepati, Dipati (Adhipati), Mantri, Djaksa. Daarnaast evenwel bestaan veel inheemsche titels, als Radèn (Oudjavaansch Rahadyan) Paněmbahan, Ratoe, Toeměnggoeng, Děmang, Patih, Běkěl, Kliwon, Panewoe. Nog wel bekend, hoewel niet zoo gebruikelijk als voorheen, is de benaming Sang-hadji, d.i. de Vorst. Deze echt Javaansche benaming is overgegaan in 't Maleisch en ook gebruikelijk in eenige streken in 't Oosten van den Archipel; opnieuw een bewijs van den invloed, door

Java uitgeoefend. In 't gebruik van Indische en inheemsche titels spiegelt zich het geheele wezen der Javaansche beschaving af, als bestaande uit een vermenging van vreemde en inlandsche bestanddeelen. Hierbij is het niet overbodig nadrukkelijk op te merken, dat wij ons den Javaan vóór zijn aanraking met de Indiërs volstrekt niet als geheel onbeschaafd moeten voorstellen. Het tegendeel blijkt, daargelaten wat reeds over zijn rijstbouw opgemerkt is, uit het feit, dat hij een oorspronkelijke tijdrekening had, met 30 Woekoes, de zes- en de vijfdaagsche, zgn. Passerweek. Alleen de zevendaagsche week hebben zij door de Indiërs leeren kennen. Deze week hebben de Indiërs zelven overgenomen van de Grieken, tegelijk met de horoscopie en de hiermede in verband staande kennis van den dierenriem.

Niet alleen op Java, waar de in meerdere exemplaren gevonden zgn. Zodiakbekers voor astrologische doeleinden moeten gediend hebben; ook bij de Maleiers, Bataks en sommige bevolkingen van Borneo zijn de teekens van den dierenriem bekend onder den aan 't Sanskrit ontleenden naam van Rasi, en wordt hetzelfde gebruik ervan gemaakt.

Een minder voorname soort van waarzeggerij bestaat in 't voorspellen, met behulp van diagrammen, van gelukkige en ongelukkige dagen en tijdstippen, wanneer men iets wil ondernemen. Die kunst is zeer gewoon bij Maleiers, Makassaren, zekere Dajaks en Bataks, en heet Koetika, Katika, en Hatiha. In Oudjavaansche geschriften is het woord uitermate zeldzaam, zoodat het op Java niet zeer verbreid schijnt te zijn geweest, hetgeen zijdelings bevestiging erlangt door de bewering der Dajaks, dat die kunst afkomstig is van Djohor.

Het ontbreekt den inlanders niet aan andere soorten van hocuspocus, een bont mengsel van bijgeloof uit verschillende bron. Tooverspreuken om gevaren te bezweren, zich iets begeerlijks te verschaffen, verborgen schatten te ontdekken enz. waren in Indië in gebruik, gelijk in andere landen, en het is wel waarschijnlijk dat het een en ander daarvan bij de volken van den Archipel is doorgedrongen, doch veel van dat onkruid is zeker inheemsch gewas.

Het luisterrijkst openbaart zich de invloed der Indische beschaving op Java in de bouwwerken.

Het meest vermaarde, meest indrukwekkende, schoon niet oudste monument, is dat van Boroboedoer. Dit bouwwerk, grootsch in plan en uitvoering, is eigenlijk geen tempel, ook geen bedehuis; het vertoont eenige gelijkenis met een Stoèpa, d.i. een koepelvormig monument in den vorm van een grafheuvel, opgericht boven relieken, maar het onderscheidt zich toch in menig opzicht van den gewonen Stoèpavorm. Het is een heiligdom, gewijd aan de nagedachtenis van den goddelijk vereerden Meester, maar was tevens bestemd om den inhoud der door den Boeddha verkondigde heilleer, zooals die in de gewijde schriften vervat is, uit te drukken in beeldhouwwerk, tot leering en stichting van de geloovigen, inzonderheid van degenen voor wie de heilige boeken, in een vreemde taal geschreven, onverstaanbaar zijn. Het is een grootsche gedachte, op die wijze aanschouwelijk onderwijs in den godsdienst te verstrekken, waarbij tevens de kunstzin bevredigd wordt.

De versiering van 't heiligdom bestaat, in de eerste plaats, uit talrijke beelden van den Boeddha, en dewijl het door Mahâjânisten gebouwd is, ook uit eenige beelden van de Dhyâni-Boeddha's of Djina's. Verder wordt ons in meer dan duizend in steen gebeitelde tafereelen allerlei aanschouwelijk gemaakt wat in de gewijde oorkonden opgeteekend staat. In één der reeksen van zulke tafereelen vinden wij voorgesteld de geheele geschiedenis van den Meester, toen hij, nog Bodhisattva zijnde, geboren werd als prins in 't geslacht der Çâkya's, zoon van koning Çoeddhodana en Mâjâ, tot den tijd, dat hij, na de wereld verzaakt en eenige jaren als asceet geleefd te hebben, in den strijd tegen Mâra, den Boozen Geest, de overwinning behaalde, het Boeddhaschap verwierf, en zijne leer verkondigde.

Een tweede reeks voert ons de geschiedenis voor oogen van hem, die eenmaal Boeddha zou worden, in een aantal van zijne vroegere geboorten, waarin hij als Bodhisattva door

daden van groote wijsheid en zelfopoffering zich voorbereidde om 't einddoel van zijn streven te bereiken en als verlosser van 't menschdom op te treden.

Andere reeksen vertoonen in beeld tafereelen uit leerzame verhalen, die de Meester

Tjandi Sewoe.

bij verschillende gelegenheden uitsprak om zijne leerlingen te waarschuwen tegen onberaden of ongepaste handelingen, hun de treurige gevolgen daarvan voor oogen te houden, en tot deugdbetrachting aan te sporen.

Er blijven nog veel tafereelen over, waarvan men nog niet heeft herkend op welke

verhalen ze betrekking hebben, maar er is genoeg bekend om de bedoeling, welke bij de oprichting van den Boroboedoer heeft voorgezeten, in 't licht te stellen.

In tegenstelling tot den Boroboedoer is het veel kleinere, maar niet minder fraaie heiligdom te Mèndoet, een echte tempel, waar men binnengetreden drie prachtige Boeddhistische beelden aanschouwt, waaruit het Mahâjânistische karakter blijkt.

De oudst bekende, in 778 gestichte gebouwen, waarvan de overblijfselen bij Kalasan op Kali Běning nog over zijn, hebben veel geleden. Het nauwgezet onderzoek van de bouwvallen heeft veel merkwaardigs bijzonderheden aan 't licht gebracht. De tempel, waarin men het aan de godin Târa gewijd heiligdom herkend heeft, is gedeeltelijk ineengestort.

Niet heel ver van Kali Běning staat een bij de inlanders als Tjanḍi Sari bekend Boeddhistisch gebouw, nog in vrij goeden staat, met drie vertrekken en twee verdiepingen.

In de residentie Soerakarta, afdeeling Klatèn, vindt men een zeer uitgestrekte groep

Tjanḍi Bima op het Dieng-plateau.

van bouwwerken, door de omwonenden niet geheel onpassend Tjanḍi Sewoe, d.i. de Duizend tempels, genoemd. Bovengenoemde streek in de afdeeling Klatèn is rijk aan overblijfselen van monumenten, voornamelijk Boeddhistische, waaronder de Tjanḍi Plaosan een bijzondere vermelding verdient. Ten Zuidwesten van Plaosan staat een onafgewerkt beeld van den Dhyâni-boeddha Amitâbha, die, het zij hier terloops gezegd, bij de Mongolen en in Japan een bijzonder hooge vereering geniet en gedacht wordt te tronen in den hemel Soekhawati, 't oord der gelukzaligen. De tijd wanneer al de opgenoemde bouwwerken opgericht zijn, is met ééne uitzondering, niet nauwkeurig te bepalen, maar uit eenige kenmerken van den bouwstijl, mag men besluiten dat de monumenten in Midden-Java aanmerkelijk ouder zijn dan die men aantreft in Oost-Java.

Onder de belangrijke Boeddhistische monumenten in dit laatste gebied neemt de Tjanḍi-Djago bij Toempang de eerste plaats in. Dank zij de werkzaamheid der Commissie

van Oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, bezitten wij een uitvoerige, meesterlijke beschrijving, samengesteld door den te vroeg aan de wetenschap ontrukten Dr. Brandes.

Uit meer dan één Oudjavaansch bericht is het bekend dat te Djadjagoe — zoo luidde de naam eertijds — de tempel stond waar koning Wisjnoewardhana, die in Çaka 1194 (1272 A.D.) overleed, werd bijgezet in de gedaante van Soegata (Boeddha). Het was namelijk in die dagen gebruikelijk dat aan een vorst na zijn dood goddelijke eer bewezen werd, ten blijke waarvan een afgodsbeeld met zijne trekken in een heiligdom werd opgericht. Niet ongewoon was het dat één en dezelfde persoon in twee tempels vereeuwigd werd, in 't eene afgebeeld als Çiwa, in 't andere als Boeddha. Zoo was bovengenoemde koning Wisjnoewardhana ook nog vereeuwigd te Waleri, waar hij als Çiwa was afgebeeld.

Het bouwwerk van de Tjaṇḍi Djago doet zich voor als een tempel met een voor een deel weggevallen terrassen, drie in aantal, welke van boven naar beneden zich verbreeden.

Tjaṇḍi Prambanan.

Achter de Tjaṇḍi heeft men een groot, in den grond gezonken voetstuk teruggevonden, hetwelk bij onderzoek bleek het voetstuk geweest te zijn van het statige beeld van den Bodhisattva Amoghapâça Lokeçwara, een Tantrischen vorm van Awalokiteçwara, dat mede achter 't gebouw lag, doch oorspronkelijk naar alle waarschijnlijkheid in de tempelkamer stond, als hoofdbeeld. Nog verscheiden andere kleinere beelden heeft men ter plaatse aanwezig gevonden, o.a. van Dhyâni-Boeddha's en hun Çakti's of vrouwelijke wederhelften. Niet minder merkwaardig zijn de bronzen beeldjes, reproducties van 't groote Amoghapâça-beeld, waarvan drie, men weet niet hoe, naar Duitschland verzeild zijn en twee nog op Java gevonden worden. Die beeldjes zijn voorzien van een Sanskrit wijinscriptie van koning Kĕrtanagara.

De stichting van Tjaṇḍi Djago — alles wijst daarop — valt in de 13de eeuw onzer jaartelling.

Na een overzicht gegeven te hebben van de voornaamste Boeddhistische bouwwerken gaan wij over tot een beschouwing van de Brahmanistische.

Op de bergvlakte Diëng, in de Residentie Bagelen, vindt men de overblijfselen van wat men zou kunnen noemen een tempelstad. Van de zes daar ontdekte beschreven steenen draagt één het jaartal 731 Çaka. Deze vondst in verband met het feit dat het plateau vroeger aanmerkelijk lager was, aangezien de fundamenten der tempels 2 meter diep in den grond zitten, wettigt de gevolgtrekking dat het begin der stichting teruggaat tot een nog ouder, misschien veel ouder tijd.

Het Diëng-plateau ligt ongeveer 2050 meter boven de zee. Om het te bereiken zijn wegen en trappen uit de lage streken van Bagelen en Pekalongan aangelegd. Hoeveel tijd en moeite daar aan besteed is geweest, kan men eenigszins nagaan, wanneer men weet, dat de buitentrap, reikende van de hoogte van ± 4500 tot ± 6260 voet, ongeveer 4760 treden telt. Heeft men de peervormige vlakte bereikt, waarvan de grootste lengte 1800, de grootste breedte op de hoogte van de pasanggrahan 800 meter bedraagt, dan ontwaart men de overblijfselen van een groot aantal betrekkelijk kleine gebouwen, die men in navolging van 't spraakgebruik der inwonende bevolking als Tjaṇḍi's, tempels, betitelt. Aan de meeste dier Tjaṇḍi's hebben de inlanders de namen verbonden van de hun uit de Wajang welbekende figuren, meestal personen uit het Mahâbhârata bijv. Tj. Ardjoena, Tj. Abiasa, Tj. Paṇḍoe, enz., behalve ook van de echt Javaansche figuren Sĕmar en Petroek. Van verreweg de meeste zijn alleen de fundamenten over; tot de beter bewaard geblevene behooren de Tjaṇḍi Ardjoena en de Tjaṇḍi Sĕmar.

Tempeltje bij Singasari.

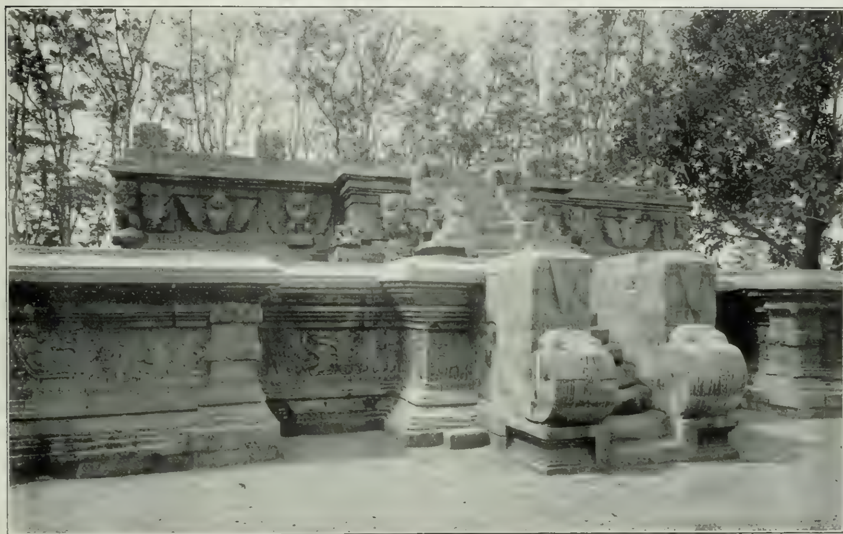
Van de Diëng zijn een tal van beelden afkomstig, die men vroeger aantrof en gedeeltelijk nog vindt te Pekalongan, Batoer, en andere nabijgelegen plaatsen; een gedeelte is nu in 't Museum te Batavia. Op de bergvlakte zelf en het Prahoegebergte is er een verzameling van beelden bij de pasanggrahan; voorts is vandaar afkomstig een collectie van 44 beelden en andere voorwerpen, thans in 't Museum te Batavia. Alle beelden zijn zuiver Brahmanistisch, meer bepaald Çiwaietisch, geen enkele is Boeddhistisch.

Van een onbetwistbaar lateren tijd zijn de tempels van Prambanan, in 't Regentschap Kalasan, waarvan men den bouw, ook op grond van een daar aangetroffen jaartal, stellen mag in de 10de eeuw onzer jaartelling.

De voornaamste der acht hoofdtempels heet bij de inlandsche bevolking Tjaṇḍi Lara Djonggrang naar 't beeld van Doerga, die ze in hun onwetendheid de vrouw van koning Baka

noemen. Deze Tjaṇḍi heeft een vestibule en ingang naar 't binnenvertrek aan de Oostzijde. In de drie buitenzijvertrekken vindt men ten Noorden Doergâ, ten Westen Gaṇeça; ten Zuiden Çiwa als goeroe of leermeester, terwijl in de binnenkamer een groot beeld van Çiwa als Mahâdewa, den Grooten Heerscher, troonde. Behalve Çiwa hadden ook Wisjnoe en Brahma ieder hun eigen tempel. Het is dus duidelijk, dat Prambanan een godsdienstig middelpunt was voor Brahmanisten van elke schakeering. Indien eenige beelden, waarin men Mahâjânistische Bodhisattva's meent te herkennen, juist verklaard zijn, zou ook aan 't Boeddhisme een plaats, al is het dan ook een ondergeschikten, ingeruimd zijn geweest.

Te Sela Gria in de Kĕdoe vindt men een alleenstaanden tempel met drie buitennissen, waarin Çiwa als Goeroe, Gaṇeça en Doergâ aan de Zuid-, West- en Noordzijde geplaatst zijn. Ook heeft men daar beelden ontdekt van Nandiçwara en Mahâkâla, twee wezens uit het

Tjaṇḍi Panataran.

gevolg, men kan zeggen de familie, van Çiwa, zoodat het heiligdom een specifiek Çiwaietisch karakter vertoont.

Aan Çiwa is ook gewijd de hoofdtempel van de groep bekend onder den naam van de ,,Negen Tempels,'' *Gedong Sanga*, in de Residentie Semarang, afdeeling Ambarawa.

Na het bloeitijdperk der bouw- en beeldhouwkunst in Midden-Java verloopen twee tot drie eeuwen vóórdat in Oost-Java gebouwen van beteekenis, zooals de Tjaṇḍi Djago, verrijzen. De monumenten vertoonen de kenmerken van verdere, doch niet hoogere ontwikkeling.

Tot de belangrijkste monumenten van Oost-Java behooren die te Singasari. Ze hebben, zooals het voortreffelijk oudheidkundig onderzoek heeft uitgemaakt, een gemengd Çiwaietisch-Boeddhistisch karakter. Aan 't bestaan van dergelijke heiligdommen ontbreekt het niet. Zoo gewaagt het gedicht Nagarakrĕtâgama van een Tjaṇḍi die beneden aan Çiwa, boven aan den

Djina (Dhyâni-boeddha) Aksjobhya gewijd was; binnen in den benedentempel stond een beeld van Çiwa; boven dat van Aksjobhya.

In den hoofdtempel van Singasari, een torenbouw, heeft men een zeer beschadigd beeld in de Zuidelijke tempelkamer gevonden, een beeld, waarin ondanks den geschonden toestand een Çiwa als Goeroe te herkennen is. In de binnenkamer ziet men een voetstuk, waarschijnlijk van een Lingga.

Met bovengemelde éene uitzondering zijn de beelden van den hoofdtempel in 1804 door Engelhard weggehaald; later, in 1819 en 1827 zijn ze naar Nederland gezonden en thans aanwezig in 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden. Het zijn de beelden van Gaṇeça, Doergâ, Nandîçwara en Mahâkâla, dus ondubbelzinnig Çiwaietisch.

Tjaṇḍi Panataran.

Aangaande de bestemming en de geschiedenis van Tjaṇḍi Singasari heeft een scherpzinnig onderzoek, steunende op Oudjavaansche berichten in verband met hetgeen uit het bouw- en beeldwerk valt af te leiden, verrassende uitkomsten opgeleverd. Er is alle reden om aan te nemen, dat de hoofdtempel, het heiligdom waar koning Krĕtanagara, na zijn dood vereerd werd als Çiwaboeddha werd bijgezet, de in Oudjavaansche bronnen vermelde Çiwaboeddhâlaja of Çiwaboeddhaloka is. Hij zelf had het heiligdom in 1278 A.D. gesticht.

Volgens een eenigszins afwijkende voorstelling, heeft men Çiwaboeddhâlaja niet met den hoofdtempel te vereenzelvigen, maar met een bijgebouw, welks bouwval, in 1822 door Bik afgebeeld, doch thans geheel verdwenen, duidelijk een Çiwaboeddhistisch heiligdom moet geweest zijn.

Een andere ruïne houdt men op goede gronden voor 't overblijfsel van een gedenk-

teeken, opgericht in 1273 Çaka (1351 A.D.) door den Madjapahitschen Rijksbestierder Gadja Mada, als tusschenpersoon der koninklijke familieleden. Dat gedenteeken, een Tjaitya, (grafkapel) was bestemd om de nagedachtenis te eeren zoowel van de brahmanen van de Çiwaietische als van de Boeddhistische belijdenis, alsmede van den ouden rijksbestierder, die alle koning Kĕrtanagara, toen hij sneuvelde, in den dood volgden.

In tegenstelling tot de heiligdommen van Singasari is de Tjaṇḍi Panataran, in Kediri, iets ten Noorden van Blitar, zuiver Brahmanistisch, niet bepaald Çiwaietisch, want de *bas reliefs* vertoonen in één reeks tafereelen uit het Râmâyaṇa, in een andere uit de geschiedenis van Krĕsjna, beiden in engeren zin Wisjnoeietisch.

De hoofdtempel van Panataran is na de Boroboedoer de grootste van Java.

Aan de ijverige werkzaamheid der Commissie voor Oudheidkundig Onderzoek, onder leiding van Brandes, hebben wij een hoogst belangrijke studie te danken over 't karakter

Tjaṇḍi bentar (ingangspoort) van den Doergâ-tempel te Sangsit (Boelèlèng), Bali.

en de beteekenis van tafereelen in *relief* aan den grooten tempel. Ter algemeene kenschetsing van die afbeeldingen heeft men de benaming „Wolkentooneelen" gekozen, omdat deze het encadrement vormen van de afgebeelde tafereelen.

Op grond van jaartallen, niet aan den hoofdtempel van Panataran, maar aan andere bouwwerken en losse steenen, jaartallen loopend van 1119 tot 1376 Çaka, acht Brandes het waarschijnlijk, dat de stichting van Panataran vóór, of in de eerste helft der 12de Çaka eeuw heeft plaats gehad; dus na 1150 A.D.

Bij de overweldigende menigte van oudheden uit den Hindoetijd, hebben wij ons in de voorgaande bladzijden noodzakelijk moeten beperken tot een vluchtige beschouwing der merkwaardigste en met de meeste zorg onderzochte gewrochten der bouwkunst. Daarbij bood zich de gelegenheid aan om te spreken over verschillende voorwerpen van godsdienstige vereering, in de eerste plaats beelden van goden, Boeddha's, Bodhisattva's, enz.

Een merkwaardig beeld, wegens de geschiedenis daarmee verbonden, is dat van den Bodhisattva Mandjoeçri, waarvan reeds vroeger sprake is geweest, een geschenk van den Sumatraanschen vorst Adityawarman, die het liet oprichten in 1265 Çaka (1334 A.D.) in den Djinâlaja (Djinatempel) op Java. Tevens stichtte hij een verwonderlijk schoon torengebouw (prâsâda) in de stad van den Djinâlaja.

Dezelfde Adityawarman heeft in zijn eigen land inscripties in verfoeilijk Sanskrit laten griffelen, en verder ook in 1297 Çaka (1375 A.D.) een beeld opgericht van Amoghapâça, met een uitvoerig bijschrift, eveneens in barbaarsch Sanskrit te Padang Tjaṇḍi, aan den bovenloop der Batang Hari. Ook van dit beeld wordt de tempel bestempeld als Djinâlaja.

Niettegenstaande het Boeddhisme zooveel eeuwen op Sumatra gebloeid heeft, zijn er bijzonder weinig sporen van overgebleven. Behalve de inscripties van Adityawarman, het Amoghapâça-beeld, een van 't eiland afkomstige Lokeçwara, een gouden plaat met de namen der Dhyâni-boeddha's in de ruïne bij Tandjoeng Medan, Sumatra's Westkust, en de Tjaṇḍi Bongsoe te Moeara Takoes aan de Kampar, is er tot nog toe niets ontdekt.

Het eenige gebied in den Archipel waar 't Hindoeïsme, al is het dan ook vermengd met bestanddeelen van 't inheemsche volksgeloof, krachtig voortleeft, is Bali en het door Baliërs bewoonde gedeelte van Lombok.

De Balische kunst heeft haar Hindoe-Javaansche afkomst niet verloochend. De beeldhouwers ontleenen hun onderwerpen aan de Indische mythologie.

Zoowel in de kunst als in de godsdienstige gebruiken, sluiten de Baliërs zich aan bij hun voorouders te Madjapahit, zooals dezen waren in de laatste dagen van 't eenmaal zoo machtige rijk. Het was in 't begin van de 16de eeuw, dat een groote menigte van Javanen, zwichtende voor de overmacht der Mohammedanen, en onwillig om hun voorvaderlijk geloof te verzaken, uitweken en op Bali een toevlucht zochten. De afstammelingen dezer Javanen, die voor een groot deel tot de aanzienlijkste standen behoorden, noemen zich heden ten dage nog „Wong Madjapahit", d. i. menschen van Madjapahit. Zij vonden den bodem op Bali wel voorbereid, want reeds lang vóórdat het eiland in de eerste helft der 14de eeuw aan de kroon van Madjapahit onderworpen werd en Madjapahitsche instellingen er werden ingevoerd, had het eiland onder Javaanschen invloed gestaan. De oorspronkelijke bevolking, die, voor zoover zij zich niet met de Hindoe-Javanen vermengd heeft, Bali aga geheeten, geen Brahmanen vereeren, hun dooden niet verbranden, maar begraven, geen beleefdheidstaal bezigen, zijn slechts in de verte met de Javanen verwant.

Sporen van den invloed der Hindoe-Javaansche beschaving op andere eilanden, Sumatra, Borneo, Zuid-Celebes, schoon niet talrijk, zijn onmiskenbaar, zooals wij vroeger hebben aangeduid.

Het verluidt dat in 't voormalig rijk van Atjeh overblijfselen van Indischen oorsprong gezien zijn. Wat daarvan aan is, zal eerst blijken, wanneer rustiger toestanden aldaar een gezet onderzoek mogelijk zullen hebben gemaakt. Dat er in Noord-Sumatra Indiërs gevestigd zijn geweest, of tenminste invloed uitgeoefend hebben, is niet twijfelachtig. Ten bewijze strekke dat Samoedra — waaruit bij verbastering Sumatra ontstaan is —, de naam van een hoofdstad en rijk, een Sanskritwoord is. Het was in de 14de eeuw nog machtig, maar in de volgende eeuw was het onderworpen aan Madjapahit. Thans is er van Samoedra niets meer over dan een kampong van dien naam niet ver van Pasei.

III. HET MOHAMMEDANISME

DOOR

Prof. Dr. C. SNOUCK HURGRONJE.

Er waren al bijna zes eeuwen verloopen, sinds Mohammed te Mekka met profetisch gezag geloof en gehoorzaamheid eischte voor Allah, den eenigen Schepper en Heer van het heelal, die aan het einde der dagen alle menschen uit den dood zou opwekken om hen voor Zijnen rechterstoel te dagen en hen daarna te verwijzen òf naar het hellevuur òf naar de tuinen van eeuwige geneugte; zes eeuwen, sinds hij te Medina als hoofd der gemeente in naam van God wetten gaf en de onwillige Arabieren met geweld bracht onder de tucht van Allah en Zijnen Gezant, toen het Mohammedanisme in beduidende mate bekeerlingen begon te winnen in den Oost-Indischen Archipel. Wel mogen er al veel vroeger Moslimsche kooplieden en avonturiers uit het Westen naar deze eilanden gekomen zijn, maar van geestelijken invloed, dien zij op de bevolking zouden hebben geoefend, is geen spoor aan te wijzen.

Grafsteen eener 17 Doel-hiddjah 831 der Hidjrah = 27 September 1428 n. C. gestorven vorstin van Pasè, achter-achterkleindochter van al-Malik Çalih, den eersten vorst van dat rijk.

Omstreeks het midden der veertiende eeuw kwam de Arabische reiziger Ibn Battoetah in Soematra-Pasè, thans eene onderhoorigheid ter Noordkust van Atjèh, en vond daar een bloeiend Mohammedaansch vorstendom, dat blijkens ons bewaarde grafschriften toen reeds eene eeuw bestaan moet hebben. Te Grĕsik, op de Noordkust van Java getuigt het grafschrift van Maoelana Ibrahim, een der acht of negen heiligen, aan wie de Javanen de vestiging van den Islâm in hun land toeschrijven, dat in den aanvang der vijftiende eeuw dit ge-

bied reeds geïslamiseerd was. Dit zijn een paar vaste punten over eene periode van de geschiedenis, die overigens grootendeels achter den sluier der legende verborgen is.

Wij weten er juist genoeg van, om in het algemeen te kunnen vaststellen, dat sedert ongeveer het jaar 1200 Mohammedaansche handelaars en gelukzoekers uit Voor-Indië het spoor, waarin hunne Hindoesche landgenooten hun al eeuwenlang waren voorgegaan, volgend, zich vestigden in de voornaamste handelshavens der Groote Soenda-eilanden, en daar allengs de inheemsche bevolking tot hunnen godsdienst bekeerden. Uit de wijze, waarop wij ook nu nog de Mohammedaansche propaganda zonder eigenlijke missie zien werken, kunnen wij met voldoende zekerheid opmaken, hoe het destijds gegaan moet zijn.

Grafsteen van Prins Abdallah, afstammeling in den zesden graad van den Abbasidischen chalief Aboe Dja'far al-Moentaçir, gestorven in Soematra-Pasè 23 Radjab 810 der Hidjrah = 24 Dec. 1407 n. C.

Een Mohammedaansch koopman, die zich voor handelsbelangen in een land vestigt, waar hij geene geloofsgenooten vindt, wenscht eene vrouw tot levensgezellin. Met eene heidensche mag hij niet trouwen, maar de bekeering tot den Islâm is zoo gemakkelijk, dat eene vrouw, voor wie uit een maatschappelijk oogpunt de voorgestelde echtverbintenis wenschelijk is, over dit bezwaar licht henenstapt, tenminste wanneer zij niet tot eene andere, wel georganiseerde godsdienstige gemeenschap behoort. Zoo vormen zulke kolonisten Mohammedaansche gezinnen, en deze maken weldra eenen kring uit, die een onweerstaanbaren drang vertoont om zich te vergrooten, aanvankelijk met zachte middelen van aantrekking, later meestal ook met behulp van geweld.

Zoo kwam de Islâm in Oost-Indië, en ofschoon hij hier, vooral op Java, maar in mindere mate ook op Soematra en elders, in het Hindoeïsme eenen tegenstand te overwinnen had, dien een onbevangen animistisch heidendom hem niet pleegt te bieden, behaalde hij toch zonder hulp van buitenaf eene vrij gemakkelijke zegepraal.

De bijzonderheden van die godsdienstige omwenteling zullen ons meerendeels onbekend blijven, want zij had plaats in de periode, die aan de vestiging van Europeanen in den Archipel voorafging, zoodat wij ons moeten behelpen met de gegevens der Inlandsche overlevering, tot welker ontstaan verbeelding meer heeft bijgedragen dan historische herinnering. Voor Java heeft die traditie uit de gelukzoekers, die er in den loop der vijftiende en zestiende eeuw den Islam hielpen invoeren, een acht- of negental tot de hoofdheiligen van het land gemaakt, wier graven op verschillende kustplaatsen van het Noorderstrand tot heiligdommen zijn geworden, die de vrome pelgrim met eerbiedigen schroom nadert, wier wonderdaden niet minder verbazingwekkend zijn dan de teekenen, waardoor Mohammed zelf zijne goddelijke zending zou hebben bewezen.

Plaatselijk zijn Giri (Grĕsik), Ampel (Soerabaja), Toeban, Koedoes de voornaamste

uitgangspunten der Mohammedaansche beweging, die Midden- en Oost-Java uit de invloedssfeer van het Hindoeïsme in die van den Profeet van Arabië overbracht, en die op staatkundig gebied het eens zoo machtige rijk van Madjapahit omstreeks 1518 deed plaats maken voor het Moslimsche vorstendom van Dĕmak. Van Dĕmak ging de politieke leiding van het geïslamiseerde Java weldra op Padjang, en van Padjang op Mataram over, het „keizerrijk" Mataram, welks rudimentaire voortbestaan in de tegenwoordige Vorstenlanden den geschiedvorscher nog altijd een belangwekkend schouwspel biedt.

Op West-Java kreeg de Islâm eerst eenige jaren later dan op Midden-Java vasten

Graf van Maoelana Malik Ibrahim, invoerder van den Islâm op Java, gestorven te Gresik (Soerabaja) 12 Rabi'oel-awwal 822 der Hidjrah = 9 April 1419 n. C.

voet, maar hij schoot er sneller diepe wortels doordien het land der Soendaneezen veel minder krachtig dan de Oostelijker deelen van het eiland den invloed der Hindoe-beschaving had ondergaan. Hier waren Tjĕrbon (Cheribon) en Bantĕn de eerste brandpunten zoowel van de propaganda als van de staatkundige heerschappij van het Mohammedanisme. De eerste wali's (heiligen) waren hier tevens de eerste Moslimsche vorsten.

Soematra was Java voorgegaan in de belijdenis, dat er geen god is dan Allah en dat Mohammed de gezant van Allah is, althans wat het Noordelijk gedeelte van dit eiland aangaat: Soematra-Pasè was zeker in 1300 een Moslimsch staatje, en misschien was Pĕrlak reeds vroeger tot den Islâm bekeerd. Palembang werd vroeg Mohammedaansch. Betreffende

de andere kustlanden van dit eiland ontbreekt het ons aan betrouwbare historische gegevens, maar de Minangkabausche Maleiers hebben zeker al in oude tijden den Islâm met ijver beleden, al bleven zij tot heden toe aan hunne met de Moslimsche wet strijdige matriarchale familie-instellingen getrouw. Terwijl nu echter op Java, nadat de hardnekkige aanhangers van het Hindoeïsme via Balambangan naar Bali waren uitgeweken, de geheele bevolking, met uitzondering van de onbeduidende gemeenten der Badoei's in het Westen en der Těngěreezen in het Oosten, spoedig het nieuwe geloof heeft aangenomen, drong dit op Soematra veel langzamer van de kuststreken naar het binnenland door, en bleven de meerderheid der Bataks benevens eenige volksstammen in het Zuiden van het eiland zelfs tot heden toe daaraan weerstand bieden. Neemt men daarbij het veel geringere totaalcijfer der bevolking in

Grafgebouw van Maoelana Hasanoedin, invoerder van den Islâm hoofdheilige en stamvader der dynastie van Banten.

aanmerking, dan begrijpt men licht, dat Java uit het oogpunt van den Islâm zeer veel belangrijker is dan Soematra, al vertoonen hier Atjèhers en Maleiers de scherpe kanten van den Islâm tegenover andersgeloovigen in veel sterker mate dan de bewoners van Java.

Nog verder dan Soematra staan te dezen aanzien de andere, meer Oostelijk en Noordelijk gelegen eilanden, die geheel of gedeeltelijk geïslamiseerd zijn, bij Java achter. Meest waren het Javanen of Maleiers, voor een klein gedeelte in lateren tijd ook uit Hadramaut afkomstige Arabieren, die het Mohammedanisme in de kustlanden van Borneo, Celebes en de kleinere eilanden propageerden. Daar is het proces der islamiseering nog altijd in langzamen, maar gestadigen gang, in de laatste tijden van toegenomen verkeer echter vaak tegengehouden door Westersche cultuurinvloeden, bovenal door Christelijke zending.

Volgens de jongste schattingen komt het totaal der Islâmbelijders in Nederlandsch-Indië op rond vijfendertig millioen, zeven achtsten der geheele bevolking, en ongeveer een zevende deel van de Mohammedanen der geheele wereld; daarvan bijna dertig millioen op Java. De tellingen en schattingen, waarop deze cijfers berusten, zijn ruw en benaderend, maar geven toch een algemeen juist denkbeeld van de beteekenis van den Islâm voor Oost-Indië. Om misverstand te voorkomen moeten wij er echter eene toelichting bijvoegen.

Graf van Maoelana Hasanoedin, invoerder van den Islâm, hoofdheilige en stamvader van de dynastie van Bantĕn.

Willen wij de met zoo veel fijnere werktuigen verkregen statistieken der godsdienstige belijdenissen in Europa goed begrijpen, dan moeten wij steeds bedenken, dat onder de gegeven getallen bijv. der Roomschen, Gereformeerden, Lutherschen, enz. onberekenbaar vele eenheden voorkomen, die, al behooren zij door doop of geboorte tot de opgegeven gezindte, feitelijk daarvan geheel vervreemd zijn geraakt, of wel in landen, waar onderwijs en volksontwikkeling op een lagen trap zijn blijven staan, geestelijk zoo diep in bijgeloof steken, dat de invloed hunner officieele Christelijke leer op hun leven en denken zeer gering moet worden aangeslagen.

Zulk voorbehoud geldt nu nog in veel hooger mate, waar wij met Mohammedanen te doen hebben. Niet alleen is de Islâm zes eeuwen later dan het Christendom ter wereld gekomen, maar bovendien heeft hij zich van het begin af veel meer toegelegd op snelle vermeerdering van het aantal zijner aanhangers dan op hervorming van hun geheele leven naar zijne beginselen en voorschriften. Voortgaande in de richting, die Mohammed in de laatste jaren van zijn leven gewezen had, heeft zijne gemeente zich de onderwerping der wereld als een hoofddoel voor oogen gesteld, en in den aanvang waren de omstandigheden haar daarbij zoo gunstig, dat in eene eeuw een belangrijk deel van Azië en Afrika en een stukje zelfs van Zuid-Europa onder Mohammedaansch gezag kwamen te staan.

De onderworpenen, die als aanhangers der oudere openbarings-godsdiensten (zooals Jodendom en Christendom) het nieuwe geloof niet aannamen, kwamen in ongunstiger maatschappelijke positie, hetgeen zeker, nevens andere oorzaken, tot de vrij spoedige bekeering van een groot deel van hen niet weinig bijgedragen heeft. Echte heidenen islamiseerde men langs direct gewelddadigen weg en, waar het kon, bewerkte men ook gaarne met materieele lokmiddelen vrijwilligen overgang van andersdenkenden.

Bij zulk eene methode van propaganda moesten de aan bekeerlingen te stellen eischen wel minimaal zijn. Inderdaad is en blijft men Moslim, wanneer men eens in zijn leven acte van onderwerping heeft gedaan aan Allah en Zijnen Gezant door het uitspreken der dubbele geloofsbelijdenis, ook al verzuimt men bijna alle plichten, die men daardoor op zich genomen heeft. Aan de ontwikkeling van zijn stelsel van opvoeding heeft de Islâm zoo weinig zorg besteed, dat onder al de hem belijdende volken de overgroote massa steeds onwetend is gebleven, en dus in haar denken en doen behalve in enkele populaire leuzen weinig sporen vertoont van het nuchtere monotheïsme van den Arabischen profeet.

Daarentegen is alles in theorie en practijk van het Mohammedanisme erop aangelegd, om de gemakkelijk en snel gewonnen zielen bijeen te houden, hen voor vreemde invloeden als met een ondoordringbaren muur af te sluiten, en in het bereiken van dit doel is het in den regel even gemakkelijk geslaagd als in de verbazingwekkend vlugge propaganda.

In verband hiermede heeft de Islâm zelfs in zijne leer, maar meer nog in de practijk, overal groote concessies moeten doen aan de denkwijzen, gewoonten en inzettingen, die de even oppervlakkig als haastig bekeerde volken uit hun verleden medebrachten. Geen wonder dus, dat stelsel en leven, theorie en practijk van het Mohammedanisme zeer ver uiteenloopen, niet alleen in landen als Oost-Indië, waar zijn binnendringen pas sinds zes, zijn dóórdringen eerst sinds vier eeuwen aan den gang is, maar evenzeer in het gebied, dat hij twaalf of dertien eeuwen geleden aan zich onderwierp, ja in zijn stamland, in Arabië zelf. In Arabië heerschen nu nog het vóór-Mohammedaansche bijgeloof, de door eenheid van godsdienst niet eens getemperde bloedveeten, de oude zeden en gebruiken, naast de belijdenis van het geloof, dat bestemd was om aan dat alles een einde te maken. Evenzoo is het gesteld in Syrië en Perzië, in Egypte en Noord- en Centraal-Afrika. Overal eene in de oude onwetendheid en in halfheidensche zeden voortlevende menigte, en daarnevens eene kleine minderheid van schriftgeleerden, die het stelsel van den Islâm, zooals dat sedert de derde eeuw der Hidjrah in alle hoofdzaken vaststaat, de wet, de geloofsleer en de mystiek, min of meer beoefenen en naleven, en op die domme schare met diepe minachting neerzien, zonder zich veel in te spannen om haar beter te onderrichten.

En toch zijn die allen Mohammedanen, ontoegankelijk voor geestelijken invloed, die zich niet kan legitimeeren met een Moslimsch brevet, bereid daarentegen om te luisteren naar ieder, die hun onverdachte Moslimsche wijsheid komt brengen. Niet anders is het in Oost-Indië: zelfs in die gedeelten van Java, waar de leerstellige Islâm het minste vat op de bevolking heeft verkregen en waar men zeggen zou, dat het oude animisme en het latere Hindoeïsme nauwelijks met een Mohammedaansch waasje overdekt zijn, zou toch de Hindoesche pandit al evenveel moeite hebben om den weg tot de harten der eenvoudige landbouwers te vinden als de Christelijke zendeling, terwijl de Moslimsche kjahi of goeroe (meester, leeraar) als hij zich verwaardigt tot die kleinen af te dalen, zeker is van eerbiedig gehoor.

Zes eeuwen was de Islâm reeds oud, wij zeiden het in den aanhef, toen hij begon, voor den Indischen Archipel eene geestelijke macht te worden, die weldra alle andere zou overvleugelen. Hij zag er toen heel anders uit dan bij het leven en kort na den dood van Mohammed. Uit de nuchtere, simpele leer van den „ongeletterden" Arabischen profeet was een afgerond stelsel ontstaan, dat zich niet minder ten doel stelde dan de volledige beheersching van het staatkundige, maatschappelijke, huiselijke en individueele leven zijner belijders in al zijne uitingen, van de grootste af tot de kleinste toe.

Na zijn snelle verovering van vele landen met oude en hooge cultuur had de Islâm zich genoodzaakt gezien, vele denkbeelden, gebruiken en instellingen der overwonnenen in zich op te nemen, maar, onwillig als hij was om eenig ander gezag naast dat van Allah en

Zijnen gezant te erkennen, voorzag hij al die vreemde invoerartikelen van het stempel van Mohammed, en moest de in de eerste eeuwen der Hidjrah ontstane overlevering omtrent de woorden en daden van den Profeet dienen om de in den loop van dien tijd onmisbaar gebleken regelingen aan hem toe te schrijven.

Deze assimilatie kwam niet zonder vaak hevigen strijd der meeningen tot stand, maar na ongeveer drie eeuwen was er toch omtrent de hoofdzaken eene zekere eenstemmigheid bereikt, die sedert voor rechtzinnig is blijven gelden. Het grootst was de eenheid in zake dogmatiek; natuurlijk: ten aanzien van fundamenteele geloofswaarheden kan op den duur

Moskee (masdjid, mèsegit of sèmegit) in Atjeh.

geen belangrijk verschil blijven bestaan zonder tot splitsing in secten aanleiding te geven. Wanneer wij dan ook de boeken inzien, waaruit de leerlingen der pĕsantrèns (Mohammedaansche godsdienstscholen) op Java, der soerau's op Soematra, en van andere soortgelijke inrichtingen op andere eilanden de hoofdartikelen van hun geloof leeren, dan vindt men daarin volkomen dezelfde leerstukken gehandhaafd tegen dezelfde ketterijen, die men vermeld vindt in handleidingen, waaruit de leergierige Mohammedanen in de landen tusschen Marokko en China hunne dogmatische wijsheid putten. Het geloof aan Allah als eenigen God, aan Allah's gezanten, die aan de menschheid in verschillende perioden der geschiedenis Zijnen wil verkondigd hebben, aan Zijne engelen, die de openbaringen aan de gezanten hebben overgebracht

en die ook verder in deze en in de andere wereld de directe uitvoerders van Allah's bevelen zijn, aan Allah's boeken, waarin die openbaringen staan opgeteekend, aan den dag der opstanding uit de dooden en van het algemeene wereldgericht, dat Allah aan Zijne schepselen zal voltrekken, aan de voorbeschikking van alle goed en kwaad door den Almachtige, dat wordt in al die landen op uniforme wijze onderwezen en verdedigd.

Tot het eigenlijke volk, tot de ongeletterden, dringen van die zaken hoogstens eenige vage begrippen of klanken door. Zij blijven de oude goden dienen, nauwelijks vermomd als heiligen van den Islâm; om tot vervulling hunner wenschen te geraken blijven zij de vanouds beproefde middelen van magie en bezwering aanwenden, zelfs al weten zij, dat het eigenlijk niet meer zoo behoort.

Op Java bijv. worden oudheidensche tooverformulieren, met den Arabischen naam ngèlmoe (wetenschap) bestempeld, met aanroeping van Allah's naam ter inleiding, en de Mohammedaansche geloofsbelijdenis aan het slot, in ruimeren kring gebruikt dan de gebeden of het Qoerânreciet, die de ware schriftgeleerden daarvoor in de plaats willen stellen. De wonderdoende heiligen, levende en doode, de geesten der voorvaderen, gevreesde boomen en stroomen, waarvan geheimzinnige werkingen uitgaan, beteekenen voor het dagelijksche leven van den ongeleerden Inlander meer dan Allah en Zijn profeet; droomen en voorteekenen houden hem ernstiger bezig dan de Moslimsche scheppingsleer, maar, nog eens zij het gezegd, niet anders is het daarmee gesteld in Marokko, Noord-Afrika, Egypte, Syrië, Arabië. Het verschil betreft den graad, de kleur, niet de soort.

De uitlegging en toepassing van de wet biedt meer verscheidenheid dan die van het geloof: hier heeft de rechtzinnigheid zich zelfs genoodzaakt gezien, het blijvende recht van meeningsverschil te erkennen. Van de talrijke richtingen van wetsuitlegging, die oudtijds onder de orthodoxen aanhang gevonden hebben, zijn er nog vier over, en de Mohammedanen van Oost-Indië behooren allen tot dezelfde daarvan, die naar haren grondlegger, As-Sjafi'i, de Sjafi'itische heet. Daartoe behoorden de eerste, Indische invoerders van den Islâm in den Archipel zoowel als de volken, die later op het geestelijke leven der Mohammedaansche Indonesiërs den meesten invloed gehad hebben, namelijk de Arabieren van Mekka en die van Hadhramaut.

Dit Sjafi'itisch-zijn heeft intusschen zijne volle beteekenis alleen voor de santri's of moerid's, de studenten onder de Inlanders, die eenige jaren van hun leven aan theologisch-juridische studie wijden. Dezen gebruiken Arabische of naar Arabische origineelen in Inlandsche talen bewerkte handboeken, waarin de wet volgens de Sjafi'itische school uiteengezet wordt. Als zij de vereischte vermogens en den noodigen tijd hebben, bestudeeren zij de wet in haren vollen omvang, dus ook die talrijke hoofdstukken, die sinds lang alle beteekenis voor de practijk der Mohammedanen verloren hebben, zoo zij die al ooit hebben bezeten. Dit heeft voor die studeerenden slechts paedagogische waarde, in zoover als het hunne geestesrichting en hun oordeel over bestaande toestanden helpt bepalen, want, toegepast of niet, elk deel dezer wet geldt voor de geloovigen als van goddelijken oorsprong. Voor alle santri's of moerid's hebben echter *die* gedeelten van de wet de eerste aanspraak op hunne aandacht, die feitelijk het leven zijn blijven beheerschen.

Die practisch belangrijke hoofdstukken zijn — en ook dit geldt niet slechts voor Oost-Indië, maar voor de geheele Moslimsche wereld — die, waarin de godsdienstige plichten in den engeren zin behandeld worden, verder de hoofdstukken betreffende het huwelijks-, familie-, personen- en erfrecht, de bepalingen betreffende vrome stichtingen, en zoo nog enkele zaken meer.

Voor den gewonen Inlander is het genoeg, te weten, dat hij — in onderscheiding van

den Europeaan, den Chinees, den Inlandschen heiden — *islam* of *sělam*, d.i. Mohammedaan is. Dat hij zich in ritueele bijzonderheden onderscheidt van zijne geloofsgenooten in Turkije, die tot de Hanafitische, of in Algerië, die tot de Malikitische school behooren, valt buiten den kring zijner waarneming, dus ook van zijne belangstelling. Alleen wie de bedevaart naar Mekka verricht, wordt door aanschouwing met die afwijkingen bekend, en geeft er zich min of meer rekenschap van. Ook de Sjafi'itische bijzonderheden in de rechtspraak over huwelijkszaken enz. treffen als zoodanig de ongeletterde Mohammedanen niet, die leven in een land, waar die school de alleenheerschappij heeft.

Het zichtbare middelpunt van het uiterlijke godsdienstige leven in den streng-Mohammedaanschen zin des woords vormt het bedehuis, de *masdjid* (moskee). Op Java vindt men die gebouwen vooreerst op de hoofdpleinen (aloen-aloen) der regentschapshoofdplaatsen, dikwijls ook van de hoofdplaatsen der districten, en nog wel in andere desa's, waar bijzondere vroomheid der inwoners of andere omstandigheden tot de oprichting aanleiding gegeven hebben. Zij liggen aan de Westzijde van de pleinen, daar de muur tegenover den ingang ongeveer naar Mekka gericht moet zijn; daarheen toch moet het gelaat der geloovigen zich wenden bij het verrichten der ritueele godsdienstoefening, de sĕmbahjang. In den ouden tijd stelde men zich in dit opzicht met eén *ongeveer* tevreden en bouwde men den muur met de nis, die de richting (*kiblat*) aangeeft, zuiver West. Nieuwere moskeeën worden met den achtermuur op het Noordnoordwesten gebouwd, en in de oudere geeft men de verbetering der kiblat vaak door op den vloer getrokken strepen aan.

Het gebouw staat gewoonlijk op een verhoogd fundament, heeft een steenen onderbouw, houten bovenbouw, en valt vooral in het oog door zijn gebroken dak, dat uit drie of vijf verdiepingen bestaat, waarvan alleen de bovenste gesloten en meestal spits van vorm is. Dit type geldt in hoofdzaak voor den geheelen Archipel: alleen verschillen vorm der onderdeelen en bouwmateriaal naar de landstreek. In den laatsten tijd worden masdjids dikwijls geheel van baksteen opgetrokken en met pannen gedekt.

Elke der vijf ritueele godsdienstoefeningen, die de vrome Moslim dagelijks heeft te verrichten, heeft hier onder leiding van eenen voorganger plaats, maar behalve het aan de moskee verbonden personeel, nemen slechts enkelen, die in de buurt wonen en over veel vrijen tijd beschikken, daaraan deel. Ieder kan namelijk die *sĕmbahjangs* doen, alleen of in gemeenschap, waar hij zich toevallig bevindt, en men kan een vroom Mohammedaansch leven leiden zonder anders dan bij uitzondering in de moskee te komen. Om ieder, die zijne sĕmbahjangs houdt — in Oost-Indië, gelijk in de meeste landen van den Islam, eene kleine minderheid der bevolking — het begin der daarvoor

Moenarah (minaret) en moskee van Oud-Banten.

gezette tijden kenbaar te maken, stijgt de met die taak belaste moskeebeambte omhoog, om van het gebroken dak uit, of op de weinige plaatsen, waar zich bij de moskee eene minaret bevindt, van dien toren af, met groote stemverheffing in plechtige melodie de voorgeschreven formule van oproep (*adan*) te doen weerklinken.

In de dichtbegroeide dorpen van den Archipel klinkt zulk een roep niet zeer ver, en daarom bezigt men nog een ander middel om de ritueele indeeling van den dag ter kennis van alle belanghebbenden te brengen: dat is de bij de meeste Inlandsche moskeeën onder een afdakje aanwezige trom, gewoonlijk een met leder bespannen uitgeholde boomstam, op Java *bĕdoeg*, op Soematra *taboeh* genoemd. Deze wordt voor den aanvang der vijf bovenbedoelde tijden en bovendien op enkele andere gewichtige tijdstippen op in verren omtrek hoorbare

Moskee (masdjid) met minaret te Fort de Kock (Padangsche Bovenlanden).

wijze geslagen. Zoo dagelijks tweemaal gedurende de vastenmaand, de Poeasa, de negende maand van het Mohammedaansche maanjaar, namelijk bij het eerste aanbreken van den dageraad, wanneer de voorgeschreven onthouding van spijs en drank en van al hetgeen daarop gelijkt, voor de vromen begint, en bij het ondergaan der zon, wanneer men weder iets mag genieten. Zelfs voor de meerderheid, die niet vast, heeft die bĕdoegslag hare beteekenis, want allen vieren het feest van de beëindiging der vasten (*hariraja poeasa*) als ware het nieuwjaar — waarom dit feest onder Europeanen veelal met den onjuisten naam van Inlandsch nieuwjaar bestempeld wordt — en op den laatsten avond der vasten wordt het aanbreken van dit feest dan ook op bijzonder luidruchtige wijze ingetrommeld tot diep in den nacht.

Behalve de tijdtrom vindt men bij de moskee een waterreservoir of eene afleiding van

levend water. Dit dient om de geloovigen, die het bedehuis willen binnentreden, ingeval zij niet in den toestand van ritueele reinheid verkeeren, in staat te stellen, de voorgeschreven wasschingen te doen, want wie ritueel onrein is, mag niet alleen geene godsdienstoefening verrichten, maar ook niet in eene moskee vertoeven. En de vele Inlanders, die blootvoets plegen te gaan, moeten, al zijn zij overigens in reinen staat, hunne voeten wasschen alvorens naar binnen te gaan, daar zij anders den vloer met de onreinheden van den weg zouden bezoedelen.

Het inwendige van het gebouw bestaat, achter de meestal ruime voorgalerij (*soerambi*), uit één lokaal, dat òf onverdeeld is, òf waarvan een gedeelte is afgeschoten, waarin de weinige vrouwen, die aan den openbaren eeredienst deelnemen, voor de mannen onzichtbaar de sĕmbahjang van den Vrijdag kunnen bijwonen. Niet ver van de nis, die de richting naar Mekka

Groep van Inlanders, die juist de godsdienstoefening (çalat, sĕmbahjang) van het Hadj-feest (Hariraja hadji, Boeka hadji) hebben verricht, te Rantau (Borneo).

aangeeft, bevindt zich de preekstoel (*mimbar* of *imbar*); des Vrijdags en in den morgen van elken der officieele Mohammedaansche feestdagen wordt deze door eenen der moskeebeambten bestegen, die dan in de kerktaal, het Arabisch, eene preek voorleest, waarvan hoogstens enkele gestudeerden onder zijne toehoorders iets verstaan.

Trouwens, ook de aan die preeken voorafgaande godsdienstoefeningen ontleenen voor de leeken hare stichtelijkheid alleen aan den uiterlijken vorm, want zij bestaan in eenige nauwkeurig geregelde posities en bewegingen van het lichaam, gepaard met het reciteeren van stukken uit den Qoerân en andere Arabische formules, die bijv. voor den Inlander even mysterieus van inhoud zijn als het abracadabra der bezweringsformulieren, die hij van zijne heidensche en Hindoeïstische voorvaderen geërfd heeft.

Aan de moskee is een meestal vrij talrijk personeel verbonden. Door een begrijpelijk misverstand heeft men van Europeesche zijde die beambten als de geestelijken der Mohammedanen beschouwd, omdat althans sommigen hunner de godsdienstoefeningen leiden, preeken, enz. Geestelijken of priesters zijn echter in den Islâm onbekend, daar deze godsdienst niets heeft, dat gelijkt op sacramenten, zooals bijv. doop of avondmaal (communie), tot welker uitdeeling eene bepaalde klasse van menschen door wijding de uitsluitende bevoegdheid erlangt. Zelfs het herderlijke ambt, de zielzorg, is in den Mohammedaanschen godsdienst niet aan bepaalde personen opgedragen; het is de taak van iedereen ten opzichte van hen, die in zijne omgeving leven. De *imam* dus, die in de sĕmbahjang vooraan staat en de gemeente leidt, de *chatib*, die op Vrijdagen of feesten de preek voorleest, de *mo'addin* of *bilal* (zoo heet hij op Soematra), die den oproep tot de sĕmbahjangs van uit zijn hooge standpunt laat weerklinken, zij zijn evenmin priesters als de lieden, die het gebouw schoonvegen, de waterreservoirs vullen of door andere bemoeienissen van dien aard tot den geregelden gang van den eeredienst het hunne bijdragen. Geen hunner doet iets, dat niet door ieder ander, die er lichamelijk of geestelijk toe in staat is, even goed zou kunnen geschieden; het eenige, wat hen onderscheidt, is, dat zij er zich tegen een zeker loon geregeld voor beschikbaar houden. Persoonlijk aanzien ontleenen zij aan die functies niet.

Dit laatste is wel eenigszins het geval met hunnen chef, den *panghoeloe*, die de aan de moskee verbonden fondsen beheert en de werkzaamheden van het personeel bepaalt en onder hen verdeelt. Zijne positie in de Inlandsche maatschappij laat zich evenwel beter met die van een voornaam ambtenaar dan met die van eenen priester vergelijken, en zij wordt niet zoozeer door zijne directie van de moskee bepaald als wel door de omstandigheid, dat met deze functie op Java zoowel als in een groot deel der Buitenbezittingen eene andere van veel gewicht verbonden pleegt te zijn: de directeur der moskee is namelijk in deze landen van oudsher tevens de rechter naar de Mohammedaansche wet. Voor zoover deze wet in de Inlandsch-Mohammedaansche maatschappij werkelijk is aangenomen als richtsnoer voor de beslechting van geschillen, is hij met die beslechting belast. Dit komt omdat de Islâm hier niet van buitenaf is ingevoerd, maar langzaam en geleidelijk binnengedrongen. Bij de islamiseering van Oost-Indië was er dus geene macht van boven, die overal qâdhi's aanstelde om in zaken betreffende het personen-, huwelijks-, familie- en erfrecht de wet van den Islâm te handhaven, maar de opkomende gemeenten wendden zich voor die gevallen tot die personen in hun midden, die in den regel daartoe het meest bevoegd konden worden geacht, en dat waren nu juist diezelfden, in wier handen men het bestuur over de bedehuizen legde. Later, toen ook de hoogste gezaghebbers der Inlanders Mohammedanen waren, werd die combinatie van bemoeienissen gehandhaafd. Ook in hunne rechterlijke functies werden die panghoeloe's, of hoe zij verder mochten heeten, door ondergeschikt personeel bijgestaan, en wanneer zij, bij voorkeur des Donderdags of ook des Maandags met deze helpers in het voorportaal der moskee zitting hielden om kennis te nemen van de eischen van ontevreden vrouwen tot echtscheiding, van in eigen oog benadeelde erfgenamen tot toewijzing van een grooter deel, en wat dies meer zij, dan maakte het den indruk, alsof daar in de soerambi een uit verschillende leden samengestelde raad vergaderd was. Toen nu de Regeering in 1882 eene regeling van deze soort van inheemsche rechtspraak vaststelde, is Zij van die voorstelling der zaak uitgegaan, en heeft Zij de zoogenaamde „priesterraden" ingesteld, waarvan de panghoeloe's voorzitters werden. Eene andere werkzaamheid, die van wege het Europeesche bestuur aan de panghoeloe's opgedragen werd, is die van adviseur bij den landraad, den gewonen rechter der Inlanders. Bij deze rechtspraak, die zoo goed als geheel buiten de godsdienstige wet van den Islâm omgaat, heeft hun advies in werkelijkheid weinig te beduiden, en bepaalt zich hun werk gemeenlijk tot het beëedigen der getuigen, die den Mohammedaanschen godsdienst belijden.

Meer geestelijken invloed dan deze ambtenaren oefenen de leeraars (*goeroe's*, ook wel *kjahi's*), die de *santri's*, de studenten der gewijde wetenschappen van den Islâm onderrichten. Op hoofdplaatsen doen zij dit in hunne woning of, bij grooten toeloop, in de moskee; maar in of bij vele desa's heeft men *pesantrèns*, inrichtingen, waar de van alle oorden toestroomende studenten onderkomen zoowel als onderwijs vinden. Evenals de moskeegebouwen zijn zulke scholen vrome stichtingen, die door enkele gegoeden of door samenwerking van velen, enkele malen door de vrijgevigheid van vroegere vorsten tot stand gekomen zijn. Op een ruim erf, dat met nuttige boomen en gewassen beplant is, vindt men er de woning van den

Gezicht op de moskee te Mekka (in het midden de ongeveer kubusvormige Ka'bah, het huis van Allah) terwijl er eene godsdienstoefening (çalât, sĕmbahjang) gehouden wordt.

goeroe, een bedehuis, soms eene afzonderlijke loods voor het onderwijs en eenige gebouwen, die in kleine hokjes verdeeld zijn, waarvan elk eenen student als logies dient.

Zoowel onder de goeroe's als onder de panghoeloe's en hun personeel vindt men velen, die aan de door hen afgelegde bedevaart naar Mekka het gewoonterecht ontleenen om het hoofd met den tulband te bedekken en daarbij een min of meer Arabisch gewaad te dragen. Vroeger hebben onwetende Europeanen zelfs die bedevaartgangers (*hadji's*) als zoodanig voor hetgeen zij priesters noemden, voor bedienaren van den godsdienst aangezien. De dwaasheid dezer dwaling springt in onzen tijd te meer in het oog, omdat sedert de ontwikkeling der

stoomvaart het aantal hadji's zeer belangrijk is toegenomen en men er thans in alle rangen en standen der Inlandsche maatschappij aantreft.

Inderdaad is volgens de Mohammedaansche wet ieder, die physiek en financieel tot de reis naar Mekka in staat is, verplicht, eens in zijn leven de bedevaart naar de geboorteplaats van den Profeet te volbrengen. Men kan het evenwel uitstellen zonder daarom als overtreder der wet te gelden; sterft men dan vóórdat men hadji geworden is, dan behooren de erfgenamen uit de nalatenschap eene som ter bezoldiging van een plaatsvervanger af te zonderen. Vergeleken met het aantal pelgrims, dat Oost-Indië zou kunnen leveren, als ieder die verplichting vervulde zoodra hij kon, is acht tot veertienduizend pelgrims per jaar op de

Gezicht op de moskee te Mekka en het westelijke gedeelte der heilige stad.

vijf en dertig millioen Mohammedanen van Nederlandsch-Indië niet veel te noemen; let men evenwel op hetgeen andere landen tot de bedevaart bijdragen, dan blijkt eruit, dat onze Indonesiërs zich door bijzondere belangstelling in den hadji onderscheiden. De verzoenende kracht, die men aan den hadji toekent ten opzichte van verleden tekortkomingen, het ontbreken van andere gelegenheden voor den Inlander om even gemakkelijk en goedkoop met de wereld buiten zijn land kennis te maken, zijn wel de werkzaamste argumenten, die de Inlandsche agenten der Mekkaansche belanghebbenden aan hunne landgenooten voorhouden om de clientele hunner lastgevers te vergrooten.

Dat er aldus jaarlijks ongeveer vijf millioen gulden aan die bedevaart en hare annexen

Het Westelijke deel van het dal van Mina (Moena), dat zich Oostelijk van Mekka van W. naar O. uitstrekt, met de pelgrims, die daar 3 à 4 dagen van het hadj-feest doorbrengen.

besteed worden, is zeker in menig opzicht te betreuren, en nog erger zou het wezen, indien, zooals wel eens beweerd is, dat geld alleen diende om rond tienduizend rustige Inlanders te converteeren in Moslimsche fanatieken. Dit laatste is echter gelukkig niet het geval. De meeste hadji's komen even wijs en even ijverig in het geloof terug als zij enkele maanden tevoren hun land verlaten hebben. De invloed der Mekkaansche omgeving, vooral der daar doceerende wetgeleerden, laat zich slechts bij hen bespeuren, die daarheen gaan om er eenige jaren te studeeren. Sinds twee en een halve eeuw reeds kennen de Inlanders dien weg om hunne kennis te vermeerderen. Zelfs al zou de Regeering niet opzien tegen even willekeurige als gevaarlijke maatregelen om de bedevaart naar Mekka te belemmeren, dan zou het toch zeker niet gelukken, diegenen te weerhouden, die voornemens zijn om zich in de heilige stad gedurende vele jaren aan de studie te wijden.

Nu is de geestelijke atmospheer, waarin deze studeerenden te Mekka verkeeren, ongetwijfeld niet vrij van fanatieke elementen; panislamitische denkbeelden worden er door ijveraars verbreid. Maar gelukkig vormen de Inlanders, die voor zulke invloeden vatbaar zijn, ook in de belangrijke Indonesische kolonie te Mekka eene minderheid, en voor zulken ontbreekt het ook in hun eigen land niet aan prikkels, die hen in die richting drijven. Tegen al deze werkingen, die overal zich doen gevoelen waar de adem van den Islâm neergestreken is, kan men de Inlandsche maatschappij alleen door ruime voldoening aan den juist nu zoo krachtig zich openbarenden drang naar opvoeding en onderwijs in Westerschen trant immuun maken.

Hadji's (Mekkagangers) uit Djapara (Java).

Het zal velen vreemd in de ooren klinken, en toch is het letterlijk waar, dat de Nederlandsche koloniale regeering in de groote Mohammedaansche pers te boek staat als de jegens Mohammedanen meest tyrannieke, onverdraagzame staat van Europa. Dit is eensdeels toe te schrijven aan de klachten over de belemmering hunner vrijheid van beweging, die de in Indië gevestigde Arabieren jarenlang in Arabische en Turksche bladen wereldkundig gemaakt hebben; anderdeels ook aan hetgeen te Mekka vertoevende Inlanders daar vaak verhaalden van kwellende maatregelen, die sommige bestuursambtenaren wel eens tegenover Moslimsche vromen of wetgeleerden namen, nadat eene of andere oproerige beweging had plaats gegrepen, die zich van de oude Mohammedaansche leus van den heiligen oorlog tegen de ongeloovigen (in Indië *prang sabil*, d.i. oorlog op Gods weg genoemd) bediend had. Deze beide omstandigheden hebben veel bijgedragen om het panislamisme in Oost-Indië, gelukkig in zeer beperkte kringen, ingang te doen vinden.

Bij onontwikkelde lieden en bij bekrompen schriftgeleerden beduidt dit panislamisme niet minder dan de leer, dat het de taak der Moslims is, onder leiding van hunnen chalief te doen hetgeen in hun vermogen is om de onderwerping van de ongeloovigen aan het gezag van den Islâm met alle middelen van geweld, waartoe zij in staat zijn, te helpen bespoedigen; bij meer verlichte Mohammedanen heeft zich uit die ook in hunne oogen versleten leer de gedachte ontwikkeld, dat alle Mohammedanen zich onder leiding van den machtigsten Moham-

medaanschen vorst van hunnen tijd aaneen moeten sluiten om tot bevrediging hunner wenschen van maatschappelijken of politieken aard te geraken. In beide vormen is het panislamisme onvereenigbaar met eene normale verhouding eener Mohammedaansche bevolking tot hare niet-Mohammedaansche bestuurders.

Vrouwelijke hadji (Mekkagangster) uit Banten.

Al hetgeen dienen kan tot bevordering der assimilatie van de Inlandsche beschaving aan de onze vermindert het gevaar der verbreiding van zulke denkbeelden. De over het algemeen groote verdraagzaamheid der Javanen en Maleiers, waarin zij door geen ander Mohammedaansch volk overtroffen worden, en dan hunne ontwaakte zucht naar hoogere ontwikkeling in onzen zin zijn bij de vervulling van die taak onze krachtige bondgenooten.

Een anderen, indirecten bondgenoot vindt Nederland bij de vervulling zijner taak der inlijving van de Oost-Indische Mohammedanen bij de internationale beschaving van onzen tijd in de mystiek, die voor het geestelijke leven der Indonesische Moslims groote beteekenis heeft verkregen. De mystiek, die de wet en de geloofsleer slechts waardeert als middelen om den mensch met het goddelijke wezen in innig verband te brengen, heeft de neiging om de *vormen* van den godsdienst als minder gewichtig te doen beschouwen; bij sommige harer vertegenwoordigers gaat dit zelfs zoo ver, dat zij meer gaan hechten aan hetgeen de verschillende godsdiensten met elkander gemeen hebben dan aan hetgeen ze van elkander onderscheidt. Deze richting sloot zich uitnemend aan bij denkbeelden, die de Inlanders uit hun Hindoeïstisch en Boeddhistisch verleden medebrachten; zij vond in den Archipel veel aanhang en droeg het hare bij tot de tolerante levensbeschouwing van de meesten onzer Nederlandsch-Indische Mohammedanen en tevens hunne slapheid in de betrachting der ritueele voorschriften van den Islâm.

In haren meer vulgairen vorm gaf de mystiek der Moslims aanleiding tot het ontstaan van broederschappen (*tarikah's*), die zich ten doel stelden om de vromen onder leiding van voorgangers, volgens methoden, die door groote mannen op dit gebied waren vastgesteld, tot persoonlijke gemeenschap met God te brengen. Onthoudingstoestanden, bijzondere godsdienstoefeningen (*dikir's*) met min of meer hypnotiseerende bepaling der gedachte zijn de gewoonste recepten van zulke leeraars. Deze voorgangers werden werkelijke zieleherders en biechtvaders van degenen, die zich aan hunne leiding toevertrouwden, en de adepten moeten hun dan ook bij hunne opname in eene tarikah volstrekte gehoorzaamheid beloven. Al te ernstig vat men die gehoorzaamheidsgelofte in den regel niet op, maar het spreekt van zelf, dat zij in handen van slimme leiders, die plannen smeden, waarvoor veler medewerking noodig is, een gevaarlijk instrument kan worden.

In Oost-Indië hebben verschillende tarikah's sedert de zeventiende eeuw ook onder de mindere klassen der bevolking aanhang gevonden. Eerst was het vooral de *Sjattariah* — de broederschappen heeten gewoonlijk naar hare stichters — die in den Archipel ingang

vond; later genoten de *Kadirijjah* en de *Naksjibandijjah* de voorkeur. In verband met de toegenomen zucht dezer vereenigingen om, in concurrentie met elkander, het aantal harer volgelingen uit te breiden, hebben de meeste zich steeds meer aangepast aan het populaire bijgeloof, de behoefte der menigte aan menschenvereering en aan magische middelen om hunne wenschen bevredigd te zien. De *Rifa'ijjah*-broederschap met haar in spel ontaarde zelfverwondings-askese vond hier en daar in den Archipel ingang.

Dit hebben de hoogere, wijsgeerige, en de lagere, vulgaire vormen der mystiek van den Islâm met elkander gemeen, dat zij aan de geloovigen iets bieden, dat zij niet kunnen missen en dat zij in de officieele geloofsleer en wet vergeefs zoeken.

Maatschappelijk doet zich de invloed van den Islâm bovenal gelden op het gebied van het huisgezin, daar het familierecht met aankleve het voornaamste onderwerp vormt, ten aanzien waarvan de Mohammedaansche wet bij alle belijders van den Islâm werkelijk gerecipieerd is. Polygamie, losheid van den huwelijksband, miskenning van sommige rechten der vrouw zijn hierbij de factoren, die het meest in den weg staan aan de associatie eener Mohammedaansche samenleving aan de moderne cultuur. Is echter eenmaal de wensch naar die associatie bij de betrokkenen zelve levendig geworden, dan vormen zelfs deze inzettingen geen onoverkomelijken hinderpaal, want dan vindt men middelen om buiten de godsdienstige wet om, zonder deze bepaald te verwerpen, de noodig gebleken hervormingen in te voeren.

Gedeboes-spel in Banten. Dit spel is de ontaarding eener godsdienstoefening van de tarikah der Rifâ'ijjah, de dikr dezer orde gaat gepaard met zelfverwonding met priemen, enz.

Zelfs nu reeds heeft het Inlandsche gewoonterecht, deels door regelingen van wege de Regeering gesteund en bevestigd, op dit gebied menige gewenschte aanvulling en verbetering aangebracht. Inlandsche Mohammedanen, die willen trouwen, wenden zich in de eerste plaats tot den in geen dorp ontbrekenden Mohammedaanschen godsdienstbeambte, die op Java onder ambtsnamen als *lĕbè, kaoem, modin*, enz. aan zijne desagenooten zijnen bijstand verleent, telkens wanneer zij met voorschriften van hunnen godsdienst rekening te houden hebben. Zoowel de ritueele slachting van vee als de nauwkeurig in den godsdienst geregelde lijkbezorging, zoowel het opzeggen van de overgeleverde gebeden bij huiselijke of dorpsfeesten als het geleiden der partijen voor een

huwelijkscontract naar den in ieder district of onderdistrict met sanctie der Regeering fungeerenden huwelijksbeambte komt voor zijne rekening.

Die huwelijksbeambten nu plegen er van oudsher voor te zorgen, dat de man onmiddellijk na het huwelijk eene verklaring aflegt (de zoogenaamde voorwaardelijke verstooting), waardoor de positie der vrouw in het huwelijk sterker wordt dan bij eenvoudige toepassing der Mohammedaansche wet het geval zou zijn. Bij ontbinding van een huwelijk vindt de vrouw alweder bij de meeste priesterraden steun voor eene in haar voordeel strekkende verdeeling der staande het huwelijk verkregen goederen, waarvan de Moslimsche wet niet weet. Genoeg om te doen zien, dat de Inlandsch-Mohammedaansche maatschappij over

Te Serang (Banten) gehouden „moeloedan" d.i. feestmaal ter herdenking van de geboorte en het leven van den Profeet Mohammed.

middelen beschikt om het gezin op steviger fundamenten te laten rusten dan die de wet van den Islam daarvoor eischt. Het komt er dus maar op aan, door volksopvoeding de reeds niet geheel ontbrekende behoefte aan die betere grondslagen meer en meer op te wekken.

Naar aanleiding van een huwelijk hebben in de Inlandsche dorpen allerlei feestelijkheden plaats, die met den Mohammedaanschen godsdienst niets te maken hebben; echter ook een maaltijd, die door den dorpsbeambte met een Arabisch gebed tot eene godsdienstige handeling gewijd wordt. Dergelijke maaltijden, die naar gelang van plaats en omstandigheden onder de namen *slametan*, *sedekah*, *hadjat*, of *kendoeri* bekend zijn, worden ook gegeven bij geboorte, besnijdenis, bepaalde perioden der zwangerschap en andere voorvallen in het men-

schelijke leven, en op den sterfdag en den derden, zevenden, soms ook tienden, honderdsten en duizendsten dag daarna.

Verder zijn er heilige dagen, waarop hetzij dorpsgewijze of in de huisgezinnen zulke godsdienstige maaltijden gehouden worden. Dikwijls gaat bij zulke gelegenheden aan het gebed van den dorpsbeambte eene door dezen of door een ander uitgesproken „opdracht" van de voor iedere gelegenheid nauwkeurig bepaalde gerechten aan met name genoemde heiligen of profeten, soms bovendien aan hemellichamen, elementen, windstreken, enz. vooraf.

Niet algemeen, maar evenmin zeldzaam, is de viering van den tienden dag der eerste maand, *Mocharram* of *Soera*, door het eten van eene soort van pap, die boeboer Soera heet. In de tweede maand, *Çafar*, vreest men de booze invloeden, die op den laatsten Woensdag menschen bedreigen, en tot de wapenen, die men daartegen aanwendt, behooren ook gewijde maaltijden. Dan volgt op den twaalfden der derde maand, *Moeloed*, de herdenking der geboorte van den Profeet, tevens van zijnen sterfdag. Dit feest, al komt het niet in den officieelen kalender voor, dien de wet voorschrijft, wordt niettemin overal luisterrijk gevierd. In de Javaansche kratons is het evenzeer als de beide wettelijke feesten een *gĕrebĕg*, waartoe de beambten ten hove opgaan. In de dalĕms der regenten worden de vromen op een *moeloedan*-maal onthaald, en ook de hadjats der desa hebben bij deze gelegenheid een publiek karakter.

Hadji's (Mekkagangers) uit Moeko-moeko en Indrapoera (West-Soematra).

Tot vrome kringen bepaalt zich het vergaderen des avonds van den zeven-en-twintigsten dag der zevende maand, *Radjab*, om de geschiedenis van Mohammeds hemelreis te hooren voordragen. Algemeen is daarentegen de zorg, die men in de achtste maand, *Sja'ban*, (ook *Roewah*, d.i. Allergeestenmaand geheeten) aan de dooden wijdt, door de kerkhoven schoon te maken, de graven te bezoeken, en eenen maaltijd aan de zielen der afgestorvenen te wijden. In de vastenmaand, die dan volgt, houden vorsten en regenten op Java op een of meer der laatste vijf oneven nachten *maleman* genaamde maaltijden, en onder leiding alweer van den dorpsbeambte volgt de kleine man op bescheiden schaal dit voorbeeld.

Het feest der verbreking van de vasten, op den eersten der tiende maand is een der beide officieele, waarvoor de wet eene bijzondere voormiddagsgodsdienstoefening in de moskee verordent, die evenals de Vrijdagsche met een preek gepaard gaat. Op deze dagen gaan velen in feestgewaad ten bedehuize, die dit anders nooit bezoeken: vooral geldt dit van het feest na de vasten. Het andere, het hadjfeest, dat zijne volle beteekenis heeft voor hen, die het in het ten Oosten van Mekka gelegen dal van Moena of Mina als besluit van hunne welvolbrachte bedevaart vieren, heeft zich in den Archipel buiten de kringen der bijzonder vromen nooit in populariteit mogen verheugen. Ook in de desa is de maaltijd van den *hariraja* (of *lebaran, rijaja, ba'da*, enz.) *hadji* van ondergeschikte beteekenis, terwijl het naar de wet kleinere feest na de vasten door niemand vergeten wordt en men daarop en dagen daarna zijne ouderen

en meerderen om vergeving gaat vragen voor alle in het verloopen jaar jegens hen begane tekortkomingen. Wie kan, geeft op dezen dag voor zich en voor elk zijner familieleden eene maat rijst (pitrah heet deze opbrengst) aan de armen, die veelal in deze vertegenwoordigd worden door den van zulke kleine gaven levenden dorpsbeambte, wiens velerlei functies met het hier opgesomde nog lang niet uitgeput zijn.

Zij houden zich namelijk soms ook bezig met het geven van het elementaire godsdienstonderwijs aan de dorpsjeugd, zoover de ouders dit verlangen. Waar de belangstelling in dit onderwijs levendig is, heeft men hiervoor echter dikwijls afzonderlijke goeroe's, die al ruimen tijd ervoor beschikbaar hebben. Vormend is dit onderwijs niet, want het bepaalt zich

Hadji's [illegible] Krintji (Sumatra) [illegible] te Mekka woont, maar ook uit Krintji afkomstig is.

tot het werktuigelijk opdreunen van den Arabischen tekst van het heilige boek, den Qoerân, waarvan de leerlingen, en meestal ook de leeraars niets verstaan; hoogstens komt daarbij eene onderrichting in het ritueel van de gewone godsdienstoefening (sĕmbahjang) en eene uiterst beknopte inscherping van de vijf godsdienstige hoofdplichten der Moslims: het uitspreken der geloofsbelijdenis, de dagelijksche godsdienstoefeningen, de djakat (eene jaarlijksche opbrengst ten behoeve van bepaalde klassen van behoeftigen), het vasten in de negende maand van het jaar, en de eenmaal in het leven te volbrengen bedevaart naar Mekka. Op West-Java, waar de zakat van het veldgewas nog al trouw wordt opgebracht, is de dorpsbeambte tevens degeen, die deze godsdienstige belasting int, en na aftrek van het noodige voor zich en voor dorps-

behoeften, aflevert aan den districts-panghoeloe, die ze verder, na er het zijne afgenomen te hebben, aan den panghoeloe der hoofdplaats van het regentschap doet toekomen.

De Regeering verzekert aan de Mohammedanen, gelijk aan al hare onderdanen, volkomen vrijheid der belijdenis van hunnen godsdienst. Zoowel tot wering van misbruiken als tot verzekering der handhaving van de openbare orde heeft zij zich echter verplicht gezien, eenige zaken, die met den Mohammedaanschen godsdienst samenhangen, aan regelingen te onderwerpen; dit kon niet uitblijven, waar de Islâm zich niet bepaalt tot het godsdienstige in den strikten zin des woords, maar bezield is van het streven om het leven zijner belijders in al zijne uitingen aan eigen, tot in alle bijzonderheden afdalende, voorschriften te binden.

Boegineesche hadji's (Mekkagangers).

Een en ander daarvan kwam in den loop onzer uiteenzetting reeds ter sprake: de instelling der priesterraden voor de rechtspraak over onderwerpen, die naar het Mohammedaansche recht behandeld worden; de aanstelling der panghoeloe's of van soortgelijke ambtenaren tot adviseurs en beëedigers bij de landraden; de regeling van het toezicht op de sluiting en ontbinding van huwelijken. Het Mohammedaansche godsdienstonderwijs staat sedert eenige jaren onder geregeld toezicht van het bestuur, en hetzelfde geldt van de administratie der zoogenaamde moskeekassen, fondsen tot instandhouding van den Mohammedaanschen eeredienst, die hoofdzakelijk gevoed worden door proportioneele heffingen van de honoraria der huwelijksbeambten, welke honoraria alweer volgens algemeene regeeringsvoorschriften gewestelijk geregeld zijn.

Behalve in het personen-, huwelijks-, familie- en erfrecht, legt de Islâm in Oost-Indië aan de Regeering geene bijzondere hinderpalen in den weg bij de invoering van door Haar noodig geachte hervormingen in zaken van wetgeving of bestuur. De ware en beproefde Islâmpolitiek der Nederlandsche Regeering is daarom: op het zuiver *godsdienstige* gebied eerlijke en onvoorwaardelijke handhaving der vrijheid van godsdienst; op *maatschappelijk* gebied eerbiediging van de bestaande volksinstellingen, met openhouding van de wegen, die tot eene gewenschte evolutie in de richting naar ons toe kunnen leiden, met aanmoediging zelfs van het inslaan dier wegen; op *staatkundig* gebied besliste afwijzing van alle panislamitische eischen of pretensies, die ten doel hebben, aan eene vreemde macht invloed toe te kennen op de verhouding der Nederlandsche Regeering tot Hare Oostersche onderdanen.

Hadji's (Mekkagangers) uit Soembawa.

HOOFDSTUK VII

DE VREEMDE OOSTERLINGEN

DOOR

Dr. HENDRIK P. N. MULLER.

VEEL vroeger nog en in veel sterker mate dan op de Europeanen hebben de gebenedijde eilanden in Azië's zuidoost-hoek op inlanders van elders hun aantrekkingskracht doen gelden. Bij de laatste volkstelling, die van 1905, bedroegen zij 616.000, 1) dus $7\frac{1}{2}$ maal meer dan de Europeanen.

De wetgeving vat hen samen onder de benaming Vreemde Oosterlingen, waaronder zij allen verstaat, die niet tot de Europeanen of tot de inlanders van den Nederlandschen archipel behooren, om het even of zij onderdanen zijn eener Europeesche mogendheid dan wel van een gekleurd onafhankelijk staatshoofd, onverschillig ook uit welke streek der aarde zij stammen of komen.

Gezamenlijk vormen zij met betrekking tot de wet één groep naast de Europeanen en naast de inlanders van Insulinde. In het algemeen stelt de wet hen met de laatsten gelijk. Maar te hunnen aanzien bestaan verschillende bepalingen, die noodzakelijk geacht zijn hetzij in het belang van het inheemsche en van het overheerschende ras, hetzij in het belang der Vreemde Oosterlingen zelven, wilde het proefhoudend gebleken beginsel der Compagnie van zoomin mogelijk in te grijpen waar het de zeden van gekleurde volken geldt niet verzaakt worden.

Aan een schets dier wettelijke bepalingen ga de bespreking vooraf van elk der drie groepen, waarin de Vreemde Oosterlingen zich naar hun herkomst en

Hindoes.

1) Zie den staat aan het einde van dit hoofdstuk, naar welken ook overigens moge verwezen worden.

ras in hoofdzaak verdeelen, omdat die bepalingen voornamelijk in de raseigenschappen dier groepen haar verklaring vinden.

De Chineezen nemen onder de Vreemde Oosterlingen in elk opzicht de eerste plaats in; daarna komen de Arabieren en vervolgens de inlanders van Voor-Indië. De overigen behoeven wegens de geringheid van hun aantal geen afzonderlijke vermelding en evenmin de Japanneezen, omdat deze thans met de Europeanen gelijkgesteld zijn, d. w. z. door de wet uit het bevolkingsbestanddeel Vreemde Oosterlingen naar dat der Europeanen zijn overgebracht en zij dus in dit boekwerk onder het hoofdstuk „Europeesche samenleving" worden behandeld.

Hindoe-vrouw.

De Voor-Indiërs dan, somtijds in Nederlandsch-Indië in het algemeen Mooren genoemd 1), bekleeden in de kolonie een weinig belangrijke plaats, in scherpe tegenstelling met hun landgenooten van eertijds, die reeds voor Boeda's geboorte en vervolgens daarna hun godsdiensten en beschaving op Java deden zegevieren en aan wie dit eiland zijn eenige grootsche bouwwerken dankt. De nazaten van die geslachten zijn lang in de inlandsche bevolking opgegaan. En alleen nog de Balineezen vertoonen in hun gelaatstrekken en grootere gestalten sporen van hun Voor-Indische vaderen en hebben van dezen zoowel den Hindoeïstischen godsdienst als de instellingen, ofschoon verbasterd, in stand gehouden. Voor-Indiërs, die in een lange reeks van geslachten de kolonie hebben bewoond en zooals de Chineezen, trots vermenging, hun instellingen en raseigenschappen grootendeels hebben bewaard, te midden van de inheemsche bevolking een afzonderlijke kaste blijvende vormen, bezit Insulinde niet. De enkele oude, inheemsch geworden Voor-Indische geslachten, zooals die te Samarang, bewonen de kolonie hoogstens een goede eeuw en ook zij zijn half verinlandscht.

De Voor-Indiërs van thans, kenbaar aan hun lange gestalten, spillebeenen, meestal donkerbruine gelaatskleur, sterken baardgroei, vurige oogen en omvangrijke tulbanden, behooren er bijkans allen tot de laagste standen. Stammende uit Bengalen en van de kusten van Malabar en Coromandel, zijn zij uit Singapoer en Pinang door Insulinde aangetrokken geworden wegens het gebrek aan werkvolk op de Buitenbezittingen en de hooge loonen aldaar. Het volle Java heeft slechts aan een paar duizend hunner plaatsing verschaft; op de Buitenbezittingen zijn zij tienmaal zoo talrijk. Atjeh deed hen toestroomen wegens en tijdens den bouw van de Nederlandsche nederzettingen en van de tram, Oost-Sumatra en Oost-Borneo door de opkomende petroleum-nijverheid. Hun groote gestalte doet hen soms

1) Een benaming van oudsher, die tot verwarring leidt, omdat daarmede in andere talen alleen Mohammedanen worden aangeduid en zij ook geldt voor gekleurden die met voor-Indië niets hebben uit te staan.

aanstellen tot politie-dienaren door belangrijke ondernemingen en ook treft men hen aan als landbouw koelies, karrevoerders, kleermakers en in dergelijke beroepen. Voornamelijk wijden zij zich aan kleine neringen, dikwijls als rondtrekkende kramers. De meesten hunner belijden den Mohammedaanschen godsdienst, de overigen den Hindoeïstischen. Loonen en levensomstandigheden zijn in Nederlandsch-Indië zooveel beter dan in hun land, dat zij zelden terugkeeren. Niet als regel doch vaak kiezen zij hun echtgenooten onder eigen landaard. Slechts bij uitzondering hebben zij zich op dezelfde plaats zoozeer opeengehoopt, dat de regeering uit hun midden een hoofd over hen heeft aangesteld; hem wordt de titel van luitenant verleend.

Een plaats van meer beteekenis nemen de Arabieren in.

Ook zij hebben lang voor de Portugeezen, reeds sedert de tiende eeuw n. Ch., Oost-Indië bevaren en er handel gedreven. Gevestigd hebben zij er zich zelden voor het begin der 19de eeuw; en eerst sedert de laatste vijftig jaren bewonen zij Insulinde in aanzienlijken, steeds wassenden getale. In 1859 telden zij op Java nog slechts 5000, in 1870 reeds 7500, 15 jaar later 11.000, terwijl zij er thans 19.000 bedragen en 10.000 op de Buitenbezittingen.

Arabische wijk te Soerabaja.

Enkele komen uit West-Arabië, Mekka en Bagdad, doch verreweg de meeste uit Hadramaut, verdreven door de armoede, en zij vinden in Nederlandsch-Indië, hoe laag ook hun loon of winst, altijd een beter bestaan dan daar.

Zij zijn dan ook blijvers. Daar Arabische vrouwen niet mee- of uitkomen, huwen zij steeds onder de inlanders of met elkanders dochters bij inlandsche vrouwen en verinlandschen reeds na enkele geslachten, al blijven zij Vreemde Oosterlingen voor de wet.

Hun herkomst uit het land van den profeet, hun taal, die van den koran, welke de meesten kunnen lezen en schrijven, hun ervarenheid in de heilige schrifturen, liefde voor de wetenschap en geringe criminaliteit, hun vastberadenheid die ook uit hun gelaatstrekken spreekt, hun krachtiger karaktereigenschappen en hooge gestalten, dit alles verleent hun een overwicht op de inlanders. Zij hebben dientengevolge somtijds een politieke rol bij inlandsche vorstjes gespeeld en zich vaak met aanzienlijke geslachten vermaagschapt. Zoo heeft de sultan van Ternate een Arabier tot zwager en bezitten enkele regenten op Java eenigermate Arabisch bloed. De sultanshuizen van Siak, Pontianak en Palembang zijn zelfs reeds sedert een half dozijn geslachten van vaderszijde Arabieren, en ook de eenige schilder naar Europeeschen trant dien Java heeft voortgebracht, de bekende Raden Saleh, stamde gedeeltelijk uit Arabië. In sommige uithoeken bootsen de aanzienlijken hen in de kleeding na. Op Tidore bijv. en onderhoorigheden alsook in enkele rijkjes op Celebes zien deze eruit als Zanzibarieten in hun tot op de voeten reikend hemd, weinig kortere, donkere jassen die met zilver- of gouddraad op de naden en randen zijn bestikt, tulbanden en sandalen.

Dit is ook de algemeene dracht der Arabieren in den archipel, behalve dat de jas gemeenlijk eenvoudiger blijft, vaak vervangen wordt door een evenzeer openhangend buis, soms over een vest gedragen, en dat de doek die het altijd kaalgeschoren hoofd omringt veelal wordt weggelaten; nooit echter ontbreekt het kapje. Dit alleen handhaaft zich bij het nageslacht; doch overigens gaat de kleeding langzamerhand over in die der inlanders, soms in die der Europeanen, bijv. bij voorname Arabieren op Bali.

Evenzeer verdwijnen na slechts enkele geslachten hun energie, gewoonten en taal, het laatste doordat in hun woning slechts die der inlandsche moeders wordt gesproken.

Van de Christenen houden zij zich verre en verlangen ook geenszins zooals de Chineezen westersch onderwijs, al kan hun in het algemeen geen vijandschap tegen het Nederlandsche bewind worden verweten; en ook hun handel vindt zoo goed als uitsluitend met inlanders en op kleine schaal met Chineezen plaats.

Chineesche timmerlieden te Fort de Kock.

Dit is het bedrijf, waaraan zij, getrouw aan hun Semitische ras, zich voor verreweg de meerderheid wijden, ook de Arabieren die in hun moederland herders waren, krijgers, bandieten, of er geheel andere bezigheden uitoefenden. Hun handel wendt zich niet naar Arabië maar beperkt zich tot den archipel en de Straits en tot de tweede hand. Zij gaan den boer op, de dessa's in, meest met lijnwaden en slijten die onder de inlanders op crediet en afbetaling tot overmatige prijzen, koopen bosch- en landbouwprodukten, vee en paarden van hen op, veelal bij ruiling, en brengen die weder elders in de kolonie of op Singapoer aan de markt, houden kleine winkeltjes en leenen geld uit. Aartswoekeraars, zijn zij meedoogenlooze schuldeischers; en de zwakke, zorgeloos geld opnemende Javaan is daarvan op groote schaal het slachtoffer. Ook zijn zij visschers, rijtuigverhuurders en zaakwaarnemers, de laatsten slecht befaamd, en verdienen zij grof geld met bioscopen en mallemolens waarmede zij ook de Buitenbezittingen doortrekken. Hun vroeger aanzienlijke scheepvaart is door de vermenigvuldiging der stoomschepen, nauwelijks door hen in de vaart gebracht, tot kleine verhoudingen teruggedrongen; zij beperkt zich tot de kustvaart, Singapoer inbegrepen. Aan den landbouw en evenzeer aan ambachten wijden zij zich slechts bij uitzondering. Trots hun schraapzucht, gierigheid en sobere levenswijs, hun onthouding van drank en opium, hun taaiheid, hun gemis aan gewetensbezwaren in zaken, brengen zij het gemeenlijk niet tot rijkdom; werkkapitaal ontbreekt hun en zij verstaan den kleinhandel beter dan den groote. Geheel worden vermogenden en zelfs millionairs onder hen in den archipel evenwel niet gemist. Verscheiden Arabieren toch hebben particuliere landen opgekocht, voornamelijk in de residentie Batavia, waar zij zich harde landheeren voor de opgezetenen toonen, zelden voor de Europeesche markt doen aanplanten en hun inkomsten trekken uit de pacht en heere-

diensten. Ook behooren een aantal Europeesche woningen op de hoofdplaatsen aan Arabieren: zij verhuren die aan de blanken, die er zelden huizen koopen, omdat zij geen blijvers zijn en telkens van woonplaats moeten wisselen. Godsdienstige oogmerken brengen hen zelden naar den archipel, en slechts weinige hunner zijn er voorgangers in den eeredienst, ofschoon tegenwoordig meer dan een onder hen tracht pan-Islamitische doeleinden te bevorderen.

Het talrijkst wonen zij in Palembang, Atjeh, West- en Zuidoost-Borneo en in een half dozijn nederzettingen op Java; doch ook daarbuiten hebben zij zich verspreid. Zoo tellen bijv. Makassar, enkele havens op Bali en Lombok en eenige kleine plaatsen ter westkust van Celebes verscheiden toko'tjes van Arabieren. Gaarne vestigen zij zich op afgelegen uithoeken van den archipel, waar zij den wedkamp met de Chineezen minder hebben te vreezen; tegen dezen kunnen ook zij niet op. Daar waar zij talrijke groepen vormen heeft de regeering hun afzonderlijke wijken ter bewoning aangewezen, een vijftigtal in de geheele kolonie, en er uit hun midden hoofden over hen aangesteld met als hoogsten titel dien van kapitein.

Thans de Chineezen.

Ook zij hebben eeuwen voor de Europeanen met den archipel handel gedreven en er zich gevestigd. De Nederlanders vonden hen er, talrijk en een belangrijke plaats bekleedende. En in Valentijn's tijd werd hun aantal, alleen in en om Batavia, zelfs op honderdduizend geschat 1). Ofschoon ook zij hun echtgenooten zoo goed als uitsluitend onder de inlandsche bevolking hadden te kiezen, daar de Chineesche vrouw slechts bij uitzondering haar land verlaat, zijn hun nazaten niet onder de inlanders opgegaan. En zelfs de talrijke Chineesche geslachten, die sedert eeuwen den archipel bewonen, lang hun moedertaal vergeten zijn en meer inlandsche dan Chineesche voorouders hebben, houden vast aan de zeden en instellingen van het land hunner herkomst. De Chineezen vormen behalve de enkellingen, die in Nederland hebben gewoond of met blanke vrouwen zijn gehuwd, in de kolonie een afzonderlijke kaste welke zich scherp van alle andere ingezetenen onderscheidt. Veel talrijker dan de overige Vreemde Oosterlingen en de Europeanen, namelijk 295.000 op Java en Madoera en 268.000 op de Buitenbezittingen, in de gezamenlijke kolonie meer dan dubbel zoo talrijk als voor een halve eeuw, bekleeden zij er, ook door hun bijzondere eigenschappen, een hoogst belangrijke plaats.

In het algemeen is de Chinees uitermate arbeidzaam en men ziet hem dan ook overal in den archipel laat in den avond aan het werk, onderwijl de geheele bevolking zich ontspant. Even groot is zijn spaarzaamheid, zoodat hij, hoe gering zijn loon ook, in Insulinde spoedig tot eenigen welstand geraakt. Uiterst behoudend van geestesneiging en legendarisch bekwaam in het nabootsen, lichamelijk ongewoon sterk en gehard, bezit hij ook een scherp verstand. Hij valt de overheid zelden lastig als zij hem niet in zijn gewoonten dwarsboomt; de criminaliteit onder de Chineezen is in den archipel zelfs geringer dan onder de Europeanen en inlanders.

Deze hoedanigheden maken hen onwaardeerbaar als pioniers en voor de ontwikkeling van karig bevolkte streken, zooals o.a. bewezen wordt door West-Borneo, waar zij reeds vijf eeuwen geleden goud en diamanten kwamen delven, nog voordat het Nederlandsche gezag er zich deed gelden het land geleidelijk tot ontwikkeling hebben gebracht en sterke vestigingen hebben gevormd die jaren lang bijkans onafhankelijk zijn gebleven; door de tinontginningen op Banka en Biliton en de tabakslanden in Sumatra's noordoosten, alle aan hun armen te danken; door hun talrijke nederzetting ten zuiden daarvan waar zij op groote schaal visch vangen, inzouten en uitvoeren; door hun gambir-aanplantingen en handel in den Riouw-archipel enz. Gezamenlijk bevatten die streken verreweg het meerendeel der Chineezen van de Buitenbezittingen, vooral Noordoost-Sumatra; maar zij zijn overal te vinden waar de

1) Valentijn IV, 1 blz. 250.

Chinees in staatsiegewaad: Biliton.

regeering hen niet weert, zelfs in Nieuw-Guinea en Atjeh; en op verscheiden eilanden, zooals op Sabang, vormen zij de meerderheid der bevolking.

Voorts hebben die eigenschappen den Chinees gemaakt tot den ambachtsman bij uitnemendheid van den geheelen archipel. Zoo vervaardigt hij er de meubels van den Europeaan en het smidswerk, is veelal de schoen- en kleermaker, bouwt huizen en verricht in het algemeen werkzaamheden, voor welke in de Buitenbezittingen geen gegadigden gevonden worden. Op Java drijft hij honderden batikfabrieken. Bij voorkeur werpt hij zich op den handel, voor welken hij een groote begaafdheid bezit; en in alle takken daarvan, van de kleine nering tot in den groothandel, bekleedt hij een plaats, al beperkt hij zijn overzeeschen handel nog tot dien met zijn stamgenooten in zijn vaderland, in Siam, Cochinchina, de Straits en

Chineesche wijk te Menado, van de achterzijde gezien.

elders in Oost-Azië. Een aantal vermogenden onder de peranakans, de inheemsche Chineezen, hebben particuliere landen opgekocht en de Vreemde Oosterlingen bezitten daarvan zelfs een grooter aantal dan de Europeanen, waartegenover de particuliere landen in Europeesch bezit de hunnen in bevolking en uitgestrektheid grootelijks overtreffen. Ook zijn vele tientallen hunner op Java erfpachters, echter voor gezamenlijk niet meer dan een twintigduizend bahoes. Zij bezitten daar verscheidene suikerfabrieken, oefenen verder de kunstvaart uit en soms tegelijk den smokkelhandel in opium met hun toebehoorende vuile, door Europeanen afgedankte stoombootjes, en pachten verschillende bronnen van staatsinkomsten voor zoover de regeering die in de laatste jaren niet zelve in beheer genomen heeft. Voorts zijn velen de eigenaars der door de Europeanen bewoonde huizen. Terwijl de plotselinge verdwijning van

de Arabieren en Voor-Indiërs de kolonie niet noemenswaard zou veranderen, behoort de Chinees tot haar grondvesten.

Hij heeft ook zijn bedenkelijke zijden. Hij is onzindelijk en minacht maatregelen in het belang der openbare gezondheid, zoodat de Chineesche buurten overal in de wereld toonbeelden van vervuiling vormen en bronnen van besmetting. Onverschillig is hij voor het leed en ook het leven van anderen behalve van zijn zonen, want in deze toont zich de onsterfelijkheid van hem en zijn voorgeslacht en zij zullen zijn graf en nagedachtenis in eere houden volgens het vaderlandsche voorschrift van ongetelde eeuwen her. Voorts ondervinden regeering en maatschappij somwijlen de nadeelige gevolgen van de geheime genootschappen, een uit het vaderland meegebrachte instelling, die de leden dwingt elkander niet alleen in recht doch ook in onrecht bij te staan, die hun onwenschelijke macht verleent, de rechtspraak en het gezag bemoeilijkt en vaak heftigen strijd onder de Chineezen zelven doet ontstaan. Ofschoon de deelneming aan geheime genootschappen in Nederlandsch-Indië verboden is en bestraft wordt, niet zoo zwaar echter als in de Straits, blijven zij voortbestaan. Verslaafdheid aan opium en geslachtsondeugden, meegebracht uit het vaderland, waar de armoede de dochtertjes op groote schaal doet ombrengen, schaden den Chinees zelf meer dan de samenleving. Des te meer lijdt de zwakke Javaan, in het minst niet tegen hem opgewassen, van zijn overmatige winzucht, die hem als landheer, koopman, pachter of geldschieter elk mogelijk voordeel uit zijn slachtoffers doet halen en meewerkt om hem tot den eenigen in het land vastgegroeiden kapitalist van Insulinde te maken.

Gezamenlijk hebben deze eigenschappen de regeering van oudsher bewogen, de Chineezen evenals de andere Vreemde Oosterlingen in hun vrijheid van reizen binnen de kolonie aan zekere beperkende bepalingen te onderwerpen, hen geheel te weren uit enkele streken, zooals het Tengger-gebergte met zijn uiterst kinderlijke en geestelijk zwakke bevolking en het binnenland van Celebes, en hen te dwingen zooveel mogelijk in wijken bijeen te wonen. Zij staan daar onder hun eigen hoofden, aanzienlijken, die evenals de hoofden der Voor-Indiërs en Arabieren door de regeering uit hun midden benoemd worden, dikwijls van vader op zoon, onbezoldigd zijn en onafhankelijk van de inlandsche overheidspersonen; zij dragen den titel van luitenant of kapitein en op de hoofdplaatsen ook dien van majoor. Op Java vormen zij op drie dezer laatste een Chineeschen raad, soms een dozijn leden sterk. Deze hoofden of officieren besturen hun wijken, moeten er zorgen voor de handhaving der orde, leggen de bevelen der regeering aan hun onderhoorigen uit en brengen de wenschen en klachten van deze aan de regeering over. Zij zamelen de belastingen in, hebben zitting in de commissies voor de belastingaanslagen en als raadgevers in de landraden wanneer Chineesche zaken aanhangig zijn. Op de

[illegible]

Buitenbezittingen telt hun stem dan mede. Onderlinge handelsgeschillen beslissen tegenwoordig vaak de zoogen. handelsvereenigingen, een soort van kamers van koophandel, die de Chineezen in 1907 op Batavia en Soerabaja hebben opgericht en reeds een duizendtal bijdragende leden tellen, ook kleine luiden. Groote macht krijgen de officieren inzonderheid daar waar, als op West-Borneo, de Chineezen geen Maleisch doch hun moedertaal spreken en bijzonder talrijk zijn of waar zij als te Medan tegelijk pachten, huizen, grond en bedrijven in handen hebben en tot grooten rijkdom gekomen zijn.

Vormen deze hoofden de brug tusschen de regeering en de Chineezen en wordt met hen door de regeering nu en dan overleg gepleegd, deze beschikt daarenboven over enkele, thans vijf, Nederlandsche „ambtenaren voor Chineesche zaken", die alle geruimen tijd in China

Een straatje in de Chineesche wijk te Batavia.

zelf hebben vertoefd en een langdurige studie van de Zuid-Chineesche taal hebben gemaakt. Hun taak is tot nog toe bloot een raadgevende, in afwijking van die hunner ambtsbroeders in de Straits en op Malakka, waar zij als „protectors of Chinese immigrants" optreden.

Het is naar de Buitenbezittingen dat de in China geboren immigrant, de zoogenaamde singkeh, door regeering en ondernemers getrokken wordt. Op het volle Java, waar de Chineezen meest handel drijven, is hun vermeerdering overbodig en ongewenscht zelfs; daarbuiten zijn zij onontbeerlijk voor den grooten landbouw, de ontginning der mijnen en ter ontwikkeling des lands, omdat er onder de ingezetenen niet voldoende geschikten en gegadigden gevonden worden, de Javanen niet voor allen arbeid genoegzame lichaamsterkte bezitten en de inheemsche Chineezen voor zwaar koeliewerk evenzeer te zwak en tevens te welvarend geworden zijn. Hebben de Chineezen op Java zich in de laatste halve eeuw verdubbeld, in de

Buitenbezittingen is hun aantal verviervoudigd. Voor verreweg het meerendeel zijn zij er koelies en arbeiden zij er in den landbouw. Zoo goed als uitsluitend stammen de singkehs uit zuidelijk China, n.l. uit de provinciën Kwan-Toeng en Foe-Kiën of Hok-Kiën van waar de onvruchtbaarheid hen verdrijft, en zijn zij over de havens Emoy en Swatow gekomen: ook wel uit het eiland Haïnan. De tabaksplanters in Noordoost-Sumatra voeren tegenwoordig een 25.000 tal hunner jaarlijks aan, meerendeels door een Duitsche firma te Swatow, krachtens een bijzondere schikking met de Chineesche overheid: Duitsche stoombooten voeren de koelies onmiddellijk van daar naar Medan. De overige singkehs, door Noordoost-Sumatra benoodigd, en die voor andere streken worden uit Singapoer of Hongkong ontboden, terwijl naar Biliton, waar de Chineesche mijnwerker betaald wordt naar het door hem afgeleverde tin, ongezocht de werkkrachten toestroomen op aansporing van magen en vrienden die tevreden terug-

Huis te Batavia van een Chineesch officier.

gekeerd zijn. De beschikbare ruimte veroorlooft niet hier ten aanzien der koelies, hoe belangrijk ook voor de kolonie, in bijzonderheden te treden. De werkovereenkomsten worden slechts voor een of enkele jaren gesloten onder toezicht en naar de voorschriften der regeering. Het loon bedraagt, behalve rijkelijke voeding en gezamenlijke huisvesting in goede loodsen, gemiddeld een halve gulden per dag, dus meer dan het dubbele van het gewone Javaansche dagloon; op Biliton verdienen de koelies meestal zelfs meer. Buitendien genieten zij kosteloos medische behandeling in goede ziekenhuizen, welke laatste altijd uitmunten boven die op ondernemingen in de Britsche Maleische staten. Al deze koelies leven zonder vrouw, vormen onveranderlijk een spaarpot en brengen of zenden dien meestal naar hun geboorteplaats. Een minderheid, maar toch duizenden, versmaadt de vrije terugreis en blijft, terwijl zeer veel nieuwe werkverbintenissen worden aangegaan. Vooral onder de van Singapoer en Hongkong gekomenen bevinden zich meermalen slechte bestanddeelen, gedroste misdadigers enz.,

en contractbreuk komt onder alle koelies veelvuldig voor daar waar veel vraag naar hen is. De bestraffingen door de werkgevers, die van deze omstandigheden het gevolg waren, hebben op haar beurt geleid tot de oprichting van een Raad van Justitie te Medan en tot de aanstelling van arbeids-inspecteurs, waardoor tevens de Javaansche koelies gebaat worden die in de laatste jaren hun land uitpuilen en naast de Chineezen in de Buitenbezittingen zijn gaan optreden.

De peranakan, natuurlijk veel talrijker dan de singkeh, is een ander soort mensch geworden dan deze. Hij verstaat dien meestal niet eens, heeft door de vermenging met inlanders van zijn lichaamssterkte ingeboet, vermijdt liefst den landbouw zoodat daaraan slechts 9000 zijner broeders zich op Java wijden, draagt alleen bij groote plechtigheden het

Chineesche wijk achter de Javasche Bank, te Batavia.

Chineesche gewaad, het geborduurde overkleed van brokaat en het valhoedje, kleedt zich eenigszins naar Europeeschen trant in een zeer wijde broek en kraagloozen kiel, beide van katoen, legt een voorliefde aan den dag voor Europeesche vilten hoeden; en sommige hunner, wel eens „fox-terriers" genoemd, hebben zelfs den staart vaarwel gezegd en de Europeesche dracht volledig overgenomen. De vrouwen der peranakans volgen gewoonlijk de inlandsche kleederdracht en slechts zelden ziet men haar hetzij in Europeesche kleedij of wel met de wijde broek en het korte jak, al naar den welstand van glimmend katoen of zijde, die de herkomst uit China verraden. De kennis der Nederlandsche taal verrast vaak onder de peranakans zoowel in diepte als in de verspreiding; ook buiten Java toch, bijv. in havenplaatsen van de Minahassa, op Ambon, Ternate en Banka wordt door meer dan één Chinees goed Nederlandsch gesproken. Enkele malen ontmoet men bij hen verhollandschte namen

op uithangborden, als Lie Tjeng Sioe G. T. Zoon; doch het voorbeeld van talrijke Chineezen op de Philippijnen, die eenvoudig geheel Spaansche namen hebben aangenomen, blijft zonder navolging. In de steden staan de Chineesche woningen en winkeltjes meerendeels huis aan huis; meest van steen, tellen zij twee verdiepingen, beneden vensterloos en overdag geheel open, boven onveranderlijk met terugwijkenden wand en een overdekt balkon van voren. Rijken hebben zich Europeesche woningen aangeschaft en verraden zich daar door de kleurigheid en het overgroote aantal der bloempotten op het voorerf, of wel zij hebben zich huizen gebouwd naar het voorbeeld van het moederland met zoowel aan den buiten- als aan den binnenkant veel beeldhouw- en kleurig aardewerk, daken die aan de einden opwippen en waarop de vaderlandsche draak is aangebracht, en verscheidene binnenhoven die de vertrekken

Voorgevel van een Chineesche woning te Samarang

van elkander scheiden. Hier en daar, o.a. te Makassar, ziet men wijdsche en fantastische buitenverblijven, door Chineezen aangelegd, en ook alleen voor hen openstaande societeitsgebouwen, vaak kenbaar aan de bonte opzichtigheid der uitmonstering hunner wachtende eigen rijtuigen. De meubels bestaan veelal deels uit marmer, deels uit sterk besneden ebbenhout, soms met parelmoer ingelegd, fabrikaat van Canton. Nooit ontbreekt in een Chineesche woning van eenig aanzien het altaartje ter vereering der vaderen, wier namen er op tabletten staan herdacht. Hun graven hebben van oudsher vaak den vorm van een liggend hoefijzer van vele meters lengte, in het midden waarvan de lijkkist wordt weggeborgen.

Naar een soortgelijk plan als hun groote huizen van vaderlandschen trant hebben zij hun tempels gebouwd. Een groot aantal beelden van Boeda, oude mannen en monsters wijst er als in China op de verwording en ineengroeiing hunner godsdienstige begrippen; vereering

der voorouders treedt erbij op den voorgrond. Mohammedanen worden er onder hen slechts een driehonderd tal gevonden, maar het bijgeloof hunner inlandsche vrouwelijke voorzaten is op hen overgegaan. En ook hun Christelijke omgeving heeft, althans in naam, invloed op hen doen gelden; 1300 Chineezen toch hebben zich als Christenen doen inschrijven.

Dit laatste houdt, althans in sommige gevallen, verband met den drang naar gelijkstelling met de Europeanen, dien het voorbeeld der Japanneezen en de zegepraal van Japan over Rusland bij de welvarende Chineezen in de laatste jaren sterk hebben aangewakkerd en en die zich allereerst uit in drang naar onderwijs en westersche kundigheden. Enkele hunner zonen hadden plaatsing gevonden op de scholen voor Europeanen waar zij zich in ijver en aanleg onderscheidden. Doch het ontbrak er aan plaats voor alle gegadigden. Zij hebben

Chineesche woning op Molenvliet. Batavia.

toen een vereeniging gevormd die, op eigen kosten en geholpen door hun oude moederland met Chineesche onderwijzers en geldelijke bijdragen, tal van scholen heeft opgericht; als Europeesche taal is daar veelal de Engelsche gekozen, ook in westersche kundigheden en in het mandarijnen-Chineesch wordt er onderricht, soms (zooals op de reeds een aantal jaren bestaande particuliere Chineesche scholen te Palembang, Muntok en Medan) met Japansche leermiddelen en volgens het Japansche stelsel, terwijl Japan's zege over Rusland er op den voorgrond geschoven wordt. De regeering heeft daarop sedert 1908, daar waar op de Europeesche scholen geen voldoende plaats gevonden wordt voor Chineesche kinderen, zoogenaamde Hollandsch-Chineesche scholen opgericht, waar het onderwijs geheel in de Nederlandsche taal wordt gegeven. Buitendien heeft zij de inlandsche staatsscholen voor Chineezen opengesteld op gelijken voet als voor de inlanders en is de toegang tot de Europeesche lagere scholen voor

hen gemakkelijker gemaakt. Ook hun dochters beginnen de Chineezen ter schole te zenden. En een honderdtal hunner zonen bezoeken sedert kort heel in het verre Nankin, ondersteund door de Chineesche regeering, de middelbare staatsschool.

Heeft de opkomst van Japan als groote mogendheid ook van de Chineezen het zelfbesef verhoogd, zoowel in hun moederland als in Nederlandsch-Indië, evenzeer vergelijken zij hun plaats in Insulinde met die hunner rasgenooten in de Straits en de Gefedereerde Maleische staten, waar de Chineezen aan geen beperkingen onderworpen zijn; in de laatste spelen die zelfs de hoofdrol op economisch gebied. Daarbij bedenken zij niet, dat zij onder dezelfde Britsche vlag in andere, veel belangrijker koloniën in het geheel niet worden toegelaten of

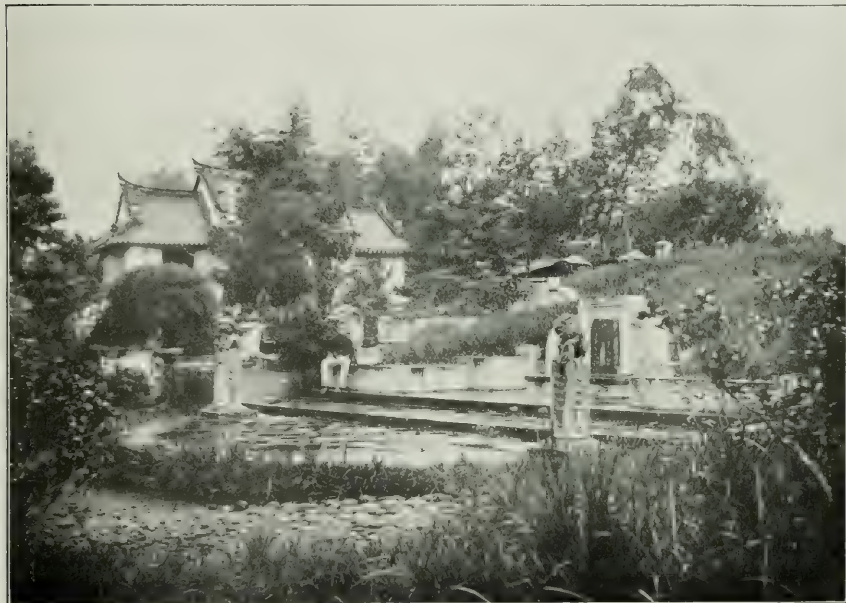

Chineesche tempel Buitenzorg.

slechts bij uitzondering dan wel tegen betaling van honderden dollars per hoofd. Inderdaad beslist te hunnen aanzien Groot-Brittannië bloot volgens de gesteldheid van land en volk. En nu bezit Malakka haast geen inlanders, zoodat daar niet alleen geen maatregelen noodig zijn als op Java om zwakke inboorlingen tegenover hen te beschermen, doch de regeering integendeel belang heeft hen tot zich te trekken teneinde het land aan bevolking te helpen. Zij zien voorts over het hoofd, dat de Amerikaan niet alleen zijn eigen kusten voor hen heeft gesloten doch ook de Philippijnen, ofschoon zij daar tot den val van Spanje een niet minder belangrijke plaats hebben ingenomen dan in Nederlandsch-Indië. Evenzeer belemmeren verschillende Spaansche gemeenebesten hun instrooming.

Geen dezer beide wegen sloeg noch slaat de Nederlandsche regeering in. De verdiensten der Chineezen ten opzichte der kolonie erkennende, tevens het belang beseffende van een goede verstandhouding met de talrijkste medebewoners van Azië en niettegenstaande Hadramaut voor Europeanen geheel gesloten gehouden wordt, tracht zij haar welwillende staatkunde met betrekking tot vreemdelingen, in de uitvoering de vrijgevigste van die in alle Aziatische koloniën, ten opzichte der Vreemde Oosterlingen toe te passen tot de grens die door het belang der inlandsche bevolking wordt getrokken. Dientengevolge heeft zij een aantal nieuwe bepalingen gemaakt, welke aan de wenschen der Vreemde Oosterlingen althans grootendeels tegemoetkomen.

Sedert 1 Januari 1911 namelijk is het aan verscheiden groepen van Vreemde Oosterlingen, feitelijk allen insluitende die een goeden naam genieten en op wie men verhaal heeft, veroorloofd overal op Java en Madoera vrijelijk zoowel te reizen als te wonen. Is dus daar voor hen het wijken- en passenstelsel geheel afgeschaft geworden, voor de overigen is dit gedeeltelijk geschied. Die zijn n.l. verplicht om op plaatsen, waar rasgenooten onder hen minstens een honderdtal uitmaken, in wijken saam te wonen, door de overheid aangewezen 1). En alleen voor het betreden van de binnenlandsche dessa behoeven zij thans een pas, d. i. verlof van het gewestelijke hoofd, daar staatkundige en economische redenen eischen dat die voor hen gesloten blijven tenzij toezicht uitgeoefend wordt. Voor de Buitenbezittingen

Chineesche begraafplaats te Malang.

1) Op 240 plaatsen van Java en Madoera en op 270 daarbuiten zijn wijken voor Chineezen aangewezen en op 59 plaatsen in geheel Insulinde voor andere Vreemde Oosterlingen.

behoefden vooralsnog geen nieuwe regelingen te worden getroffen, zoodat daar de Vreemde Oosterling ten aanzien der passen in het algemeen met den inlander gelijkgesteld blijft en ook de bepalingen omtrent het wonen in wijken stand houden.

Ten einde ongewenschten en armlastigen op Java en Madoera te weren, zal de regeering van nieuwe vreemde aankomelingen, onverschillig van welk ras, ƒ 25.— toegangsgeld eischen, zal de immigratie aldaar aan bepaalde havens worden gebonden, en is een ordonnantie vastgesteld om de toelating van alle landaarden naar hoedanigheid in aantal te regelen.

Zijn de Vreemde Oosterlingen door de wetgeving in het algemeen gelijkgesteld met de inlanders, wat de belastingen betreft is dit slechts ten deele het geval en zijn overigens sommige belastingen voor de Europeanen op hen van toepassing of gelden voor hen enkele bijzondere regelingen, terwijl zij van persoonlijke diensten buiten hun eigen wijken zijn ontheven.

In zake het civiele recht zijn zij in bijna alle residentiën gebracht onder het materieele civiele recht behalve het personen- en erfrecht, hetgeen tegen hun zeden en wenschen zou strijden, daar de Chineesche dochter niet erft, de vaderlijke macht veel grooter is dan bij de Europeanen, adoptie meestal plaats vindt waar geen zoons aanwezig zijn voor den offerdienst aan de vaderen, en de vader eigenaar blijft van het geheele gezinsbezit. Komen zij dus daar voor dezelfde burgerlijke rechters als de Europeanen, — in de gewesten waar die toepasselijkverklaring nog niet heeft plaats gehad, zooals Atjeh, is aan de hoofden het forum der Europeanen bij wijze van gunst toegekend naar het voorbeeld der inlandsche grooten. Ook inzake het strafrecht, ten aanzien waarvan zij met de inlanders zijn gelijkgesteld, is aan de hoofden het forum voor Europeanen verleend. Voorts zal eerstdaags de rechter de bevoegdheid erlangen om in bepaalde gevallen de straf van ten arbeid-stelling aan de openbare werken te vervangen door vrijheidsstraf binnen de gevangenis, een tegemoetkoming die voor de Vreemde Oosterlingen groot belang heeft.

Chineesche priesters Padang

Gelijkstelling met de Europeanen blijft de gouverneur-generaal gemachtigd evengoed als aan inlanders ook aan met name te noemen Vreemde Oosterlingen op hun aanvrage te verleenen; alleen verhollandschten onder hen komen daarvoor in aanmerking. Sedert kort hebben enkele Chineezen getracht dit doel te bereiken langs een anderen weg, door zich nl. op Formosa te laten naturaliseeren als Japanners.

De kenmerken, die de Aziaten van Insulinde tot Nederlandsche onderdanen stempelen, stelt de wet van 1910 vast; het voornaamste kenmerk is de geboorte uit ouders binnen de kolonie gevestigd. Het volle Nederlanderschap kunnen zij telkens bij de wet erlangen.

Gezamenlijk geven deze bepalingen in nog hooger mate dan voorheen aan Nederlandsch-Indië recht op de dankbare waardeering van den Vreemden Oosterling; meer wordt er hem geboden dan in zijn eigen vaderland.

Jaartal.	Chineezen.			Arabieren.			Andere vreemde Oosterlingen.			Dus alle vreemde Oosterlingen.		
	Java en Madoera.	Buiten-bezittingen.	Totaal.	Java en Madoera.	Buiten-bezittingen.	Totaal.	Java en Madoera.	Buiten-bezittingen.	Totaal.	Java en Madoera.	Buiten-bezittingen.	Totaal generaal.
1859	145.162 [1])	72.014 [1])	217.176	5.476 [1])	a)	— a)	— a)	— a)	— a)	— a)	— a)	— a)
1870	174.540 [2])	— a)	— a)	7.804 [2])	a)	a)	— a)	a)	— a)	— a)	— a)	— a)
1880	206.931 [3])	136.862 [3])	343.793	10.506 [3])	5.519 [3])	16.025	2.547 [3])	6.572 [3])	9.119	219.974	148.953	368.927
1885	221.959 [4])	159.793 [4])	381.752	11.429 [4])	5.821 [4])	17.250	2.797 [4])	6.884 [4])	9.681	236.185	172.498	408.683
1890	242.111 [5])	218.978 [5])	461.089	14.293 [5])	7.347 [5])	21.640	2.881 [5])	7.569 [5])	10.450	259.285	233.894	493.179
1895	256.055 [6])	213.479 [6])	469.534	16.238 [6])	8.172 [6])	24.410	3.379 [6])	8.246 [6])	11.625	275.672	229.897	505.569
1900	277.265 [7])	260.051 [7])	537.316	18.051 [7])	9.348 [7])	27.399	3.114 [7])	13.536 [7])	16.650	298.430	282.935	581.365
1905	295.193 [8])	268.256 [8])	563.449	19.148 [8])	10.440 [8])	29.588	2.812 [8])	20.128 [8])	22.940	317.153	298.824	615.977

[1]) Koloniaal Verslag 1860.
[2]) idem 1871.
[3]) idem 1882/83.
[4]) idem 1887/88.
[5]) Koloniaal Verslag 1892/93.
[6]) idem 1897/98.
[7]) idem 1902/03.
[8]) idem 1907/08.

a) Wegens onvolledigheid of te groote onbetrouwbaarheid niet overgenomen.

Nev. Ge. Dromedaris. Hellwig Ge.

Gezicht op het bergland vanaf de Lorentz-Rivier.

HOOFDSTUK VIII.

NIEUW GUINEA

DOOR

Mr. H. A. LORENTZ.

HET meest Oostelijke en tevens grootste eiland van den Indischen Archipel is Nieuw Guinea, dat slechts voor een gedeelte tot ons grondgebied behoort en wel het Westelijke; de grens, in het Noorden aanvangende, wordt gevormd door de 141° O.L., tot het punt waar de Fly R. haar snijdt, daarna is deze rivier de grens tot op 141° 10' 48" O.L., van vanwaar een denkbeeldige lijn naar de Zuidkust getrokken de scheiding vormt, uitkomende aan de monding van de Bensbach Rivier.

Het Oostelijk gedeelte van het eiland is, wat betreft het Noordelijke: Duitsch (Kaiser Wilhelmsland), het Zuidelijke: Engelsch (Papua). De grootte van het geheele eiland bedraagt 774.362 $K.M^2$., ongeveer 24 maal zoo groot als Nederland; het aan ons toekomende gedeelte is 382.140 $K.M^2$. De ligging is van 0° 19' N.B. tot 10° 43' Z.B. en van 131°12' W.L. tot 150°48' O.L., de lengte-as bedraagt ± 2400 K.M., de grootste breedte is ± 600 K.M.

Bestuur. Nieuw Guinea is verdeeld in drie assistent-residentschappen, waarvan één, dat van Zuid-Nieuw Guinea, een zelfstandig assistent-resident heeft, met standplaats Merauke. De reden hiervan is, dat zaken vlugger konden afgehandeld worden met bestuurderen van het naburige Engelsche gebied, die vroeger aanhangig waren tengevolge van rooftochten door Papoeas van ons gebied ondernomen op het Engelsche. Thans is hieraan een einde gemaakt, dank zij het krachtdadig optreden van onze bestuursambtenaren.

Het gedeelte bewesten Kaap Steenboom staat onder het bestuur van den resident van Ambon, met een assistent-resident gevestigd te Fak Fak.

Het Noordelijk gedeelte wordt bestuurd door den assistent-resident van Manokwari, welk gedeelte op haar beurt tot het machtsgebied van den resident van Ternate behoort.

Omtrent de ontdekkingsgeschiedenis raadplege men het uitvoerige standaardwerk van Prof. Dr. C. E. A. Wichmann (Nova Guinea vol. I 1909).

Kamp in het oerwoud.

Geologie. Het Noord-Westelijk schiereiland wordt van Nieuw Guinea door de Mac Cluer Golf gescheiden en door een slechts 11 K.M. breede en 400 M. hooge landengte met het overige gedeelte verbonden.

De bij Kaap Sorong beginnende Noordkust wordt door een hoog en steil naar zee afloopend gebergte begrensd, dat naar het Oosten lager wordt; dit gebergte bestaat waarschijnlijk in zijn geheel uit oudere gesteenten. Bekend is slechts de omgeving van Sorong, waar graniet, serpentijn, diabaas en kristallijnen kalksteen gevonden werd. In de nabijheid der kust komt miocene kalksteen voor.

Achter de kleine Geelvinkbaai verheft zich de ± 400 M. hooge Smolfoei (Bijenkorf). Aan de Westzijde der Geelvinkbaai tot aan de Doré-baai is het land heuvelachtig en bestaat in hoofdzaak uit koraalkalk. Het hoogste gebergte op het N.W. schiereiland is de ± 3000 M. hooge Arfak, die in hoofdzaak uit graniet bestaat, doch waar ook leien werden gevonden. Van Doré tot de Warboesi-baai is de kust meestal laag en moerassig; de uitloopers van het Arfak-gebergte blijven er vrij ver van verwijderd. Zuidelijk van Siari begint opnieuw een bergland met steile bergruggen, die evenwijdig langs het verdere gedeelte der Geelvinkbaai loopen en verder in Z.Z.O. richting het binnenland ingaan. Zij bestaan in hoofdzaak uit kalksteen, die tot de Jura-formatie behoort. Aan de Westkust van het N.W. schiereiland — aan straat Sélé — zijn langs de kust en op het Prinseseiland bruinkoollagen bekend. Na het verlaten van Kaap Sélé, wordt de kust tot op grooten afstand laag en moerassig, hetgeen ook langs de geheele Noordkust van den Mac Cluergolf het geval is.

Het schiereiland tusschen de Mac Cluergolf en straat Nautilus draagt een ander karakter: dat de Mac Cluergolf eene tektonische scheidingslijn is, valt af te leiden uit de configuratie van het gebergte. Benoorden dien inham is de strekking Oost-West, ten Zuiden daarvan echter Z.O.—N.W. Het bergland tusschen de Mac Cluergolf en Straat Nautilus bestaat uit twee gebergten: het Onin- en het Koemawa-gebergte. Tusschen beide gebergten in is laagland, dat zich ten O. verder uitstrekt tot aan de Argoenibaai en het scheidingsgebergte tusschen Mac Cluergolf en Geelvinkbaai. Beide bergketenen bestaan in hoofdzaak uit kalksteen, die waarschijnlijk van miocenen (jong tertiairen) ouderdom is.

In den grooten inham tusschen straat Nautilus en Kaap Bohia liggen een aantal eilanden, die in geologischen zin tot het nabijliggend vaste land van Nieuw Guinea behooren. Het grootste — Adi — vormt de voortzetting van het Koemawa-gebergte. De in de nabijheid der kust liggende eilanden: Namatotte, Aiduma, Dramai, Kajoe Merah hebben dezelfde strekking en zijn uit dezelfde gesteenten (eocenen kalksteen) samengesteld als die in de omstreken der Triton- en der Etnabaai.

De kleine eilandjes, gelegen tusschen Adi en Namatotte, als Karawatoe, Kĕlimala e.a. zijn recente koraaleilanden; Lakahia, met zijne zandsteen- en kolenlagen, is van jong tertiairen ouderdom. Aan de overzijde van Lakahia begint het lage kustgebied van Zuid-West-Nieuw Guinea, dat een breeden zoom vormt en zich langs de Zuidkust voortzet. De lage landen, waartoe ook het geheele Prins Frederik-eiland behoort, bestaat uit alluviale afzettingen van klei, zand, moerassen en laagvenen. Slechts de berg Boeroe, wiens uitlooper Kaap Nariki op 4°14′ Z.B., 138°48′ O.L. ligt, vormt een geïsoleerde verhevenheid. Op 135°7′ O.L. begint het groote waterscheidende gebergte, dat waarschijnlijk onafgebroken geheel Nieuw Guinea tot aan de Zuid-Oostpunt doorloopt. Deze bergketen wordt op Nederlandsch gebied Sneeuwgebergte genoemd, het Westelijk daarvan, gewoonlijk Charles Louis-gebergte. Uit de in de Lorentz-Rivier gevonden rolsteenen kan men afleiden, dat dit onder meer bestaat uit devonische, carbonische en permische gesteenten; als vaste rotsen zijn jura- en tertiaire gesteenten bekend. Eocene kalksteenen, die, zooals wij boven zagen, aan de Etnabaai, de Tritonbaai en de naburige eilanden en tot beneden het niveau van de zee optreden, werden in het Oranje-gebergte tot op den Wilhelminatop gevonden.

Sago kloppen.

Keeren wij thans terug tot de Noordkust, die tot de Westkust van de Geelvinkbaai reeds behandeld werd. De Zuidkust van de Geelvinkbaai draagt een ander karakter; verschillende schiereilanden, zooals dat van Wandamen, dat zijn voortzetting in het eiland Rōn vindt, Napan en Kwatisoré, bestaan uit ruggen van graniet, terwijl het spoedig achter de Zuidkust beginnende en evenwijdig daarmede loopende gebergte, uit leien van waarschijnlijk jurassischen ouderdom bestaat. Deze leien komen ook voor op de eilanden bij het strand bezuiden het Jamoer meer, waar,

als een bijzonderheid, ook hoornblende andesieten gevonden werden. De Oostkust der Geelvinkbaai is laag en moerassig, in het verschiet verheffen zich de nog niet onderzochte Groote Kerkberg, de Kleine Kerkberg en de Olifant; het Noordelijk gedeelte van die kust en de lage landen aan de Noordkust van Nieuw Guinea worden gevormd door de afzettingen van de Mamberomorivier in een uitgestrekte delta. 40 K.M. stroomopwaarts breekt die rivier door het van Rees-gebergte, vanaf Havik Eiland beginnen stroomversnellingen.

Een Papoea van de Geelvinkbaai (Noordkust).

De Noordkust van Nieuw Guinea blijft van af Kaap d'Urville tot aan de Mattererbaai laag, alleen verheft zich op omstreeks 138° O.L. achter de kust, het niet hooge Wonsoedoe-gebergte. Ook het land achter de Walckenaerbaai wordt geleidelijk hooger en bestaat uit jong tertiaire klei- en zandsteenlagen, die plaatselijk koollagen bevatten. Dieper het land in moeten op de tertiaire lagen, juralagen volgen, zooals uit de in de Tawarin gevonden fossielen blijkt. Evenmin ontbreken in het binnenland eruptief gesteenten, zooals graniet, gabbro en diabaas. Bewesten der Mattererbaai verheft zich een bergrug van kalksteen, die zich met steile hellingen Zuid-Oostwaarts voortzet.

Vanaf de Mattererbaai wordt de kust in Oostelijke richting eveneens steil, daarop volgen de twee Moerisbaaien, de Djakari of Isisbaai door een kalksteenrug begrensd en vervolgens de Tanah Merahbaai. Deze diepe inham wordt door gabbro-gesteente omgeven, die vooral nabij den Noord-Oosthoek in steenroode lateriet — vandaar de naam tanah merah (roode aarde) — veranderd is.

Ten Oosten van die baai verheft zich het massief Cycloop-gebergte, dat in hoofdzaak uit gabbro, serpentijn en gemetamorphoseerde gesteenten bestaat. Boven de Tanah Merahbaai verheft zich een der hoogste toppen, de Dafonsero (± 1800 M.). Het Cycloop-gebergte strekt zich met zijne uitloopers verder ten Oosten uit tot aan de Humboldtbaai. Ten Zuiden wordt het begrensd door het 21 K.M. lange Sentani-meer. De kust tusschen de Tanah Merah en Humboldtbaai loopt zeer steil af, maar wordt in de nabijheid van de uit kalksteen bestaande

Kaap Caillé, de Noord-Westhoek der Humboldtbaai, lager. De Humboldtbaai heeft aan den ingang, tusschen Kaap Caillé en Kaap Bonpland, eene breedte van 7.8 K.M., in het Westen ligt de inham van Jenbé, in het Zuiden de Kajó-baai, waarin de rivier Nbai uitmondt. Benoorden der Kajóbaai liggen de twee Kajó-eilanden. De Zuidkust der Humboldtbaai tot aan den ingang der binnen (Jotĕfá) baai is heuvelachtig: nabij de kust treft men nog het eilandje Misate aan. De Jotĕfá-baai is van de eigenlijke Humboldtbaai gescheiden door een lage zandstrook (Nehrung), die de oorspronkelijke baai in tweeën gesplitst heeft. Meto Debi is een van de eilandjes in deze binnenbaai, een zandplaat, die zich op soortgelijke wijze als de bovengenoemde zandstrook gevormd heeft. De Westzijde van de Jotĕfá-baai bestaat uit koraalkalk; de kegelvormige Mèr, die zich aan de Zuidzijde verheft, bestaat uit kalksteen van onbepaalden ouderdom. De Noord- en Oostzijde der baai is laag en ten deele moerassig. Het terrein tusschen de Humboldtbaai en de Tami-rivier is over 't algemeen laag; in de vlakte verheft zich een kalksteenrug bezuiden Sekà, zoo ook in den Noord-Oosthoek der baai, bij Kaap Bonpland. Ten Oosten hiervan tot aan de Tami-rivier is het strand laag en zanderig. Aan de overzijde van deze rivier eindigt in Kaap Háharu een steile kalksteenrug, die zich verder langs de Noordkust tot over de Duitsche grens voortzet. Het Sentani-meer, door laag heuvelland van de Jotĕfá-baai gescheiden, heeft een lengte-as van 21 K.M., ongeveer evenwijdig loopend aan het Cycloopgebergte. De Jafoeri, die in de Tami valt, vormt de afwatering. Ten Zuiden van het meer vindt men heuvelland, ten deele uit koraalkalk, ten deele uit jong tertiaire klei-afzettingen bestaande. De in het Sentani meer gelegen eilanden en enkele gedeelten der Zuid- en Westkust, bestaan uit melafieren en diabazen.

Saweh's (Noordkust).

Een kort woord over de eilanden en eilandengroepen benoorden Nieuw Guinea; tusschen 138° 41' 5" en 138° 48' O.L. bevinden zich de Arimoa-eilanden (Liki, Lansoetoe en Niroe Moar), die gedeeltelijk uit jong tertiaire (miocene) kalkrotsen bestaan. De lage eilanden Moar en Manai, de Podena en Jamna-eilanden worden als recente koraalvormingen beschouwd. De gesteldheid der eilanden in en benoorden der Geelvinkbaai is onderling zeer afwijkend. Op de eilanden Mios War en Anggar Mios bevinden zich leien, vermoedelijk van jurassischen

ouderdom; Rōn bestaat uit gneis en graniet, Mios Noem uit melafieren, Noefōr uit koraalkalksteen. Omtrent het langgerekte eiland Japen is zeer weinig bekend, wel komen er kalksteen-, zandsteen- en kleilagen voor. Op de Schouten-eilanden (Soepiori en Wiak) komen kalksteen en zandsteen voor, de eerstgenoemde gedeeltelijk van tertiairen ouderdom, gedeeltelijk van jonge koraalkalk; voorts treft men er diabazen aan. De door riffen omgeven eilanden Ajawi en Aifondi bestaan uit jonge koraalvormingen boven een kern van andere gesteenten. De Mapia-eilanden zijn koraaleilanden; Amsterdam en Middelburg zijn twee kleine, met zand bedekte eilanden.

Papoea's van de Humboldtbaai (Noordkust).

Rivieren. In het Noorden treft men als grootste rivier de Mamberomo aan met een groote delta-vorming, meer Oostelijk, ongeveer bij de Duitsche grens, de Tami-rivier, die als zijtak de Jafoeri heeft, welke als boven gezegd, de afwatering vormt van het Sentani-meer. Tusschen de Mamberomo en Tami-rivier zijn meerdere kleine rivieren.

In het Zuiden treft men een reeks van grootere en kleinere rivieren aan, waarvan als voornaamste de Lorentz-, Eilanden- en Digoel-rivieren dienen vermeld te worden. Zij vormen goede toegangswegen tot het binnenland en zijn over aanmerkelijken afstand bevaarbaar voor zeeschepen, van niet al te grooten diepgang.

Klimaat. Zoolang ons nog geen reeks van nauwkeurige waarnemingen ten dienste

staat, kunnen er over het klimaat geene conclusies getrokken worden: dit loopt trouwens over de verschillende gedeelten zeer uiteen: aan de Zuidkust, speciaal in de vlakten, heeft men tot nu toe een zeer overvloedigen regenval kunnen constateeren, die niet in overeenstemming is met de in Merauke heerschende natte en droge periode.

Fauna. Nieuw Guinea behoort faunistisch tot het Australische gebied, dat Australië en Nieuw Guinea omvat en in de Molukken en Celebes in het Indo-Maleische gebied overgaat.

Wat zijne zoogdieren betreft, is het door het gemis van hoogere vormen gekenmerkt, die hier door de lager ontwikkelde buideldieren worden vervangen. Ook de zonderlinge eierleggende zoogdieren: de mierenegels en de vogelbekdieren zijn tot dit gebied beperkt. Op

Papoea's van Fak Fak (Westkust).

Nieuw Guinea komen van laatstgenoemde groep slechts mierenegels voor, waarvan de soorten in de wetenschap in twee geslachten worden saamgebracht.

Onder de buideldieren moeten in de eerste plaats genoemd worden de verschillende koeskoessoorten (phalanger), die op boomen leven en van een grijpstaart voorzien zijn: verder kangeroes, waaronder die van het geslacht Dendrolagus eveneens boombewoners zijn. Daarenboven komen nog tal van kleinere buideldieren op Nieuw Guinea voor, waaronder wij alleen de vliegende buidelrat (Petaurus) meer in het bijzonder willen noemen. Hoogere zoogdieren ontbreken op Nieuw Guinea, zooals wij reeds boven vermeld hebben. Roofdieren, apen, herten, eekhoorns, die in zoo groote verscheidenheid de bosschen van de Soenda-eilanden bevolken, zoekt men hier, evenals in een groot deel der Molukken, te vergeefs. Alleen wilde varkens worden van meer algemeen verspreide dieren in de bosschen van Nieuw Guinea aangetroffen. Deze zijn echter waarschijnlijk door den mensch ingevoerd en behooren dus niet

tot de oorspronkelijke fauna van het eiland. Overigens komen hier nog een groot aantal muizen en ratten voor, die deels tot zeer bijzondere en tot Nieuw Guinea beperkte vormen behooren.

De vogels van Nieuw Guinea zijn buiten de wetenschappelijke wereld meer bekend dan de zoogdieren. In de allereerste plaats denken wij hierbij aan de paradijsvogels.

Deze wondere dieren, met hun schitterende veerenpracht, zijn bijna geheel tot Nieuw Guinea beperkt. Helaas tot mode-artikel verheven, wordt een voortdurende jacht op deze vogels gemaakt, in het bijzonder op de Paradisea's, algemeen bekend en bewonderd wegens hunne lange, gele zijveeren. Voor hoedentooi leenen zij zich buitengewoon goed en daarmede is hun doodvonnis geteekend. Tot nu toe komen deze voornamelijk van de Noordkust, zoodat er van uitroeiïng geen sprake kan zijn, alhoewel het zeer te wenschen zou zijn, indien de jacht op meer bescheiden schaal werd uitgeoefend. De tijden, waarin met pijl en boog gejaagd werd, zooals door Wallace wordt beschreven, zijn helaas voorbij en het jachtgeweer doet ook hier zijn snel moordend werk. Het is te hopen, dat de Regeering hier krachtig zal ingrijpen. Niet minder het slachtoffer van de mode zijn de kroonduiven, met hun elegant gevormden hoofdtooi. De grootste vogel van Nieuw Guinea is de casuaris, die in verscheidene soorten over het eiland verspreid is; door de Papoea's wordt druk jacht op dezen vogel gemaakt om hun vleesch, voor de op haren gelijkende veeren, die als versiering worden gebruikt en voor de beenderen — speciaal de dijbeenderen — waarvan zij dolken vervaardigen. Deze vogels kunnen — mits jong gevangen — gemakkelijk getemd en tot huisdieren gemaakt worden.

Papegaaien, duiven, honingzuigers en andere bont gekleurde vogels bevolken de uitgestrekte oerbosschen van Nieuw Guinea. Opvallend is het ontbreken van spechten en van de eigenlijke hoendervogels (fazanten, patrijzen, boschkippen), met uitzondering van een patrijsachtigen vogel, die het Oranje-gebergte bewoont. De hoenderachtigen worden hier vervangen door de Megapodidae, vogels, die met broeden hunne eieren in groote door hen bijeengekrabde bladerhoopen leggen, waarin deze zich, tengevolge van de door broeiïng ontstane warmte, ontwikkelen en uitkomen.

Krokodillen, slangen, waaronder ook giftige, hagedissen en kikvorschen zijn op Nieuw Guinea door vele soorten vertegenwoordigd. In de rivieren en meren leven eenige soorten schildpadden, terwijl de visschen, die in de Nieuw Guinea omspoelende zeeën voorkomen, tot dezelfde soorten behooren als die, welke ook in het Westelijk deel van den Indischen Archipel worden aangetroffen; de zoetwatervormen wijken echter geheel daarvan af en zijn nauw verwant met de soorten, die de zoete wateren van Australië bevolken. Van de lagere dieren willen wij slechts de insecten vermelden, die in groote verscheidenheid voorkomen en, wat kevers, vlinders en wantsen betreft, in schitterenden kleurentooi, Nieuw Guinea bevolken. Helaas, ontbreken ook muskieten hier allerminst.

Flora. Nieuw Guinea vertoont in zijn plantengroei alle overgangen van de zuiver tropische tot de alpine flora. Hoe die overgang plaats heeft, welke hoogte-gordels men moet aannemen, is nog niet

Vrouwen uit de kampong Domandee (Zuidkust).

vastgesteld. De hoofdmassa van de flora heeft een Maleisch karakter, doch bevat een zoo groot aantal endemische vormen, dat Nieuw Guinea met de naburige eilanden als een afzonderlijk gebied (Papuasië) van de Soenda-eilanden te scheiden is. Aan de Zuidkust zijn enorme uitgestrektheden, bedekt met moerasbosschen, die in hun uiterlijk en samenstelling herinneren aan de oerwouden in andere deelen van onzen Archipel.

Waar een vaste bodem bij de kust wordt aangetroffen, vindt men hier en daar savanna's, die gevormd worden door indringers uit Noord-Australië (Acacia, enz.).

Voor zoover over de Alpenflora te oordeelen valt, heeft deze een Noordelijk karakter, dus in het geheel geen overeenkomst met de Australische flora, daarentegen wel met die van de bergen van Java, Sumatra en den Himalaya (Rhododendron en andere Ericaceæ, Viola, etc.).

Enkele planten zijn ook op Nieuw Guinea gevonden, die tot de Polynesische flora behooren; hoe groot hun aantal is, laat zich nog niet beoordeelen.

Papoea's van de Lorentz-Rivier.

Voortbrengselen. Voor de bewoners zelf levert het land een overvloed van sago, aardvruchten, klappers, visch en ander dierlijk voedsel. Voortbrengselen bestemd tot uitvoer, bepalen zich aan de Noordkust tot vogelhuiden (paradijsvogels en kroonduiven); de handel hiervan geschiedt in hoofdzaak door Ternataansche handelaren, die zich met bij de Papoea's gewilde goederen in een kampong vestigen en hiermede de vogelhuiden koopen, of zich de boomen laten aanwijzen, waar de mannelijke paradijsvogels komen spelen en daarin gemakkelijk kunnen geschoten worden. Aan de Zuidkust bestaat de handel in het uitvoeren van copra, het gedroogde vruchtvleesch van de klappers, dat naar Europa verzonden wordt o. a. voor de fabrieken tot bereiding van zeep. De uitvoer van vogelhuiden bedroeg in 1908 van Ternate en Onderhoorigheden voor een waarde van *f* 237.617.—, van Ambon voor *f* 17.908.—. Ternate en Ambon zijn de havenplaatsen, waarheen de vogelhuiden ter verdere verscheping worden gezonden. De algemeene uitvoer van vogelhuiden van geheel Ned.-Indië bedroeg in 1908 *f* 533.478.—.

De uitvoer van copra van Zuid-Nieuw Guinea bedroeg in 1908 17.568.750 K.G., ter waarde van *f* 2.635.312.—. Vergelijkender wijze diene, dat deze in Juni 1910 ± 125.000 K.G. bedroeg.

Scheepvaart. Drie lijnen van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij onderhouden de verbinding tusschen Nieuw Guinea en de overige eilanden van den Archipel, te weten:

1°. De lijn Singapore—Batavia—Soerabaja—Makassar—Ambon—Banda—Kei E.—Aroe E.—Tenimber E.—Merauke en terug.

2°. De lijn Singapore—Batavia—Soerabaja—Makassar—Ambon—Banda—Fak Fak en terug.

3°. De lijn Singapore—Soerabaja—Makassar—Molukken Halmaheira—Noord-Nieuw Guinea met als eindpunt de Humboldtbaai, en terug.

Bevolking. Het is natuurlijk slechts mogelijk eenige algemeenheden omtrent de bevolking van Nieuw Guinea te vermelden, in aanmerking genomen, dat wij hier te doen hebben met zoo'n groote uitgestrektheid en verscheidenheid van bevolking.

Tot welk ras de Papoea's — de bewoners van dit groote eiland — behooren, en de afleiding van dit woord, dat bij geen van hen bekend is, kan hier in het midden gelaten worden. Op anthropologisch gebied verscheen tot nu toe zeer weinig: een gunstige uitzondering hierop maakt het degelijk werk (Nova Guinea III, 1907) van den helaas te vroeg overleden medicus

Mannenprauw op het Sentanimeer.

van de Expeditie 1903, Dr. G. A. J. van der Sande, en verder eenige publicaties van zendelingen en missionarissen. Desniettemin treft men hier een zeer interessant volk aan, dat bijna overal vrij is van vermenging met vreemd bloed, en dus voor den anthropoloog een arbeidsveld oplevert, zooals wellicht nergens ter wereld aanwezig is. Dit isolement is bij eenige stammen zoo volkomen geweest, dat zij nog geheel in het steenen tijdperk leven. Zooals boven gezegd, is het hoofdvoedsel voor de Papoea's, die in de vlakten wonen, sago, die in zeer groote complexen in de moerassen voorkomt; verder bestaat hun voedsel uit aardvruchten, varkens, visch en hetgeen de jacht hun oplevert. In de omstreken van Merauke treft men langs de zee een strook aan met klappers beplant, die bijdragen tot de middelen van hun bestaan.

Voor hen, die aan de kust wonen, levert de zee een groote hoeveelheid visch. In het gebergte, waar Papoea's bezocht werden tijdens den tocht naar den Wilhelmina-top, werd een vrij uitgebreide varkensfokkerij waargenomen. Ook hooger op, tot ± 3000 M., werd eene vrouw ontmoet, die bezig was eene kudde varkens te hoeden. Het verzamelen van voedsel vormt hun hoofdbezigheid; van godsdienst is bij deze menschen bijna geen sprake. Er bestaan bij hen zekere gewoonten en gebruiken, waaraan vooral aan de Humboldtbaai sterk gehouden wordt, maar van het aanbidden van een hooger wezen is niets bekend. Aan de Noordkust treft men de zoogenaamde „karriwarri's" aan, die wel eens met den naam van tempels aangeduid worden, maar hiertoe bestaat geen reden; het zijn niet meer dan vergaderzalen, waar de mannen, met uitsluiting van de vrouwen, samenkomen om te dansen, te zingen en voornamelijk te eten.

Levendige ruilhandel op de Oetoemboewe-rivier.

Bij de Papoea's kan men wel spreken van een soort van huwelijk, veelwijverij werd tot nu toe niet geconstateerd; mogelijk is dit het gevolg van het groote gebrek aan vrouwen, dat er heerscht. Bijna over het geheele eiland treft men zoogenaamde jongelingshuizen aan, waar jonge mannen vanaf hun puberteit tot aan het huwelijk afgezonderd worden gehouden, meestal met het verbod vrouwen te mogen zien. Een eigenaardigheid van bijna alle Papoea's is wel, dat zij geen gezag kennen; hoofden voorzoover die voornamelijk aan de Noordkust voorkomen, zijn meestal door de Regeering aangesteld, maar hebben weinig of geen invloed. Aan de Zuidkust en in het binnenland treft men dergelijke hoogwaardigheids-bekleeders niet aan; deze onderscheiden zich van de overigen door eenige meerdere kleeding — een zwarte jas met goud veterband — en doordat zij zich een grooter aandeel in de geschenken verzekeren. Daar is gewoonlijk hij, die het best zijn mond kan roeren, de man, waarnaar de anderen zich schikken. Vrouwen schijnen niet veel invloed te hebben, althans niet uiterlijk; ze worden gebruikt voor den veldarbeid; de mannen houden zich aangenamer bezig met de jacht, visscherij en het vervaardigen van prauwen.

Er is een omstandigheid, die den omgang met verschillende Papoea-stammen zeer moeilijk maakt en dat is, dat zij allen een andere taal spreken, zóó zelfs, dat de meest eenvoudige woorden als klapper, visch e.a. geheel anders klinken. In de omgeving van de betrekkelijk kleine Humboldtbaai treft men niet minder dan vijf verschillende talen aan, die door de Papoea's onderling niet gesproken of verstaan worden; van verkeer, handel, wederkeerige huwelijken is dus weinig sprake. Slechts aan de Geelvinkbaai treft men een gemeenschappelijke taal aan, het zoogen. Noemfoorsch. Van een zuiver kannabilisme, d.w.z. dat de Papoea's menschenvleesch zouden nuttigen om zich hiermede te voeden, zijn nergens betrouwbare gegevens bekend; dat zij wellicht hersenen of hart van hunne verslagen vijanden nuttigen, in de hoop daardoor hun verstand of moed te krijgen, acht ik niet buitengesloten, maar aan een kannibalisme in den eersten vorm kan ik niet gelooven, waar zoowel plantaardig als dierlijk voedsel in zoo'n ruime mate aanwezig is.

Als genotmiddelen komen voor tabak, die ook door hen zelf verbouwd wordt, verder sirih: in de buurt van Merauke wordt een soort van bedwelmenden drank bereid, doordat verschillende personen op een wortel kauwen, het speeksel in een klapperdop spuwen, en dit laten gisten.

Het type der Papoea's is zeer uiteenloopend, dat beter door afbeeldingen dan door beschrijving aangeduid kan worden.

Er bestaat een eigenaardig verschil in het roeien tusschen de bewoners van de Noordkust en die der Zuidkust: de eersten doen dit zittende op de boorden, de andere staande in hunne prauwen.

Oeconomische beteekenis en toekomst. In oeconomischen zin heeft Nieuw Guinea op het moment geen groote waarde voor Indië, wat de toekomst zal brengen, is niet te voorspellen, maar, wanneer niet goud, petroleum of rubber hun machtigen steun tot vooruitgang verleenen, zal dit eiland voorloopig in hoofdzaak belangrijk zijn voor de wetenschap. Vogelhuiden en copra zijn geen artikelen, die een land tot groote welvaart brengen, terwijl de Papoea's, sober in hunne behoeften, als gulden stelregel hebben aangenomen zoo weinig mogelijk uit te voeren, terwijl het overbrengen van werkkrachten veel te groote kosten met zich brengt voor de gewone culturen. Daar de Papoea's een overvloed van voedsel hebben, beteekent dit voor voor hen weelde en waar zij tot nu toe weinig aanvechting gevoelen om voorwerpen van de westersche beschaving machtig te worden, daar is dus de groote stimulans om tot vooruitgang te geraken, niet aanwezig. Dat de groote alluviale vlakte in het Zuiden vruchtbaar is, blijkt uit den weelderigen plantengroei en ook uit de opmerkingen van de, aan de expeditie van 1909 verbonden Dajaks, die zelf goede landbouwers zijnde, verklaarden hier hunne rijstvelden te willen maken, indien Nieuw Guinea niet zoover van Borneo verwijderd was. Maar waar zelfs Java nog niet geheel in cultuur is gebracht, zal het nog wel lang duren, alvorens Nieuw Guinea aan de beurt komt door gebrek aan land.

Dit in aanmerking genomen, kan men dus niet aannemen, dat in oeconomischen zin Nieuw Guinea spoedig een groote plaats zal innemen in den Oost-Indischen Archipel.

Expedities. 1903 is wel het gulden jaar voor de meerdere bekendheid van dit eiland, want met de expeditie, die onder leiding van Prof. Dr. C. E. A. Wichmann plaats had, begint een lange reeks, die het mogelijk maakte, dat, waar vroeger de kaart van dit eiland geheel wit was met als eenige versiering „onbekend binnenland", binnen een zeer kort verloop een kaart verscheen met tal van rivieren en bergen, vóór dien tijd geheel onbekend.

Inboorlingen in prauwen een stoomboot naderend, met het doel ruilhandel te drijven.

Ons kan nu niet meer het verwijt treffen, dat wij een kolonie bezitten, waarvan de kennis zich bepaalt tot de kustlijn. Tot het jaar 1903 bestond onze kennis van het binnenland uit hetgeen wij wisten door een tocht op de Mamberomo-rivier in 1884 en hetgeen de zendelingen van hunne tochten — o.a. Bink, die het

Sentanimeer ontdekte — wereldkundig hadden gemaakt. Het ergste feit is wel, dat Jan Carstensz. reeds in 1623 het Sneeuwgebergte in het Zuiden had gezien, terwijl er nog nimmer een poging was gedaan om dit feit te constateeren en den top te beklimmen.

1903. De expeditie Wichmann was de eerste wetenschappelijke, uitgestuurd naar Nieuw-Guinea door de Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek in de Nederlandsche Koloniën. Haar arbeidsveld was de Humboldtbaai, met het daarvan Westelijk gelegen Sentanimeer, de nabij de grens stroomende Tami-rivier en eenige Westelijk gelegen kleinere rivieren (Tawarin en Moaif). Verder werden twee tochten gemaakt in de Geelvinkbaai, een ter voldoening van een regeerings-opdracht om een kolenvindplaats in de buurt van Sjari te bezoeken, de andere om te trachten dwars door Nieuw Guinea te komen over het Jamoermeer naar de Oostelijk van de in de Etnabaai uitmondende Omba-rivier. Door verschillende omstandigheden mislukte deze laatste tocht.

Papoeawoning.

Zeer belangrijk wetenschappelijk materiaal werd tijdens dezen tocht verzameld, een bewijs, hoezeer een dergelijke expeditie gerechtvaardigd is. Maar veel vèrstrekkender was, dat hierdoor de belangstelling in Nieuw Guinea in de hoogste mate werd opgewekt en geprikkeld; vanaf dat oogenblik volgde tot op heden de eene expeditie op de andere.

1904/05. In dit jaar rustte het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap eene expeditie uit, om vanuit de Zuidkust het Sneeuwgebergte te bereiken; door verschillende tegenslagen werd het beoogde doel niet bereikt; wel werd een betere kennis verkregen van de kuststreek van de Etnabaai tot de door deze expeditie ontdekte Oostbaai, die later het uitgangspunt zou vormen van den tocht naar den Wilhelminatop. Een landtocht van uit de Etnabaai ondernomen, onder leiding van kapitein E. J. de Rochemont, bereikte onder groote terreinbezwaren en moeilijkheden met de koelies, een hoogte van 2300 M. Met een gedeelte van het expeditie-personeel werd na afloop door den zelfstandigen assistent-resident van Merauke A. Kroesen, de Digoel-rivier voor een groot gedeelte per G.S.S. „Valk" en verder per stoomsloep opgevaren.

1907. Door de bovengenoemde Maatschappij werd vervolgens eene nieuwe expeditie uitgerust, met als basis een der in de Oostbaai uitmondende rivieren; van deze werd de middelste, de Noord-rivier, gekozen. Haar doel was tweeledig, n.l. het verzamelen van wetenschappelijk materiaal en te trachten gegevens te verkrijgen omtrent het centrale gebergte.

De verzamelingen waren ditmaal bijzonder rijk, terwijl het de expeditie gelukte een hoogte van 2600 M. te bereiken, waardoor waardevolle gegevens werden verkregen voor een mogelijken tocht naar het Sneeuwgebergte.

Thans meende ook de Indische Regeering daadwerkelijk te moeten ingrijpen: had zij tot nu toe de particuliere ondernemingen door ruime subsidiën gesteund, thans besloot zij zelf te ageeren: dit geschiedde door het instellen van zoogenaamde exploratie-detachementen. Het is hier niet de plaats daarover in details te treden, maar het zij voldoende, daarvan de belangrijkste resultaten mede te deelen. De kuststreek van Merauke tot straat Prinses Marianne, die Nieuw Guinea scheidt van Frederik Hendrik-eiland, werd geheel doorkruist en in kaart gebracht: benoorden de Digoel-rivier werden verscheidene riviermondingen ontdekt, die later leidden tot het nauwkeurig in kaart brengen van de Eilanden-rivier. Bewesten de Oostbaai werden verscheidene riviermondingen verkend en gedeeltelijk opgevaren. Door dit actief optreden werd ons gezag meer bekend bij de Papoea's en steeds werden meer gegevens verkregen over de aldaar wonende volksstammen. Het groote doel was echter nog niet bereikt, n.l. het betreden van de eeuwige sneeuw.

1909. Door dezelfde Maatschappij werd in dit jaar wederom eene expeditie uitgerust, thans met als eerste doel het beklimmen van den Wilhelminatop, echter zonder dat daarbij het verzamelen van wetenschappelijk materiaal zou verwaarloosd worden.

Pĕsĕguem's.

De deelnemers aan dezen tocht waren, behalve schrijver dezes als leider, de gezaghebber van de Gouvernements-Marine J. W. van Nouhuys, de officier van gezondheid 2de klasse K.N.M., L. S. A. M. von Römer, en de inlandsche arts Raden Jaarman Soemintrol Zeerban, terwijl de 1ste luitenant D. Habbema commandant was van het dekkings-detachement. Evenals de vorige maal werd weder gebruik gemaakt van een bivakschip, dat tegenover het zoogenaamde Bivak-eiland voor anker werd gelegd.

De expeditie had de beschikking weten te verkrijgen over een uitstekend materiaal dragers, dat bestond uit van Borneo afkomstige Dajaks. De praktijk had geleerd, dat deze menschen uitermate geschikt zijn voor dergelijke tochten; bij de meeste thans op Nieuw Guinea werkzame expedities worden zij dan ook gebruikt.

15 Augustus van Soerabaia vertrokken, gesleept door het G.S.S. ,,Valk", gezaghebber J. H. Hondius van Herwerden, een bekende persoon in de ontdekkings-geschiedenis van den lateren tijd van Nieuw Guinea, werd begin September de Oostbaai bereikt, het bivakschip ,,Arend" bij Bivak-eiland verankerd en met behulp der Dajaks een groot aantal prauwen vervaardigd en het transport naar het, aan den voet van het gebergte gelegen kamp ,,Alkmaar" met kracht doorgezet, zoodat reeds begin October aldaar een hoeveelheid levensmiddelen voor 100 dagen aanwezig was; 9 October werd de tocht reeds aangevangen over het zoogenaamde Hellwig Geb. (2600 M.), waar eenigen tijd gewacht moest worden op aanvulling der levensmiddelen. In Noordelijke richting voorttrekkende, werd op 1700 M. vriendschappelijke aanraking verkregen met een geheel onbekenden volksstam (de Pĕsĕguem's), die de

expeditie, zooveel in haar macht was, van dienst is geweest. Verderop werden zelfs op 3000 M. nog menschen aangetroffen, die ondanks de koude geheel naakt liepen. De expeditie had steeds moeilijk en zwaar terrein te overwinnen, terwijl het bijna steeds bewolkt zijn van den top het zoeken naar den weg zeer bemoeilijkte. Met groote krachtsinspanning werd echter voortgetrokken, zoodat op 7 November de eerste sneeuw werd aangetroffen; den daarop volgenden dag werd de eeuwige sneeuw bereikt op een hoogte van 4461 M. Door een ongelukkig toeval kreeg de expeditie op haar terugweg met zeer veel tegenslag te kampen, zoodat zij ternauwernood aan den hongerdood ontkwam; twee Dajaks en een inlandsch fuselier werden helaas het slachtoffer van dezen tocht. Eerst den 15[den] December bereikte men het

J. W. van Nouhuys. *H. A. Lorentz.* *Dajaks.*

De Wilhelminatop.

kamp Alkmaar, na een afwezigheid van 64 dagen, die in het oerbosch waren doorgebracht.

Met het bereiken van dit doel was onze eer gemoeid, want ook van Engelsche zijde werd eene expeditie uitgerust, om van uit de Mimika-rivier, de eeuwige sneeuw op den Carstensztop te bereiken. Wij mogen het als een gelukkig feit rekenen, dat het ons gegeven is geweest om zelf te constateeren, dat Jan Carstensz gelijk had, toen hij in zijn dagboek vermeldde, dat de bergen „wit met snee bedeckt" waren, en dat niet een vreemde natie in onze eigen kolonie dit zoo belangrijke feit heeft mogen verrichten.

Ook in het Noorden had de Regeering niet stil gezeten, een expeditie onder leiding van kapitein Franssen Herderschee werd uitgezonden om langs de Mamberomo-rivier te trachten het sneeuwgebergte te bereiken; in den aanvang ging alles naar wensch en het

scheen, alsof de Engelschen ook op dezen sneeuwtop de Hollandsche vlag zouden hebben te salueeren, maar het mocht niet zijn: de door vroegere expedities reeds zoo beruchte rivier liet zich op een moment, dat men dicht bij het gebergte was genaderd, van zijn slechten kant zien: beri beri en malaria hielden geweldig huis onder de deelnemers, Dajaks en Toaradja's, zoodat men verplicht was terug te trekken, nadat men was doorgedrongen tot 3°23'34" Z.B.

De moerasvlakte tusschen het van Rees-gebergte en het Centraal-gebergte had zijn luguberen plicht vervuld. Deze tocht heeft intusschen reeds goede resultaten opgeleverd, een zekere Dr. Moszkowski is met gebruikmaking van de opgedane ondervinding en van de goede aanraking, die met de langs de rivier wonende Papoea's verkregen was, de Mamberomo opgevaren en heeft aldaar zeer waardevolle collecties bijeengebracht.

Van meer belang is, dat de Regeering tot eene expeditie heeft besloten tot verkenning van de Idenburg-rivier, een rechter zijtak van de Mamberomo, ten einde den weg voor de aanstaande poging tot het maken van een doorsteek dwars door Nieuw Guinea voor te bereiden.

Omtrent de resultaten van de verschillende exploratie-detachementen kan nog het volgende medegedeeld worden.

a. Zuidkust. De resultaten van dit detachement zijn wel het voornaamste; in de eerste plaats, omdat dit reeds meerdere jaren werkzaam is geweest en niet het minst door de energieke leiding van den zelfstandigen assistent-resident van Zuid-Nieuw Guinea den heer R. L. A. Hellwig. Het zoude ons te ver voeren, indien een gedetailleerd verslag gegeven werd, zoodat slechts de hoofdzaken zullen vermeld worden.

De westelijk van de Oostbaai gelegen Bloemen-rivier en Kasteel-rivier werden zoover mogelijk per gouvernementsstoomer opgevaren en daarna per stoomsloep en prauw, om een voorloopige kaart van de rivieren te vervaardigen en tevens aanraking te verkrijgen met de langs de rivier wonende bevolking, die helaas niet overal even vriendschappelijk is geweest; gewoonlijk was de verstandhouding bij een opvolgend bezoek beter, toen de bevolking overtuigd was van de goede bedoeling onzerzijds.

Ook de in de Oostbaai uitmondende Noord West- en Oetoemboewe-rivier werden op dezelfde wijze verkend.

Er werd verder een nauwkeurige verkenning gemaakt van het dichtbevolkte stroomgebied van de Koembe-rivier en later van de nabij de grens stroomende Merauke- en Bensbach-rivier. Op deze wijze werd nauwe aanraking met de bevolking verkregen en het Nederlandsch gezag meer bekend en zoodoende meer geldend gemaakt.

Van meer belang zijn de verkenningen op de Digoel- en later op de Eilanden-rivier. De eerste is de machtigste der aan de Zuidkust uitmondende rivieren; de grootte van het stroomgebied bleek meer en meer, naar mate de verkenning vorderde. Een poging om van uit deze rivier de op Engelsch grondgebied stroomende Fly-rivier te bereiken, moest opgegeven worden wegens groote terreinmoeilijkheden; langs de rivier gemeten werd een punt bereikt 670 K.M. van de monding verwijderd, gelegen op 140°26'40" O.L. en 5°20'24" Z.B. Als men dergelijke verrichtingen op de kaart beschouwt, kan men zich een voorstelling vormen, welk een groote arbeid daar verricht werd. Van af bovengenoemd punt en ook later werd een nieuwe sneeuwtop waargenomen, die den naam van *Julianatop* ontving en die gelegen is op 140°19' O.L. en 4°46' Z.B.

De verkenning van de Eilanden-rivier, gelegen tusschen de Digoel-rivier en Oostbaai, werd eveneens krachtig aangepakt en hier bepaalde men zich niet tot het opvaren van de rivier alleen, maar besteeg ook het gebergte, waarbij een hoogte werd bereikt van 3300 M. waardoor men in staat was een gezicht te krijgen op een gedeelte van het machtige Centraal-gebergte van Nieuw Guinea. Ook van uit de Oetakwa-rivier werd een exploratie verricht en een punt bereikt 30 K.M. van den Carstensztop verwijderd.

Ten slotte dient nog het bezoeken van Frederik Hendrik-eiland genoemd te worden.

b. Westkust. Dit detachement alhoewel niet zoo lang werkzaam, heeft reeds zeer belangrijke resultaten verkregen: er werden verkenningen gemaakt in de omgeving van de Argoeni-, Triton- en Kajoe Merahbaai. Het Enah Wallar of Kamakameer werd bezocht, de lengte bepaald op ± 10 K.M.: de breedte op ± 3 K.M. en oostelijk daarvan een tweede meer M' Boeta ontdekt, te midden van een vrij dicht bevolkte streek, terwijl er berichten zijn verkregen van een groot meer, Maroe genaamd, gelegen in het schiereiland benoorden de Mac Cluergolf, waarvan het bezoek thans op het program staat.

c. Noordkust. Dit detachement heeft oorspronkelijk gewerkt in de omgeving van de Humboldtbaai in verband met een Hollandsch-Duitsche grenscommissie, die tot opdracht had een meer rationeele grens te vinden dan de 141° O.L. Als schoon resultaat kan genoemd worden, het opvaren door Hr. Ms. Edi van de Kaiserin Augusta-rivier, tot waar deze de grens snijdt; een punt, dat nog nimmer door onze naburen was bereikt.

Uit dit alles blijkt voldoende, dat er groote belangstelling bestaat voor dit merkwaardige eiland, en terecht, want het verdient het ten volle. De tijd zal gelukkig niet veraf meer zijn, dat er op Nieuw Guinea geen onbekend binnenland meer is, en zoo behoort het ook, want het is de eerste plicht van een koloniale mogendheid zijne bezittingen te kennen.

Een buitgemaakte casuaris.

GESCHIEDENIS EN BESTUUR.

HOOFDSTUK I.

DE PORTUGEEZEN IN DEN ARCHIPEL. — DE OOST-INDISCHE COMPAGNIE. — DAENDELS. — RAFFLES.

DOOR

Prof. Mr. J. E. HEERES.

I.

IN 1509 werd de Oost-Indische Archipel voor het eerst door Europeesche schepen onder Europeesche leiding met Europeesche bemanning bezocht: een nieuw tijdperk brak aan voor deze eilandenwereld, die van nu af meer dan tot toen het geval was geweest getrokken zoude worden binnen den kring der wereldhistorie. Niet dat zij onbekend was gebleven bij de volkeren ook van het Westen: integendeel verschillende harer voortbrengselen (hare specerijen: de muskaatnoot van de Banda-eilanden, de kruidnagel van de Molukken, de peper van West-Java en Sumatra) hadden reeds sedert lang een gewichtige plaats ingenomen in keuken en kelder en apotheek in het Oosten van Europa zoowel als in het Westen, tot in Portugal en in onze lage landen aan zee, waar die specerijen in de middeleeuwen in wonderbaarlijk groote hoeveelheden in spijs en drank, in voedsel en lekkernij, op de kasteelen en in de abdijen, in de burgerhuizingen en in de herbergen werden gebruikt. Zelfs hadden Europeanen eeuwen geleden reeds hunnen voet gezet op Sumatra, misschien ook op andere eilanden in den omtrek, en hadden zij hunne eigen bevindingen of wat hun was verhaald medegedeeld aan hunne tijdgenooten in engeren en ruimeren kring. Maar het zou duren tot 1509 dat bewoners van ons werelddeel op eigen bodems die verre streken gingen bezoeken.

Van de Europeanen, die in vroegere tijden den Archipel hadden betreden, is de Venetiaan Marco Polo, voor zoover wij weten, de eerste. Op zijn terugreis van China, aan welks Hof hij jaren had verblijf gehouden, naar zijn woonstede, deed hij in 1292 Noord-Sumatra aan en in zijn beroemd geworden reisverhaal vertelt hij het een en ander van den Archipel. Na hem zijn in de Middeleeuwen met lange tusschenpoozen latere Venetiaansche berichten bekend geworden omtrent deze streken, terwijl op enkele Middeleeuwsche kaarten Europeesche berichten omtrent dit verre Oosten zijn verwerkt.

Dat het in de eerste plaats Venetianen waren, welke van hunne belangstelling in die verre landen deden blijken, is niet te verwonderen. Hunne stad toch en enkele andere Italiaansche stedenrepublieken waren in de Middeleeuwen de poorten geworden, waardoor de

producten van het Oosten, en daaronder de specerijen van den Archipel, westelijk Europa binnenkwamen, na het afleggen van den langen weg, na het aandoen van zoovele handelsstations. Had men in die dagen de kruidnagels van de Molukken op hunnen tocht naar Italië's beroemde havens kunnen vergezellen, men zou — op inlandsche vaartuigen, maar ook op schepen van Hindoe-Javanen, van Chineezen, van Arabieren — een kijkje hebben kunnen nemen op Ambon, op de Banda-eilanden, waar de muskaatnoot dan werd ingeladen, om verder Java — misschien langs Bali's zuidoosthoek — aan te doen en Malaka — toen een belangrijk handels-emporium, waar ook producten van Sumatra, van het Maleische Schiereiland, van Achter-Indië, van het verdere Oost-Azië, samenkwamen. Dáár in Malaka lagen de schepen van Voor-Indië, misschien van Perzië of Arabië, gereed, om de kostbare artikelen in hunne holten op te nemen en ze langs de kusten van Zuid-Azië en Ceilon, al of niet met lastbreking, te vervoeren naar de Golf van Perzië. Vandaar bereikten zij òf langs den landweg Klein-Azië, òf langs den zeeweg Egypte, waar Venetianen en andere Italianen ze opkochten en binnen de poorten hunner steden opsloegen met bestemming voor velerlei deelen van het overige Europa, de Nederlanden incluis.

Een ouder portret van Marco Polo, in de uitgave van zijn reizen door Yule en Cordier uit de eerste Duitsche uitgave (1477) overgenomen.

Maar op het einde der Middeleeuwen hadden gebeurtenissen plaats, welke den handelsweg grootendeels hebben verlegd en welke de landen van West-Europa deel deden nemen rechtstreeks aan de commercie van het Oosten, van Azië, van den Archipel: het opdringen der Turken in Zuid-Oost-Europa met de verovering van Konstantinopel in 1453 als een der teekenende feiten, en met de gelegenheid tot bemoeilijking der Italiaansche negotie in zijn gevolg; en eindelijk de ontdekking van den zeeweg naar Indië om de Kaap de Goede Hoop door de Portugeezen in 1498.

II.

Nadat, in 711, de Arabieren van Afrika's Noordkust, de „Mooren", bij Gibraltar waren geland en zij, sedert den slag bij Jerez de la Frontera, kans zagen binnenkort het grootste deel van het Iberische schiereiland te veroveren, bleven nog slechts in het Noordwesten, in Asturië, bestaan overblijfselen van het overigens vernietigde West-Gothische rijk, hetwelk eens het geheele schiereiland had ingenomen. Vandaar begon al spoedig weder de strijd der Christenen tegen de aanhangers van den Islam om de bezittingen; en in dien langdurigen krijg ontstonden een aantal Christenstaatjes, waaronder Kastilië en Aragon, welke den grondslag vormden van het latere Spanje, en Portugal de meest bekende zijn geworden. In de tweede helft van de 14de eeuw is Lissabon, die hoofdplaats van het Lusitaansche rijk, een aanzienlijke koopstad waar vreemde handelslieden zich gevestigd en vreemde handelsschepen in aanzienlijken getale verschijnen en die

zelve hare schepen uitzendt naar andere landen: ook Oostersche specerijen komen langs den weg van Italië aan de monding van de Taag.

Het is in dien tijd, dat koning Johan I (1385—1433) aan het hoofd komt te staan van het kleine rijk: hij wijdt in het helden- en bloeitijdperk van Portugal. Uit zijn huwelijk met een Engelsche prinses, met Philippa, dochter van John of Gaunt, hertog van Lancaster, spruiten drie zoons, alle uitstekende boven het gros hunner landgenooten van die tijden. De jongste, geboren in 1394, is de beroemdste geworden: hij zou in de geschiedenis den naam dragen van Hendrik den Zeevaarder, Henrique el Navegador. Niet omdat hij zelf de zeeën doorploegde en zóó lijf en leven waagde, maar omdat hij den stoot gaf tot de beroemde verkenningsreizen der Portugeezen, welke, zij het dan na lange jaren en na zijn dood in 1460, zouden leiden tot het vinden door zijne landgenooten van den zeeweg naar Indië om de Kaap de Goede Hoop, en hij ook hierin zijn „talent de bien faire", volgens zijn zinspreuk, ontplooide: hij opent de rij van de Europeésche ontdekkers van den nieuwen tijd.

Toen hij, in 1415, de eerste Portugeesche schepen op verkenningstochten uitrustte langs Afrika's westerstranden, was bij zijne landgenooten die kust waarschijnlijk niet verder bekend dan tot kaap Bojador (26° 6′ 57″ N.B.), al bestaat de mogelijkheid, dat andere volken misschien reeds lang geleden zelfs de Kaap de Goede Hoop hebben gekend. Wat zich bezuiden dien breedtegraad uitstrekte, werd omspoeld — zóó meende men — door de zee der duisternis, het Mare tenebrosum: men was daar gekomen aan de grens der bewoonde wereld; de landen, welke men daar zoude aantreffen, zouden zijn woest en ledig. Aan den koningszoon, die de Zeevaarder ging heeten, is het in de allereerste plaats te danken, dat die grens der onbewoonde wereld steeds werd verlegd; dat steeds grootere brokken aarde werden getrokken binnen den gedachtenkring der beschaafde menschheid; dat het licht zich hoe langer hoe meer verspreidde over de zee der duisternis; dat de nevelen, welke dezen Oceaan bedekten voor de oogen zijner tijdgenooten, steeds meer optrokken.

De éene ontdekking volgde de andere; kaap Bojador werd omzeild; goud werd van de ontdekte streken meegebracht: de ontdekkingsreizen leverden in geld te waardeeren voordeelen op: de handel ging meespreken: de belangstelling steeg. Nog vóór Hendrik's dood had men de kust reeds voorbij de Gambia verkend.

Vooral onder koning Johan II (1481—1495) werden groote resultaten bereikt: spoedig na zijn optreden werd op de Kust van Guinea vaste voet gekregen: de Congo werd ontdekt. Steeds meer nu drong de vraag zich op, of men, zoo voortgaande, Indië zoude kunnen bereiken, Indië, het Wonderland, „het meeste boven alle landen der werelt, ende dat ryeste, dat machtigste ende oec dat volste van volk", de handel in welks voortbrengselen er toe had bijgedragen om de Italiaansche steden republieken mede rijk te maken en machtig. Hoop hàd men op een dergelijke uitkomst; twijfel aan de mogelijkheid er van bestond eveneens. Immers gangbaar was óók deze voorstelling in die dagen van Afrika's en Azië's onderlinge ligging — die van den Grieksch-Alexandrijnschen geograaf uit het midden der tweede eeuw na Christus, Ptolemaeus, en van sommige Arabische aardrijkskundigen — dat de oostkust van Afrika, na in grillige lijn zich zuidwaarts te hebben bewogen, naar het Oosten omboog, waarna gevormd werd een nog onbekend land, een *terra incognita*, dat den Indischen Oceaan afsloot. Wàs deze meening de juiste, nimmer zou Indië te bereiken zijn langs den weg, thans gevolgd.

Maar deze voorstelling was niet die van ieder: kaarten bestonden er reeds sedert minstens het midden der 14de eeuw, welke een tamelijk juist denkbeeld gaven van Afrika's omspoeling door de Oceanen. De twijfel in gunstigen zin is aan het woord gekomen. De beroemde tocht van 1486 onder bevel van Bartholomeo Diaz was daarvan een der gelukkige uitingen. Toen werd — het is overbekend — een voorgebergte omzeild, door hem Cabo Tor-

mentoso (de Stormachtige kaap) genoemd; werd verder tot de Algoa-baai de kust verkend. Niet lang echter zou Afrika's zuidkust zijn onheilspellenden naam dragen: binnenkort werd hij genoemd de Cabo de Boa Esperança, de Kaap de Goede Hoop; koning Johan zag — en anderen met hem — in de ligging van de Cabo Tormentoso en van de zich Oost — ietwat noordelijk — strekkende kust van het bezeilde Zuid-Afrika een versterking van de verwachting, Indië langs dezen weg te kunnen bereiken: Diaz' tocht was voor hem vol belofte, vol goede hoop.

Zelf zoude Johan II niet meer beleven de vervulling der beloften, de verwezenlijking der hoop. Het was onder zijn opvolger Emanuel (1495—1521), den Groote of den Gelukkige, beter gezegd den Fortuinlijke, een koopman in zijn hart, met een kroon gekroond, die hij koninklijk droeg, dat in 1497 een kleine vloot, geleid door Vasco da Gama, Portugal verliet. Zij zou de zuidkust van Afrika opnieuw omzeilen, de oostkust verkennen tot Malindi (3° 13' Z.B.), om vandaar den Oceaan over te steken in oostelijke richting: den 20 Mei 1498 landdden voor het eerst Europeesche schepen aan Indië's kusten en wel aan de Kust van Malabar bij Kalikoet.

Vasco de Gama naar een kopergravure in Danvers' „The Portuguese in India".

De Portugeezen hadden reeds aan Afrika's oostkust ontmoet en zouden in Azië op zoovele plaatsen weder ontmoeten Arabieren, „Mooren", in hun oogen aanhangers van de helsche leer, pest van volk. En dezen hadden nog andere in de oogen der Lusitanen minder aangename eigenschappen: zij dreven een drukken, winstgevenden handel, zij hadden invloed, soms regeermacht, in streken, waarmee de Europeanen van het Iberisch schiereiland nu gaarne betrekkingen aanknoopten. Godsdiensthaat, machtsnaijver, broodnijd kenmerkten al spoedig de verhoudingen — van weêrskanten. De wapenen spraken reeds op den eersten tocht mede en al is het niet gebleven bij een kamp tusschen Portugeezen en aanhangers van den Islam: al werden daarin ook andere Indiërs, b.v. de vorst van Kalikoet, betrokken, toch stond veelal de Christen tegenover den „Moor" in dien strijd der Portugeezen om de commercie, de politie en de religie in het Oosten.

Want tot een dergelijken strijd — een wereldhistorischen strijd — is het gekomen van de eerste tochten van de Lusitanen naar het Oosten af en duidelijk werd hun toenmalige „koloniale" staatkunde geproclameerd, toen in 1501 hun koning den titel aannam „Heer der Scheepvaart, der Veroveringen en van den Handel in Aethiopië, Arabië, Perzië en Indië." En dat de Paus hem dien titel schonk, was een bewijs, dat deze politiek in de oogen der Christenheid van die dagen hare wijding zoude ontvangen door de propaganda voor het Christendom, door de Zending. Een Grooter Portugal hoopte men te stichten, verguld door handelswinsten, verheerlijkt door uitbreiding des geloofs.

Dit doel is in de eerste tijden nagestreefd veelal met groote bekwaamheid, met groote volharding, met groot doorzettingsvermogen, met groote kracht. Met veel geluk ook: vooral de onderlinge veeten en twisten tusschen Oostersche potentaten en potentaatjes, niet minder de veel hooger staande krijgskunst der Portugeezen, zijn belangrijke factoren geweest voor het bereiken van het doel. Met niets ontziend cynisme eveneens: tegenover den Aziaat, den niet-blanke, tegenover den Mohammedaan, den niet-Christen, was, zoo al niet àlles, dan toch bijna alles veroorloofd; met den Europeaan deed de minderwaardigheidsmeening ten opzichte van den Aziaat haar intrede in het Oosten. Met woeker heeft deze dit alles dikwijls terugbetaald; de strijd is verscherpt geworden door dit gebrek aan waardeeringsvermogen en hachelijk soms heeft de Portugees in dien kamp gestaan. Gewoonlijk echter was de victorie aan zijne zijde en werd zijn invloed gaandeweg uitgebreid, zij het dan in bloedige worsteling. „Als een weg kon worden aangelegd van Lissabon naar Goa, hij zou kunnen worden geplaveid met de gebeenten van hen, die in het Oosten hun leven voor hun vaderland hebben gelaten": zoo klaagde de dichter.

„Indien de koning het met eigen oogen gezien had en geweten, hoe willig zijne onderdanen in zijn dienst in het Oosten leven en eigendom veil hadden. . . . ." zoo klaagde de krijgsman.

Si le roi savoit!

Wat men in Lissabon wel wist, was, dat daar ginds aan de andere zijde der wereldzee een gebouw verrees, zóó schitterend; dat dáár daden werden verricht, zóó glorieus; dat de Portugeesche naam daar werd bedekt met roem, zóó groot; dat van daar schatten vloeiden, zóó overvloedig, dat het Grooter Portugal daar ginds werd de roem van het kleine land aan Taag en Douro, dat het zijn grootsten dichter Luiz de Camoës, die zelf zijn vorst en zijn land diende in gindsche verre oorden, heeft gedreven tot het zingen van „Os Lusiadas" (1572), Portugals schitterende Oostersche epopee, Portugals groote maritieme heldenzang.

De gebeurtenissen zijn elkander snel opgevolgd. In 1503 werd der Portugeezen eerste fort in het Oosten opgericht en wel in het bevriende Cochin aan de westkust van Voor-Indië en spoedig werd vervuld de wensch van den geestelijke, welke de inwijdingsplechtigheid leidde: „Moge de Heer geven, dat deze vesting het begin zij van vele andere". In 1505 gevoelde men reeds behoefte aan een centraal gezag over de Lusitaansche belangen: de eerste der onderkoningen of gouverneurs, Francisco d'Almeida (1505—1509), werd aangesteld. Het is zijn opvolger Affonso de Albuquerque (1509—1515), aan wien Portugal vooral de bevestiging en de uitbreiding van zijn nieuw koloniaal rijk heeft te danken. Hij heeft meer dan anderen — al heeft d'Almeida zich niet onbetuigd gelaten — een vast koloniaal program in het oog gevat en getracht ten uitvoer te leggen. Een der hoofdzaken daarvan is geweest het vermeesteren van den handelsweg van het uiterste Oosten tot Afrika's kustenlijn, vooral door zich in het bezit te stellen van gewichtige handelsemporia op dien weg en van belangrijke strategische punten. Onder de steden, door hem in bezit genomen, heeft Goa, in 1510 vermeesterd, een bijzondere beteekenis gekregen: het is geworden en gebleven de hoofdplaats van Portugeesch Indië. Die zucht, om in het bezit te krijgen de gewichtigste handelscentra op den langen weg van Oost naar West, heeft De Albuquerque zich ook doen wenden naar den Oost-Indischen Archipel, en wel in de eerste plaats naar Malaka, de belangrijkste koopstad aan den toen meest bezochten toegang tot de Maleische eilandenwereld en tot Oost-Azië: de zeeëngte tusschen het Maleische schiereiland en Sumatra.

III.

Malaka was — toen, in 1509, de Portugeezen voor het eerst met den Archipel in aan-

raking kwamen — de hoofdplaats van een Mohammedaansch Maleisch rijk van beteekenis, dat zich over een groot deel van het schiereiland uitstrekte, daarbuiten over de Riouw-Lingga groep en waarschijnlijk ook toen reeds over een deel van de daartegenover liggende kust van Sumatra. Op de noordkust van dit eiland begon in die tijden een machtsverplaatsing: het eveneens geislamiseerde Atjèh trachtte zich reeds naar de voorste rij te dringen en zou dit binnenkort doen ten koste van het oudere Pasè-Samoedra en Pidië, dat in 1509 Atjèh echter nog onder zijn bedwang had.

In hoeverre meer zuidelijk, op Sumatra's oostkust zoowel als langs de Westerstranden van dit eiland, de Islam zijn invloed reeds toen had doen gelden, is niet met zekerheid uit te maken. Vast staat, dat hij in den loop der zestiende eeuw in kracht won — vooral nadat ongeveer 1518 het beroemde Hindoerijk van Java, Madjapaït, voor de aanvallen van de Mohammedanen was bezweken: immers Palembang met omgeving en Minangkabau, het hoofdrijk van Sumatra's westkust, van Maleischen geslachte, steeds zoo nauw tot Madjapaït in betrekking, zullen zeker ook in dit opzicht den terugslag van de gebeurtenissen op Java hebben gevoeld. En dáár was reeds, vóór de Portugeezen den Archipel bereikten, de strijd aangevangen tusschen de Arabische en Voor-Indische godsdiensten, met, daaraan vastgekoppeld, de kamp om de oppermacht en om de mededinging naar de economische voordeelen, welke het eiland met zijn inheemschen en buitenlandschen handel op kon leveren.

Deze strijd eindigde dan met het bezwijken van het rijk Madjapaït, dat sedert een tweetal eeuwen had bestaan, zijn centrum waarschijnlijk heeft gehad in Oost-Java, in de buurt van het tegenwoordige Madjakĕrta, maar zijn gezag heeft uitgebreid — daadwerkelijk hier en daar, nominaal elders — over het grootste deel van Java en over een aantal eilanden van den Archipel daarbuiten. In de Javaansche kronieken prijkt Madjapaït als beheerschende zoo goed als geheel deze eilandenwereld. En al zal Oostersche overdrijving haar rol bij deze beschrijving hebben vervuld, gerust mag aangenomen worden, dat dit rijk zijn voelhorens en vangarmen had uitgestrekt naar de kusten van de meeste der Groote en Kleine Soenda-eilanden.

Onder de leiders der Mohammedaansche beweging, welke dit rijk van Oost- en Midden-Java ten val bracht, komt gaandeweg de beheerscher van Demak een eerste plaats innemen. Op West-Java, waar enkele jaren later — ongeveer 1526 — het daar meest op den voorgrond tredende Hindoerijk Padjadjaran, gedeeltelijk althans voor den Islam bezweek, gaan hun rol spelen de Mohammedaansche staten van Bantam en Cheribon met daar tusschen ingekneld Djakatra, later een leenstaat van Bantam.

Waarschijnlijk vooral van Java en Sumatra uit, is de Islam overgeplant geworden naar sommige der verder oostwaarts gelegen eilanden. Op de grootere bleef hij toen hoofdzakelijk beperkt tot de kuststreken, terwijl in de binnenlanden de animistische natuurreligieuse denkbeelden onbelemmerd bleven voortleven. Alleen op Bali was beslist geen sprake van den godsdienst van den man van Mekka: daar was van Java uit het Hindoeïsme zoo voldoende gevestigd, dat het niet alleen de heerschende religie is gebleven, maar dat het op zijn beurt een ruggesteun werd voor de overblijfselen van het Hindoeïsme op Oost-Java, waar nog lang — hoofdzakelijk in den uitersten uithoek: Balambangan — de Islam strijd zou hebben te voeren tegen de instellingen, welke hem op Java waren voorafgegaan.

IV.

Ook in den Archipel dus zouden de Portugeezen Mohammeds volgelingen aantreffen: handeldrijvende, het geloof verbreidende, hun macht vestigende. Ook hier zou strijd niet uitblijven.

In 1509 dan — in September — vertrokken enkele Portugeesche schepen onder bevel van Diego Lopez de Sequeira naar Oost-Azië. Zij kwamen aan Sumatra's Noordkust, knoopten met de peperhavens van Pasè en Pidië handelsbetrekkingen aan en staken vandaar over naar Malaka. Eerst goed ontvangen, werden zij later — als men op hunne berichten staat kan maken — op verraderlijke wijze door de Maleiers overvallen, wier beheerschers waarschijnlijk door „Moorsche" kooplui opgestookt zijn geworden. De Albuquerque heeft van deze vijandelijke houding gebruik gemaakt: in 1511 zette een flinke en flink bemande vloot van Goa koers naar het Maleische schiereiland. En dat de onderkoning het belang van den tocht hoog aansloeg, uit niets blijkt dit duidelijker dan uit het feit, dat hij zelf de leiding daarvan op zich nam. Hij heeft het ook niet gelaten bij een bestraffing van Malaka; in Augustus heeft hij deze gewichtige handelsplaats veroverd. Zij werd een Portugeesche stad. De nieuwe beheerschers hebben haar blijven behouden honderddertig jaar lang, meest in moeite en strijd: tegen Mohammedaansche havenkoningen van Java; tegen de sultans van het Maleische rijk, die, nu hunne hoofdplaats hun was ontweldigd, hunne residentie verlegden naar het eiland Bintang, later naar Djohore; ook tegen Atjèh. En niet alleen dat de Portugeezen Malaka hebben behouden, tot later andere Europeanen hen daaruit zouden verdringen, maar zij hebben die stad doen blijven een handelsemporium van groote beteekenis, punt van uitgang voor nieuwe betrekkingen met den Archipel en Oost-Azië, zij hebben daarvan gemaakt een gewichtig strategisch punt, waarmede zij hebben de zeeëngte bestreken; zij hebben daar gevestigd een bisdom, welks kerkvorst — onder den aartsbisschop van Goa — het gansche Portugeesche deel van de Oost-Indische eilandenwereld tot zijn geestelijk gebied kon rekenen.

D'Albuquerque naar een houtsneê in Danvers' „The Portuguese in India".

Het zou niet lang duren na Malaka's bezetting of de Portugees strekte zijn gedachten naar de streken verder oostwaarts uit. Hij wilde de specerijen van de Molukken, die weliswaar in Malaka aan de markt kwamen, maar peperduur, in het land van herkomst zelf opkoopen.

Nog in December 1511 zond De Albuquerque eenige bodems onder bevel van Antonio d'Abreu op verkenning uit. Over Java ging men naar Banda, waar thans niet alleen de eigen muskaatnoot, maar ook de kruidnagel van de Molukken en van Ambon werd opgekocht. Bij de terugreis naar Malaka sloeg een der scheepjes — onder bevel van Francisco Serraõ — uit den koers en kwam bij Hitoe, het noordelijk schiereiland van Ambon. De Hitoeëezen voerden krijg met naburen, en Serraõ, die hun hulp verleende, was een welkome gast. Tuk op handelswinsten, naijverig op zijne buren; de vorsten van Tidore, van Batjan en anderen, die met hem de machtigste waren onder de Lilliputsche beheerschers van deze kleinere eilandenwereld, noodigde toen de sultan van Ternate Serraõ uit — helaas voor zijn land en zijn volk! — tot een bezoek. In 1512 maakten de Europeanen voor het eerst kennis met Ternate, misschien het stamland van den kruidnagel, die van daar naar Ambon schijnt te zijn overgebracht. Ook met Tidore werd spoedig

de negotie begonnen. En de vrees van Ternate's beheerscher voor zijne rivalen in de buurt werd zóó groot, dat deze tien jaar later zelf den Portugeezen voorstelde, een fort op zijn eiland te bouwen — hetwelk onder Antonio de Brito bij Gamoe Lamo verrees — en hun den alleenhandel in het hoofdproduct zijns lands vergunde: vrijwillig had hij zich het juk op de schouders gelegd. Meer dan een halve eeuw lang hebben de Lusitanen zich daar staande gehouden; soms kwam het water tot de lippen, maar zij hielden stand tot de stroom hun te machtig werd en hen verdreef.

De eerste moeilijkheid, welke zij hadden door te staan, kwam van onverwachte zijde. In 1521 kwamen hunne Europeesche buren, de Spanjaarden, een kijkje in de Molukken nemen. In de oogen van vele Portugeezen en vermoedelijk van menigen Spanjaard, was dit een onrechtmatige daad; immers de Molukken behoorden in de oogen van heel wat koloniale specialiteiten van die dagen tot der Portugeezen primitieve jacht op koloniaal gebied.

Nog vóór de 15de eeuw was voorbijgegaan, had immers het hoofd der toenmalige Westersche Christenheid zijn gezag laten gelden, om te voorkomen mogelijke geschillen tusschen de twee koloniale mogendheden van toen omtrent de verdeeling van de reeds ontdekte of nog te ontdekken deelen der nieuwe werelden. Paus Alexander VI verdeelde in Mei 1493 heel kalmpjes die landen in twee stukken: het Oosten viel Portugal ten deel, het Westen aan Spanje. Deze verdeeling, *simple comme bonjour*, werd nader uitgewerkt door de twee Iberische vorsten bij het verdrag van Tordesillas van 7 Juni 1494, waarbij als grens tusschen beide machten werd bepaald een denkbeeldige lijn getrokken van Pool tot Pool 370 mijlen westelijk van de Kaap Verdische eilanden. Dit alles gebeurde dus vóór Da Gama's tocht en vóór dat de giroffelnagelen op eigen Portugeesche schepen van de Molukken naar Lissabon werden vervoerd.

Onder de Portugeezen, welke hun koning in dien tijd in het Oosten diende, behoorde een jong ambtenaar, met een naam, die later zoude klinken van wereld tot wereld, behoorde Fernaõ de Magalhaēs of, in het Nederlandsch overgezet, Ferdinand Magellaan. Teruggekeerd in Portugal, teleurgesteld in de verwachtingen, door hem gebouwd op zijn koloniale loopbaan, wijdde hij zich aan zeevaartkundige en geographische onderzoekingen. Bij hem, zooals dat bij meerdere zijner tijdgenooten wel het geval zal zijn geweest, rees de vraag, of de Molukken niet langs een anderen weg zouden zijn te bereiken, dan langs dien om de Kaap de Goede Hoop, m.a.w. of, als men de kust van Amerika in zuidelijke richting volgde, dit vasteland niet eenmaal, westwaarts ombuigende, een doortocht zoude verleenen tot den Oceaan der Molukken. Onvoldoende toch bekend met de onderlinge ligging van Amerika's Westkust en Oost-Azië, rekenden Magelhaēs' tijdgenooten meestal den afstand, die deze werelddeelen scheidde, veel geringer dan hij inderdaad is. Indien men echter op die wijze de Molukken zou bereikt hebben, dan stond men voor een niet gering te schatten moeilijkheid: het was n.l. de vraag of deze eilanden lagen binnen de koloniale wereld van Portugal, zooals die in 1494 was afgebakend, of binnen die van Spanje. Het recht was zonder twijfel bij Portugal, maar onder de toenmalige deskundigen, zelfs in dat rijk, waren er, die de Molukken meenden te moeten indeelen bij het Spaansche territoir. Toen Magelhaēs nu bij zijne regeering aanklopte om hulp voor de onderneming, welke hij op het oog had en deze bleek weinig lust te hebben om een westelijke doorvaart naar de Specerij-eilanden te zoeken, wendde hij zich tot Spanje. Hier was hij gelukkiger: den 20 September 1519 verlieten eenige schepen onder zijn bevel een Spaansche haven. Meer dan een jaar later — den 27 November 1520 — zeilde hij de zeeëngte door welke Zuid-Amerika van Vuurland scheidt: Straat Magellaan was ontdekt. Langs de eilandengroep, die later de Philippijnen zoude heeten en in Maart 1521 werden verkend, kwamen de Spanjaarden — helaas niet meer onder de leiding van Magalhaēs, die op de Philippijnen sneuvelde — aan Borneo's noordwestkust en in November 1521 bij Tidore,

waar zij vriendelijk werden ontvangen door den vorst van het eilandje, mededinger van Ternate. Vandaar werd de terugreis weder aanvaard langs Timor, langs de Kaap de Goede Hoop. Slechts één schip kwam in September 1522 in Spanje terug: de eerste omzeiling der wereld had plaats gevonden.

Van nu af begon een strijd tusschen Portugal en Spanje om de Molukken: een kamp welke in 1529 op papier werd beslist ten voordeele van eerstgenoemd rijk, maar eerst in 1546 ook feitelijk eindigde met het zich terugtrekken van het rijk der Hidalgo's. Het optreden nu der Spanjaarden juist in die jaren — al bleek het op zich zelf niet gevaarlijk — kwam toch den Portugeezen zeer ten onstade, toen van de zijde der inlandsche vorsten en inlandsche volkeren in den Archipel wolken kwamen opzetten. Het was het gevolg veelal van de onhandige, aanmatigende, onkiesche houding der Portugeezen, die in hunnen trots van Europeaan, van Blanke, van Christen geen rekening hielden met de — ook rechtmatige — gevoeligheid van den Aziaat, niet met zijne materieele belangen, met zijne instellingen en gebruiken, niet met zijn godsdienst en die — althans er waren velen zoo onder hen — hun gepretendeerd hooger standpunt door een immoreel, een ongebonden leven in de oogen van den inlander tot een aanfluiting maakten. Geen wonder dat deze zich schrap zetten tegen den vreemdeling. In de botsing, welke zoo spoedig reeds ontstond tusschen den Oosterling en den Westerling, is dikwijls ook hier door den Aziaat met woeker terugbetaald wat de Europeaan naar zijne meening tegen hem had misdreven. Moeilijke dagen werden in de Molukken dan ook door de Portugeezen doorleefd, vooral wanneer voldoende hulp uit Goa of Malaka hun ontbrak. En dit gebeurde niet zelden, toen in den loop der tijden — reeds in de tweede helft der 16de eeuw was dit zeer merkbaar — de macht van het Grooter Portugal begon te tanen. Toch heeft men — niet het minst door het uitnemend gehalte van enkele der Portugeesche gouverneurs der Molukken — kans gezien, zich te handhaven en zelfs zooveel invloed te krijgen, dat een der sultans van Ternate — die als Christen overleed — in 1545 zijn rijk op zijn sterfbed aan Portugals koning vermaakte: zijn opvolger, sultan Hairoen, werd in dat jaar leenman der Lusitanen. Deze bewees, volgens zijne Portugeesche tijdgenooten, den Portugeezen meer gerechtigheid dan zij hem: hij bleef een loijaal vazal, al verhinderde hem dit niet, Ternate's invloed uit te breiden in de omgeving, met vermeerdering van den invloed van den Islam als gevolg. Zijn beslist optreden, zij het dan binnen de grenzen, hem door zijn leenplichten opgelegd, mishaagde nog den overheerscher en Hairoen viel in 1570 door sluipmoord. Hij werd gewroken door zijn oudsten zoon Baab Oellah, die zwoer de Portugeezen uit de Molukken te verdrijven. Geheel het Oosten van den Archipel werd het tooneel van een verwoeden strijd, die Ternate's vorst de gelegenheid gaf zijn invloed en gezag uit te breiden over een deel der Molukken, over een brok der Ambon-groep, over sommige der Papoesche eilanden, een stuk van Celebes, enkele der Kleine Soenda-eilanden: althans hij meende den naam te mogen aannemen van „Heer der 70 Eilanden". De kamp leidde den beheerscher van Ternate tot zijn doel: in 1574 ging het Portugeesche fort aan hem over: de Westerlingen waren uit de eigenlijke Molukken verdreven....

Het zou slechts kort duren. De onderlinge naijver der Oostersche potentaten zou hen er weer terugbrengen.

Sedert hunne vestiging op Ternate hadden de Lusitanen nadere aanraking met het Mohammedaansche Hitoe verkregen en getracht te behouden. Hitoe toch was een niet onbelangrijk handelscentrum, waar Javanen, Bandaneezen en andere de kruidnagelen van het schiereiland zelf en die van Ternate opkochten.

Tengevolge van hun aanmatigend optreden van Hitoe verdreven, vestigden zij zich ongeveer 1537 op Lei-Timor, welks Heidensche bewoners concurrenten en vijanden waren der Hitoeëezen. Dezelfde sultan van Ternate, welke in 1545 zijn rijk aan Portugal vermaakte,

had echter reeds vroeger zijne rechten of aanspraken op Ambon aan den Westerling afgestaan, en deze schikking sterkte de positie der Portugeezen op het vruchtbare eiland. Ook hier waren niet geringe moeilijkheden te overwinnen, maar ook hier hebben zij zich niet alleen lang gehandhaafd, maar hebben zij ook kans gezien zich uit te breiden, o.a. over de Oeliasers. In 1574, toen Baab Oellah hen van Ternate verdreef, waren zij er nog gevestigd. Het was op Lei-Timor, dat hun het verzoek bereikte van Ternate's mededinger, den sultan van Tidore, om op zijn eilandje een versterking op te richten. Dit geschiedde in 1578 en toen een kwart eeuw later de Nederlanders in de Groote Oost verschenen, troffen zij daar de Portugeezen nog aan èn op Lei-Timor èn op Tidore.

En daarbij was het niet gebleven. De kranige mannen van het Westen van het Iberische schiereiland hadden nog elders in den Archipel hun macht en invloed weten te vestigen. Reeds vóór het midden der 16de eeuw hadden zij handelsbetrekkingen aangeknoopt, later gevolgd door staatkundigen invloed, met het Zuid-Oosten: met de Solor- en Timorgroep, vanwaar vooral het sandelhout werd opgekocht, gewild in China voor het Boedhistisch religieus ritueel. Ofschoon hun minachtend en laatdunkend optreden tegen de inlandsche bevolking kwaad bloed zette, waardoor hunne positie soms bijna op 't spel kwam te staan, hebben de Portugeezen ook hier zich weten staande te houden, zóoals de Nederlanders later zouden ondervinden.

Overigens is van politieke macht der Lusitanen in den Archipel geen sprake. Noch op de Banda-eilanden, noch op Celebes, noch op Borneo, noch op Java, noch op Sumatra hebben zij die uitgeoefend, tenzij hier en daar voor een zeer korte pooze zonder belang voor de toekomst. Wèl is op verschillende dier eilanden door hen handel gedreven, opkoopende de producten des lands, importeerende vooral de manufacturen van Voor-Indië.

Naast de commercie op zoovele deelen van den Archipel, naast de „politie", op enkele streken door hen uitgeoefend, hebben de Portugeezen kans gezien, op verschillende eilanden hun religie te planten: *die Dritte im Bunde*.

De Roomsch-Katholieke missie der Portugeezen in den Archipel heeft vóór de komst der Nederlanders plaats gevonden zoowel door wereldlijke geestelijken als door monniken en onder de laatsten hebben vooral de Jezuieten, de Dominikanen en de Augustijnen zich verdienstelijk gemaakt. Menigeen van hen heeft door zijn zelfopoffering, zijn werkelijke vroomheid, zijn ingetogen gedrag, dat scherp afstak tegen wat velen zijner land- en geloofsgenooten in het Oosten deden, uitgemunt. Onder hen allen neemt een eerste plaats in de Jezuiet Francisco Xavier of Franciscus Xaverius, die, in 1541 uit Portugal vertrokken, in 1545 te Malaka komt om vandaar uit verschillende eilanden van den Archipel en verder Oost-Azië te bezoeken. Hij meende allereerst door kennis van taal, zeden en gebruiken te moeten trachten door te dringen tot de denkwijze van het volk, tot het gemoedsleven van den inlander. Scholen voor inlandsch onderwijs waren een der middelen om de godsdienstige propaganda te steunen. Eenvoudige Roomsch-Katholieke leerboekjes werden in het Maleisch — reeds toen een lingua franca in den Archipel — overgezet. Maar onderwijs was niet het eenige middel om den Oosterling te doen komen tot den Westerschen godsdienst. Gemengde huwelijken tusschen Portugeezen en inlandsche vrouwen — ook om andere redenen, n.l. om te geraken tot kolonisatie, door de Portugeesche wereldlijke autoriteiten ten sterkste aangemoedigd — steunden de pogingen tot kerstening. Vrees voor invloed van den Islam, die zich uitbreidde, niet het minst toen Ternate zijn staatkundig gezag in het Oosten van den Archipel sterker deed gevoelen, bracht de Portugeezen er toe om, wanneer een gedeelte der bevolking van een of andere kampong tot het Christendom was overgegaan, dit te scheiden van het Mohammedaansche deel en het, al of niet vermengd met Christen-elementen van elders, op zich zelf te plaatsen. Het toekennen van stoffelijke voordeelen voor den overgang

tot het Christendom, verder het „dwingt hen om in te gaan", het straffen van afvalligen ook, bewerkten vermeerdering van het aantal, zij het dan dat bij — zéker niet alle — maar toch bij menig Christen de nieuwe leer een dun vernis of nog minder was; zij het dan dat in den Portugeeschen tijd reeds vele „rijst-Christenen" bestonden, voordat nog de naam door de Nederlanders was ingevoerd: inlanders, die voordeel hadden gezien in het aannemen van het Christendom, althans nadeel in het nalaten daarvan.

Ofschoon volstrekt niet alle Portugeesche ambtenaren der zending gunstig gezind waren, is zij toch over het algemeen door het Portugeesche bestuur gesteund, vooral van Lissabon uit. Maar wat eens een koning van Portugal zeide, dat de Kerstening zoude zijn een voornaam middel om zich van het land te verzekeren en de opbrengst van het land te doen toenemen, heeft niet steeds gestrekt om de hoogheid der zending te bevorderen. Ook staat het vast, dat menig devote Portugeesche koning, met hart en ziel de missie steunende, tegelijk de macht der geestelijkheid heeft vergroot óók buiten de grenzen, die een goed staatsbeleid had vereischt; de geestelijkheid heeft in het Portugeesche Oosten dikwijls bij het trachten naar haar doel — den bloei der Kerk — niet bedacht dat deze niet altijd strookte met den bloei van het wereldlijk rijk, door Portugal gesticht. Het werpt een schaduw op veel van wat missionarissen met geheel zuiver streven, zooals die ook in het Oosten werden aangetroffen, tot stand hebben gebracht.

Dat bij dergelijke opvattingen een wisselwerking heeft plaats gevonden in zooverre niet alleen de politiek de zending heeft bevorderd, maar deze op haar beurt een gewichtige steun is geworden voor de koloniale staatkunde van Portugal, is zeer natuurlijk. Evenzeer dat door den Aziaat zeer goed werd ingezien, hoe missie, handel en staatkunde bij de Westerlingen dikwijls hand in hand gingen. Ook was te verwachten, dat zij, die van de vermeerdering van den invloed der Lusitanen niet gediend waren, daartegen optraden niet alleen door wapengeweld, door mededinging in den handel, maar ook door het plaatsen tegenover het Christendom van den Islam. Ternate in zijn krachtigen tijd en later Makassar waren in het Oosten van den Archipel de middelpunten van die staatkundig-religieuse beweging, zooals Atjèh dit is geworden in het Westen.

Maar niettegenstaande de bezwaren, waartegen zij heeft te kampen gehad, is de Portugeesche missie in een deel van het Oosten van den Archipel van eene niet geringe beteekenis geweest. Op andere deelen van deze eilandenwereld (op Java, Sumatra, Borneo, Celebes, de Banda-eilanden) heeft zij weinig en met weinig succes gewerkt. Het houdt verband óók met deze omstandigheid, dat in den Archipel in den Portugeeschen tijd het kruis de vlag gewoonlijk volgde en niet omgekeerd, dat m.a.w. hier de zendeling meestal niet optrad in streken waar de ambtenaar of de koopman zich nog niet had gevestigd, maar dezen liet voorafgaan. Dit nu was bijna alleen het geval geweest op de Molukken, op de Ambongroep, op de Solor- en Timoreilanden. A priori mag men daar dus de meeste resultaten van de Roomsch-Katholieke missie verwachten en dit is dan ook in werkelijkheid zoozeer het geval geweest, dat hiervan eens getuigd is — zij het met beminnelijke overdrijving — als van „misschien wel de schoonste bladzijde in de gedenkrollen der Roomsche kerk". Dus waren Lei-Timor en de Oeliasers voor een groot deel gekerstend, toen de Nederlanders daarmede, ongeveer 1600, kennis maakten en ook aan het inlandsch onderwijs werd daar een niet geringe zorg besteed. Zóó werden op het eilandje Solor, op Flores, op Savoe een aantal inlandsche Christengemeenten aangetroffen, met kerkjes en scholen.

Dat door ons op de eigenlijke Molukken veel minder sporen van de Roomsche missie werden gevonden, houdt weer verband met de samenweving van religie en politiek: met het verminderen van de staatkundige macht der Portugeezen was daar ook hun invloed in de dingen niet van deze aarde teruggedrongen tot zeer bescheiden afmetingen. En hoe verder

de 16de eeuw haar einde naderde, hoe meer dáár die staatkundige macht achteruitging: niet alleen door de reeds genoemde omstandigheden van lokalen aard, maar ook ten gevolge van andere factoren, welke tot het algemeen verval van der Portugeezen koloniale macht in het Oosten hebben geleid.

Die oorzaken? Er zijn er vele, gedeeltelijk te wijten aan de schuld der Lusitanen, gedeeltelijk daarbuiten liggende. De achteruitgang van het moederland zelf en — in verband daarmede — het steeds meer aan den dag komende gebrek aan kapitaal en aan geschikt menschenmateriaal van het kleine land heeft zeker tot het verval veel bijgedragen. Maar er is meer. De handelsstaatkunde van Portugal heeft in het teeken gestaan van het monopoliseeren van de Oostersche commercie in handen der Portugeezen, vooral — zij het dan met tijdelijke afwijkingen — in die van den Portugeeschen staat. Wèl heeft de Lusitaansche regeering, veel meer dan onze Oost-Indische Compagnie dit later zou doen, overgelaten aan het particuliere initiatief, zoowel van den Portugees als van den inlander in diens eigen landsproducten of in de minder belangrijke koopwaren van den omtrek. Sommige steden van het Portugeesche Oosten — zóó Malaka — werden dan ook centra van een Portugeesche kolonisatie, van een bloeienden particulieren handel van Europeanen, terwijl de havens krioelden van inlandsche vaartuigen, welke de producten van de omgeving aanbrachten: geld niet alleen door den Staat, maar ook door den particulier, werd er grof verdiend.

Maar niettegenstaande die gedeeltelijke vrijlating van den handel, het commercieel stelsel van de Portugeezen wàs een monopoliesysteem — zij het ook met uitzonderingen. En dit bleek gaandeweg groote schaduwkanten te hebben: om dezen alleenhandel te verwerven en te behouden tegen den niet-inheemsche Aziaat, heeft men dikwijls strijd moeten voeren en zich groote militaire- en bestuursonkosten moeten getroosten, welke de winsten van den handel opslorpten, zoodat het moederland steeds minder in staat werd gesteld, de noodige financieele hulpmiddelen aan Portugals Oosten te verstrekken. Er waar men het monopolie eenmaal in volkomen gerustheid meende te bezitten, daar werd het dikwijls het kussen, waarop de energie het hoofd neervlijde en ging slapen, niet om nieuwe krachten te verzamelen, maar ging dutten, vergetende het zoeken van nieuwe banen, vergetende het inspannen der krachten voor nieuwe ondernemingen.

Een andere factor, welke tot het verval heeft medegewerkt, was het slechte gehalte van een deel van het ambtenaarscorps, een deel, hetwelk steeds een sterker percentage uitmaakte, hoe ouder de zestiende eeuw werd. Karig betaald, is menig Portugeesche ambtenaar bezweken voor de verleiding om daar in het verre Oosten op ongeoorloofde wijze van de schatten machtig te worden, die hij om zich zag verwerven door den Staat, die hij zag, dat particuliere kooplui met den handel verdienden. Zoowel de schatkist van Portugal als de belangen van den inlander werden door deze bedriegerijen getroffen. Naijver, geintrigeer om de aanzienlijke betrekkingen verdrongen verder dikwijls de bekwamen, deden meer dan eens de met recht hooggeplaatsten verstooten door gunstelingen met weinig of geen bekwaamheden, deden anderen met ondank beloonen, en zoo arm in Portugal terugkeeren, als zij vandaar waren gekomen. „Ondankbaar vaderland, gij zult mijn gebeente niet bezitten!": deze woorden, al zijn zij misschien niet gesproken, in den mond gelegd aan een der meest verdienstelijke onderkoningen, aan Nuno da Cunha (1529—1538), zij spreken boekdeelen. Is het te verwonderen, dat, toen de eerste aandrift en geestdrift voorbij waren, de lust onder de betere elementen ging ontbreken om onder de tropen zijn land te dienen? En hoe voorzag men in de opengevallen betrekkingen in de latere tijden der zestiende eeuw? Ambtsverkoop en ambtsverpachting waren niet zeldzaam, protectie schering en inslag.

Een der gevolgen van deze misbruiken zijn ook de vele wisselingen in het hooge ambtenaarspersoneel en daardoor zoo dikwijls een gebrek aan *esprit de suite* in de betrekkingen

met de Oostersche volken en vorsten: de opvolger brak af wat de voorganger had verricht: die vloek van zoo menig koloniaal bestuur.

Zoo had veel er toe meegewerkt om Portugal in de tweede helft der 16de eeuw reeds te doen afdalen van de hoogte, in het Oosten ingenomen. Nog minder gunstig werd zijn toestand, toen in 1580 de koning van Spanje, Filips II, de kroon van Portugal aan de zijne toevoegde. Wèl liet de Spaansche regeering den Portugeezen op hun koloniaal gebied volkomen vrijheid, bleven zelfs der Lusitanen monopolierechten tegenover de Spanjaarden gehandhaafd, maar toch werd over de Portugeesche belangen — ook over deze — ten slotte in hoogste instantie in de Spaansche hoofdplaats beslist en dit strekte niet te hunnen voordeele. Madrid toch droeg daarvoor nog minder zorg dan Lissabon in de laatste tijden had gedaan. Wat voor de Portugeesche positie in den Archipel vroeger een bedreiging was — de nabijheid der Spanjaarden op de Philippijnen, waarop zij sedert 1565 post hadden gevat — wat nu na 1580 een steun had kùnnen zijn, is een noodlot voor Portugal gebleken. Zooals trouwens geheel het gedwongen huwelijk van Portugal met Spanje is geworden een der aanleidingen van het verdringen der Portugeezen uit het Oosten door andere Europeanen.

Reeds in 1529 waren naast de bewoners van het Iberisch schiereiland andere Westerlingen in den Archipel verschenen: de Franschen hadden zich op Sumatra vertoond. Resultaten van blijvend belang heeft deze tocht niet opgeleverd en waarschijnlijk is de zestiende eeuw verder voorbijgegaan, zonder dat andere schepen uit Fransche havens deze eilandenwereld opnieuw aandeden.

Inmiddels hadden reeds andere mededingers, die van meerdere beteekenis zouden blijken, de stevens hunner vaartuigen naar dezen uithoek der toenmalige wereld gewend: de Engelschen. Francis Drake bezocht (1579, 1580) de Philippijnen, de Molukken en Java op zijn reis, die de eerste Engelsche reis om de wereld is geweest; Thomas Cavendish kwam in den Archipel in 1588 en James Lancaster zwierf in 1592 rond in de buurt zelfs van Malaka, waarmede hij de Portugeesche gemoederen in onrust bracht.

V.

En eindelijk, daar kwamen in 1596 de vier kleine schepen met het oranje-blanje-bleu in top in de Oost-Indische zeeën; de princevlag werd in de wateren van den Archipel vertoond en — helaas voor den Portugees! — al spoedig zou de bloedvlag mede van de Hollandsche en Zeeuwsche schepen worden uitgeworpen; de strijd om den Archipel zoude dan worden gestreden tusschen de mannen aan de lage landen van de Noordzee en die van het Zuidwesten van Europa aan den Atlantischen Oceaan.

De Vrachtvaart: het is het tooverwoord dat met zijn enkelen klank bij den Nederlander opwekt de herinnering aan den grooten bloei van handel en scheepvaart van zijn land, reeds toen op weg, om te worden „bijna een packhuys van alle waren"; van de daardoor veroorzaakte welvaart, welke in de Hollandsche en Zeeuwsche koopsteden met haar achterland reeds lang had geheerscht en nog heerschte, toen in 1568 het smeulende verzet tegen het antinationale regiment van Spanje's koning tot een uitbarsting kwam op de vlakte van Heiligerlee en aanwakkerde tot dien krijg, die in de Nederlandsche historie, neen! in de wereldgeschiedenis, den naam zou dragen van Tachtigjarigen Oorlog. Maar niet de herinnering alleen aan geldverdienen wordt door dat woord opgewekt; ook die van energieken ondernemingsgeest van degelijke mannen van zaken, aan koenen moed van stoere zeelui, aan gezonden avontuurlust en brutalen durf van pioniers, die vooraf zouden gaan aan onze groote ontdekkingsreizigers.

Een deel van de vrachtvaart werd ingenomen door onzen handel op het Iberische schiereiland, waarheen wij op onze schepen brachten producten van het Noorden van Europa, o.a. van de Oostzeelanden, als graan, hout, enz., om vandaar, alweder op onze bodems, mede te brengen wat die streken van belang voor andere landen opleverden, onder meer de specerijen van den Indischen Archipel en andere Oostersche waren, door de Portugeezen gebracht binnen hunne landpalen. Een groot deel van dien specerijenhandel op andere streken van Europa was in onze handen gekomen en onwelkom was dit niet aan de koopsteden van Lusitanië, die hare zeevaart hadden leeren aanwenden niet het minst op de groote vaart, die naar het Oosten, en óók daarom niet ongaarne zagen die verspreiding harer Aziatische koopwaar langs een stuk van Europa door de wakkere mannen van de Noordzee.

Zoo was de Hollandsche en Zeeuwsche vrachtvaart dus ingeweven geworden in geheel het handelstelsel, zoowel van Spanje en Portugal als van koopsteden als Amsterdam en andere van deze dreven, dat zij bleef voortduren ook in de eerste jaren na het begin van ons verzet tegen Spanje. Maar onze tegenstander heeft daaraan in 't belang zijner politiek een eind meenen te moeten maken en daardoor zelf ,,zijn stoutmoedige rebellen naar het Oosten gewezen''. Belangrijke gebeurtenissen gingen daaraan vooraf: de annexatie van Portugal in 1580, de vermoording van Willem van Oranje in 1584, de verovering van Antwerpen in 1585. In die dagen waren de Nederlanders murw genoeg gemaakt, meende Philips; en hij bracht hun in eigen schatting een zeer gevoeligen slag toe: hij sloot zijn havens van Portugal en Spanje beide voor hun handel. Ofschoon deze daarna soms oogluikend weder werd toegelaten, hij was thans aan te veel gevaren en te veel risico onderworpen, dan dat de kooplui aan het IJ en in Zeeland, van Westfriesland en aan de Maas, zich niet de vraag zouden hebben voorgelegd, of althans de Oostersche koopwaren niet langs een anderen weg in hunne handen zouden kunnen komen.

Oude kaart van Oost-Indië uit Van Linschoten's Itinerario.

Misschien wel rechtstreeks langs Portugals weg om de Kaap! Maar hier waren de gevaren niet te onderschatten. Vooral de vraag, welke houding de met Spanje verbonden Portugeezen tegenover de onzen in het Oosten en op dien weg daarheen zouden aannemen en in verband hiermede het verklaarbare ontzag voor hunne stelling dáár, die, zij mocht zijn verminderd, toch nog van groote beteekenis was, zal de gemoederen der onzen bezig hebben gehouden. Dat de Hollanders op het eind der 16de eeuw getracht hebben, langs een andere route — benoorden Europa en Azië om — Indië te bereiken, is zoo goed bekend, als dat de tochten van 1594—1597, waaruit de namen van Jacob van Heemskerk, Jan Corneliszoon de Rijp, Willem Barendsz en andere met roem te voorschijn traden, in dit opzicht zijn mislukt.

Maar men had den Zuid-Afrikaanschen weg gelukkig niet uit het oog verloren. Onbekend was die route aan de Hollanders van die dagen niet: immers het was geen zeldzaamheid dat in Portugeeschen dienst onze mannen van die dagen het Oosten hadden bezocht. Twee namen vooral staan hierbij op den voorgrond: de Enkhuizenaar Dirk Gerritsz, met den sprekenden bijnaam „China", had „24 jaar verkeert ende ghehandelt" onder de tropen:

„Dirck Gerritsen noch jonck, ging na Indien vloten.
Hem werd daer 't lant bekent, dat weet wel Jan Linschoten,
Out quam hij ooc van daer, en ginc na Mageliaenstraat,
Een mensch lijdt veel gevaer, eer dat hij 't leven staen laet".

Jan Huyghen van Linschoten. naar een gravure van L. Cornely. eigendom van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

En dan naast hem, neen boven hem, de Haarlemmer Jan Huygen van Linschoten, die van 1583—1589 in Portugeeschen dienst het Oosten had bezocht. De zoon van Hugo náást Gerrit's zoon, omdat zij beiden Oostersche zeeën hadden beploegd, Oostersche landen bereisd. Maar Linschoten boven „China", omdat hij is geworden de schrijver van het, niettegenstaande sommige gebreken, onvolprezen „Itinerario, Voyage ofte schipvaert.... naer Oost ofte Portugaels Indiën", dat tevens gaf een „Reijsgeschrift van de navigatien der Portugaloysers in Orienten.... uyt die Portugeesche ende Spaansche tale overgeset". Dit werk is een compendium van al wat in het toenmalige Holland werd geweten omtrent die landen, welke binnenkort óók een tooneel zouden worden van Neêrlands grootheid, helaas later ook van Neêrlands verval in de nadagen der Republiek.

Men wist dus het een en ander van den te bevaren weg; een deel er van had men zelfs op eigen schepen bezeild; men zou kunnen beschikken — was het anders te denken bij de Hollanders van „*de* tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog?" over ruwe maar bekwame zeebonken, over ervaren stuurlui, over beleidvolle scheepskapiteins. Maar de praktijk mocht voldoende beoefend zijn, een theoretische grondslag op het gebied der nautische wetenschappen zou voor de verre reizen, die voor de deur stonden, onmisbaar zijn. En waar in die dagen een sinds korter of langer tijd gevoelde behoefte zich opdeed, kon men zeker zijn dat daaraan zoude worden voldaan: een soort zeevaartschool verrees in Amsterdam, onder leiding van Petrus Plancius, een dominé, 't is waar, en dus niet zoo bepaaldelijk aangewezen, zou men zeggen, om onderwijs te geven aan matrozen en stuurlui, in vakken voor hun werk. Maar wat deed zijn geestelijk kleed af aan geschiktheid voor dit „bijbaantje", als Plancius de kennis had voor dit les geven en zijn vrijen tijd in dienst wenschte te stellen van het gemeene nut? Zoo sloot zich de theorie bij de praktijk aan om

mogelijk te maken, dat de poging werd beproefd.... Thans nog de *nervus rerum*! „Het schipryck Amsterdam, vol nauw behuysde huysen" telde gelukkig de kooplui, die zich ruimte braken buiten het enge vaderland, die daar verre aan de Oosterkim zagen gloren een nieuw tijdperk voor handel en bedrijf, voor ondernemingsgeest en welvaart! Het geld voor den eersten tocht naar het Oosten werd te Amsterdam bijeengebracht. En dit, al heeft toen Amsterdam zeker niet alleen gestaan bij de Oostersche plannen, al gistte het overal in Holland en Zeeland, zelfs daarbuiten, dit strekt tot roem aan de Hasselaars, de Hudde's, de Pauw's en zoovele andere Amsterdamsche kooplui van die dagen.

Petrus Plancius: naar een gravure van W. Delft, eigendom van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

Het gistte overal, overal ging men zwanger van plannen omtrent den Oosterschen handel en van maatregelen om die plannen tot uitvoering te brengen. De Amsterdamsche uitgever Cornelis Claesz publiceerde in 1592 kaarten van Azië met behulp van Plancius en geeft aan de openbaarheid prijs de Portugeesche en Spaansche „secreten van der zeevaert van de Oost- ende West-Indien". In datzelfde jaar verschijnt in Leiden een „Thresoor der zeevaert": een atlas, waaraan waren toegevoegd een verhandeling „van alle den handel van coopmanschap die in Indien geschiet.... gheschreven uyt den mont van Dirk Gerritsz China" en een verhaal „hoe men soude moghen reysen uit Hollandt in Indien", Eveneens in 1592 kwam Van Linschoten, na een lange terugreis, weder in zijn land en hij wordt een der voormannen van de Noordsche en later de Kaapsche pogingen. De Utrechtenaar Adriaan Menninck sluit een overeenkomst met een Duitschen vorst — den hertog van Lauenburg — voor de vaart op het Noorden, China, Japan en de Molukken. Nog is met 1592 de reeks van gebeurtenissen op dit gebied niet ten einde; in dit jaar toch gaat „seeckeren persoon" — Cornelis de Houtman — in opdracht van eenige Amsterdamsche kooplui „tot Lisbona in Portugael", om „aldaer secreete informatie te nemen op het stuck van den Oost-Indischen en Molucksen handel metten aancleven van dyen". 't Was een werkje „nyet sonder groote pericule.... omme lyf ende goet te verliesen", want de Portugeezen waren niet bijster gesteld op dergelijke dwarskijkers.

1594. Van Linschoten verkrijgt octrooi van de Staten-Generaal voor de uitgave van zijn „Itinerario". De Houtman komt van zijn Lissabonsch uitstapje terug, waarschijnlijk met een goede dosis kennis van zaken, want terstond na zijn wederkeer overleggen Amsterdamsche menschen van kapitaal met hem, „ten overstaan van den eersamen Petrus Plancius". „Naer verscheyden en veele communicatien", nemen zij nu het kloeke besluit, „de navigatie

ende handelinge in den name des Heeren te beginnen"; de Compagnie van Verre wordt opgericht (misschien mag als datum worden aangenomen 17 Mei 1594) voor „eene reyse op de landen liggende voorbij de Cabo de Boa Esperança".

1595: Een deel van het Itinerario verschijnt bij Cornelis Claesz te Amsterdam. En eindelijk, den 2 April verlaten vier Nederlandsche schepen, van goed Nederlandschen klank onder leiding van mannen met goed-Nederlandsche namen, Texels reede.

Het was begonnen. De Nederlanden „vierden hun meerderjarig-wording".

VI.

De Compagnie van Verre was een zuiver privaat-rechtelijke handelsvennootschap; geen rechten van souvereiniteitsuitoefening waren haar toegekend; een offensief optreden in het Oosten tegen wien dan ook was haar verboden. De Staat — de Republiek der Vereenigde Nederlanden — had zich met haar niet verder ingelaten, dan dat hij haar optreden had aangemoedigd en haar voornemen trachtte te doen slagen door haar allerlei faciliteiten te verleenen en enkele voorrechten toe te kennen. Rechtstreeksche bemoeienis met, rechtstreeksch belang in de onderneming had de Staat niet. Het doel der Compagnie was het drijven van handel, zij had haar kapitaal bijeengebracht, in de hoop, op den duur goede dividenden uit te kunnen keeren aan de aandeelhouders, de z.g. participanten. Dat onder de mannen, welke haar hebben opgericht of welke die oprichting hebben gesteund, er waren, bij welke meer ideëele motieven hebben gegolden, lijdt geen twijfel; dat onder de schippers, de handelscommiezen, de scheepsofficieren, het scheepsvolk menigeen leefde, die niet uitging op geldverdienen, maar om de wereld te zien, om de princevlag aan verre streken te vertoonen, om op avontuur uit te gaan, om ontdekkingen te doen, om den roem van stad of provincie te verhoogen, staat vast; dat velen dus onder deze eerste Nederlandsche „kolonialen" inzagen, dat het hier gold — zij lieten zich zelven aldus uit, in sombere tijden op hun eentonigen tocht — „een werk daar de eere van ons gansche vaderland aan hangt, en koningen, princen en potentaten van alle landen op zien", kan gerust worden aangenomen. Maar dit neemt niet weg, dat het eigenlijke doel der oprichting van de Compagnie van Verre zuiver en geheel alleen is geweest het drijven van winstgevenden handel, het geldverdienen: „het commercieeren en trachten naar hetgeen profijtelijk zal zijn". Oók hebben hare directeuren, de Bewindhebbers, van toen, er niet in ernst aan gedacht, op verovering, op het verkrijgen van landbezit, op staatkundigen invloed uit te zijn, evenmin op het stichten van volkplantingen, evenmin op het propageeren van den Christelijken godsdienst. En zóó is er

Cornelis de Houtman (?); naar een op papier geschilderd portret in het Stedelijk Museum te Gouda.

aanmerkelijk verschil in punt van uitgang tusschen de Portugeesche koloniale geschiedenis en die van ons land. De loop der gebeurtenissen heeft gaandeweg wijziging gebracht in die „koloniale politiek". Lichte nuanceeringen eerst, groote veranderingen later, tòch ook toen zonder den grondslag van alles: het drijven van winstgevenden handel, weg te nemen of ook maar aan te tasten. Handelsvoordeelen doel; wat daarbuiten lag: hoogstens middel.

De 250 man, welke de vier schepen van de Compagnie van Verre vulden, waren menschen uit alle standen der toenmalige maatschappij: de aanzienlijke Van Hardenbroek's, de Van der Does'en, de Huydecoper's waren zoo goed vertegenwoordigd als de burgerfamiliën van de De Houtman's en de Dingeman'sen en als de kleine burgerij en lagere standen, eenvoudig de zoons van Pieter of van Jan, de menschen zonder familienaam nog. Dit geeft al dadelijk het karakter aan van onze geheele koloniale geschiedenis: het geheele Nederlandsche volk in al zijne lagen heeft die historie gemaakt. Mannen met „dubbele namen", burgerjongens en „kleine luijden". Zij allen hebben medegewerkt aan den opbouw van dat statig menschen-gewrocht, dat de bekende Indische dominé en historieschrijver Valentijn eens zoude eeren (1724) met den naam „Nederlands Mogentheyd" in het Oosten.

De vloot onder Cornelis de Houtman in 1595 naar Oost-Indie vertrekkend. Naar een gravure, in het bezit van het Stedelijk Museum te Gouda.

In nog een ander opzicht was de bemanning der kleine vloot de mikrokosmos van de grootere Nederlandsche wereld: naast vele uitnemende vertegenwoordigers van hunne provincie en stadgenooten telde men onder hen helaas ook minderwaardige elementen: „brooddronckene kinders, die d'ouders op dese verre reyse gestuert hadden om ghetemt te worden ofte uyt te blyven". En dat dit soort lieden, welke ook in latere tijden aan geheel den naam „kolonialen" — zoo dikwijls ten onrechte — een leelijken bijsmaak hebben gegeven, mede hun rol hebben gespeeld op ons koloniaal tooneel, heeft zeker niet er toe medegewerkt om den Nederlandschen naam in het Oosten steeds een eervollen klank te verleenen in de ooren van den „bruinen broeder", met wien zij nu spoedig in aanraking zouden komen.

De vier schepen, welke den 2 April 1595 Texel verlieten, waren de Mauritius onder bevel van „schipper" Jan Jansz Moelenaar, de Hollandia of Hollandsche Leeuw, gecommandeerd door Jan Dingemans, de Amsterdam onder leiding van Jan Jacobsz. Schellinger en het Duifken met Simon Lambertsz Mau. Als „opperste piloot" voor geheel de onderneming ging mede Pieter Dircksz. Keyser, een sterrenkundige van beteekenis, op nautisch gebied zeer ervaren; leerling van dominé Plancius. Een éénhoofdige leiding bestond niet: geen bevelhebber over geheel de vloot was aangewezen. De behartiging van de handelsbelangen en daardoor de betrekkingen met de inlandsche autoriteiten waren niet toevertrouwd aan de schippers; men had daarvoor bepaald aangewezen agenten, onder wie Cornelis de Houtman de eerste plaats innam.

Na een zeer lange reis, waarop de Kaap de Goede Hoop en Madagaskar werden aangedaan, kwamen onze reizigers in Juni 1596 bij Engano of Telandjang ten Westen van Sumatra: de Archipel was thans ook door Nederlandsche schepen bereikt. Wat bittere ontgoocheling wachtte hen daar; in plaats van wat zij, die nu zoo dicht bij „Java Major" waren gekomen, verwacht hadden: rijken handel, de schatten van het Oosten als het ware opgestapeld, zagen zij wilden, geheel naakte menschen, „sonder een lidt van hunne leden bedeckt te hebben!" Lang duurde de ontgoocheling echter niet. De tocht werd voortgezet, de Lampongs werden aangedaan en dat men thans in de beschaafde wereld was gekomen, bleek wel hieruit, dat de bewoners niet, zooals de Hottentotten van Cabo de Boa Esperança, ruilhandel dreven, maar klinkende munt vroegen voor de producten huns lands, klinkende munt, „hetwelk syluyden oock wel wisten te probeeren of goede ofte quaet waere".

Aan de zuidkust van Sumatra werd een loods aan boord genomen, die hen bracht naar Bantam, toen „de principaelste coopstadt geleegen op het eylant Java Mayor". Den

De terugkomst van Cornelis de Houtman, naar een schilderij van Vroom in 's Rijks Museum.

23 Juni ankerden de Nederlandsche schepen voor deze toen belangrijkste der steden van de Soenda-landen.

Daar „op de merckt" woelde en krioelde het van inheemsche en vreemde handelaren en was het overvol van allerlei producten. Wat gaven de Nederlanders hunne oogen den kost, wat trof hun het vreemde, dat zoo afstak bij wat zij gewend waren in de landen afgepaald door het „dierbaar Hollandsch duin". De stad was „in haer selven niet veel bysonders en mach bij de minste stadt in Holland niet geleecken worden, soe van timmeragie, bouwinghe, sterckte als andersins. Haere huysen worden al van hout gemaeckt ende met cocosbladen gedeckt". Maar in die stad waren opgestapeld specerijen van Java zelf, kaneel, zijde, porselein — toen nog slechts „schoon aardewerck" — van China; en vooral — daar zagen de Hollandsche en Zeeuwsche kooplui voor het eerst in het Oosten zelf de muscaatnote en de muscaetbloeme, de muscaetnagel tevens. Europeanen van Noord en Zuid (ook Portugeezen toch handelden toen in Bantam), Chineezen, Javanen, Maleiers, Hindoes, Klingaleezen, „Arabiers, Mooren, Turcken ende andere natien van volck" kwamen daar samen.

De ontvangst was in het begin vriendelijk, zoowel van de zijde der landsautoriteiten — het bestuur werd toen, namens een piepjongen sultan, gevoerd door een rijksbestuurder, „gouverneur", mangkoeboemi of patih — als van den kant der bevolking. Men was „aldaar aan land in meerder rust ende vryheyt als ofte de inwoonderen Christenen geweest waeren, want niemand ons moeyden ofte een quaet woord toesprack". En de handelsbetrekkingen gaven hoop op goede uitkomst. Maar langzamerhand werden de verhoudingen minder goed: de rijksbestuurder en De Houtman konden het ten slotte niet met elkander vinden; Portugeesche kooplui stookten tusschen den aanzienlijken inlander en de Hollanders; en De Houtman was tegen deze moeilijkheden niet opgewassen, het ontbrak hem daartoe aan den noodigen takt. „Alzoo was alle vriendschap weg en alle handel uit", en in vijandelijke stemming werd Bantam verlaten. Langs Java's noordkust en Madoera's westkust werd de reis voortgezet, maar de Nederlanders werden dáár bijna steeds met wantrouwen of vijandschap begroet. Op Bali daarentegen vond men een betere ontvangst bij den „curieusen" vorst van Kloenkoeng, en toen de onzen den 26 Februari 1597 van dit „Jong-Holland" scheidden, bleven een tweetal Nederlanders daar op eigen verlangen achter. Met verlies van één schip en van de grootste helft der bemanning kwam De Houtman den 14 Augustus in Texel terug. „Groote vreuchde" heerschte er aan Amstel en IJ: de klokken werden geluid, de terugkomst der zwervers op het doek vereeuwigd.

Portret van Jacob van Heemskerk naar de gravure van C. van Sighem, eigendom van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

VII.

Ofschoon de handelswinsten op dezen tocht behaald niet groot waren, was reeds alleen het feit, dat de Nederlanders op eigen schepen het Oosten hadden gevonden en door de Portugeezen niet openlijk in hunne pogingen waren belemmerd, voldoende, om Hollanders en Zeeuwen te bewegen, wederom kapitaal te steken in nieuwe ondernemingen op het Oosten. Een aantal reederijen voor deze groote vaart ontstonden: behalve nieuwe combinatiën van kooplieden te Amsterdam, worden compagnieën opgericht of staan althans kooplieden op, welke aan die vaart willen deelnemen, in Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen „ende generalyck resideerende in West-Vriesland ende Noorderquartieren", in Delft en Rotterdam, in Dordrecht; verder in Middelburg, Veere — de merkwaardige koopman Balthazar de Moucheron stond in Zeeland op den voorgrond — en Zierikzee. De meeste, niet alle, dezer reederijen hebben hare plannen in daden omgezet en schepen gezonden naar het Oosten, hetzij dan om de Kaap de Goede Hoop, hetzij in zuidwestelijke richting door Straat Magellaan. Tusschen de jaren 1595 en 1602 zijn een zestigtal schepen in 14 verschillende expedities vertrokken: wij zijn in het

tijdperk van de „Wilde Vaart" (1595—1603). In deze jaren zijn handelsbetrekkingen aangeknoopt met zeer verschillende eilanden van den Archipel en deze verspreiding van onzen handelsinvloed over zoovéle streken is misschien juist te danken aan het feit, dat men met een „wilde" vaart te doen had. Staatkundige macht uit te oefenen lag toen nog buiten de plannen der handelaren, welke in Nederland zelf de leiding hadden. Wèl kregen wij hier en daar invloed ten gevolge van ons positie-nemen tegen de Portugeezen, die al gauw een openlijk-vijandige houding tegen de onzen in het Oosten hadden aangenomen; en al lag een bepaald stelselmatig oorlogsbedrijf tegen de Lusitanen aan gindsche zijde der wereldzee nog niet in de bedoeling van de Hollanders en Zeeuwen, als het zoo te pas kwam, gaf men hun toch op hun baadje: de zeeslag b.v. bij Bantam in de Kerstweek van 1601, waarbij een veel grootere Portugeesche vloot in het gezicht der Soendaneezen van vóór deze stad werd verdreven, heeft onze reputatie zeker ten zeerste verhoogd en de goede verhouding met Bantam, reeds bij den tweeden tocht (1598—1600) hersteld, nog doen verbeteren. Maar overigens bijna overal pays en vreê, juist omdat men zag in de Nederlanders vreedzame handelaars; en mocht al een enkele maal, b.v. in Atjeh (1599, 1600), een vijandelijke stemming voor eenigen tijd bovenkomen, ten slotte dreef zij voorbij en ging de commercie haar gang. Zoo werden handelsrelatiën aangeknoopt met Bantam, dat al spoedig werd het verzamelpunt der Nederlandsche schepen, hun „rendez-vous", en enkele andere havenplaatsen van Java's noordkust, met Atjeh en Sumatra's westkust, met Banda, met Ternate, met Hitoe, met Patani, een belangrijke peperhaven op het Maleische schiereiland en zelfs, van Atjeh uit, met Gudsjerat aan Voor-Indië's noordwestkust. Ook maakten de Nederlandsche pioniers van dit tijdperk kennis met andere streken van den Archipel, van verder Oost-Azië en van andere landen in die verre gewesten: met Broenei, met Ceram, met Japan, met China en Indo-China, met Djohore, met Ceilon, met Afrika's oostkust en omliggende eilanden, zonder dat hiermede nog een voortgezette handel werd gedreven.

Spraeck ende woord-boeck,
Inde Maleysche ende Madagaskarsche Talen, met vele Arabische ende Turcsche woorden:
Inhoudende twaelf t'samensprekinghen inde Maleysche, ende drie inde Madagaskarsche spraken, met alderhande woorden ende namen, ghestelt naer ordre vanden A.B.C. alles int Nederduytsch verduytst.

Noch zijn hier bygevoecht de Declinatien van vele vaste Sterren, staende ontrent den Zuyd-pool: voor desen tijdt noyt ghesien.

Sonderling nut voor de ghene die de Landen van Oost-Indien besoecken: ende niet min vermakelick voor alle curieuse Lief-hebbers van vreemdicheydt. Alles ghestelt, gheobserveert, ende beschreven door

Frederick de Houtman van Gouda.

t'AMSTELREDAM,
By Jan Evertsz. Cloppenburch, Boeckvercooper op 't Water, inden grooten Bybel. M. DC. ende III.
Met Previlegie van acht Jaren.

Titelblad van Frederick de Houtman's Spraeck ende woordboeck.

Het is een bont en grillig tafereel, door de verrichtingen van al die stoere kerels uit Holland en Zeeland geboden. Geen onder de leiders dier tochten een zelfde persoonlijkheid: allen vogels van diverse pluimage, maar toch alleen iets in zich van de stof, waaruit de koloniale pioniers werden gekneed. Onder hen: Cornelis de Houtman, een man zonder takt, zonder veel kieschheid, maar een kerel van onverschilligen durf, die in Atjeh het leven zoude laten (1599), slachtoffer van te goed vertrouwen en te veel zorgeloosheid. Jacob Cornelisz. van Neck, omzichtig vlootvoogd, uitnemend koopman. Jacob van Heemskerck: „waar wij ons leven avontueren, daer moeten de heeren van de Compagnie ook hun schepen en hun cargasoen avontueren". Wybrand van Waerwijck, die zóó de sympathie van de inlanders wist te verwerven, dat onze eerste kortstondige versterking op Hitoe, het Casteel van Verre

(1600—1601), door de Hitoeëezen werd omgedoopt tot Kota Waerwijck. Frederik de Houtman, die in zijn maandenlange gevangenschap in Atjeh (1599—1601) het hoofd niet buigt, weerstaat den druk op hem uitgeoefend, om zijn geloof te verzaken; die in zijn gevangenschap sterrenkundige waarnemingen doet en ze te boek stelt, die samenstelt een Maleische woordenlijst. Daar is nog de brutale avonturier Olivier van Noort, die, verloopen herbergier, onder kroegpraatjes geld weet los te krijgen van Rotterdamsche kooplui voor zijn dollen tocht (1598—1601), die in maskerade-zotternij van purperen gewaad, aan boord omgeven door in kostbare kleedij gestoken kameraden — zeeschuimers meer dan zeelieden of handelaren — de reis aanvaardt, den Spanjaard op zijn kaapvaart het leven lastig maakt, door Straat Magelaan de Philippijnen bereikt, waar de „erfvijand" hem geleden last met woeker terugbetaalt, met één schip van de vier uitgezeilde in Broenei komt, om „daar wat te repareeren en te ververschen" en eindelijk in zijn land terugkeert: de eerste Nederlander, welke „des werelts kloot" omzeilde „ende derhalven faveur meriteert". En dan Steven van der Haghen, de humane, een man zijn tijd verre vooruit, in zooverre hij inzag, dat ook de inlander rechten had, zelfs wanneer het belang van den Europeaan daarmede in botsing kwam. Wolphert Hermansz. (1601), die, „vertrouwende op de hulp des Allerhoogsten", een overmachtige Portugeesche vloot vóór Bantam aanvalt, „overwegende het groot gewigt, dat voor de Geuniëerde Provinciën en hare negotie gelegen is aan het behoud of de ruïne van de stad Bantam", en de vijandelijke vloot naar het Oosten van den Archipel doet afdeinzen!

Portret van Olivier van Noort; naar een gravure van C. de Pas, eigendom van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

Welk een mannenmoed is daar vertoond in dat tijdperk van luttele jaren, toen de Nederlanders de eerste strofen zongen van het heldendicht, dat zij op hunne beurt op de wereldzee van het Oosten zouden terneêrschrijven! Gebreken? Zij hadden ze genoeg: er waren er immers die, volgens hunne tijdgenooten „met hunne gebreken vergeselschapt quaemen". Maar de fouten kunnen toch niet verdonkeren het groote, dat de onzen daarnevens hebben getoond. Eigenbelang? het is schering en inslag: zij kwamen immers in het Oosten om geld te verdienen. Maar daartegenover, welke daden van zelfopoffering, van edelen moed! Hardheid tegen Afrikaan en Aziaat valt helaas te boekstaven: sporen van *Tropenkoller* zijn reeds toen niet uitgebleven, maar daden van zelfvergeten in den goeden, heerlijken zin, daden van billijkheid tegen eigenbelang in, van zachtheid van den ruwen zeebonk mogen daartegenover in de weegschaal worden geworpen. Het Nederlandsche volkskarakter heeft zich in de daden van Neerlands zonen in het Oosten vertoond in al zijne uitingen, in al zijn kanten: goede en slechte, middelmatige ook al. Maar vooral in zeer bijzondere accentuatie, verscherpt door het milieu, waarin het daar optrad, verscherpt in de

eerste plaats door de tegenstelling van blank en bruin, van Christen en niet-Christen, van Europeaan en Aziaat. Wie de geschiedenis van het Nederlandsche volk wil kennen of schrijven, blijve niet, wat bijna steeds gebeurt, staan bij wat in Europa plaats vond, met soms dan een enkelen stap in gindsche verre oorden. Hij neme de daden van de onzen in Oost en West binnen zijne beschouwingen op, omdat deze zijn voortgekomen uit éénzelfde karakter, hetwelk juist in zijn zucht tot ongebreidelheid dáár aan den éénen kant, in zijn heilig moeten van zelfbeperking aan de andere zijde zich ontplooid heeft meer misschien nog dan in eigen land in zijn volle kracht met volle deugden en volle gebreken.

De som van die daden in de jaren van 1595—1603 in het Oosten was het aanknoopen van, veelal winstgevende, handelsbetrekkingen. En die som had nu op de creditzijde van

De slag bij Bantam; naar een gravure (O. C. J. Visscher?) in de verzameling van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

haar balans te schrijven die machtige handelscorporatie, welke zoo grooten invloed op de lotgevallen van den Archipel, van Azië, van Afrika, van Nederland zelf niet minder, zoude uitoefenen: de Nederlandsche Generale Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie van 1602, *de* Oost-Indische Compagnie.

VIII.

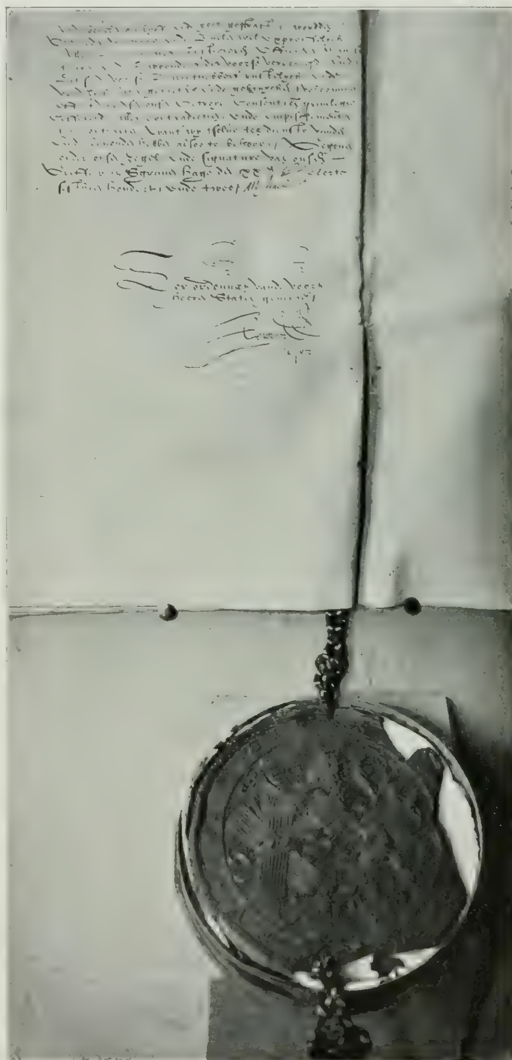
De vloten der verschillende reederijen voor de vaart op Oost-Indië, welke na de terugkomst van de eerste vloot, die der Compagnie van Verre, binnen de landpalen van Holland en Zeeland werden opgericht, traden natuurlijk in het Oosten naast elkander op als

mededingende kooplui, maar soms gebeurde dit met groote vinnigheid, die der vijandschap nabij kwam: men moest ,,altijd in gedachten hebben" — zoo schreven Amsterdamsche Bewindhebbers eens — ,,dat de Zeeuwen ons werck viant zijn". Men dreef, enkele loffelijke uitzonderingen daargelaten, de prijzen meestal zeer hoog tegen elkander op. Dit werkte nog zooveel te nadeeliger, omdat men op meer dan één plaats in het Oosten als opkoopers stond niet tegenover óók concurreerende verkoopers, wier mededinging de prijzen kon drukken, maar tegenover één enkelen verkooper, den vorst of diens vertegenwoordiger, die dus de prijzen hoog kon houden. Onder de Compagnieën zijn er, die groote winsten hebben gemaakt: bekend is b.v., dat na den tweeden tocht (1598—1600) onder Van Neck aan de aandeelhouders van die Amsterdamsche compagnie, welke hem had uitgezonden, een dividend van 400 % werd uitgekeerd. Maar over het geheel kwam bij velen in den lande al spoedig de vrees, dat bij de toomelooze concurrentie, nog bemoeilijkt door mededinging of vijandschap van Aziaat of Portugees, de kiem van onzen Oosterschen handel niet tot wasdom zoude komen. Buitendien door de versnippering van krachten werkte men tot nog toe niet met aan de grootheid van het doel geëvenredigde financieele krachten en ook in de vereeniging van kapitaal zag men heil. En eindelijk, men wenschte óók uit Staatsbelang een machtige eenheid te plaatsen tegenover de Spaansch-Portugeesche macht, die men in het Oosten in belangrijke bronnen van welvaart kon aantasten.

Men ging denken over plannen tot vereeniging der verschillende handelslichamen voor de vaart op het Oosten, tot ,,voorderinge van den dienst ende welstandt der Vereenichde landen, eensamentlyck het proffyt van allen den Ingesetenen desselver". De aandrang daartoe ging uit in de eerste plaats van de landsautoriteiten, niet van de directeuren of aandeelhouders der Compagnieën; integendeel, het heeft mannen als Oldenbarneveld en prins Maurits overreding genoeg gekost, om hen tot één te brengen. Toch is dit gelukt, en dat dit gelukt is, zal te danken zijn óók aan de groote privileges, door de Landsregeering aan de nieuwe combinatie in het vooruitzicht gesteld.

De voorrechten, door de Staten-Generaal uit kracht hunner ,,souveraine macht ende authoriteit", dus door de Republiek der Vereenigde Nederlanden, aan de nieuwe compagnie verleend, zijn neergelegd in het Octrooi van 20 Maart 1602, met enkele wijzigingen gebleven haar grondwet tot haar val. Zóó werd aan haar alleen, met uitsluiting van alle andere Nederlanders, toegestaan het recht van vaart en handel beoosten de ,,Cape de bonne Esperance ofte deur de Strate van Magellanes". Dit denkbeeld van een monopolie voor den oosterschen handel, ,,alsoo andersins geschapen stont", — zoo meenden Hollands Staten — ,,de vaert (op Indië) tot niet te komen", was niet nieuw. De Amsterdamsche regeering had voor haar kleiner gebied een dergelijk recht reeds op het eind van 1600 geschonken aan de Oost-Indische Compagnie, welke toen in haar stad ontstond uit de samenvoeging van de daar bestaande; zij verbood ,,alle toerustingen, dewelcke buyten de voorschreven geecombineerde compagniën by ofte van wege eenige poorters, inwoonders, ofte uytheemschen, alhier ter stede, bij de hand genomen ende in het werck gestelt soude mogen worden". Evenmin was aan de praktijk volkomen vreemd gebleven het tweede der groote privileges, in 1602 geschonken: het recht om daden van Souvereiniteit in het Oosten te verrichten uit den naam der Staten-Generaal. Immers het verbod van een offensief optreden, der Compagnie van Verre bij den eersten tocht opgelegd, was gaandeweg in onbruik geraakt; zelfs had men gedurende een korte spanne tijds vasten voet gehad op Ambon en daar een garnizoentje onderhouden. Tot nog toe was de gewapende arm alleen dreigend opgeheven tegen of zwaar neergekomen op den Portugees, maar de ruime bevoegdheden, bij het Octrooi van 1602 aan de toen opgerichte Compagnie verleend, toonen duidelijk, dat men thans verder in de toekomst zag en gewapend optreden tegen den inlander zelf, met commercieele bedoelingen dan als eindpunt, niet tot de onmoge-

lijkheden rekende. Door aan de Compagnie bij art. 35 van het Octrooi het recht te geven, om „mette Princen ende Potentaten verbintenissen ende contracten te maken op ten naem van de Staten-Generaal der Vereenichde Nederlanden; om aldaer eenige forteressen te bouwen; om daar gouverneurs, volck van oorloge ende officiers van justitie ende tot andere nodelycke diensten.... te stellen", liet men der Compagnie in het Oosten de vrije hand op handelsgebied, op het terrein van bestuur („politie") en rechtspleging, op militair gebied tevens. Zij kreeg, zij het dan alles „tot voorderinge vande neringe", daardoor in het Oosten — in tegenstelling met haar privaatrechtelijke positie in Nederland — een publiekrechtelijk karakter, zij is daar in den loop der tijden kunnen optreden als Mogendheid, als Souverein, als Staat. Zeker, de Republiek behield zich een recht van contrôle voor, maar bescheiden in vorm en later in de praktijk nog bescheidener toegepast. Ook dit contrôle-recht was geen nieuwigheid; reeds in 1598 hadden de Staten van Holland bepaald, dat de „Compagnien, naer Oost-Indiën reysende", rapporten van haar wedervaren bij hen moesten inbrengen. Een contrôle-recht slechts in kiem, dat nu tot eenigen meerderen wasdom kwam: de hooge ambtenaren in Indië hadden den eed van trouw aan de Staten-Generaal af te leggen, welke tevens eenigen invloed zouden kunnen doen gelden op hunne keuze; de bevelhebbers der z.g. retourvloten moesten schriftelijke rapporten overleggen aan de Staten-Generaal „van het succes van hunne reyse". Het Octrooi werd slechts verleend voor een bepaalden termijn — voor 21 jaar —; dus hadden de Landsautoriteiten bij een eventueele verlenging daarvan de gelegenheid, zijn bepalingen te herzien en nieuwe waarborgen des-

Slot van het Octrooi, door de Staten-Generaal op 20 Maart 1602 aan de Vereen. O.I.C. verleend. Naar het oorspronkelijke stuk in 's Rijks Archief.

noodig te vorderen. Het verschil tusschen deze ééne krachtige corporatie en hare vele voorgangers bleek zeer sterk uit het verschil in kapitaal, waarmee zij werkte. Terwijl de Compagnie van Verre een aandeelenkapitaal had bijeengebracht van nog geen 3 ton, — een haar opvolgsters kwam tot ƒ 750,000.—, bracht de Oost-Indische Compagnie het tot bijna 6½ millioen. Ieder Nederlander had aan de inschrijvingen kunnen deelnemen (men heeft niet gewild een Hollandsch-Zeeuwsche, maar een algemeen-Nederlandsche corporatie), „met zoo weynige ende veele penningen" als men kon en verkoos te doen, terwijl maatregelen werden genomen, om het grootkapitaal te beletten, zich geheel van de nieuwe onderneming meester te maken. De aandeelen werden niet ingeschreven bij de Compagnie in 't algemeen, maar bij de kantoren, de Kamers zoogenaamd, waaruit de Compagnie bestond: Amsterdam, Middelburg of Zeeland, Hoorn en Enkhuizen, Delft en Rotterdam. Dáár in die Kamers zetelden ook de Bewindhebbers der Compagnie, welke, gekozen uit de participanten, die een zeker bedrag in het aandeelenkapitaal bezaten, en meestal door de gewestelijke of stedelijke autoriteiten op voordracht van de Bewindhebbers zelven, in veel opzichten onafhankelijk van de andere kantoren, voor de zaken hunner eigen Kamer hadden te zorgen. Uit en door hen werd dat college gekozen, dat bekend staat onder den naam „Heeren XVII" en de algemeene belangen der Compagnie had te behartigen.

IX.

Er viel in het Oosten voor de Compagnie veel te doen, reeds dadelijk na de verschijning harer eerste vloot in 1603. En er is dan ook veel gedaan in de eerste jaren (1603—1609) van het optreden der nieuwe „Edele Maatschappij". De verschillende kantoren werden overgenomen uit handen der vertegenwoordigers van de vóór-Compagnieën en toevertrouwd aan die van de Geoctroyeerde vennootschap. Op de belangrijkste dezer kantoren — Bantam in de eerste plaats — werd een soort bestuur ingesteld, de prototype van geheel de latere bestuursregeling in Indië: een raad met een „president" — François Wittert was de eerste — aan het hoofd, aan wien niet alleen de handelszaken werden toevertrouwd, maar ook die recht te spreken had over de ambtenaren in 's Compagnie's factorij, een erf met steenen gebouw, waar een niet gering personeel was onder dak gebracht.

Nieuwe aanrakingen, meest, niet altijd, van vriendschappelijken aard, werden aangeknoopt of oude hernieuwd en van meer beteekenis gemaakt: o.a. met Bandjermasin, met Soekadana op Borneo's westkust, met Broenei, met Soembawa, met streken van Oost-Azië buiten den Archipel. Nieuw-Guinea werd door Willem Jansz met het Duifke in 1606 aangedaan en Australië's noordkust ontdekt, terwijl ook in meer westelijk gelegen streken, de Golf van Bengalen, Voor-Indië, Afrika's oostkust, de Nederlandsche driekleur hoe langer hoe meer werd ontplooid. En, niet het minst, men trad op tegen den Portugees steeds meer zelfbewust: tot vóór Goa, de hoofdplaats van Portugals Oosten, verschenen dreigende de Nederlandsche vloten.

Maar toch in den Oost-Indischen Archipel werd het eerst van alles vaste voet verkregen. Daartoe geroepen door de hoofden van Hitoe, ging Steven van der Haghen met Frederik de Houtman in 't begin van 1605 van Bantam onder zeil naar Ambon. Den 23 Februari ging het Portugeesche fort op Lei-Timor zonder slag of stoot — bijna raadselachtig — aan de onzen over en daarmede de rechten der Lusitanen op dit schiereiland en de Oeliasers. Frederik de Houtman werd de eerste gouverneur, met zijn zetel in het veroverde fort Victoria. De bewoners, meest Christenen, werden aldus onderworpen aan de Compagnie, terwijl de oude vijanden der Portugeezen, de Hitoeëezen, meestal Mohammedanen, thans met ons in bondgenootschap traden. Zij verplichtten zich, „aan niemant eenige nagelen te zullen verkoopen, als aan de Hollanders, tenzij met voorweten van den gouverneur".

Snel volgden de gebeurtenissen elkander thans op. In Mei 1605 veroverde Cornelis Bastiaansz. het Portugeesche fort op Tidore met behulp van den sultan van Ternate. Maar hij volgde het voorbeeld van Van der Haghen op Ambon niet: hij vergenoegde zich met de Portugeezen uit Tidore te verdrijven, zonder de genomen sterkte bezet te houden. Zij werd dan ook reeds in 1606 door de Spanjaarden van de Philippijnen hernomen, die tevens den sultan van Ternate dwongen, zijn vesting Gamoe Lamo aan hen in te ruimen en den Spaanschen koning als zijn leenheer te erkennen, terwijl hij ten slotte met velen zijner Grooten naar Manila werd opgezonden. Ternate's invloed was door deze gebeurtenissen sterk gedaald en sedert 1606 werd de belangrijke rol, welke dit eilandje sedert vele jaren in zijn omgeving had gespeeld, voor een veel minder beteekenende verwisseld. Daarnevens stond een andere wijziging in de onderlinge machtspositie in de Molukken, want Spanje gaf aan Portugal niet terug wat het had veroverd, dit bleef Spaansch gebied; op Tidore en Ternate hadden Portugal en Spanje dus stuivertje gewisseld. Een gedeelte van het Ternataansche volk, onder leiding van den zich tot sultan opwerpenden kaïtjil (prins) Moedafar, riep de hulp der Nederlanders in: het werd thans een kamp om die kleine eilandenwereld tusschen de mannen, die in Europa tevens hun strijd bleven strijden. Cornelis Matelieff de Jonge stichtte in 1607 in overleg met Moedafar, een Nederlandsche versterking — het fort Oranje — bij Malajoe op Ternate, terwijl de vorst Nederland erkende als zijn „beschermheer" en aan de onzen het monopolie der kruidnagelen verleende. Makjan werd door Paulus van Caerden in het volgend jaar aan de Tidoreezen ontweldigd. François Wittert, die in 1609 in de Molukken kwam, om de Spanjaarden „uit de quartieren te doen delogeeren", bracht het wel niet zoover, maar onderwierp toch het eilandje Motir. Simon Jansz, Hoen veroverde in 1609 Batjan, waar hij een versterking liet aanleggen, die hij, waarschijnlijk uit gevoel voor politieke symmetrie, Barneveld doopte. En alles gebeurde toen misschien nog met die bonhomie, welke de onzen in 't begin dezer aanrakingen met die streken zich deden verheugen „in sonderlycke minne ende affectie der ingesetenen".

Cornelis Matelieff de Jonge, naar een geschilderd portret door P. v. d. Werff in 's Rijks Museum.

Toch kwamen de wolken reeds opzetten. En wel van den kant der Banda-groep. Dáár vooral was het verlangen naar monopolie-rechten schering en inslag geworden der Nederlandsche „koloniale politiek", verscherpt nog door de omstandigheid, dat de Engelschen, die sedert 1605 de Nederlanders in het Oosten van den Archipel op den voet volgden, als gevaarlijke mededingers in den handel optraden en een deel van de Bandasche hoofden (vorstenbestuur was daar onbekend), soms tegen vroegere beloften aan de onzen in, overeenkomsten met hen sloten.

In April 1609 kwam een Nederlandsche vloot onder bevel van Pieter Willemsz. Verhoeff

bij de Banda-eilanden. Helaas! voorzien van een lastbrief (29 Maart 1608) van zijne „Heeren Meesters" in patria, van de Bewindhebbers, die inluidde als het ware de staatkunde, welke toen door de Nederlanders werd begonnen: „De eylanden van Banda ende Moluques is het principale wit, waernaer wij schieten. Wij kunnen U. E. niets gewisses ordonneren, dan alleenlyck op 't hoochste recommanderen de eylanden, daar de naghelen mette nooten ende foelie groeijen, deselve soeckende met tractaet ofte met geweld aan de Comp. te verbinden. Oock op elck land een klein fortres opwerpende, en met eenich krychsvolck besettende"....

„Met tractaet ofte met geweld".... de woorden laten aan duidelijk niets te wenschen over. De Bewindhebbers, kennende de mogelijkheid, dat in Europa zoude worden gesloten een bestand tusschen Spanje en onze Republiek op den grondslag van het *uti possidetis* ook in het Oosten, zagen gaarne hun koloniaal bezit nog vóór het sluiten er van vastgesteld, ja uitgebreid. Naar recht werd toen niet gevraagd: het belang der Compagnie sprak; en tegenover den inlander rekenden de Heeren XVII in die dagen alles geoorloofd, wat dit belang voor het oogenblik medebracht.

Toen nu Verhoeff in een vergadering der orangkaja's van de Banda-eilanden verlof vroeg, een fort op een der eilanden te mogen bouwen, werd van de zijde van die hoofden daartoe al heel weinig lust aan den dag gelegd. Men aarzelde, vroeg uitstel, schijnt reeds toen op verraderlijke wijze zich te hebben willen ontdoen van de Nederlanders. Toen echter de Admiraal duidelijk toonde, dat hij zou doorzetten, gaf men toe en op Banda Neira werd met den bouw eener Nederlandsche versterking begonnen, met fort Nassau. Maar in Mei werd Verhoeff op verraderlijke wijze in een hinderlaag gelokt en met een 30-tal der zijnen op schandelijke wijze vermoord. Het antwoord liet zich niet wachten: een openlijke strijd ontstond, waarin Banda Neira door de onzen werd veroverd, en die in Augustus 1609 eindigde met een vredesverdrag, waartoe de Bandaneezen toetraden met uitzondering van de eilanden Ai en Roen; de toegetreden Banda-eilanden zouden staan „onder bescherming vant casteel Nassau en den Gouverneur"; zij erkenden het monopolie van de Compagnie en Banda Neira, veroverd gebied, werd aan haar in volle souvereiniteit afgestaan.

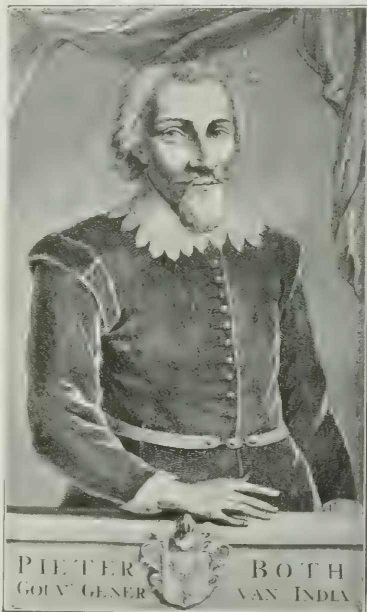
X.

Het terrein van 's Compagnie's operatiën was dan in de eerste jaren reeds van haar bestaan aanmerkelijk uitgebreid, niet allen in de breedte, maar ook in de diepte, in zooverre haar administratie, haar bestuursmaatregelen, hare militaire en marine-aangelegenheden steeds grooteren omvang kregen en ernstiger zorg vroegen. De verschillende autoriteiten op de verschillende kantoren en bezittingen, de admiralen der verschillende vloten hadden verder een te groote zelfstandigheid; ieder preekte niet alleen voor eigen parochie, maar rekende lokale belangen, welke hij diende, als de belangrijkste, soms ten nadeele van het geheel. Met het oog op dit alles bleek een grootere centralisatie van bestuur noodig. Er was meer: helderziende menschen als Matelieff, die in Indië — op de plaats zelve — den loop van zaken hadden kunnen gadeslaan, vroegen zich bezorgd af, of de Bewindhebbers in Nederland — „meestal bedaagde lieden, die het tegenwoordige boven het toekomende verkiezen" — niet te veel letten op oogenblikkelijk handelsvoordeel en niet te weinig op de ontwikkeling van haar commercie in de toekomst. Zij vroegen zich af, of het ook in dat opzicht niet wenschelijk zoude zijn, dat in Indië zelf een krachtig centraal bestuur werd gevestigd met een bepaald aangewezen zetel van het Nederlandsch gezag.

Den 1 September 1609 werd in overeenstemming met deze overwegingen door de Heeren XVII besloten, „genen admiraal ofte vijs-admiraal te stellen" over de uit te zeilen vloot, „maar in plaetse van dien eenen Gouverneur-Generaal, zoowel over dese vlote als over

alle Comptoiren ende partijen, de Generale Compagnie aengaende ende in Oost-Indien zijnde". Tegelijker tijd werd in het leven geroepen de Raad van Indië, bestaande uit den Gouverneur-Generaal — als voorzitter — en vier andere leden, aan welk college het algemeen beleid onzer zaken in Oost-Indië werd opgedragen. De eerste gouverneur-generaal, Pieter Both, van Amersfoort, die reeds vroeger den Archipel had bezocht, werd benoemd door de Heeren XVII, terwijl zijne keuze werd bekrachtigd door de Staten-Generaal. De verdere leden van den Raad van Indië werden deels door de Bewindhebbers aangewezen, deels naar hun opdracht, door Both zelve gekozen. Het waren Jacques l'Hermite, Steven Doensen, Mateo Coteels en Abraham Theunemans.

De instructies voor Both en voor den Raad van Indië werden vastgesteld door de XVII en eveneens aan de goedkeuring van Hunne Hoog Mogenden onderworpen. Zij geven slechts in zeer groote lijnen de richting aan, waarin zich onze koloniale politiek van die dagen zou bewegen. Bewindhebbers hebben in dit opzicht een zeer verstandige zelfbeperking zich opgelegd: immers zij konden — als niet op de plaats zijnde — veel minder goed oordeelen over wat in het Oosten gedaan diende; in het Oosten, waar te verwachten was, dat onophoudelijk de aard der dingen zich zou wijzigen, waar men bedacht moest zijn op steeds nieuwe verwikkelingen en complicatiën. De beslissing zou, vooral bij de langzaam werkende communicatiemiddelen dier dagen, in de meeste gevallen tòch moeten liggen in handen van den Gouverneur-Generaal en zijne medeleden van den Raad, tenzij zij reeds lag in den loop der gebeurtenissen zelven. Weldadig doet het dan ook aan te lezen: ,,Aengaende hoe gij u in de meeste zaken, de regeering, commercie, trafique, mitsgaders de alliantiën met de Koningen en Potentaten van Indiën betreffende, zult hebben te gedragen, daarop kunnen wij U geen vaste ordre stellen, maar alleen raadgeven, instrueeren of ook eensdeels ordonneren". En de eigenlijke bevelen waren niet vele.

Pieter Both naar een kopergravure in Valentijns boek.

Herhaald werd de last, ,,om de Specerij-eilanden 't eenenmale vast te maken aan de Compagnie, zulks dat geen andere natie van de wereld iets daarvan in handen valle als ons": de Molukken waren zeer beslist nummer één geworden op het koloniaal-politiek program der onzen. En overigens: onderzoekt, onderzoekt, tracht u van vele omstandigheden op de hoogte te stellen, ,,ten einde gij uit al 't zelve moogt weten, wat noodig gedaan dient, om den Oost-Indischen handel, tot verbreiding van den naam van Christus, zaligheid der Onchristenen, eere en reputatie van onze natie en ten proffijte van de Compagnie niet alleen te continueren, maar bij alle mogelijke middelen en wegen te vergrooten". Scherp omlijnd is het program nog zeker niet; maar toch, de lijnen worden aangegeven: commercie als doel, politie — bestuur in vollen omvang — als middel, religie....

Tot nog toe was bij het optreden der Nederlanders in het Oosten de ,,zending" slechts incidenteel ter sprake gekomen en wel vooral op Ambon, waar na de verdrijving der Portu-

geezen van Lei-Timor in 1605, de Nederlanders hun Christendom gingen invoeren. Door de vorsten en volkeren van den Archipel was met onverholen sympathie gezien, dat de Nederlanders in dezen niet volgden het spoor der Portugeezen, die óók met een „dwingt hen om in te gaan" op de lippen, hun geloof den inlanders hadden trachten te brengen, zelfs op te dringen. De onzen kwamen in den beginne als handelaren alleen: dies waren zij welkom. Luttele jaren na hun komst vertoonden zij de wapenen: toen kwam de onwil. Thans — bij het in het leven roepen van een centraal gezag — nemen zij als een der beginselen van hunne koloniale politiek op den wensch, de religie mee te doen spreken; maar zij zullen thans op dezen hunnen weg vinden dien anderen godsdienst, die ook aan handel en staatkundige macht was verbonden in den Archipel; „hare Moorsche en onse Christelyke religiën waren soo onversoenlyck en incompatibel", dat het werd een strijd op leven en dood met dien „bittere vyand van onsen staet", met dat „verdraeijt ende crom geslacht".

Een opdracht van bijzonderen aard werd nog den Gouverneur-Generaal en zijnen medestanders gegeven, van welker verwezenlijking veel zoude afhangen van de toekomst der Compagnie: zij hadden een onderzoek in te stellen naar een geschikte plaats voor den zetel van het centraal bestuur van Nederlands Mogendheid in het Oosten. Reeds vroeger was door de autoriteiten in Nederland en in Indië daarover meer dan eens beraadslaagd, en uit den aard der zaak was men beurtelings blijven staan bij de twee toegangen tot den Oost-Indischen Archipel, in welke eilandenzee reeds toen onze eigenlijke kracht zat: Straat Malaka en West-Java. En vooral vier rijken hadden het onderwerp dier beraadslagingen uitgemaakt: Djohore en Atjèh, Bantam en Djakatra. Aan Both en de zijnen thans de keuze.

Mocht men al het bestuurs- en navigatiemiddelpunt aan den westkant van den Archipel willen plaatsen, het centrum van den belangrijksten handel en van de grootste bedrijvigheid der onzen bleef in de eerste halve eeuw wat men later noemde de Groote Oost: de Molukken, Ambon, Banda met spoedig Makassar als de sleutel, die de poort van de specerijenhemel ontsloot. Zij is van 't Oosten naar 't Westen gegaan, de opkomst van ons gezag in den Archipel; als die geurige eilanden geheel in onze macht zijn in het midden der 17de eeuw en voor de historie worden een *tanah mati* — een dood land —, dan eerst wordt de strijd gestreden om den toegang tot die welriekende wereld: Makassar valt enkele jaren later. Waarna, op Java, Mataram en Bantam ten prooi vallen aan de koloniale staatkunde meer dan aan de commercieele belangen der Westerlingen: door eigen verdeeldheid echter evenzeer als door de krachtsontwikkeling of de ontplooiing van staatsmanstalenten door de onzen. Het verschil in doel van die opvolgende oorlogen wordt geïllustreerd als 't ware door de wijze waarop zij worden gestreden: op de Molukken een lang steeds smeulend verzet met plotselinge oplaaiingen van grootere beteekenis; met Makassar één felle, korte strijd; op Java een langdurige worsteling van allerlei machten onder en tegenover elkander met de Compagnie als scheidsrechter, als beslechter, als veroveraar om beurten, maar *Semper Augusta*, altijd vermeerderaar des Rijks.

De strijd om de Molukken tegen den Spanjaard, weldra ook tegen den inlander zelf, was de welkomsgroet, welke den eersten gouverneur-generaal (1610—1614) in de ooren klonk toen hij den 19 December 1610 met een flinke vloot Bantam bereikte en de nieuwe waardigheid aanvaardde. Zelf ging hij naar het Oosten van den Archipel; in zijn tijd en in dien van zijne eerste opvolgers, Gerard Reynst (1614—1615), Laurens Reael (1616—1619), Jan Pieterszoon Coen hadden de leden van den Raad van Indië geen vaste plaats op deze wereld; zij zwierven rond, waar de belangen van de Compagnie dit meebrachten, tusschen de Molukken en Java.

De Spaansche gouverneur van de Molukken weigerde in te gaan op de mededeeling

van Both, dat in Europa een wapenstilstand was gesloten, wijl hij nog geene berichten daarover had ontvangen uit Europa: de oorlog bleef dus op de Molukken voortduren. En toen later de „erfvijand" wèl het bestand wilde erkennen, toonden de onzen daartoe weinig lust: de krijg bleef en sleepte zich voort tot den Munsterschen vrede van 1648.

En dit, terwijl de onwil der inlandsche bewoners van de Molukken, van de Ambon-eilanden, van de Bandagroep steeds steeg. Zij konden vrede hebben met het monopolie der Nederlanders, die het hun gemakkelijk maakte door in hun land de landsproducten te komen opkoopen en hun koopwaar van elders — de manufacturen b.v. van Voor-Indië, dat zoo werd „de slincken arm van de Molucos" — aan te brengen, maar geen vrede met de hooge prijzen, welke de onzen eischten voor die importartikelen; geen vrede evenmin met de lage prijzen, welke de Hollanders voor de kruidnagelen en de noten en foelie wenschten te besteden. Was het wonder, dat die specerijen ter sluiks werden verkocht aan Portugeezen en Spanjaarden, aan Engelschen, binnenkort aan Denen, ook aan Javanen en Makassaren? Was het wonder, dat, als daartegen optrad de Compagnie, die in haar monopolieprivileges zoovele monopolierechten ging zien, de onwil in smeulend verzet overging? Was het wonder, dat, waar de Edele Maatschappij of de inlander naar de wapenen greep, en de Nederlanders tot straf voor het verzet en omdat zij al de specerijen toch niet konden „vertieren" op de Europeesche en Aziatische markten en zij ze niet voor een deel wilden overlaten aan hare Europeesche en Aziatische mededingers, reeds toen begonnen met de „extirpatie" der vruchtboomen, was het wonder, dat dan het verzet heviger werd en de reactie der onzen, die zeventiendeeeuws dachten en handelden en van geen ethische koloniale politiek ooit hadden gehoord of gedroomd, eveneens heftiger zich uitte? Was het wonder, dat in de oogen der inlanders het optreden der Westerlingen nog hatelijker werd, als het plaats vond door Europeanen van slecht of middelmatig gehalte, niet steeds in toom gehouden door de betere elementen onder hen?

Zóó was overal gisting, overal broeide het, reeds sloeg de vlam hier en daar uit....

Onder die omstandigheden trad Jan Pieterszoon Coen op het tooneel der Oost-Indische eilandenwereld.

XI.

De beteekenis, die deze grondlegger van ons Oostersch koloniaal rijk in de oogen van het nageslacht heeft gehad, wordt zoo aardig geïllustreerd door het gewicht dat is gehecht aan zijn geboorteplaats, ook aan de onderscheiding, van hem te zijn afgestamd. Wel hebben geen zeven steden gestreden om de eer, hem binnen hare grenspalen te hebben zien geboren worden, maar Hoorn, Schoonhoven en Antwerpen hebben haar toch voor zich opgeeischt. En als nimbus heeft om zijn hoofd gezweefd de legende, dat zijn vader te Antwerpen om des geloofswille zoude zijn verbrand. Dit alles wordt terzijde gesteld door het nuchter feit, dat Coen geboren is den 8 Januari 1587 te Hoorn, waar hij in het „Doopboek der Hervormde Gemeente" is ingeschreven als zoon van Pieter Willemsz van Twisk. En wat de genealogieën betreft, opgemaakt met Coen als punt van uitgang en Nederlandsche, Duitsche (Christen en Joodsche) en Russische familiën als *hoc tempore* eindpunt, zij kunnen voor altijd worden opgeborgen, omdat Coen en de vrouw met wie hij in 1625 huwde, de Amsterdamsche juffer Eva Menten, slechts één kindje — een dochtertje — hebben gehad, dat jong is gestorven: weg dus déze glorie der Coen's, Koenen's, Von Koenen's, Von Köhne's, Cohn's, die er een eer in stelden af te stammen van den stichter van Batavia, van den verdelger der Bandaneezen; van den vromen Calvinist, den fellen Mohammedanenhater; van den man, nobel in zijn particulier leven, verschrikkelijk voor den Europeaan of Aziaat, die hem weerstond in wat hij goed of noodig achtte bij het behartigen van de aan hem toevertrouwde publieke belangen. Van den man, dien men ver-

nedert, zoo vaak men hem aanwrijft als zinspreuk de woorden die hij zijnen „meesters" — o die ironie: de kooplui van Holland en Zeeland Coens meesters! — toeriep: „Dispereert niet, ontsiet uwe vijanden niet," alsof *hij* ooit wanhoopte, ooit zijn vijanden ontzag. Van den man, die inderdaad tot zinspreuk had: „niets geeft beter recht, dan de macht en het geweld bij het recht gevoegd", zelf het „recht" naar eigen zin uitleggende!

De vader van Jan behoorde niet tot de aanzienlijken der aarde, zijn naam prijkt niet onder de namen van regenten zijner woonplaats: onze Coen behoorde waarschijnlijk tot den „middenstand". Maar al liet zijn vader hem geen roemruchten naam, hij gaf hem een uitnemende opvoeding: Coen ontwikkelde zich tot een lichamelijk krachtig, geestelijk hoogstaand, moreel verre boven het gros zijner Indische tijdgenooten uitstekend, karaktervol man. Bij moeders pappot is hij niet lang gebleven: reeds op ongeveer 13-jarigen leeftijd zit hij op een kantoorkruk van een aanzienlijk handelshuis te Rome, dat van Justus Piscatore (de Visscher of Visscher) uit Oudenaarde.

Het was een Vlaamsch kantoor dus, waar Coen vertoefde. Hij bleef daar een jaar of zes, zeven en is er zoo uitnemend opgeleid als hij opgevoed was in huis. Niet alleen, dat hij uitstekend Nederlandsch schrijft — het is ook in dit opzicht een genot, zijne brieven te lezen —, hij kent Latijn, Italiaansch, Fransch, Engelsch, Portugeesch, Spaansch, hij was „int' stuck vande coopmanschap ende boeckhouden hem wel verstaende". En er zit durf en moed in hem: hij gaat in 1607 naar de Oost, en wel op de vloot van Verhoeff, die op de Banda-eilanden werd vermoord. Heeft Coen deze tragedie meegemaakt en mag dit gedeeltelijk tot verklaring strekken van wat later door hem dáár is gedaan?

In 1610 gerepatrieerd, is de zoon van Pieter Willemsz in 1612 door de Kamer Amsterdam weder in dienst gesteld en wel als commandant van twee door haar uitgeruste schepen. Na zijn aankomst in Bantam trad hij zoozeer op den voorgrond, dat van nu af aan de geschiedenis van Coen de historie wordt van de Nederlanders in het Oosten. Den 11 October 1613 wordt hij „Directeur-Generaal over alle de comptoren van negotie in Indië", nadat hij reeds was aangesteld tot directeur of president onzer factorijen in Bantam en Djakatra. Vooral toen in December 1615 Reynst overleed en er niet dadelijk een nieuwe gouverneur-generaal was aangewezen, was het van het grootste gewicht, dat juist toen een man als Coen dáár de teugels in handen had.

Het zou spoedig blijken.

De voornaamste acteurs in de gebeurtenissen, welke binnenkort op de Soenda-landen voorvallen, zijn de Bantamsche rijksbestuurder en de vorst van Djakatra, de Nederlanders en.... de Engelschen. Het fatum had de regie in handen en ter dege, want op het tooneel dezer gebeurtenissen zijn heel wat stappen gezet, zelfs door hen, die de voornaamste rollen vervulden, onvrijwillig, soms onbewust, mechanisch, alleen omdat de eene stap een anderen noodwendig tengevolge had.

Engelschen en Nederlanders beiden hadden kantoren in Bantam en in Djakatra, aan de Tji Liwoeng. De verhouding had een beslist vijandelijke kleur aangenomen tengevolge van feitelijkheden, tusschen de beide, in Europa bevriende, natiën op de Banda-eilanden voorgevallen. Voor de Nederlanders werd langzamerhand de toestand dreigender: de Engelschen vijandig, terwijl nòch Bantam, nòch Djakatra betrouwbaar werden geoordeeld. Reeds werden de zaken van waarde aan boord gebracht, reeds werd er aan gedacht, zich op het eilandje Onrust te versterken: maar den 22 October 1619 nam men het besluit, de Nederlandsche loge in Djakatra „tegen alle gewelt in volcomen defensie te brengen". Onder de oogen van de Djakatrasche autoriteiten werd het steenen pakhuis een fortje. De vorst aan de Tji Liwoeng protesteert in dezen vorm, dat hij hulp vraagt van de Engelschen. Zij weigeren, zij voelen zich

PORTRET VAN DEN GOUVERNEUR-GENERAAL JAN PIETERSZOON COEN.

Naar [illegible]

niet sterk genoeg, niet opgewassen tegen den Westfrieschen burgerjongen, die toen misschien in zijn hart zal gemeend hebben, geen „ander recht" te bezitten dan het recht van noodweer en ook bij dàt recht maakten macht en geweld immers een goed figuur. Hij vernietigt de in aanbouw zijnde verdedigingswerken rondom de Engelsche loge, door den vorst van Djakatra aangelegd: een bedreiging voor onze factorij.

Luttele weken later en de mise-en-scène verandert: de Engelschen krijgen hulp, aan hen is thans de overmacht. Zij nemen een Nederlandsch schip: het was open oorlog geworden. In die omstandigheden besluit Coen op den tweeden Kerstdag, Djakatra te verlaten: hij laat een bezetting van een 240 man — onder wie een 160 Europeanen — in het fort achter, benevens een 150 ambtenaren, beambten, vrouwen en kinderen, alles onder leiding van Pieter van den Broecke, die reeds elders in het Oosten, in Arabië en in Voor-Indië, zijn sporen had verdiend. Zelf heeft hij zich te slaan door een Engelsche vloot, die vóór Djakatra was verschenen, grooter in getalsterkte dan de onzen. Den 2 Januari 1619 had een zeeslag plaats; de Engelschen, slecht geleid, deinzen af, maar Coen, met zijn volgeladen schepen, ontwijkt den volgenden dag een nieuwen slag en gaat naar het Oosten, om daar onze verspreide schepen en mennekens bijeen te brengen — in de hoop, dat Van den Broecke zich zou staande houden. Jammer, deze bleek hier niet de rechte man: hij laat zich den 22 Januari verschalken en gevangen nemen door den Djakatraan. Opgevolgd door Pieter van Raeij met Jan Jansz. van Gorkum als commandant van het garnizoen, sluiten deze den laatsten van Louwmaand een verdrag met Djakatra en de Engelschen, waarbij werd bepaald, dat fort en goed en mannen zouden worden overgegeven: de laatsten aan den Europeaan, de eerste aan den Aziaat. Voordat het is ten uitvoer gelegd, komt de rijksbestuurder van Bantam, Djakatra's leenheer, tusschen beide ten onzen bate, maar niet ter wille van ons; immers „sy houden om ons, gelijck haeyen om een krenge". Deze inlandsche autoriteit echter zag geen heil er in, dat de Engelschen ons zouden verdrijven en vervangen; hij vond beter, dat de beide Europeesche natiën tegen elkander in balans bleven. In deze omstandigheden weigert Van Raey, wiens achterdocht wordt gewekt, het verdrag na te komen en den 26 Februari besluit men „om het fort te houden en vechten tot den jongsten man". De Engelschen wagen blijkbaar niet, het tegen Bantam op te nemen: den leenvorst van Djakatra wordt zijn troon ontnomen door zijn leenheer en 't scheen nu tusschen dezen en de mannen van de Compagnie te zullen gaan. Maar was Bantams rijksbestuurder bevreesd voor Coens terugkeer? Hebben de onderlinge twisten in eigen rijk den patih belet, krachtig op te treden? Hoe dit zij, hij deed dit niet: het weinige wat de Bantammers nog in Djakatra uitrichtten, werd door Van Gorkum voldoende weerstaan en — ook Bantam werd niet in onze veste toegelaten.

Pieter van den Broecke; naar de gravure van A. Matham, eigendom van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

Verder gingen de dagen zonder zware zorgen voorbij. Komedie werd er gespeeld: „het spel van den Koning van Denemarken en van den Koning van Zweden"; feest werd er

gevierd: maar ook — met drinkgelagen en onzedelijkheid en woest leven werden de dagen gedood, zooals die waren gedood ook in de tijden van het grootere gevaar. Ergerniswekkende toestanden, maar toch — te midden van schandelijke brooddronkenheid, waarin men scheen te willen leven bij den dag, nam men het besluit van 26 Februari. Drinkgelagen werden er gehouden, maar ook liet Van Raeij den 12 Maart „alle officiers des middags ten eeten haelen. En sij bedroncken met malcanderen het fort *Batavia*....", wat zij behielden met den sedert beroemden naam.

Eindelijk den 10 Mei kwam een sloep de Tji Liwoeng opzeilen met aan boord de leden van den Raad van Indië Pieter de Carpentier en Andries Soerij: „doen waren wij al te samen verblijt". Wat hadden Pieter en Andries te vertellen aan de Pieters en de Jannen in het fort: hoe Coen op Ambon was geland, hoe hij 's Compagnie's schepen had bijeenverzameld, het gouverneur-generalaat van Reael had overgenomen. Ook hoe besloten was, de Engelsche vloot aan te vallen, omdat men geen ander middel meende te hebben „om den Indischen handel in stand te houden" en eindelijk, hoe was beslist, Djakatra te trachten te veroveren, de Javanen daaruit te verdrijven en de stad te maken tot een algemeen „rendez-vous".

De groote man komt den 28 Mei zelf en den 30 Mei wordt na weinig tegenstand de stad veroverd. „In deser voegen" zoo schreef hij aan de Bewindhebbers „hebben wij.... voet en dominie in 't landt van Java becomen.... Siet en considereert doch, wat een goede coerage vermach en hoe d'Almogende voor ons gestreden en UEd. gesegent heeft". Groote waardeering ondervond Coen van zijne superieuren voor deze verrichtingen: toen hij in 1623 in patria terugkeerde ende Heeren XVII de diensten, door hem gepresteerd, geldelijk wilden beloonen en bij die gelegenheid een prijscourant van zijne verrichtingen opmaakten, werd „de fundatie van de nieuwe republieque" door hen op 7000 caroli guldens getaxeerd. Maar zijn wensch, dat de veroverde stad Nieuw-Hoorn mocht worden genoemd, werd niet vervuld: bij resolutie der Heeren XVII van 18 Januari 1621 werd de naam Batavia bestendigd: „ons Casteel Batavia" werd de hoofdplaats van Nederlandsch Indië, zou een tijdlang zijn de Koninginne van het Europeesche Oosten. Met loffelijken spoed werd de nieuwe stad „gesticht", versterkt, bevolkt — o.a. met een nijver Chineesch element —, werd door Coen en zijne opvolgers het bestuur in zijn vollen omvang geregeld. De beteekenis van dit alles werd begrepen door ieder die oogen had om te zien: „Alle de coningen van dese landen weten soowel, wat aan het planten van onse colonie tot Jacatra gelegen is en wat er op volgen mag, als de kloekste en verresienste staatsman van Europa".

Deze organisatie vond plaats, terwijl buiten Batavia de onrust voortduurde. De Engelsche schepen werden op last van Coen achterna gezet, voor een deel zelfs genomen en de strijd tegen hen duurde nog voort, toen in Maart 1620 te Batavia het bericht kwam, dat na lange onderhandelingen den 17 Juli 1619 een verdrag was gesloten met de schoone bedoeling, de geschillen tusschen Engelschen en Nederlanders in het Oosten voor de toekomst te voorkomen, vooral ook uit vrees, dat de steeds ernstiger wordende oneenigheden haar terugslag zouden doen gevoelen op de verhoudingen in Europa. Het verdrag bedoelde wel geene vereeniging, maar toch een gezamenlijk optreden. Het heeft niet mogen baten: er was te veel gebeurd, de belangen liepen te zeer uiteen, de mannen in het Oosten aan 't roer — van beide scheepjes — hadden te weinig lust om het verdrag loyaal uit te voeren, dan dat het Londensch verdrag in de praktijk anders dan scheurpapier kan worden. Hoe door Albions zonen en de mannen van de Compagnie over elkander werd gedacht, door niets wordt het schriller belicht dan door wat op Ambon gebeurde in 1623.

In dat jaar van droeviger gedachtenis zijn de Engelschen, die op grond van het verdrag van 1619 verblijf hielden op dit eiland, door den toenmaligen gouverneur, Herman van Speult, beschuldigd van een complot, om het Nederlandsch kasteel Victoria in hunne handen te doen

overgaan. De Nederlandsche autoriteiten in Indië en in Nederland hebben aan de schuld van de Engelschen geloofd, althans niet getwijfeld aan de goede trouw van Van Speult en zijn Nederlandsche medebestuurders van Ambon, die het doodvonnis hebben gestreken over de beklaagden. De Engelschen daarentegen spreken van „the Amboyna massacre". Maar ook al kan moeilijk worden getwijfeld aan het rechtmatige van het vonnis, het vellen er van is onstaatkundig geweest in hooge mate. Het heeft den Engelschen koning en het Engelsche volk tegen Nederland in 't harnas gebracht zooals nooit te voren. En een indirect gevolg is van nog grootere beteekenis geworden: de indruk, door wat men dan den Ambonschen moord geliefde te noemen gewekt bij het Engelsche volk, heeft zich ook hierin getoond, dat het Engelsche nationaliteitsgevoel op het koloniale gebied zich beslister baan brak dan voorheen. 1623 is geworden het „turning-point in the history of the rise and progress of the British Empire in India".

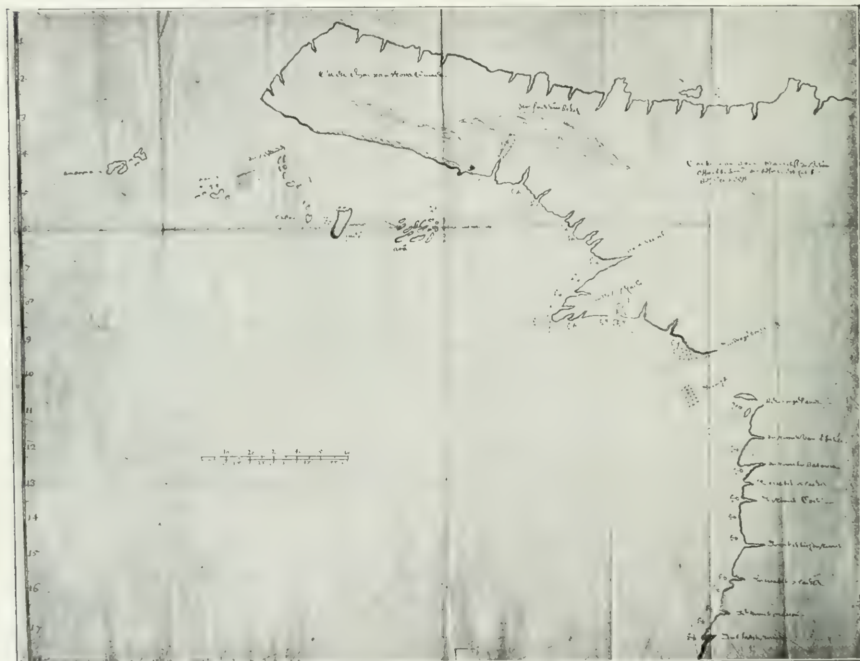
Voorloopig echter was het voor de Engelschen in den Archipel gedaan: nog in hetzelfde jaar verlieten zij de Molukken; wat zij nog op de Banda-eilanden pretendeerden, waren aanspraken zonder „de macht en het geweld", noodig om die aanspraken te doen eerbiedigen, en zij werden dan ook ten slotte prijs gegeven in 1667, bij den vrede van Breda. Inmiddels was, na een vruchtelooze poging om poeloe Lagoendi in Straat Soenda blijvend bezet te houden (1624—1625), óók Batavia, waar zij verblijf hielden na het verdrag van 1619, in 1628 door hen verlaten en was Bantam geworden de havenstad, vanwaar zij handel bleven drijven op verschillende streken van den Archipel; veelal „geveynsde vrunden" voor de Nederlanders — „that perfidious generation" in hunne oogen: — „vrunden als olifanten" een enkele maal, als 't zoo eens te pas kwam. Hun tijd was nog niet gekomen; zij hadden toe te zien, als de Nederlandsche vlag zich steeds in meer afgelegen oorden ging ontplooien.

Dit nu geschiedde tot in het uiterste Oosten van den Archipel, ja de westkust van Australië werd sedert 1616 herhaalde malen aangedaan, terwijl men trachtte de vraag op te lossen of Nieuw-Guinea al dan niet was verbonden aan dat geheimzinnige Zuidland, die Terra Australis, hetwelk men vermoedde dat zich in grillige kustenlijn uitstrekte rondom de Zuidpool: het was in 1623, dat op een dergelijken tocht onder leiding van Jan Carstensz. het thans beklommen Sneeuwgebergte op het groote Nova Guinea ontwaard werd en op de kaart aan gebracht.

Maar niet alleen de vlag werd verder ontplooid, ook de Nederlandsche koopman won terrein, het Nederlandsche gezag werd uitgebreid. Zooal niet altijd heerlijkheid der Compagnie, dan toch durf en kracht bleken in de Groote Oost, waar steeds haar invloed wies, hoe zeer soms voor een oogenblik schijnbaar verminderende. In de eerste plaats werd op Banda het pleit ten gunste van haar handelsstaatkunde beslist; in 1616 had Jan Dirkszoon Lam op last van Coen poeloe Ai veroverd: „een paradijs van vruchten en schoonheid"; en in 1621 en 1622 werd het lot dier groep bezegeld. Coen zelf, bijgestaan vooral door Dr. Martinus Sonck, heeft toen op die eilanden een bloedgericht gehouden: Groot-Banda, Rosengain, Roen werden veroverd; een groot deel der orangkaja's kwam door beulshanden om het leven; duizenden Bandaneezen bezweken in den strijd om hun land en hunne vrijheid, vluchtten uit hunne landouwen naar eilanden in de buurt of werden tot slavernij gedoemd. Jacques l'Hermite, niet geloovende aan eenige goede trouw van dezen inlander, had het reeds vroeger voorspeld: „. . . . Mijns bedunckens en hoorde men niet naar eenige vrede ofte handel te trachten, voor ende aleer dat men dit schelmachtig gedrocht geheelik overwonnen ende met goede verseeckeringen tot redenen gebracht ofte gantsch uitgeroyt hadde. . . ." Hij had getrokken aan de doodsklok voor het Bandaneesche volk!

Na dit wraakgericht was de oorspronkelijke Bandaneesche bevolking — globaal op een 15000 zielen geschat — bijna geheel uitgeroeid of verdreven of verdeeld onder de nieuwe,

door de Compagnie daar geplante of toegelaten bevolking: oud-ambtenaren der Compagnie, Chineezen en andere vreemde Oosterlingen, voor een deel slaven. Banda's bodem, thans domein der Compagnie, werd verdeeld in notenperken en uitgegeven aan z.g. perkeniers, welke de muskaatnoot en de foelie tegen bepaalde prijzen aan haar moesten leveren; de Nederlanders waren thans onbeperkt meester van de productie en den verkoop der muskaatnoten, die toen nergens ter wereld groeiden, dan alleen dáár en op enkele onmiddellijk omliggende eilanden. De „conqueste" van Banda echter werd door de Heeren XVII vrij wat lager getaxeerd dan de stichting van Batavia: zij bracht het niet verder dan 3000 caroli guldens.

Caerte van de ontdecte Custe ende plaetsen van Nova Guinea (1623) naar een teekening van Arent de Leeuw, opperstierman, in 's Rijks Archief te 's Gravenhage.

Coen had meer dan eens op zijn ontslag als gouverneur-generaal aangedrongen en den 1 Februari 1623 ging hij repatrieeren. Pieter de Carpentier (1623—1627) volgde hem op; zijn bestuur is een verlengstuk van dat van Coen, die na hem weder de teugels in handen kreeg (1627—1629).

Woelige jaren voor Batavia, die jaren van Coens tweede gouverneur-generalaat! Een drietal aanvallen had de hoofdstad van Nederlandsch Indië te doorstaan. Met Bantam was men sedert 1619 op gespannen voet gebleven, wat den Nederlanders een welkom motief gaf, om Bantams haven zooveel mogelijk af te sluiten: immers Batavia's bloei — zoo meende men — kon slechts worden verkregen ten koste van Bantams welvaren. Omgekeerd moest

in December 1627 een aanval van Bantammers op Batavia worden afgeslagen. Maar geen beteekenis hadden déze beslommeringen, vergeleken bij die welke van den zuidoostkant begonnen te dreigen.

Het Mohammedaansche rijkje Dĕmak, dat zich op de puinhoopen van het Hindoerijk Madjapait had weten op te werken tot het belangrijkste rijk van Midden- en Oost-Java, was niet lang gebleven op de hoogte, die het eens innam. Reeds in het midden der 16[de] eeuw begon de centrifugale macht hier te werken: een aantal afzonderlijke rijkjes ontstonden, onder welke een, waaraan de naam Dĕmak was gebleven; een ander, dat Padjang of Padjang-Mataram is geheeten. De beheerscher van laatst genoemd rijkje breidde, in den strijd van allen tegen allen, die toen in Midden-Java en omgeving schijnt te hebben geheerscht, zijn machtsgebied uit. Op zijn beurt echter trachtte een zijner hooggeplaatste ambtenaren, die het bewind over een deel van zijn rijk, over eigenlijk Mataram, voerde, zich onafhankelijk te maken, wat hem ongeveer 1580 moet zijn gelukt. Toen deze vorst in 't begin der 17de eeuw overleed, strekte zijn gebied zich uit over een groot deel van Midden-Java, met uitzondering van de kustlanden; Cheribon vormde overigens aan het Westen, Balambangan aan het Oosten de globale grenslijn. Ook na zijn dood ging het uitbreidingsproces voort; zóó werden Grĕsik en Djapara ingeslokt, terwijl Dĕmak in 1604 volgde. Vooral de krachtige, bekwame panembahan, later soesoehoenan, Ageng (1613 of 1614—1646) ging op den weg voort, die zou leiden tot de erkenning van Matarams opperhoogheid door geheel Midden- en Oost-Java met Kerta (Pasar Gĕde), in het zuiden van het tegenwoordige Djokdja, als residentie van den beheerscher, maar ook tot een inspanning niet geheel evenredig aan inwendige kracht en daarna — onder onbekwame opvolgers — tot verval en zelfvernietiging.

Onder de havens van het rijk was het vooral Djapara, waarmede de onzen handel dreven; rijst b.v., Java's hoofdproduct, was welkom voor de kantoren, voor de garnizoenen. Het was dus zaak, den vorst — „den Mataram", heet het in onze stukken — te vriend te houden. Reeds in 1614 (toen onder leiding van Gaspar van Surck) begonnen daarom de talrijke gezantschappen, door den Gouverneur-Generaal gezonden naar den potentaat van Midden-Java, welke ook hierom beteekenis hebben, dat de verslagen, dàn opgemaakt, de eenige Europeesche bronnen van belang zijn voor onze kennis van Java in de zeventiende en achttiende eeuw. Ongelukkig voor de verhoudingen heeft de monopoliseerende handelspolitiek der Oost-Indische Compagnie in de Molukken kwaad bloed gezet in Java's handelsplaatsen en het behoefde den ons ook overigens kwalijk gezinden „gouverneur" van Djapara weinig moeite te kosten, om eigen kwaadwilligheid bij soenan Ageng ingang te doen vinden. De verhouding werd vijandig en was dit nog, toen Coen in 1619 de leiding van zaken in zijn handen kreeg. Op twee desiderata hield Ageng het oog gericht na Batavia's verovering: op het verkrijgen van een huldebetoon in een of anderen vorm van 's Compagnie's zijde en op het bekomen van haar hulp tot het volvoeren van zijne plannen op de verovering van West-Java, o.a. van Bantam. Voor geen van beide denkbeelden was Coen in die dagen te vinden. Integendeel men moest volgens hem „de een tegen den ander laten slijpen en consumeeren". En wat een huldebetoon betreft, toen in 1624 de opperkoopman Jan Vos een gezantschap naar Mataram leidde en hem het volgende begroetingsformulier werd voorgelegd: „De slaaf van Zijne Majesteyt zendt met zijn slaven dit geschenk", toen straalde er iets Coens door in het fiere antwoord: „dat Syne Edelheyt de Gouverneur-Generaal geen slaaff noch dienaer van den Keyser was, dan wel een goeden vrient en dat sijn Ed. nyemant onderdanich was als Godt en den Coninck van Hollant".

Maar Ageng ging zijn gang; in 1622 viel Soekadana op Borneo's westkust in zijn handen; in 1624 een groot deel van Madoera; in 1625 volgde Soerabaja. En dan is ook Batavia

aan de beurt: in 1628 en 1629 had onze hoofdplaats tot twee malen toe een beleg te doorstaan van des Matarams legerbenden. Met kracht en overleg werd de verdediging geleid en beide malen werd de vijand afgeslagen.

In den tijd van het tweede beleg leed de Compagnie het grootste verlies, dat zij in die dagen kon lijden: Coen overleed in den nacht van den 20 op den 21 September 1629, „haestich van sijn siecte overvallen sijnde" en nog op den dag, vóór den nacht, waarin niemand werken kan, op de wallen van Batavia de verdediging aanvoerende. Terwijl de krijg buiten de muren bleef voortwoeden, werd zijn overschot ter laatste ruste gelegd in het Stadhuis — toen als kerk gebruikt —, vanwaar het later naar het Godshuis werd overgebracht.

Plattegrond van Batavia in 1629, naar een teekening in 's Rijks Archief te 's Gravenhage.

XII.

Onder de mannen, welke na Coen de leiding van zaken in handen kregen, de gouverneurs-generaal Jacques Specx (1629—1632), Hendrik Brouwer (1632—1636), Antonio van Diemen (1636—1645), is vooral de laatste een zeer merkwaardige figuur. In hem werd, in groote forschheid, maar tevens in harmonische evenredigheid, belichaamd wat van zoovele Nederlanders in die dagen, in Oost en West en tehuis, werd getuigd; hij was staatsman, krijgsman, vlootvoogd, koopman tegelijk. Ofschoon hij kind was van zijn tijd en zich niet steeds heeft weten te onttrekken aan de zienswijze van die dagen omtrent den inlander, is hij toch [illegible] behooren tot die weinigen, welke voelden, dat het niet aanging, nooit bij het

behartigen van 's Compagnie's voordeel te vragen naar het belang van den Aziaat en naar de rechtmatigheid van *zijne* aanspraken ook.

Hij toonde het dadelijk na de aanvaarding zijner ,,eminente charge" in zijn optreden op Ambon. Daar waren de verhoudingen steeds onaangenamer geworden, steeds scherper geteekend: de bevolking van Hitoe en omgeving toonde steeds minder lust, het drukkende monopolie en de overvloedige haar opgelegde heerendiensten te dragen; de smokkelhandel, hoe ook belemmerd, werd niet onderdrukt: de Makassaren b.v. wisten de specerijen machtig te worden en ze in eigen stad te verkoopen aan Europeesche handelaren; Ternate's sultan maakte van de steeds stijgende ontstemming der bevolking gebruik om Ternate's vroeger veel beteekenenden, thans sterk getaanden, invloed te doen gelden. Toen nu in 1634 de toenmalige Kapitein Hitoe, in naam althans de vertegenwoordiger van Ternate's gezag op het schiereiland, verdacht van oppositie tegen de Compagnie, op verraderlijke wijze werd gevangengenomen op last van den Nederlandschen gouverneur van Ambon, nam het verzet tegen de onzen op Ambon, op de Oeliasers, op Klein-Ceram een zoo bedenkelijk karakter aan, dat Van Diemen in December 1636 zelf een tocht naar die streken ondernam, gevolgd door een tweede expeditie onder zijn leiding in 't begin van 1638. Het verzet werd onderdrukt — met streng wapengeweld, waar dit noodig bleek —, maar de rechtvaardigheid werd tevens betracht: niet alleen werd onze gouverneur van zijn post teruggeroepen, maar de Kapitein Hitoe in zijne waardigheid hersteld.

Antonio van Diemen, naar de gravure van D. Jongeman, eigendom van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

Deze bond echter, na den eersten tocht van Van Diemen, den strijd wederom aan en dan begint die rij van gebeurtenissen, welke Ambon en de Molukken geheel aan den wil der Compagnie zouden onderwerpen. Onder leiding van Gerard Demmer (1642—1647) als gouverneur van Ambon en van Antonio Caen als superintendent der Oostersche kwartieren, werd met toelating van Ternate, ,,geheel Hittoe gebracht onder de gehoorsaemheyt van den Nederlandschen staet", werd afgeschaft de waardigheid van Kapitein Hitoe, een eind gemaakt aan wat nog was overgebleven van het oude ,,vorstenbestuur" en van een ,,aristocratisch" régime en alles gebracht onder ons direct gezag. Slechts blijft op Klein-Ceram nog een vertegenwoordiger (salahakan) van Ternate's sultan, de kimelaha te Loehoe.

In 1648 overleed de sultan van Ternate en onder invloed der Compagnie werd hij opgevolgd door den Nederlandschen candidaat onder de pretendenten, als sultan bekend onder den naam Mandarsjah (1648—1675). Juist om zijn zich schikken naar onze politiek brak in 1650 een opstand tegen hem uit, die spoedig naar de Ambon-eilanden oversloeg, daar onder leiding van Ternate's salahakan, en zich tegen de Compagnie keerde. Op gruwelijke wijze werden Nederlandsche bezettingen en factorijen uitgemoord: vrouwen en kinderen werden

niet gespaard. De bekwame, maar harde, Arnold de Vlamingh van Oudshoorn, opvolger van Demmer als gouverneur van Ambon, werd benoemd tot superintendent ook over de Molukken. Het door hem gevoerde schrikbewind (1651—1656) had de volledige neerwerping van geheel den opstand ten gevolge, terwijl met Mandarsjah, die op Ternate's troon werd hersteld, in 1652 een nieuw politiek contract werd gesloten, regelende de toekomstige verhoudingen. Het Ternataansche stadhouderschap op Klein-Ceram werd afgeschaft en daarmede de nekslag toegebracht aan Ternate's invloed op de Ambongroep. Tegen een jaargeld aan den Sultan en zijne Grooten als vergoeding voor de derving van daaruit te genieten winsten werd de kruidnagelcultuur op Ternate's gebied uitgeroeid, een maatregel, waartoe de overige Moluksche eilanden (Tidore in 1657) eveneens werden gebracht. De Nederlanders beperkten die cultuur op de Ambongroep tot het hoofdeiland en de Oeliasers. De bevolking verarmde door deze vermindering van haar hoofdcultuur, en in hare verarming sleepte zij mede de vorsten en aanzienlijken van de Molukken.

Nog één opleving van zelfgevoel vond plaats, toen in 1680 sultan Sibori, bijgenaamd koning Amsterdam, de vaan van het verzet ophief. Ontevreden over de houding van de Nederlanders, welke zich nestelden in de buurt in streken voor een deel aan Ternate toebehoorende (als Menado en omgeving, de Sangi-eilanden, de Siaoe-groep, de Obi-eilanden) heeft de Vorst een poging gewaagd, het juk af te werpen. Tevergeefs: in 1683 werd door hem het contract geteekend, waarbij zijn rijk werd verklaard te zijn een leen van de Compagnie. Men heeft er toen over gedacht, om het vorstenbestuur van Ternate af te schaffen en er direct bestuur in te voeren, maar ten slotte heeft men de voorkeur gegeven aan den tusschenvorm van leenstaat, omdat men een sultan van Ternate wel gemakkelijk vond als *trait d'union* tusschen de Compagnie en de bevolking. Iets meer onafhankelijk was Tidore gebleven, dat echter ook sedert het midden der 17[de] eeuw tot onze invloedsfeer ging behooren, vooral toen in 1663 de Spanjaarden, voor wie de Molukken een lastpost waren geworden, deze eilanden voor goed verlieten. Nog later, in 1779, kwam dan ook Tidore evenals trouwens Batjan in een leenverband tot de Compagnie te staan. Voordeelen van financieelen aard leverden de Molukken in den beperkten zin ook voor de Compagnie na de nageluitroeiing niet meer op, maar zij dienden te worden aangehouden om reden van staat: men duchtte daar de nederzetting van andere Europeesche natiën en de opleving der giroffelcultuur. De ongezonde handelspolitiek ging zich wreken.

Waren de Spanjaarden in 1663 uit de Molukken vertrokken en was daarna hun macht en invloed beperkt tot de Philippijnen, de Portugeezen zouden gedurende geheel het bestaan der Compagnie hare mededingers in den Archipel blijven. Toch zijn ook aan hen zware slagen toegebracht. De zwaarste is zeker wel geweest de verovering van Malaka den 14 Januari 1641 door Minne Willemsz. Kaartekee en Johannes Lamotius, na een jarenlange „besettingh" van de Straat en na een beleg, dat ons „veel menschenvleesch costte" en waarin wonderen van dapperheid en volharding door onze vijanden en ons zelven zijn ten toon gespreid. De sultan van Djohore en eenige Maleische stammen in den omtrek van Malaka hadden ons ten slotte gesteund; Atjèh, vijand van Malaka en Djohore beide en met ons op ongestadigen voet, buitendien de uitbreiding onzer macht wantrouwende, hield zich onzijdig.

Malaka's val heeft zijn invloed bijna overal doen gevoelen op onze verhoudingen in den Archipel, op die met de Portugeezen, met Atjèh, met Mataram. Niet alleen dus het feit zelf, maar ook en vooral de gevolgen er van, stempelen deze victorie tot een der gewichtigste gebeurtenissen in het Oosten van die dagen.

Door het verlies van Malaka werd de Portugeesche macht in Oost-Azië gescheiden van de hoofdplaats Goa en beperkt tot Macao aan de Chineesche kust en tot hunne bezittin-

gen op Timor en omgeving, waar ook wij ons sedert 1613 hadden gevestigd; hun macht was gebroken. En ongelukkig voor de Lusitanen werd hun reeds spoedig ontnomen de gelegenheid, het verloren terrein te herwinnen: den 12 Juni 1641 toch werd tusschen Portugal, dat zich in 1640 van Spanje had afgescheiden en onze Republiek een tienjarig bestand gesloten, waarbij ieder der partijen hare veroveringen behield: m.a.w. Nederland behield óók het zoo juist in bezit genomen Malaka. Het verdrag werd in October 1642 officieel in ons Indië bekend, toen het bericht door de Salamander te Batavia werd aangebracht. Maar reeds spoedig werd de vredestoestand weder verbroken en ook in het Oosten volgde een nieuwe krijg, die tot 1669 duurde. Hierin hebben de Portugeezen, terwijl zij in Voor-Indië en op Ceilon steeds meer door de onzen werden teruggedreven, zich gehandhaafd zoowel in Macao als in het Zuidoosten van den Archipel. En welke pogingen door de Compagnie zijn gedaan, om hen uit Timor te verdrijven, zij hebben steeds gefaald.

Model van „De Salamander", de gewapende Oostindievaarder, welke in 1641/42 het bericht van den vrede met Portugal naar Indië overbracht; eigendom van het Koninkl. Oudheidk. Genootschap.

De gevolgen van Malaka's verovering, voor zooverre die neerkwamen op de hoofden der Portugeezen, waren niet de eenige voor de Nederlanders voordeelige kanten van dit schitterende wapenfeit. Zij konden nu Straat Malaka beheerschen; zij konden den handel in het tin van het Schiereiland, zoo belangrijk voor hunne commercieele betrekkingen met Voor-Indië en Perzië, met hoop op succes trachten te monopoliseeren. Maar bovenal, geheel de politieke constellatie van de omgeving veranderde en deze wijziging houdt stellig verband — zij het niet geheel een direct verband — met de inbezitneming door ons van Malaka. De onderlinge verhoudingen tusschen de beide meest beteekenende en met elkander op vijandigen voet staande inlandsche staten in die omgeving, Atjèh en Djohore, wordt gewijzigd en de crisis, welke Atjeh doormaakt in het midden der 17de eeuw, wordt door Malaka's verovering verhaast.

In de eerste helft dier eeuw, vooral sedert het optreden als sultan van den krachtigen Iskandar Moeda (1607—1636), had Atjèh kans gezien, zijn gebied uit te breiden verre buiten eigen landpalen: de kustplaatsen van Sumatra's westkust tot voorbij Indrapoera kwamen in Iskandar's bezit ten nadeele van de rechten van het rijk Minangbabau op die streken; op het schiereiland vielen Pahang, Kedah, Perak in zijne handen; op Sumatra's oostkust werd zijn invloed uitgebreid tot voorbij Deli, terwijl hij zijne oogen ook verder zuidwaarts richtte.

De Westerlingen — de Europeesche „bedelaars", volgens Iskandar — trachtten hem bij die pogingen den voet dwars te zetten (Nederlanders zoowel als Engelschen en Portugeezen), maar Coens voorspelling: „de Atchijnder mag wat wupsteerten, stoffen en blaesen, te sijnder tijt moet hij er ook aan" was nog steeds niet uitgekomen, toen Iskandar in 1636 stierf.

Reeds spoedig na zijn dood en niet het minst sedert 1641, toen een dochter van den grooten vorst op Atjèh's troon kwam en het zestigjarig tijdvak der vrouwenregeering inluidde, kwam er verandering en bleek, dat het rijk op te grooten politieken voet en boven zijne krachten had geleefd. Een krachtig, talentvol, energiek man als Iskandar had het rijk aaneengesloten kunnen doen blijven, de veroveringen behouden en ook de Grooten des lands zijn wil doen eerbiedigen. Na zijn dood echter begon de verzwakking van het eigenlijk rijk, dat „op sijn hoogste geweest was en van dage te dage al weder af nam", werkte de centrifugale kracht in de veroverde landen en in de omgeving, die de kern, het eigenlijke sultansgebied, omsloot: had het eigenbaatzuchtige bestuur of wanbestuur der Grooten kans, zich te ontplooien: al spoedig ging het er „onbeschoft en onordelijck" toe. Het Schiereiland — met uitzondering van het tinrijkje Perak — werd verwaarloosd. Aan de Compagnie werden (1649) zoovele privileges geschonken dáár en op de Westkust, dat de vorstin eenmaal in arren moede onzen gezant toeriep: „ick en weet niet, wat ik nu de Hollanders voortaen al meer zal geven". Wij meenden dan ook het rijk „genoeghsaem t'onser devotie te hebben": maar inderdaad kregen wij „in plaetse van thin en peper slechts schone woorden en een vriendelyck gelaet".

Tot ook het vriendelijk gelaat slechts één kant van den Atjehschen Januskop bleek te wezen en het booze gezicht plotseling den Nederlanders weder werd toegekeerd. In 1651 werden onze kooplui in Perak vermoord. Wel werd de vrede in 1659 weder hersteld, maar toen ook daarna de onzen meenden, dat de Atjehers voortgingen met het spelen eener onbetrouwbare rol, bleef de onzekere toestand voortduren. Onder die omstandigheden heeft de Compagnie er geen bezwaar in gezien, in te gaan op voorstellen — haar trouwens niet onwelkom, om „de Mooren het vett (van de commercie) uyt de neus te strijcken" — van verschillende handelsplaatsen van de Westkust, om haar te helpen, het Atjehsche juk af te schudden. In 1663 werd een „accoord ende eeuwig verbond gesloten" met de hoofden van de kust, van Tikoe tot Indrapoera, waarbij deze beloofden, „de kroone van Achin teenemael af te vallen ende haar onder de bescherming van de Compagnie te begeven". Met den anderen beheerscher dier kust, met „den Coning van Manicabo", werd in 1667 in een vriendelijke verhouding getreden. Zóó was het begin van Nederlands souvereiniteit over die kustenlijn, zich gaandeweg uitstrekkende van Singkel tot Indrapoera, met Korintji onder onze invloedsfeer, en Padang als bestuursmiddelpunt. Een gezag, niet zonder moeite verkregen, niet zonder strijd in 's Compagnie's tijd behouden, toen de bevolking al spoedig den nieuwen schutsheer belust zag op eigen voordeel, zoo goed als Atjèh dit was geweest.

Ook aan Sumatra's oostkust begon Atjèh's afbrokkeling: in 1667 viel Deli af en trad in verbinding met de onzen.

Intusschen waren ook reeds vruchten van Malaka's verovering geplukt op Java's bodem.

Na Coens dood hadden de verhoudingen der Compagnie tot Mataram een eigenaardige wending genomen, doordat Specx en Brouwer die betrekkingen gingen regelen naar de voorschriften der koopmansstaatkunde of liever der kruidenierspolitiek van de Bewindhebbers. Met het oog op handelsvoordeelen, voor het oogenblik te bereiken, wilden dezen komen tot vrede, met Bantam zoowel als met Mataram. Werd dit doel slechts bereikt, dan wilden zij concessies doen, desnoods de minsten schijnen. Hiertegen komt verzet van de Hooge Regeering te Batavia: deze voelt zich niet meer alleen de vertegenwoordigster van een handelscompagnie.

maar begint zich reeds te voelen het hoofd van een staat. Rekent niet alleen naar het „nul, ik houd er een", maar toont politiek inzicht, ziet verder, wil een staatkunde met perspectief — ook in de handelsrelaties. Begint in te zien, dat men er niet komt met toegeven: Bantam en Mataram beschouwen dat als een bewijs van zwakheid en — vragen steeds meer. Beide rijken moeten leeren, dat de Nederlanders er zijn, dat zij van plan zijn er te blijven en dit moet hun duidelijk worden gemaakt door cordaat optreden, door machtsvertoon desnoods. Zóó had Coen dit gewild en — gedaan. Zóó hadden Specx en Brouwer dit gewild — en niet ten uitvoer gelegd, gehoorzaam als zij waren aan den last hunner superieuren. En het resultaat? De oorlogstoestand met Mataram (trouwens ook met Bantam) blijft ook na Coen, niettegenstaande de bereidverklaring der Hooge Regeering, om den Soesoehoenan te erkennen als vorst over geheel Java en hem te geven eenige „courtesy, omdat de Nederlanders op syn lant residentie hadden genomen".

Gedurende de onzekere verhouding tusschen Mataram en de Compagnie was het toen nog Portugeesche Malaka geworden de belangrijkste handelsplaats voor Matarams buitenlandsche uitvoer- en invoercommercie. Met onze blokkade der Straat wordt dit anders: reeds in 1636 „causeert" de „besettingh" van de stad door de onzen „seer slappe neeringh in Malacca", terwijl „de negotie in Batavia ter oorsaeke van dien dagelijks acresseert". En in 1639 „waren de negotianten ten principale gediverteert" van de benauwde stad. M.a.w. de handel had zich verlegd ten bate van Batavia en ook Mataram kon zich dit voor gezegd houden. En toen Malaka in 1641 was gevallen, profeteerde Van Diemen: „de Mataram moet nu onzen vrient worden".

Ageng, die inmiddels (1637) zijn gezag had uitgebreid tot Balambangan, Java's uiterste Oosten, trachtte nog aan den dans te ontspringen: hij heeft moeite gedaan om alle machten in den Archipel, die ons haatten, — Europeanen en Oosterlingen — tegen de Compagnie in beweging te brengen. Djambi en Palembang hebben in 1642 en 1643 hunne goede verhouding met het rijk van Midden-Java moeten betalen met contracten, die aan de Compagnie aanzienlijke handelsvoorrechten schonken: voorloopers van meerderen invloed; vooral in de 18de eeuw, met kleine garnizoenen in beide rijken als — trouwens niet geheel voldoende — middelen om dien invloed ook inderdaad uit te oefenen. Ook deze coalitiepogingen hebben dus niet gebaat. Toen stierf Van Diemen den 19 April 1645; Ageng overleed in 1646. Zijn opvolger, Amongkoe-Rat I (1646—1677) deed den eersten stap bij Van Diemen's opvolger, Cornelis van der Lijn (1645—1650) en nog in het jaar van zijn optreden werd de vrede gesloten: de Compagnie zou aan den handel der Javanen geen belemmering in den weg leggen, mits dezen geene commercie dreven op „d'eylanden van Amboina, Banda noch Ternate" of „na noghte voorbij Malacca", zonder toestemming der onzen: de Compagnie zou jaarlijks „een besendinge aen Sijn Mayt doen": beide partijen zouden elkander bijstaan tegen wederzijdsche vijanden.

Daar ook sedert 1636, maar vooral in 1645, aan de vijandelijke verhoudingen tot Bantam door verdragen voorloopig een eind werd gemaakt, was thans de positie der Nederlanders op Java implicite erkend geworden door de twee machtigste potentaten op het eiland: het was de kroon op het werk der mannen van stavast, die de leiding van zaken hadden gehad.

Ook overigens was de Compagnie in het midden der 17de eeuw in het Oosten in haar krachtigste levensperiode: haar „mogentheyd" aan souverein gebied, aan invloedssfeer, aan handelskantoren, aan ontdekte werelden strekte zich uit, met Sint-Helena als voorpost, van de Kaap de Goede Hoop, waar Jan van Riebeek in 1652 een Nederlandsche volksplanting vestigde, langs een groot deel van Azië's kusten tot Kamsjatka, tot waar Maarten Gerritsz Vries in 1643 de Nederlandsche vlag ontplooide; van de Roode Zee, waar Pieter van den Broecke in 1614 onzen handel stabileerde, tot Australië's zuidkust en Nieuw-Zeeland, waar Tasman van 1642—1644 de driekleur op zijne groote ontdekkingsreizen liet wapperen. „Den Indischen staat was God loff sulcx, dat die een cleenen misslach weynigh can deeren".

XIII.

Inmiddels was ook het bestuur van Nederlandsch-Indië op vasteren voet geregeld. Instructies voor Gouverneur-Generaal en Raden van 1609 waren reeds kort daarna door meerdere gevolgd geworden, tot den 26 April 1650 door de Bewindhebbers, thans beter op de hoogte van wat naar hunne meening in het Oosten diende gedaan, nieuwe „Punten en Artikelen in form van Generale Instructie" werden vastgesteld, welke den bestuursvorm en de te volgen koloniale staatkunde omschreven, uitvoeriger en strikter dan ooit te voren. En dat de nieuwe instructie niet al te veel in conflict kwam met wat de Compagnie óók volgens hare bestuurderen in het Oosten noodig had, blijkt wel hieruit, dat zij die vennootschap heeft overleefd, dat zij is gebleven „het fundament der Hooge Regeering" tot na het uiteinde der Compagnie in 1800, zij het dan met enkele veranderingen, die blijkbaar niet noodig maakten een wijziging van het geheel. Wel is ongeveer 1760 gedacht over „eene opnieuw te formeren Instructie", maar tot de daad is het niet gekomen.

De Oost-Indische Compagnie was in het Oosten oppermachtig, in zooverre de Staten-Generaal gedurende het grootste deel van haar bestaan haar geheel haar eigen gang in dit opzicht hebben laten gaan en ternauwernood gebruik hebben gemaakt van de luttele rechten haar in het Octrooi, ook in zijne latere verlengingen, geschonken. De Bewindhebbers regelden hunne Oostersche zaken volkomen naar eigen goedvinden, besluiten meestal zonder de Landsregeering over het wel en wee hunner Oostersche bezittingen. Het Centraal bestuur in Nederlandsch-Indië werd namens hen — soms, voor den vorm, namens de Staten-Generaal — uitgeoefend door de z.g. Hooge Regeering te Batavia. Deze bestond uit den Gouverneur-Generaal en den Raad van Indië; eerst bestaande uit gewone leden alleen, later mede uit extraordinaire leden, welke beide categorieën, evenals de gouverneurs-generaal, werden benoemd door de XVII of gekozen door de Hooge Regeering onder approbatie van de Bewindhebbers. Zij werden bijgestaan door een „Secretaris". De Eerste Raad van Indië was de Directeur-Generaal, aan wien vooral de behartiging der commercieele en verdere financieele belangen was opgedragen. Tot 1650 was de Gouverneur-Generaal tevens lid van den Raad; bij de instructie van dit jaar werd hij er buiten geplaatst; hij werd „het opperhoofd van de gansche regeering", de Raad van Indië heet de „bijgevoegde" Raden. Wel bleef de Raad een mederegeerend lichaam — in theorie; maar als krachtige of despotieke gouverneurs-generaal de leiding hadden, bleef er van dat mede-regeeren bitter weinig over en werd de Raad niets anders dan een adviseerend college of — zelfs dat nog niet. En over 't geheel werden de gouverneurs-generaal in dit hun streven zooal niet gesteund door de Heeren XVII, dan toch daarin niet gedwarsboomd; bijna steeds werd hun door het Opperbestuur de hand boven 't hoofd gehouden bij geschillen tusschen hen en den Raad. Een enkele maal, zóó in 1742, toen de twisten in de Hooge Regeering tot een ergerlijke hoogte waren geklommen en de Chineezenmoord onder Valckenier blijkbaar een diepen indruk in Nederland had gemaakt, werd door de Heeren XVII er aan herinnerd, „dat de macht niet rust bij den Gouverneur-Generaal alleen, maar bij Gouverneur-Generaal en Raden". Hun taak: rechten en plichten samen, wordt aldus omschreven, dat zij moeten onderhouden, „goede ordre en maximen in 't stuk van justitie, policie en negotie"; en in die taak is hun in de praktijk geen grens gesteld dan die welke ligt in de hoogere bevoegdheiden van de Heeren XVII, wier bevelen, al dan niet neergelegd in de instructies, zij hebben te volgen. Behoudens deze restrictie is hun het bestuur (politie) over Nederlandsch Indië in vollen omvang opgedragen en komt hun toe de wetgevende en uitvoerende macht.

Onder de attributen van de uitvoerende macht behoort het benoemen, verplaatsen en ontslaan van ambtenaren met hunne sprekende titels van onderkoopman, koopman, opper-

Caerte van den Indischen Archipel tusschen Sumatra en Nova Guinea, en van de westkust van Hollandia Nova: naar een teekening in 's Rijks Archief te 's Gravenhage.

koopman enz. en van officieren, van beambten en lagere militairen. Verder is hun opgedragen het vertegenwoordigen der O.-I. Compagnie tegenover de vorsten en volkeren van het Oosten.

Wat de justitie betreft, bij de instructie van 1609 was gene sprake van scheiding van de rechtsprekende, wetgevende en uitvoerende machten. De Gouverneur-Generaal en Raden oefenden de rechtspraak uit; en wel een arbitraire: zooals zij „in billijkheid en goede conscientie, ten dienst van den lande en profijt van de Compagnie zullen bevinden te behooren". Na de verovering van Batavia beginnen de wijzigingen ten goede. In 1620 stelt Coen een afzonderlijk rechtsprekend college in, bestaande uit ambtenaren der Compagnie en belast met de rechtspraak in civiele en strafzaken, hoofdzakelijk die, waarin ambtenaren waren betrokken; terwijl van sommige vonnissen van andere rechterlijke colleges, ook van de Buitenbezittingen, hooger beroep op dit college openstond: het waren de z.g. „Ordinaris luyden van den Gerechte" of „Ordinaris Commissarissen van 't fort" of „in 't Casteel", in 1626 omgedoopt in Raad van Justitie. Een college onder dezen naam kwam later ook in Semarang tot stand, toen de Compagnie haar gezag over een deel van Midden- en Oost-Java had uitgestrekt. Tevens was in 1620 te Batavia in 't leven geroepen een College van schepenen, waarin niet alleen ambtenaren der Compagnie, maar ook vrijburgers en Chineezen zitting hadden. Het sprak echter niet alleen recht, in civiele zaken en strafzaken van geringe beteekenis, waarin burgers en vreemde Oosterlingen waren betrokken; maar aan dit college waren ook allerlei bevoegdheden verleend en plichten opgelegd, thans aan de gemeenteraden opgedragen: een begin van centralisatie dus. Binnen het gebied van Batavia en Ommelanden was de rechtspraak over den inlander zeer onvoldoende geregeld: een „Gecommitteerde tot de zaken van den Inlander" was daarmede belast, terwijl het college van schepenen in de nadagen der Compagnie daarmede eenige bemoeiing erlangde. Pas in 1747 werd te Semarang een Landraad opgericht, met Javaansche leden onder voorzitterschap van den Gouverneur van Java's Noordoostkust, ter berechting van zaken, waarin uitsluitend Javanen in dit gouvernement waren betrokken. Recht werd dáár gesproken in hoofdzaak volgens inheemsche wetten en gebruiken, terwijl niettegenstaande dezen Landraad de bevolking in de praktijk grootendeels was onderworpen aan de rechtspraak of willekeur van haar eigen Regenten en lagere hoofden. Dit was in overeenstemming met het beginsel, dat de bevolking der onderworpen streken *im grossen Ganzen* werd bestuurd ook „naer de Javaense wijse en maximen".

In 1621 gaven de Heeren XVII last, om „die rechten en wetten te doen observeeren, die in Hollant geobserveert werden". De Carpentier gaf hieraan gevolg in 1625, maar voegde aan het invoerings-plakkaat toe, „zooveel eenigszins hier te lande praktikabel zij". Bij de instructie van 1632 werd bepaald, dat de justitie „op Batavia en alle andere plaatsen onder het gebied van de Ed. Compagnie zijnde.... mag bediend worden volgens de instructiën en praktijken in de Vereenigde Nederlandsche Provinciën doorgaans, zoo in het civiel als in het crimineel, geobserveerd".

Altijd onder deze mits, dat wettelijke voorschriften, in Indië zelf tot stand gebracht niet reeds in een of andere materie voorzagen; en dit waren er al spoedig heel wat. In deze aangelegenheid ook heeft Van Diemen de hand aan 't werk geslagen: in 1641 droeg hij aan den bekwamen Joan Maetsuyker op, om een codificatie op 't gebied van het publiek en privaatrecht tot stand te brengen. In Juli 1642 konden de „Ordonnantiën ende Statuten van Batavia" plechtig worden afgekondigd en dit „wetboek" werd bij de instructie van 1650 „provisioneel" van kracht verklaard, totdat van Nederland uit „goedgevonden mag worden anders te ordonneeren". Dit is nooit gebeurd. Wel heeft in 1761 de gouverneur-generaal Van der Parra den opperkoopman J. J. Craan belast met het ontwerpen eener nieuwe codificatie. Deze, in 1766 aan de Heeren XVII gezonden, heeft nooit de bekrachtiging van het Opperbestuur ontvangen, maar is toch in de praktijk gevolgd geworden. Ook ten opzichte van het inlandsche

recht op Java heeft men enkele „compendia" samengesteld, terwijl men op een dergelijke verzameling van Chineesch recht bedacht is geweest.

Wat het bestuur der Buitenbezittingen betreft, het scheppen van die gewestelijke besturen werd in 1617 gemotiveerd hiermede, dat Gouverneur-Generaal en Raden „in alle plaetsen niet present kunnen wezen": zij treden dan ook op als plaatsvervangers van de Hooge Regeering in hun „particulier gebied". Hun arbeidsveld is kleiner dan dat van Gouverneur-Generaal en Raden, maar hun taak is — hoe dan ook in sommige opzichten beperkt — niet van anderen aard: wel is natuurlijk die taak van boven af begrensd door de hoogere bevoegdheden van den Gouverneur-Generaal en Raad van Indië. De hoofden van gewestelijk bestuur dragen verschillende namen naar gelang van het gewicht der gewesten, waarover zij zijn geplaatst. Wat den Archipel betreft, hun titel was voor belangrijke bezittingen, als Ambon, Ternate, Banda enz., die van Gouverneur, voor andere minder gewichtige: gezaghebber, commandeur, enz. Veelal stond hun een Raad van Politie of Politieke Raad ter zijde. Niet in elk dier gewesten, maar toch in sommige, b.v. Ambon, was de rechtspraak geregeld als te Batavia: een Raad van Justitie meest voor de rechtspraak van Europeanen en een College van schepenen. Daarnaast treft men reeds vroeg (eerste helft der 17de eeuw) op Ambon aan een Landraad, die onder Europeesch presidium en samengesteld uit Europeesche ambtenaren en aanzienlijke inlandsche hoofden, recht sprak in civiele en strafzaken, „doch onder d'Amboinesen ofte inlanders allen voorvallende".

Onder de ambtenaren der Compagnie nemen een eigenaardige plaats in de predikanten. Natuurlijk was „de gereformeerde Christelijke religie, gelijck die in de publijcke kercken van de Vereenigde landen geleert wort", staatsgodsdienst en de Statuten van Batavia doceerden plechtiglijk: „ende soo wie bevonden sal worden.... eenige bijsondere bijeencomsten ofte conventiculen ('t zij in het heijmelijck ofte openbaer) gemaeckt ofte gehouden te hebben, hetzij Christenen, Heidenen, ofte Moor, sal boven verbeurte van alle zijne goederen, in de keten geklonken, uit den lande gebannen, of wel aan den lijve ofte leven gestraft worden na gelegenheijt van saken". 't Klinkt bar, maar de Statuten waren zoo boos niet als zij er wel uitzagen. „Heidenen" (b.v. Chineezen) en Mohammedanen heeft men geheel met rust gelaten en kalm hun gang laten gaan ook in hunne godsdienstige uitingen, als zij maar niet gevaarlijk werden voor de commercieele of politieke belangen der Compagnie.

Christenen, welke niet tot de Staatskerk behoorden, hebben zich steeds in vrijheid van geweten mogen verheugen en de Lutherschen hebben in het midden der 18de eeuw mede vrijheid van openbare godsdienstoefening gekregen. Een aantal — zelfs hooggeplaatste — ambtenaren van de Compagnie behoorden tot de Katholieke kerk. „Vrijheijt van conscientie en ooghluijckent gedoogh der mis", wordt het parool, als wij in 1641 het Roomsche Malaka veroveren. 't Is waar, eerst in 1808, met de komst van Daendels, is er voor hen sprake van volkomen vrijheid van godsdienst in overeenstemming met de beginselen der Staatsregeling van 1798. Eerst dan ook kan er sprake zijn van eene Nederlandsche Katholieke missie.

Onze Protestantsche zending daarentegen dagteekent reeds — het bleek boven — uit het begin der 17de eeuw. In sommige streken van den Archipel en trouwens ook daarbuiten (Formosa b.v. is een onzer merkwaardigste zendingsterreinen geworden gedurende de veertig jaren, 1624 tot 1662, dat wij het eiland hebben bezeten) heeft zij zich uitstekend ontwikkeld: op verschillende Moluksche eilanden, op de Ambongroep, op Solor, terwijl zij ook op Menado reeds in dien tijd en op de Sangi- en Talauereilanden met succes is beproefd. Eveneens op de Kei-eilanden en andere groepen van de tegenwoordige residentie Ambon.

Zoomin aan de Bewindhebbers als aan de Hooge Regeering mag men den lof onthouden, dat zij aan het gewichtig werk van Kerk en Zending een aan het hooge belang evenredige aandacht hebben geschonken. 't Is waar, de Compagnie bleef handelslichaam en voor hare

commercieele belangen moest nu eenmaal al het andere wijken. Maar juist wanneer men dit in het oog houdt, treft zooveel te meer, wat zij gedaan heeft voor kerk en missie, en — gedeeltelijk in verband hiermede — voor het inlandsch onderwijs.

De zending vond plaats door de predikanten; van een genootschappelijke of particuliere zending is in den tijd der Compagnie niet gekomen, al is daarvan meer dan eens sprake geweest en al is nog gedurende haar bestaan, in 1797, de eerste der Nederlandsche Protestantsche zendingsvereenigingen, het Zendelingsgenootschap te Rotterdam, opgericht. De predikanten nu waren ambtenaren van, ondergeschikt aan de Compagnie; eenmaal in Indië aangekomen, werden zij geplaatst en verplaatst door de wereldlijke autoriteiten naar welgevallen: van eene „beroeping" door de gemeenten was geen sprake. Wèl heeft het strijd gekost aan de Regeering, om de Kerk tot deze volkomen ondergeschiktheid aan den Staat te brengen, maar het pleit is te haren voordeele beslist; het instituut van Commissarissen-politiek, vertegenwoordigers van de wereldlijke overheid in de vergaderingen der kerkelijke autoriteiten, heeft ook in onze Oost hare intrede gedaan; „de Kerk-ordeningen", eerst nog (1618—1620) afwisselend vastgesteld òf door de Regeering òf door een kerkelijk lichaam onder hare nadere goedkeuring, werden later (7 December 1643) nader door de Hooge Regeering tot stand gebracht.

Dat de predikanten evenals ook de onderwijzers ambtenaren der Compagnie waren, houdt in zich, dat hun werk was arbeid, verricht in dienst van den Staat, dat zij bij het verrichten van hun taak rekening hadden te houden met de belangen van hun lastgever. Ook de Protestantsche zending ging dus van den Staat uit: in de Kerkordening van 1643 is dan ook een hoofdstuk gewijd aan „Middelen om de bekeeringe der Heydenen te bevorderen".

Een gevolg hiervan is geweest, dat ook nù bijna steeds de missie de vlag heeft gevolgd: van zendingsarbeid buiten de terreinen, waar wij gezag uitoefenden, was geen of ternauwernood sprake en in de streken, waar wij het wèl deden, was de zending onderworpen aan de contrôle der bestuurs-ambtenaren. Schijnbaar strijdt hiertegen, dat op Java, waar dan toch ons gezag wèl werd gevestigd, van bekeeringspropaganda met zeer enkele uitzonderingen (in enkele hoofdplaatsen van ons gezag, verder in Depok en Toegoe) geen sprake is geweest. De oorzaak hiervan zal elders liggen: men heeft de zending onder de Mohammedanen (buiten enkele onzer hoofdvestigingen) nergens aangemoedigd. Misschien om het motief, eens door den Ambonschen gouverneur Demmer aangevoerd, n.l. „dat selden uyt een Moor een goet Christen voortcomen sal ende dat de beste vruchten in 't uytbreyden van Christus' leer omtrent de Heydenen te doen syn". Maar óók, omdat men op Java schadelijke politieke gevolgen vreesde voor Christelijke propaganda onder de aanhangers van Mohammed. Dikwijls, onder de vele „commotiën", welke Java in de 17de en 18de eeuw had te verduren, werd een religieuse tint gegeven aan bewegingen met eigenlijk politieken of economisch-socialen ondergrond. En te Batavia zal men zich dit voor gezegd hebben gehouden. Onze zending heeft dan ook vooral gewerkt onder de Heidenen. Onder deze moet men dan nog niet rangschikken de aanhangers van het Hindoeïsme: een denkbeeld, om op Bali het Christendom te propageeren (1633), is niet tot uitvoering gekomen.

Een ander gevolg van de staatsbemoeiing met de zending in den tijd der Compagnie is geweest, dat óók toen de politie, de negotie, de religie hand in hand gingen. De hoogheid óók der Protestantsche missie is hierdoor in 't gedrang gekomen. De instructie van 1650 zei het duidelijk: de Christelijke religie moest b.v. op Ambon bevorderd worden, „waardoor het werk van de Compagnie te beter van God den Heere gezegend zal worden". En meer dan één bestuursambtenaar beschouwde dan ook de missie als een geschikt middel om 's Compagnie's commercieelen en staatkundigen invloed uit te breiden. Zoo kwam veel onzuivers aan den dag. Ook overigens zijn onoordeelkundige „zendingsmethoden" niet altijd uitgebleven. Het

toekennen van wereldsche voordeelen aan de bekeerlingen was niet zeldzaam. Op Ambon o.a. nam het Christen-element onder de inlanders in den tijd der Compagnie een bevoorrechte stelling in, b.v. ten opzichte der heerendiensten, op het gebied van het privaatrecht, op strafrechtelijk terrein, boven de niet-Christenen èn in de oogen van het Europeesche bestuur èn in eigen schatting. Deze en dergelijke overwegingen zullen invloed hebben uitgeoefend op den lust, den godsdienst der Westerlingen te aanvaarden en, in omgekeerden zin, op den ernst der bekeeringen. Dikwijls ook werd gemeend, dat men der Compagnie een dienst bewees, door tot het Christendom over te gaan. Van stellige pressie om den inlander het Christendom te doen omhelzen, blijkt echter niet of weinig. De gevallen waren dan ook aan den anderen kant volstrekt niet zeldzaam, dat het Christendom zóó volkomen in de denkwijze van den inlander was doorgedrongen, dat zij hunne gehechtheid aan de nieuwe leer niet alleen met het postnemen tegen hunne landgenooten in hun strijd tegen den Europeaan, maar ook met den dood hebben bezegeld, al stond dan niet steeds in dien kamp de Christen inlander naast den Christen Westerling; al is meer dan eens het aannemen van den nieuwen godsdienst niet synoniem geworden met het verliezen van eigen „nationaliteit", van eigen geaardheid, in ruil voor anderer denkwijze, voor anderer moraal of — anderer gebreken op dit en aangrenzend gebied. Stellig echter is het niet zelden geweest, dat het Christen-zijn meer sympathieke gevoelens voor den overheerscher heeft opgewekt. Dit moet óók op iets anders wijzen: dat er onder de predikanten geweest zijn — Sebastiaan Danckaerts (1616—1634), Justius Heurnius (1624—1651) mogen onder meer genoemd worden — die met liefde dit deel hunner taak hebben vervuld, die in de oogen der bekeerden ernstige, niet-laag staande, mannen geweest zijn.

Onder de methoden der zending behoort ook het inlandsche onderwijs en in den bloeitijd van de Compagnie was veel, wat te dezen opzichte viel te loven. Gerard Demmer, Ambons bekwame gouverneur van 't midden der 17de eeuw, schreef eens „dattet een lust om te sien ende te hooren is, jae souden veele van onze schoolen zelfs in 't vaderland beschaemt maecken". Een betrekkelijke lofspraak, maar tòch een lofspraak. Dat het godsdienstonderwijs op de scholen voor inlandsche kinderen het leeuwendeel vroeg, behoeft geen betoog. In verband hiermede werd de hand geslagen aan het vertalen in het Maleisch van schoolboekjes en van kleine werkjes van stichtelijken aard, zoo goed als dit geschiedde met den catechismus en den Bijbel: de naam van den predikant Melchior Leydekker (1678—1701) dient in dit opzicht vooral met eere genoemd. Van pogingen om ook in andere talen van den Archipel dergelijke overzettingen te beproeven, blijkt slechts zelden, evenmin van prediking en onderwijs in een andere der inlandsche talen.

De zending was het werk der Compagnie. Zoolang deze bloeide, was de Protestantsche missie van beteekenis. Zij verviel, toen de Edele Maatschappij zelve verviel, alleen reeds omdat de financieele krachten der Compagnie niet meer de financieele lasten van haar Souvereinzijn op onbekrompen wijze konden dragen, niet meer die van bestuur, niet meer die van kerk, zending en school.

XIV.

De financieele zorgen van de Compagnie beginnen in het Oosten zelf reeds op te komen in het laatste kwart der 17de eeuw; in een tijd dus, dat zij nog was in haar vollen bloei. Immers de eerste tientallen jaren, die op de instructie van 1650 volgen, vormen een periode van uiterlijke ontwikkeling, volkomen overeenstemmend met gezonde, innerlijke kracht, onder leiding van gouverneurs-generaal als Joan Maetsuyker (1653—1678) en Rijklof van Goens (1678—1681).

Het eerst zou dit Makassar ondervinden, de veel beteekenende inlandsche vijand

van het midden van den Archipel, bloeiende door den specerijhandel op de Molukken, in der Nederlanderen oogen een smokkelhandel, een lorrendraaierij. Het had zijn gezag weten of trachten uit te breiden over verschillende streken van den omtrek: over geheel Celebes' kustenlijn, over verschillende der omliggende eilanden, over een deel van Soembawa en Flores. Het had Mohammeds leer tevens gepropageerd. Het was gevaarlijk geworden over de Compagnie. Oorlog en vrede waren elkander opgevolgd, maar een stabiele verhouding was nooit verkregen.

In 1653 was sultan van Makassar, tevens radja van Gowa, geworden Hassan Oedien

De familie Rijklof van Goens, reproductie eener lithographie (in de verzameling van Mr. S. van Gijn te Dordrecht) van S. E. Voorn Boers naar een schilderij van B. v. d. Helst.

en in het volgende jaar overleed de toenmalige met ons bevriende rijksbestuurder, de door Vondel bezongen karaeng Pattingalowang:

„Wiens al doorsnuffelende brein,
Een gansche wereld valt te klein".

De toestand werd gespannen: de oorlog brak uit, gevolgd in 1656 door een voor ons „leelijcke vrede", in 1660 door een nieuwen krijg, die eindigde met een verdrag, voor de Compagnie voordeelig.

Vooral op het zuid-westelijk schiereiland van Celebes nam de radja van Gowa een invloedrijke positie in: verschillende vorstjes daar waren aan zijn invloed onderworpen. Nog

meer echter wilde hij Makassar aan beteekenis doen winnen en hij schiep zich bij zijne uitbreidingspogingen gevaarlijke tegenstanders in Boegineesche vorstjes en aanzienlijken in de buurt. Dezen — en in de eerste plaats de aroe of radja van Palaka — wendden zich tot de Compagnie, welke gebeten was op Hassan Oedien, daar deze zich niet hield aan de bepalingen van den vrede van 1660. De voortvarende, bekwame Cornelis Speelman werd in 1666 benoemd tot superintendent over „de Oostersche quartieren", terwijl een groote vloot en een flinke troepenmacht onder zijne bevelen werden gesteld. Gesteund door talrijke Boegineesche legerscharen onder leiding van Aroe Palaka, dwong hij na een verwoeden strijd den sultan van Makassar tot onderwerping bij het z.g. Boengaaisch tractaat, gesloten bij Boengaja in Gowa den 18 November 1667; en na een nieuw verzet in Juli 1669 bevestigd. Het bleef tot

Victoriën voor de O.-I. Compagnie op Makassar, door Cornelis Speelman bevochten; naar een gravure van R. de Hooghe, eigendom van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

op de laatste jaren de, zij het later gewijzigde, grondslag van 's Compagnie's verhoudingen tot Zuid-West Celebes. Makassar-Gowa werd diep vernederd en geheel aan 's Compagnie's wil onderworpen, die als „beschermheer" optrad van het rijk en — ook later — van meer andere, b.v. Tello, welke bondgenooten werden genoemd van de Compagnie. De vaart en handel der Makassaren werd zoo goed als geheel vernietigd. Een stuk grond, n.l. het fort Rotterdam, kwam in rechtstreeksch bestuur aan de Compagnie, aan wie Gowa ook afstond van een deel der zuidkust en zijne aanspraken op Soembawa en Flores. De Boegineezen werden van Gowa onafhankelijk en aan Ternate werden afgestaan alle aanspraken op Noord-, Noordoost- en Oost-Celebes met omliggende eilandengroepen.

Makassar-Gowa was dus overwonnen. Daarna komt Boni op den voorgrond. In latere jaren wil het hiervan blijk geven ook ten nadeele der Compagnie. Vooral in het midden

der 18de eeuw is de zuidwesthoek van Celebes een heksenketel, die met moeite door de Compagnie in bedwang wordt gehouden; met moeite, maar tòch. Dat toen een enkel rijk (zóó Tanette) leenroerig werd, toont, dat de Compagnie den toestand meester bleef. Maar zij behield Makassar alleen uit reden van staat, als z.g. sleutel tot de Groote Oost; direct handelsvoordeel gaf dit gouvernement niet.

Speelman — om nog tot hem terug te keeren — zou niet lang na de onderwerping van Makassar, toch al een heet vuur, voor heeter vuren komen te staan. En wel op Java.

Na den vrede van 1646 met Mataram had de Hooge Regeering menig gezantschap gezonden naar het Hof van Amangkoe-Rat I en op een zijner reizen wist Rijklof van Goens in 1652 dezen vorst tot een gewichtige nadere overeenkomst te bewegen: niet alleen, dat de vrijheid van handel wederzijds tusschen Batavia en Mataram werd toegestaan, maar ook werd een „limitscheidinge tusschen het land Jacatra ende dat van Mataram" getroffen. De rivier van Krawang (de Tji Taroem) werd als zoodanig aangewezen. Daar deze stroom niet tot Java's zuidkust doorloopt, werd de grens in de Preanger onbeslist gelaten en dus Goens eigenmachtig-eenzijdige demarcatie tot aan de „Zuyderzee" (Indischen Oceaan) nog niet aanvaard. Maar dàt een grenslijn werd getrokken, was op zich zelf van beteekenis en de Hooge Regeering was misschien daardoor in een royale bui: immers zij zond in het volgend jaar 30 stukken geschut naar Mataram, „doch meest oude verroeste en bonkige stukken". Ook overigens pays en vreê, en de Soesoehoenan werd dichterlijk, toen hij schreef, dat Mataram en Batavia bezaten samen „één land, terwijl zij als man en vrouw huys hielden. Batavia was de man om haer strytbaerheyt ende Mataram was de vrouw, om haer onkunde ende slapherticheyt".

Spoedig daarop had de strijdbare man de poorten van zijn huis aan den westkant weder moeten verdedigen tegen Bantam, in een krijg, die van 1656 tot 1659 duurde en waarin het Bantamsche Mohammedaansche fanatisme zich deed gelden. Bij den vrede werd ook hier de grens geregeld: de rivier van Oentoeng Djawa (de Tji Dani of Sedani) werd de limiet „tot in en over het gebergte". Maar ook daarna bleef de verhouding zonder de minste zekerheid en de buitenstaande zagen in Bantam een aan de Compagnie vijandig-rivalen staat. Onder het krachtig en verlicht bestuur van sultan Aboel Fatah of Ageng Tirtajasa, die de verkeerswegen verbeterde en het opiumgebruik aan zijne onderdanen verbood, bloeide Bantams handel, doordat allerlei Europeesche en Aziatische natiën daar een vrijhaven vonden, nog van te meer belang, toen Makassar in 1667—1669 moest bukken. Geen wonder, dat Makassaarsche aanzienlijken, die zich niet konden schikken in de nieuwe verhoudingen en met een groot aantal aanhangers uitzwermden buiten hun woongebied, naar Bantam togen. Vandaar trokken zij oostwaarts, maakten de kusten van Midden- en Oost-Java en Madoera onveilig en — kwamen in aanraking met den man, die het in zijne stoute droomen niet boven zijn krachten rekende, het rijk Mataram aan zich te onderwerpen. De voortvluchtige Makassaren leerden kennen, traden binnenkort in verband met Taroenà Djàjà. Deze, een afstammeling van een der door het Midden-Javaansche rijk onderworpen Madoereesche vorstengeslachten, hief de vaan van het verzet tegen zijn leenheer op. Hij weet zich ook de hulp te verzekeren van den man, dien de Nederlanders noemden den Mohammedaanschen paus, den z.g. priestervorst, pangeran of soenan, van Giri bij Grĕsik, die zich een geestelijk oppergezag over Java had willen aanmatigen, maar Mataram daarbij op zijn weg gevonden, en thans zijn kans op wraak schoon zag en het fanatisme wist aan te wakkeren ten nadeele van Amangkoe-Rat, ten bate van Taroenà Djaja. Deze vindt tevens een open oor bij Aboel Fatah van Bantam, die in de toekomst Matarams vernedering ziet en — zij het achter de schermen — zijn aan Mataram vijandige rol speelde....

Het was een machtige ligue tegen Amangkoe-Rat, den zwakken opvolger van den

sterken Ageng. Een verbond, al spoedig gekant ook tegen de Nederlanders. Want ook zij werden in de Javaansche beslommeringen gemengd. Door de strooptochten der Makassaren werd onze handel langs Java's kuststreken onveilig en sedert 1676 verschijnen daar Nederlandsche troepen. De toestand werd scherper geteekend, toen de Soenan op grond van het verdrag van 1646 hulp vraagt van de Hooge Regeering. Het was een noodsprong van Amangkoe-Rat. Mataram was niet meer wat het onder Ageng geweest was. Deze had het rijk een rol laten spelen boven innerlijke kracht, maar zijn eigen sterke persoonlijkheid had ook sterkte aan Mataram weten mede te deelen. Het had onder hem gebloeid: talrijk waren de dorpen, die de Nederlandsche hofreizigers doortrokken op weg naar de hoofdplaats, levendig de handelsbeweging, groot de welvaart. Maar met Ageng's dood ging tevens de levenwekkende kracht voor het rijk heen. Amangkoe-Rat I was van geheel ander deeg gekneed: een despoot als zijn vader, zonder diens verlicht verstand; een tyran, die zich vooral op zijn latere jaren gehaat maakte en dan bespot bij zijn volk, bij zijne aanzienlijken, bij zijn gezin. Onderdrukt werd zijn land door hem en door zijne Grooten. De wrok hoopte zich op tegen het Hof — te Plered toen gevestigd — dat verzwakt was door familie-intriges en partijkabalen. En deze Amangkoe-Rat had den schok te doorstaan van de aanvallen van Taroenà Djàjà en zijn aanhang.

Cornelis Speelman; naar een zwarte-kunstportret, eigendom van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

De Hooge Regeering besloot in December 1676, de gevraagde hulp te verleenen, „overwegende dat dese Makassaren 's Compagnie's bitterste vijanden waren". Deze zoo belangrijke beslissing, welke de eerste stap is geweest op den weg, die zoude leiden naar de onderwerping van geheel Midden- en Oost-Java, is niet dan schoorvoetend, „na diverse serieuse deliberatiën", genomen: „aengesien sij bij contract van den jare 1646 daartoe verbonden waren". Een bedoeling om daardoor vasten voet te krijgen in Mataram bestond bij de Hooge Regeering niet. Integendeel, zij hoopte nog te kunnen volstaan, met als „mediateur" op te treden tusschen den Soesoehoenan en zijne vijanden en last daartoe werd gegeven aan den man, die als het „aanzienlijk eminent hoofd" werd aangewezen van de flinke troepenmacht, welke werd „afgestoken". Het was Cornelis Speelman.

Deze zag scherper dan de Hooge Regeering in het tegenwoordige, verder dan zij in de toekomst. Batavia rekende Mataram krachtiger dan het was; Speelman peilde zijn zwakte. De Hooge Regeering wenschte als erkenning voor hare hulp niets dan vergoeding van oorlogskosten en bevestiging van het contract van 1652; het „eminent hoofd" der troepen op Java ziet groote voordeelen voor de Compagnie, ziet Java aan haar voeten met geheel de commercieele en economische voordeelen, die het vruchtbare eiland kon afwerpen. Niettegenstaande

de groote bezwaren van Maetsuyker en de zijnen, die — niet geheel ten onrechte — opzagen tegen het hooge spel, door den bedwinger van Makassar gespeeld, zet Speelman zijn zin door: het drietal contracten, door hem in Februari 1677 tot Januari 1678 met Mataram gesloten, waren de overwinning der voortvarendheid op de te groote bedachtzaamheid.

De grens werd thans bij het eerste contract zoo geregeld, dat aan de O.-I. Compagnie werd toegekend het land „bewesten de riviere Crawan tot aen de Zuijdtzee": Coens pretentie werd nu werkelijkheid. Bij de tweede overeenkomst werd de grens oostwaarts verlegd tot aan „de reviere van Pamanoekan (de Tji Panagara) tot aen de Zuijdzee": Krawang en een deel der Preanger kwamen dus aan ons. Ten slotte werd Semarang aan de Compagnie afgestaan. De oorlogskosten zouden aan haar worden vergoed, en zoolang de Soenan niet bij machte was, die terug te betalen, zou hij alle de zeehavens van de Noordkust „tot het uijtterste eijnde van 't eijlandt in 't Oosten toe" aan de Compagnie in pand afstaan. Handelsvoordeelen werden natuurlijk in overvloed verleend: de rijstexport werd geheel gemonopoliseerd door de Compagnie, die ook het importmonopolie kreeg van „alle sorteringe Chormandels, Zouratse, Bengaalse off Persiaense, witte, geverwde of geschilderde doeken en van amphioen". Daartegenover verbond Speelman, die inmiddels besloten had, „na alle mogelijke en bedenkelijke pogingen ten einde alles in der minne te beslechten, met Godes hulpe door den degen te zoeken, wat door geen practicabele inducties was te krijgen geweest", de Hooge Regeering, om den Soenan op den troon zijns vaders te herstellen. Reeds was hij begonnen (1677) en had hij het besluit genomen, „in Godes name het werk te landewaert in, met alle krachten te vervolgen", dus den reeds van de kusten naar Kediri geweken Taroena Djaja te vervolgen: lijnrecht tegen het verbod der Hooge Regeering in, om ook maar „één Compagnies soldaat op een landtogt in de binnenlanden te wagen".

De Soenan, die door de Compagnie op den troon zijns vaders zoude moeten worden hersteld, was niet meer Amangkoe-Rat I. Zijn volk tot bij zijn hoofdplaats was in opstand geraakt en de aanhangers van Taroenâ Djaja hadden Plered, bemachtigd. De vorst van Mataram vluchtte om zich onder de bescherming te stellen van zijn eenigen redder, van de Compagnie. Verlaten door bijna iedereen — zijn oudste zoon, de aangewezen troonopvolger, was de eenige zijner kinderen, die hem had gevolgd — wilde hij naar Djapara vlieden, maar bij Tegal Wangi of Tegal Aroem, „Het geurige veld", achterhaalde hem de dood. Was hij — „de Keizer der Ellende" — waardig, dat een Nederlander — Jan Prins — hem en zijn sterven bezong?

Zijn trouw gebleven zoon volgde hem op: Amangkoe-Rat II. Maar reeds dadelijk kwamen andere pretendenten opdagen, terwijl de opstandelingen de rijkssieraden, o.a. de z.g. kroon van Madjapait, naar Kediri brachten en aan Taroenâ Djaja aanboden. Het werd den jongen Soenan door streng-geloovige Javanen — zelfs door mannen, die zijne partij hielden — kwalijk genomen, dat hij zich aansloot bij de Nederlanders, bij de Christenen, en godsdienst- en rasverschil kwamen in den strijd op den voorgrond. Speelman rekende voor alles noodig, dat de Soenan naar zijn hoofdplaats terugkeerde: kon het zijn, onder bescherming van 's Compagnie's troepen. Voordat het daartoe kwam, moest hij naar Batavia gaan: Maetsuyker was gestorven. Van Goens werd gouverneur-generaal en Speelman directeur-generaal.

In Batavia echter kon hij nu *zijn* Java-politiek verdedigen bij den voortvarenden Van Goens en zijne mederaadsleden. En hij won het pleit. Den 5 Juli 1678 werd het eenstemmig besluit genomen, om „de zaken van den Soesoehoenan hoe eer hoe liever met alle vigueur wederom aan te vatten, om hem des mogelijk op den troon te Mataram te herstellen: de hardnekkige Troeno Djojo als meer andere rebellen te verdrijven en uit te roeijen". De leiding der nieuwe expeditie werd toevertrouwd aan Antonio Hurdt: inlandsche hulptroepen (o.a. Aroe Palaka's Boegineezen) dienden de Compagnie. Kediri was het eerste doel van deze

eerste Nederlandsche expeditie naar Java's binnenland, welker opmarsch in Augustus en September 1678 begon, eerst langs de Tanggoel Angin, daarna oostwaarts, tot men onder een verwoeden strijd den 12 October de Brantas tegenover Kediri bereikte. Bijna onoverkomelijke moeilijkheden wachtten daar de onzen: Hurdt kon zich ternauwernood staande houden, de aanhang van den Soesan, hoewel niet weinig talrijk, bood weinig hulp. Maar dank zij de schitterende wapenfeiten van mannen als kapitein Westdorp en vaandrig Stiehl, die zich met hunne manschappen — hulde aan de kolonialen ook van toen! — ten doode wijdden, en kranige aanvoerders als de kapiteins Renesse en Tak, werd de vijand over de rivier geslagen en den 25 November viel Kediri in handen der onzen. Taroena Djaja ontsnapte verder oostwaarts; de rijkssieraden werden echter buit gemaakt en den 27 November bood Hurdt de „kroon van Madjapait" aan Amangkoe-Rat II aan: symbool van de omgekeerde verhoudingen: de tijd der huldebetooningen van 's Compagnie's zijde waren voorbij, zij was nu inderdaad de man geworden „om haer strijtbaerheijt", en Mataram de vrouw „om haar oncunde ende slapherticheijt".

Veel was thans gewonnen, maar niet alles. Pas nadat onder Hurdts opvolgers, vooral Jacob Couper, den Makassaren gevoelige slagen waren toegebracht en Taroena Djaja in de Kerstweek van 1679 op de Keloed werd gevangen genomen en spoedig daarop door Amangkoe-Rat II werd vermoord; pas nadat de pangerang Giri in April 1680 gedood en aan zijn opvolger alle regeermacht werd ontnomen; pas nadat Madoera was onderworpen; en vooral nadat den 18 November 1680 Amangkoe-Rat II naar Plered was teruggebracht, kon de strijd voleindigd heeten; hetgeen daarna nog aan onrust plaats vond, waren slechts de stuiptrekkingen van het verzet.

Wat in de jaren 1676—1681 gebeurde in Midden-Java, geeft ook voor latere tijden aan de lijn, waarlangs zich de uitbreiding van ons gezag op Java zoude bewegen: wij winnen aan grondgebied en aan invloed meestal niet door strijd tegen Bantam of tegen Mataram zelf, maar doordat wij geroepen worden in de verwikkelingen, welke buiten ons direct toedoen ontstaan. Aan eigen schuld konden die rijken hun verval wijten, aan eigen schuld tevens, dat de Nederlanders dit verval ten eigen bate — gelukkig soms ook ten bate van den inlander — gingen exploiteeren. Ook in anderen zin volgt de geschiedenis onzer verhoudingen tot Bantam en Mataram één lijn: handelsvoorrechten, beperking van de eigen commercie van Soendaneezen en Javanen, inperking van der Vorsten grondgebied, bemoeiing met de inwendige aangelegenheden der rijken.

In Bantam begon dit proces het eerst en is het het meest voldingend geeindigd.

Dit rijk werd in zijn handel bedreigd, doordat aan de Compagnie werd verleend het monopolie van den invoer van manufacturen en opium in Mataram, een groot deel van welken import tot toen over Bantam ging. Sultan Aboe'l Fatah kan het niet verkroppen en vat post tegen Batavia: „Bantam moet vernederd ja! verdelgd worden, of de Compagnie gaat verloren": was het parool van andere zijde. Maar in zijn dalem had de Sultan een wonde plek: familietwisten bleven hem niet gespaard en zijn oudste zoon, met later den sprekenden bijnaam sultan Hadji, stond tegen zijn vader op. In die familietwisten wordt de kans voor de Compagnie schoon: de zoon triomfeert (1682), door haar geholpen; de vader, wiens tragisch lot bezongen is door onzen Onno Zwier van Haren in zijn treurspel „Agon Sultan van Bantam", sterft in een eervolle ballingschap te Batavia. Het loon bleef niet uit voor de Nederlanders. Aan de vreemde handelaars, welke de partij van zijn vader hadden getrokken, ontzegde sultan Hadji zijn rijk: Chineezen kwamen veelal naar Batavia, waar de handelsbeweging in kracht won, de Engelschen nestelden zich binnenkort (1685) in Benkoelen, waar zij lastige buren werden voor de Nederlandsche vestigingen op Sumatra's westkust en voor de onder

Bantams gezag staande Lampongs. In 1684 werden verder met Hadji door de Hooge Regeering verdragen gesloten: de Compagnie verkreeg het monopolie „van den ganschen handel" in Bantam en in de Lampongs. Met geen vreemde „potentaten ofte natiën" mocht Bantam een verdrag sluiten, strijdig met deze contracten. De Tji Dani zoude de grens worden „van d'eene zee tot d'andere" en Bantam deed afstand van al zijne pretentiën op Cheribon, dat door een overeenkomst van 1681 zich geheel onder den invloed van de Compagnie had gesteld, behoudens dan de aanspraken van de ook hier rivale machten: Bantam en Mataram. Binnenkort werd onze factorij in Bantams hoofdstad een kazerne, waar wij op het eind der 17de eeuw een garnizoen van 5 à 600 man onderhielden: middel om ook in Bantams binnenlandsche aangelegenheden mee te spreken. Hoezeer de invloed der Compagnie steeds won, blijkt wel hieruit, dat in 1708 de aanwijzing van den troonopvolger op verzoek van den sultan plaats vond onder hare garantie. En toen een latere sultan de Compagnie buiten de erfopvolgingsvraag scheen te willen sluiten, was een ontevreden houding van de Hooge Regeering reeds voldoende, om ook toen hare inmenging te doen dulden, terwijl poeloe Pandjang in Bantams bocht aan haar werd afgestaan: een toegang tot Bantam zelf. In verdere binnenlandsche verwikkelingen werd de Hooge Regeering betrokken door de partijen of op eigen initiatief; vooral in het midden der 18de eeuw, toen de sultan het bestuur voerde op de meest ergerlijke wijze en zijn bevolking uitzoog en onderdrukte en den daarop gevolgden onwil en onrust zoo weinig meester bleef, dat anarchie werd gevreesd. In 1748 nam de Compagnie het rijk onder haar „bewaring en bestiering", maar de toen op 't kussen gebrachte regentes met een „regeeringsraad" ging zóó op den vroegeren weg voort, dat in 1750 uitbrak de z.g. Groote Bantamsche opstand (1750—1753) onder den kjiahi Tapa. Wel heeft het, ook tengevolge van de krijgstoerustingen voor Midden-Java, der Compagnie moeite gekost, het verzet te bedwingen; maar den 17 Aril 1752 werd Bantam verklaard tot een leenrijk der Compagnie, terwijl nog meer dan vroeger ook de Lampongs, tot Bantam steeds in nauwe betrekking, onder haar invloed kwamen. Met Mataram was het inmiddels denzelfden weg gegaan als met Bantam. In 1705 kreeg de Compagnie weder aanzienlijke vermeerdering van grondgebied, van invloed, van handelsvoordeelen, wel ten gevolge van haar gewapend optreden, maar alweder zonder dat van een bepaalden krijg tegen Mataram sprake was.

François Valentijn; naar een gravure van P. Gunst, bijgewerkt door G. v. d. Gouwen, eigendom van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

Amangkoe-Rat II kon de dankbaarheid niet verdragen, die hij schuldig was aan de Compagnie. Na de gebeurtenissen, aan welke Taroena Djàja's naam verbonden blijft, had hij zijn residentie verlegd naar Kartàsoera, en dáár mokte hij en ontving elementen, vijandig aan de Nederlanders, in zijne omgeving. Onder hen Soerapati, „een Javaansch ridder van avonturen", zooals onze Hofdijk hem zich heeft gedacht, een gladde energieke kerel, die ons in 't Bantamsche het leven lastig had gemaakt. Later (1686) wijkt hij uit Kartàsoera naar het Oosten van Java, naar het Pasoeroeansche, tot in Balambangan, een streek, waar Mataram

zich na de verovering van 1637 niet daadwerkelijk had gehandhaafd en dat een speelbal was geworden tusschen de Mataramsche Javanen en de Hindoe-Baliërs. Het werd nu een steunpunt voor Soerapati, welke daar een grooten aanhang verwierf. De toestand werd nog ingewikkelder, toen Amangkoe-Rat II stierf en de partijtwisten aan het Mataramsche Hof wederom hoogtij vierden. Tegen den aangewezen troonopvolger, Amangkoe-Rat III (1703—1705), welke heulde met de Soerapati-partij, trad zijn oom pangerang Poeger op. Hij zocht en verkreeg hulp van de Compagnie en werd door haar erkend als beheerscher van Mataram. Hij draagt den naam Pakoe Boewânâ I (1704—1749). In den strijd, die nu volgde, de eerste Javaansche successie-oorlog (1704—1708), door den predikant en geschiedschrijver François Valentijn als veldprediker gedeeltelijk medegemaakt, heeft de Compagnie alweder het succes aan hare zijde gehad: Soerapati kwam om (1706); Amangkoe-Rat III gaf zich over (1708) en werd verbannen. De belooning was reeds voorafgegaan: het was een nieuw contract van 5 October 1705. Pakoe Boewânâ I „presenteerde meer dan hij ooit zou kunnen voldoen", maar het lid van den Raad van Indië Herman de Wilde, welke de onderhandelingen met hem leidde, nam het juiste standpunt in: „hij die vrede met ondergebragte natiën wil behouden, moet aan dezen geen swaarder lasten opleggen, dan zij naar reden kunnen dragen; want dan alleen is de vrede bestendig". En toch, een leeuwendeel verkreeg de Compagnie! Een aanzienlijke uitbreiding van grondgebied viel haar ten deel; de grenslijn tusschen het Nederlandsche gebied en Mataram zou van nu af worden gevormd door een lijn, die van Tjilatjap aan de zuidkust in grillige krommingen liep tot aan de monding der Losari; Mataram deed daardoor afstand van al zijne aanspraken op Cheribon en de Preanger. Verder liet het varen zijne rechten op Soemenep en Pamekasan op Madoera, ten behoeve van de Compagnie. De vaart der Javanen werd alweder beperkt: zij mochten die niet verder uitstrekken dan tot Bali en Lombok in het Oosten, tot Borneo in het Noorden, tot Bantam en Sumatra's oostkust in het Westen. Teekenend is verder de bepaling, dat tot des Soesoehoenans bescherming een Nederlandsch garnizoen in Kartasoera zou worden gelegd.

Kop van Pieter Elberfeld te Batavia.

En die bescherming bleek alweder noodig, toen Pakoe Boewânâ I overleed en aan zijn opvolger, Amangkoe-Rat IV (1719—1727), de troon door zijne oudere, zich verongelijkt

voelende, broeders werd betwist. Deze Tweede Javaansche successieoorlog (1719—1723) werd zonder groote moeite door de Compagnie bedwongen. Gevaarlijk scheen echter de religieuze tint, daaraan door een der leiders gegeven. Trouwens ook in een samenzwering tegen het Nederlandsch gezag, die in 1721 in Batavia zelf uitbrak onder leiding van een vrij-burger, Pieter Elberfeld, gesproten uit een Duitschen vader en een Javaansche moeder, schijnt onder de vele Javaansche medeplichtigen dit element niet te hebben ontbroken. Dat regenten van Java's oostkust, misschien de Bantamsche en Cheribonsche vorsten, deel hadden aan die conspiratie, welke op gruwelijke wijze werd gestraft, is niet bewezen. Blijkbaar echter was de Hooge Regeering niet gerust; zij weerde zelfs een onderzoek, „om geen algemeene commotie op het toen reeds zoo bewogen Java te weeg te brengen".

En helaas, krachtige vorsten in Mataram ontbraken, om een tegenwicht te kunnen vormen tegen een dergelijke onrust. Amangkoe-Rat IV's opvolger, Pakoe Boewana II (1727—1749), is althans niet opgewassen gebleken tegen de woelingen, die binnenkort Java weder in onrust en vlam zouden zetten. Zij staan bekend als de Javaansch-Chineesche oorlog (1741—1743).

Sedert onheuglijke tijden waren de Chineezen met den Archipel bekend; sedert eeuwen (lang reeds vóór de komst der Europeanen) hadden tal van deze vreemde Oosterlingen zich op verschillende eilanden er van gevestigd. Toen de Nederlanders vasten voet in Indië verkregen, hebben zij van deze nijvere elementen gebruik gemaakt, om een kern van niet-inlandsche origine te plaatsen in hunne centra. Niet het minst vond dit plaats, toen de denkbeelden — door Coen voorgestaan — om Nederlandsche kolonisatie te Batavia, op Ambon, op Banda, enz. te beproeven, schipbreuk leden op den tegenstand der Compagnie in Nederland, die de kans niet wenschte te openen voor degelijke kolonisten op een ruimen levensstandaard, te bereiken door geoorloofden vrijen handel en door de „particuliere industrie". In Batavia kwam in den loop der jaren een zeer aanzienlijke Chineesche kolonie onder leiding van eigen hoofden; leden er van hadden zitting in het College van schepenen; men stelde voor hen in de z.g. „onchristelijke boedelkamer"; in één woord, zij werden een bevolkingselement van beteekenis. En dit niet alleen quantitatief, maar ook qualititief, inzooverre onder hen vele welvarende personen zich bevonden. Rijk werden ze op velerlei manieren: er waren er, die „schacheren maer onder d'arme soldaten.... maecken onder de soldaet gemeenelijck eenen beroijden beurs"; zij stalen en pleegden ander bedrog, te Batavia en op de Buitenbezittingen, voor zoover zij daar werden getolereerd. Maar ook overigens waren er middelen om geld te verdienen; de suikercultuur en -handel in verschillende deelen van Java was meest in hunne handen en behalve de eerlijke commercie in deze branche bedrogen zij hierbij de Compagnie en zogen de inlandsche bevolking uit. Verder werden de Chineezen de importeurs van thee op Java, die sedert 1667 een exportartikel van beteekenis werd naar Nederland.

Gaandeweg werd het aantal Chineezen in Batavia en omgeving zoo groot, dat men in het begin der 18de eeuw reeds met eenige zorg de Chineezenkolonie beschouwde: op een 100.000 werd haar aantal geschat, waarvan in Batavia een 60 duizend. En onder dezen waren een aantal onrustige elementen, menschen zonder voldoende en constante middelen van bestaan, „hun met ander geboefte vermengende, de bovenlanden, ja zelfs de voorsteden, ontveijligende, dewijle meest door steelen, roven en moorden hun onderhoud bij nacht sogten". Maatregelen werden wel genomen om de immigratie tegen te gaan of te regelen, maar men volgde te Batavia hierin geen vaste gedragslijn en ook overigens hadden de maatregelen niet het gewenschte resultaat.

Reeds sedert 1734 waren er teekenen, dat het woelde en giste en in 1740 brak de crisis uit. Verontrust door de houding der „vagabondeerende Chinesen", nam de Hooge Regeering te Batavia — de gouverneur-generaal Valckenier is zoo goed hieraan schuldig als verschil-

lende leden van den Raad, o.a. Gustaaf Willem van Imhoff — allerlei maatregelen, in den beginne goed bedoeld, maar onhandig ten uitvoer gelegd en zoo de crisis verhaastende niet alleen, maar ook onrust wekkende bij die Chineezen, „die zich eerlijk erneerden", m.a.w. de gezeten Chineesche ingezetenen in Batavia zelf. Spoedig kwamen die van buiten Batavia tot een gewapend verzet, zelfs werd een aanval op de hoofdplaats beproefd. De Hooge Regeering moest het gezag handhaven en herstellen, maar verloor bij de pogingen daartoe alle zelfbeheersching en gematigdheid, om van waardigheid niet te spreken, uit het oog. Op den opstand der Chineezen werd met een moord op de Chineezen geantwoord. Schandelijke dagen zijn het geweest, de eerste weken van October 1740, waarvan niet alleen, zelfs niet zoozeer, de schuldigen van buiten Batavia, maar vooral onschuldigen in deze stad zelve het slachtoffer werden. Duizenden zijn omgekomen. Aan de in Batavia overgeblevenen werd een bepaalde verblijfplaats, toen buiten de stad — het Chineesche kamp — aangewezen.

Zoo werd in Batavia de rust hersteld, maar daarbuiten bleef de strijd voortwoeden. Groote benden Chineezen trokken oostwaarts en spoedig bleek, dat zij onder de bevolking een aanhang verwierven. De woelingen plantten zich voort: onze hoofdvestiging aan de kust, Semarang, werd ingesloten, Soerabaja bedreigd. Ons garnizoen in Kartasoera werd overvallen met medeweten van Pakoe Boewana II, den zwakke, geslingerd steeds tusschen de anti-Nederlandsche partij aan zijn Hof en hen, die in een goede verhouding met de Compagnie heil zagen voor het land of voor hen zelven. Met behulp van den Madoereeschen vorst van Sampang, Tjakra-ning-rat, werden 's Compagnie's troepen „de wanhopende gesteldheid van 's Compagnie's zaken op Java" binnenkort meester. De Soenan vraagt vergiffenis en schaart zich aan de zijde der onzen. Dit had onverwachte gevolgen: een groot deel zijner onderdanen blijft den Chineezen trouw; keeren zich dus van hun vorst en roepen een tegen-soenan (1741—1743) uit, Amangkoe-Rat V. In het midden van 1742 veroveren de opstandelingen Kartasoera; de Soenan vlucht en zoekt steun bij de Compagnie, die besluit te trachten hem op Mataram's troon te herstellen. Maar Tjakra-ning-rat is haar voor, hij verovert met zijne Madoereezen Kartasoera en scheen zich daar blijvend te willen vestigen. Het gelukte echter aan onzen gezaghebber van Soerabaja, Reinier de Klerck, hem te overreden, Nederlandsche troepen in plaats van de zijne in Kartasoera te doen legeren; en toen in 1743 Amangkoe-Rat V zich overgaf, was ook nu weer het pleit gewonnen.

In zijn wanhoop had Pakoe Boewânâ groote beloften aan de Compagnie gedaan, als deze hem in Kartasoera zou willen terugbrengen en de tijd voor de vervulling er van was thans aangebroken: den 11 November 1743 werd een nieuw contract gesloten. De Soenan stond aan de Compagnie af alle aanspraken, die hij nog op Madoera had; verder de nog steeds onrustige „Oosthoek" van Java beoosten den meridiaan van Pasoeroean, benevens Soerabaja, Rembang en Djapara. Om de gelegenheid tot smokkelhandel te beperken werden afgestaan „ses hondert roeden lands langs de boord van de zee en even zooveel langs de boord van alle de rivieren, die in zee uytloopen op en rondom geheel Java", zoodat Mataram van den Oceaan kon worden afgesloten. Dan werd alle vaart van de Javanen verboden, behalve direct van de eene plaats op Java, Madoera en Bali inbegrepen, naar de andere. Geen schepen mochten meer in Mataram worden gebouwd; al het scheepstimmerhout moest alleen aan de Compagnie worden geleverd. En eindelijk werd aan de Compagnie het recht gegeven op zekere inmenging in de inwendige aangelegenheden van Mataram: „alles om tot een openbaar bewijs te dienen, dat de Compagnie en Java voortaan onafscheijdelijck en als één zullen zijn". De rijksbestuurder, de regenten, vooral de z.g. strandregenten, en andere hooge ambtenaren moeten den eed van trouw [illegible] ook aan de Compagnie en haar bevelen opvolgen, als die mochten strijden met die van den vorst. Geen hooge ambtenaren mogen worden aangesteld en ontslagen zonder goedkeuring der Compagnie. Deze zou op kosten van den Soenan garnizoenen leggen op

enkele plaatsen in Mataram tusschen de kust en de hoofdplaats, die in 1744 werd verlegd naar Soerakarta. Een verzet van onzen bondgenoot Tjakra-ning-rat die zich in zijne verwachtingen, mede-aandeel in de belooning te krijgen, zag bedrogen (de Madoereesche oorlog, 1745), leidde tot bevestiging van ons gezag over de vorsten van geheel Madoera en tot beperking van de vaart der Madoereezen oostwaarts.

De gouverneur-generaal Van Imhoff heeft daarna (1746—1748) met Pakoe Boewana II de nieuwe verhoudingen nader geregeld. De stranddistrikten (pasisir) tusschen Cheribon en Semarang, voor zoover zij nog niet waren afgestaan, kwamen thans ook aan de Compagnie, zoodat nu geheel de kuststreken een doorloopend geheel uitmaakten, dat sedert 1748 werd gevormd tot het Gouvernement van Java's Noordoostkust met Semarang als hoofdplaats, terwijl de z.g. Oosthoek, met Soerabaja als zetel, werd geplaatst onder een gezaghebber.

Die regelingen vonden plaats in de eerste jaren van dien krijg, die bekend staat onder den naam Derde Javaansche successieoorlog (1746—1757); een strijd, welke over het hoofd van den soenan van Mataram heen gericht was tegen de Compagnie en geleid werd door met de nieuwe verhoudingen ontevreden Mataramsche vorstentelgen, onder wie Mas Saïd, een broederszoon van Pakoe Boewana II en Mangkoe Boemi, diens broeder, de eerste plaatsen innamen. In dien kamp heeft de Compagnie zeer moeilijke oogenblikken gehad en niet alleen of in de eerste plaats is het aan hare wapens gelukt, het verzet te bedwingen: staatsmanswijsheid, bevrediging der ontevredenen, verdeelen en heerschen moest den wapens ter zijde staan. Te midden van de woelingen overleed de Soenan in December 1749. Op zijn ziekbed stond hij zijn rijk af aan de Compagnie, met bedeeling, dat deze het zoude teruggeven aan dien Mataramschen vorstenzoon, welke daarvoor volgens haar oordeel het meest in aanmerking zoude komen. Het werd gegeven aan den reeds in 1746 met goedkeuring der Hooge Regeering aangewezen troonopvolger, den eenigen wettigen zoon des Soenans, die onder den naam Pakoe Boewana III (1749—1755) het bewind aanvaardde. Maar niet zonder te hebben erkend, dat het rijk hem niet in handen kwam uit krachte van erfrecht en geboorte, maar dat hij het „uit enkel gunst en genegenheid ter beheering uit handen van de Compagnie kwam te ontvangen". Hij is het geweest, onder wiens bestuur het oude rijk Mataram is verdeeld geworden. De Nederlanders zagen geen kans, de wapenen den strijd te doen beslissen, en trachtten dien thans langs anderen weg te beeindigen, wat zij te liever deden, omdat op die wijze Mataram's landen op den duur nog minder gevaar voor hen zouden kunnen opleveren. Op het einde van 1754 kwam tusschen de Compagnie en Mangkoe Boemi een overeenkomst tot stand, waarbij de verdeeling van het rijk in beginsel werd uitgesproken. Den 13 Februari 1755 werd te Gianti, als gevolg daarvan, een verdrag gesloten tusschen Pakoe Boewana III en Mangkoe Boemi, volgens hetwelk de verdeeling van Mataram in twee deelen plaats vond, welke beide erfelijke leenen zouden zijn van de Oost-Indische Compagnie: Mangkoe Boemi werd onder den naam Amangkoe Boewana I (1755-1792) sultan van Djogjakarta; Pakoe Boewana werd de eerste soenan (1755—1788) van Soerakarta. Beide landen hadden geheel andere grenzen dan tegenwoordig: reeds in de 18de eeuw is de wijziging begonnen en de 19de eeuw zou het vervolg geven van deze gebeurtenissen. Nog werd den 17 Maart 1757 bij een verdrag van Salatiga ook Mas Saïd bevredigd: hem werd een klein gebied door den Soenan in leen afgestaan, dus als achterleen van de Compagnie. Hij (1757—1795) nam den titel aan van Mangkoe Negara, werd in 1792 van het leenverband tot Solo ontslagen en onmiddellijk leenman van de Nederlanders.

Na den derden Javaanschen successieoorlog bleef nog de z.g. Oosthoek een onrustige streek, vooral het uiterste Oosten Balembangan, een streek met weinig cultuur en „veel wildernis". Ook na den afstand in 1743 heeft de Compagnie zich heel weinig aan die streken gelegen laten liggen. In Pasoeroean was een garnizoen, maar verder hadden onze

bemoeiingen weinig te beteekenen: „de kosten zouden verloren zijn", want het land was te arm, „buiten des houdt de inlander zich stil". Boegineezen, Chineezen en nog een overblijfsel der vroegere Soerapati-partij waren met de Baliërs echter elementen, waarop de Compagnie het oog had te houden. Eerst in 1766 (in de dagen van den gouverneur-generaal Van der Parra) besluit men, hier schoon schip te maken, daartoe ook gedrongen door de vrees, dat de Engelschen, welke hier reeds handel dreven, zich er zouden vestigen. Niet zonder moeite werd het verzet gebroken en werden ook latere onlusten bedwongen (1767—1772). Madoereezen, die ons ook thans weder hulp van beteekenis hadden verleend, werden als kolonisten toegelaten en aangemoedigd. En Van der Parra nam ten opzichte der bevolking maatregelen (door bevordering van cultures, door tijdelijke vrijstelling van dwangcultuur en -leverantiën), die haar konden doen zien, „dat 's Compagnie's heerschappij.... vrij wat lichter was dan die der Baliërs".

XV.

Het gezag der Compagnie had zich dus in de 18de eeuw gestadig over Java, trouwens ook daarbuiten nog, uitgebreid, terwijl vóór 1784 geene verliesposten van groote beteekenis voor haar vielen te boeken, wat eenmaal bezeten grondgebied betreft. Ook hare handelsbetrekkingen waren in omvang waarschijnlijk niet verminderd. Al was zij in de westelijk van den Archipel gelegen gedeelten van Azië hier en dáár door andere Europeanen verdrongen geworden, in den Archipel zelf was zij hoofdzakelijk meester gebleven van de commercie en daarbuiten, b.v. in Japan, had zij ook in de 18de eeuw grof geld verdiend.

En niettegenstaande dit was zij niet in innerlijke kracht vooruitgegaan, was zij beslist in een tijd van verval. De oorzaken zijn meer dan één: aan het gehalte van het ambtenaarspersoneel ontbrak veel; het financieel beleid, in Azië zoowel als in Nederland, was uiterst gebrekkig, soms roekeloos en immoreel; de twee-éénheid van souverein en koopman sleepte schadelijke gevolgen met zich mee, terwijl van het monopoliseerend karakter van 's Compagnie's handel meer nadeelige dan voordeelige kanten zich begonnen op te doen; en eindelijk, andere Europeesche machten, vroeger binnen de perken gehouden, waren thans der Compagnie boven het hoofd gegroeid.

Model van het O.-I. Compagnieschip „Bleiswijk" (1740): eigendom van Mr. S. van Gijn te Dordrecht.

Een deel dus der factoren, welke tot dat einde hebben geleid, lag buiten de macht der Compagnie zelve: het is het optreden van hare gevaarlijkste concurrenten, de Engelschen. De bekende Engelsche oorlog van 1780—1784 toonde duidelijk de weerloosheid onzer Oostersche bezittingen tegen een Europeeschen mededinger.

Niettegenstaande hulp van Fransche schepen en Fransche

troepen, werd reeds toen een deel van ons gebied door den vijand veroverd: Sumatra's Westkust en de kust van Koromandel, onze kantoren in Bengalen. En de vrede van Parijs drukte een definitieven stempel op een deel van dit Britsche succes! Het Nederlandsche bezit op de kust van Koromandel moest worden afgestaan en de Staten-Generaal moesten beloven en zich verbinden, „de vaart der Britsche onderdanen in de Oostersche zeeën niet te zullen belemmeren".

Toch had deze oorlog althans één goed gevolg: de Landsautoriteiten werden een beetje opgeschrikt uit hun vadsigen dommel. Er werd een klein beetje het besef bij hen wakker, waar 't om ging. In de koloniale aangelegenheden wordt hun optreden van meer beteekenis. De Republiek zond een drietal kleine vloten uit, de z.g. lands-eskaders, onder de bevelen van J. P. van Braam (1783), W. Silvester (1786) en A. H. C. Staringh. Zij hebben den zeeroof zeer getemperd, die een vloek was geworden in verschillende deelen van den Archipel en tevens

Het eskader onder den Kommandeur J. P. van Braam voor Malaka (1784): naar een teekening van hemzelf, eigendom van den Heer W. H. van Braam, te Arnhem.

gelegenheid gevonden, het geschokte prestige der Compagnie te herstellen tot in het uiterste van de Groote Oost.

Het eskader van Van Braam heeft vooral het Nederlandsche gezag hoog gehouden tegenover Djohore. Met dit rijk was de Compagnie na Malaka's verovering in 1641 over het geheel op goeden voet gebleven, maar eerst sedert ongeveer het midden der 18de eeuw werd zij er toe gebracht, zich nader daarmede te bemoeien. 's Compagnie's vroegere vrienden toch, de Boegineezen, hadden hunne expansie-zucht te veel bot gevierd ten nadeele van den sultan van Djohore-Riouw-Lingga. Zij hadden zich in diens rijk een zóó belangrijke positie weten te bemachtigen, dat sedert 1722 steeds een onderkoning uit een hunner aanzienlijke geslachten de Maleische sultans zou moeten ter zijde staan. Verschillende staatjes onder Boegineesche leiding werden weder op het Schiereiland gevestigd. Niettegenstaande deze groote concessies, bleven de Boegineezen het den Sultan zoo ondragelijk maken, dat hij zich om hulp wendde (1745) tot de Compagnie en haar als loon daarvoor Siak, het onrustige, tegen

Djohore's sultan rebelsche, Siak ten geschenke bood. De Hooge Regeering, voor wie zelfs Malaka een financieele lastpost was geworden, zonder andere beteekenis dan als geschikt strategisch punt aan Straat Malaka, had weinig lust, nog meer landbezit in de buurt te verwerven en dit nog wel, door zich in het Siaksche wespennest te steken. Toch is men met het oog op de onrust der Boegineezen, Siakers en zeeroovers van elders, (een onrust, waarbij zelfs Malaka in 1756 werd ingesloten en met eenige moeite ontzet) er toe moeten overgaan: met dit gevolg, dat in 1761 Siak onttrokken werd aan zijn onderhoorigheid tot Djohore en een leen werd van de Compagnie. Een oogenblik scheen het, alsof ook aan den invloed der Boegineezen in Djohore een eind zoude worden gemaakt, maar zoover is het ten slotte niet gekomen. In den Engelschen oorlog trad de Boegineesche onderkoning tegen de Compagnie op en Malaka werd nog in 't begin van 1782 door den vijand bedreigd. Het was voor ons gezag in het Westen van den Archipel inderdaad een geluk, dat in die dagen Van Braam's eskader verscheen: de Sultan werd in 1784 gedwongen, leenman te worden van de Compagnie; de voorrechten, aan de Boegineezen geschonken, werden vernietigd (pas in 1804 werd hun onderkoningschap hersteld), terwijl Nederlandsche garnizoenen en ambtenaren werden geplaatst te Tandjong-Pinang, in de nabijheid dus van de toenmalige residentie der Sultans.

Wat Van Braam deed in Djohore, het ophouden van het Nederlandsche prestige, trachtte Silvester te doen op Borneo's Westkust, waar het nog slechts kort geleden (1772) door Arabieren gestichte Pontianak een niet onbeteekenende plaats was gaan innemen. Het was, evenals enkele andere rijkjes in de buurt, een leen geworden van de Compagnie. Ook hier waren onder de vele onrustige elementen de Boegineezen niet de minst lastige, terwijl enkele staatjes aan de onrust der tijden medededen. Silvester maakte in 1786 schoon schip, maar de tijdsomstandigheden noodzaakten de Hooge Regeering reeds in 1791 alle ambtenaren en garnizoentjes van de Westkust terug te trekken, zonder echter hare rechten daarmede tegelijk prijs te geven.

Eindelijk hielp de Landsmarine de Compagnie in verwikkelingen met Bandjermasin, het rijk aan Borneo's zuid-oostkust, dat volgens de pretentiën van zijn beheerscher omvatte het grootste deel van de kustenlijn der tegenwoordige Zuider- en Oosterafdeeling. Ook hier binnenlandsche twisten, ook hier Boegineesche inmenging. De Nederlanders kozen met het oog op deze vreemdelingen, welke de partij van den wettigen Sultan hadden getrokken in diens strijd met een indringer op den troon, de zijde van den usurpator, die met haar hulp dien troon behield en de Compagnie als zijn leenheer erkende.

Zoo was ook na den Engelschen oorlog van 1780—1784 haar gezag nog uitgebreid in den Archipel. Maar donkere wolken kwamen daarna opzetten, weder van Europa uit. De orkaan, die dit werelddeel heeft geteisterd en gezegend, het samenstel van gebeurtenissen, dat de Revolutie heet, heeft ook in Azië donderwolken aan den hemel doen opkomen. Sedert het begin van 1795 — het is overbekend — komt het thans aan Frankrijk gebonden Nederland weer in botsing met Engeland. En in die botsing is het grootste deel onzer Oostersche bezittingen en koloniën verloren gegaan (1795—1796). Van West naar Oost: de Kaap de Goede Hoop, onze vestigingen van de kust van Malabar, Ceilon, Malaka, Sumatra's Westkust, Banda, Ambon. Te Batavia was men het hoofd geheel kwijt: van het nemen van die flinke maatregelen, die misschien nog hadden kunnen worden genomen, was onder Alting geen sprake. Fransche hulp, ook thans weer genoten, gaf nog iets en Van Overstraten's flinke maatregelen, om althans Java, vooral Batavia, in staat van tegenweer te brengen en de troepen en de zeemacht te versterken door werving van inlandsche militairen en matrozen hadden eenig gunstig gevolg, te meer daar hij de goede verhoudingen tot de vorsten van het eiland wist te bestendigen. Aanvallen van de Engelschen op Batavia in 1800 konden dan ook worden afgeslagen. Dit nam niet weg, dat er groot gebrek bleef aan troepen en dat tengevolge

van een nijpend gebrek aan oorlogsschepen de Engelschen meester bleven in de Oostersche wateren en de verbinding bemoeilijkten, soms afsneden, van Batavia met de Buitenbezittingen, toen nog in onze macht. Zoo moeilijk als in den oorlog van 1780—1784 was ook thans de communicatie met het Moederland: het kostte moeite, de retourproducten daar heen te zenden: de Aziatische handel met Nederlandsche schepen werd tamelijk wel onmogelijk; om aan contanten te komen, verkocht men ook nu — o heilige monopolie! — de specerijen aan vreemde kooplui, tot zelfs aan Engelschen. Vivent les colonies, périssent les principes! In 1801, nog in Van Overstraten's tijd, zagen de Britten kans, Ternate — dat zich in 1797—1799 zoo kranig onder zijn gouverneur J. F. Budach had verdedigd — te veroveren. En onder Van Overstraten's opvolger, Joannes Siberg (1801—1805) en Albertus Henricus Wiese (1805—1808) ging dit proces voort. Wel kwam er eenige verademing door den vrede van Amiens, den 25 Maart 1802 gesloten, waarbij werd bepaald, dat al onze bezittingen, behalve Ceilon, zouden worden teruggegeven, maar de vrede duurde te kort en de welgemeende maatregelen, in Nederland met het oog op het behoud onzer koloniën genomen, hebben geen voldoend resultaat gehad. Buitendien waren nog niet alle bezittingen door Engeland teruggegeven, toen in 1803 de oorlog weer uitbrak: onze posten in Voor-Indië, Malaka en Sumatra's Westkust bleven voorloopig Engelsch bezit en in 1806 en 1807 verontrustte de vijand Java zoo, dat het een blokkade der kust geleek, terwijl wat nog restte van onze scheepsmacht in die jaren door hen werd vernietigd of in hunne handen viel.

XVI.

Inmiddels was ook de Landsregeering — het is bekend — gewijzigd en aan de Nationale Vergadering, welke in 1796 de Staten-Generaal verving, kwam „de beschikking over de bezittingen van den Staat in Oost- en West-Indië". Deze lijn werd doorgetrokken bij de Staatsregeling van 1798, welke 's Compagnie's octrooi vernietigde en bepaalde, dat de Bataafsche Republiek tot zich zou nemen al hare „bezittingen en eigendommen", benevens „alle derzelver schulden", terwijl de aandeelhouders en andere belanghebbenden door den Staat zouden worden schadeloos gesteld „bij wijze van afkoop". Het Opperbestuur over de koloniën werd opgedragen aan het Uitvoerend Bewind, onder wiens bevelen „het bestuur over de Bezittingen in Asia" (de Kaap de Goede Hoop er onder begrepen) zoude worden gevoerd door een Raad der Aziatische bezittingen en etablissementen, kortaf de Aziatische Raad, welke den 1 Mei 1800 in functie trad. Bij de wet zoude worden geregeld de inwendige inrichting van bestuur en rechtspleging in Indië. Een volgende staatsregeling — van 1801 —, welke in plaats van het Uitvoerend Bewind aan het hoofd van het Opperbestuur stelde een Staatsbewind, bracht in de koloniale aangelegenheden geen wezenlijke wijzigingen. Die van 1805, toen een raadpensionaris aan het hoofd der Republiek kwam, sprak niet over de koloniën. Koning Lodewijk's constitutie, van 1806, hief met 1 Augustus den Aziatischen Raad op en decreteerde, dat „de bestiering der Koloniën en van alles wat derzelver innerlijke Regeering betreft, bij uitsluiting aan den Koning" behoorde. Onder diens bevelen werd een Directeur-Generaal, later Minister, belast met de portefeuille van Koloniën, gecombineerd met allerlei anders. Ook deze heerlijkheid zou slechts kort duren. Bij de inlijving in 1801 werd wat toen nog restte van het Nederlandsch koloniaal bezit, geplaatst onder de leiding van het Ministère de la Marine et des Colonies te Parijs, waarbij werd ingesteld een „Division des Colonies Hollandaises".

In de jaren, welke het menschdom overbracht van de 18de naar de 19de eeuw, was er beroering in de geesten ook van hen, welke hunne gedachten lieten gaan over de verhou-

ding tusschen Moederland en Koloniën. Voorloopers der tegenwoordige propagandisten eener ethische koloniale staatkunde hadden het ook toen te kwaad met stokstijve conservatieve oudgasten en behoudende binnenshuische staatslieden en geldmannen.

En deze strijd valt juist in den tijd, toen de Staat trad in de plaats der Compagnie en zich dus de vraag had voor te leggen, in welke lijn hij hare koloniale politiek zoude richten. De Staatsregeling van 1798 had „vooralsnog" het oude stelsel — met de wijzigingen door de Staatscommissie in 1790 aangebracht — in wezen doen blijven; en die van 1801 had geene beslissing gebracht.

Na den vrede van Amiens werd de noodzakelijkheid eener beslissing meer gevoeld, en in November 1802 benoemde het Staatsbewind eene Commissie om te dienen van advies „omtrent den voet en de wijze, waarop in het vervolg de handel op 's Lands bezittingen in Oost-Indië zou behooren gedreven en die bezittingen bestuurd te worden, in dier voege, dat aan dezelve de hoogst mogelijke trap van welvaart, aan den koophandel dezer Republiek het meeste nut en aan 's lands financiën het meeste voordeel worde aangebracht". Onder de zeven leden der Commissie behoorden Nederburgh, de Compagnie's man en Dirk van Hogendorp, *de* man der nieuwere denkbeelden, beiden. Den 31 Augustus 1803 bracht zij aan het Staatsbewind een rapport uit: „Consideratiën en advijs van de Commissie tot de O.-I. Zaken, aan het Staatsbewind der Bataafsche Republiek", tegelijk met een ontwerp „Charter tot vestiging van de Regeering en het Bestuur der Aziatische Bezittingen van de Bataafsche Republiek tot beter administratie der Justitie in dezelve en tot het drijven van den Handel op en in Oost-Indië", enz. Men noemt de Consideratiën en het Charter een compromis tusschen de denkbeelden van de beide tegenstanders; maar het compromis draagt een overwegend-Nederburgsche tint. Vooral de „Consideratiën" huldigen beslist de leer, dat „de koloniën er zijn voor het Moederland en niet het Moederland voor de Koloniën", wèlke vrijheden dan ook werden gegund naast de groote privileges, aan den Staat verbleven.

Het wederom uitbreken van den oorlog met Engeland verlaagde voor den eersten tijd deze vragen wederom van praktijkvragen tot beginselquaesties. Wel werd in 1804 door het Staatsbewind het Charter vastgesteld, maar het is niet in werking getreden. In 1805 treedt Schimmelpenninck op en deze helt meer over tot de denkbeelden van Van Hogendorp. Den 27 Januari 1806 stelde hij vast een „Reglement op het beleid der Regeering en het Justitiewezen in de Aziatische Bezittingen der Bataafsche Republiek en van den handel op en in dezelve bezittingen". Schimmelpenninck wilde uitgegaan zien van het beginsel „dat zal worden in het oog gehouden, dat het meeste belang van het Moederland met het grootste nut en voordeel der inlanders gepaard ga"; en, vergeleken met het charter van 1804, dragen verschillende bepalingen van dit regeerings-reglement van deze zienswijze de sporen. De raadpensionaris benoemde tot Commissaris-Generaal voor de invoering er van Dr. C. H. van Grasveld en W. C. T. Elout, de eerste tevens bestemd voor gouverneur-generaal. Nôg onder hunne ommelandsche reis (zij moesten met het oog op den oorlogstoestand over Zuid-Amerika gaan) bereikte hen hunne terugroeping door Koning Lodewijk, die den 18^{den} Januari 1807 Daendels tot „Gouverneur-Generaal van Indiën" benoemde, tevens tot maarschalk van Holland.

XVII.

Mr. Herman Willem Daendels, een betrekkelijk jonge man, maar die onder zijn 45 jaren heel wat campagne jaren telde, die dubbel meêdoen, was een nieuw man op het gebied der koloniale politiek en voor een deel heeft hierin zijn kracht gezeten. Bij zijne uitzending heeft men in de eerste plaats gewild den militair en dan den organisator, in elk geval den man van beslisten wil. Napoleon, de Keizer, die in zijn wereldpolitiek een brok koloniale

staatkunde moest mengen en er dus aan moest hechten, dat onze bezittingen niet verder Engelsch werden, heeft zijn broeder, Hollands koning, op Daendels gewezen, den oud-patriot, die uit-gerevolutionneerd was, die was geworden een man des gezags.

Op het tooneel, hem thans aangewezen, is hij bijna onbeperkt meester. Wel moet hij daar „het hoogste gezag” uitoefenen als „zaakgelastigde” van den Koning, „onder de orders van den Minister”, maar de toenmaals zoo moeilijke communicatie tusschen Indië en het Moederland doen deze beperkingen weinig anders zijn dan woorden. Wel was er een Raad van Indië, maar in militaire aangelegenheden had hij dit lichaam in 't geheel niet te kennen: en waar hij dit in „het beleid der zaken van politie en civiele Regeering” wel had te doen, waren aan de rechten van den Raad zoovele grenzen gesteld, dat de Gouverneur-Generaal in de practijk die rechten volkomen illusoir kon maken, als hij dit wilde. De rol van den Raad van Indië is in Daendels' tijd weinig anders geweest dan het registreeren der wilsuitingen van hem, die niet ten onrechte in de Instructie voor de Hooge Regeering werd geheeten de „Gebieder”.

Herman Willem Daendels.

Onder de verplichtingen, welke dezen gouverneur-generaal bij zijne bijzondere instructie door den Koning werden opgedragen, behoorden deze, dat hij „op de plaats zelf onderzoeken” moest de denkbeelden „over notable veranderingen te maken in de plaatshebbende inrigting onder de Javanen”, welke waren besproken in het rapport der Staatscommissie van 1802—1803; en tevens of het Charter door die Commissie ontworpen, hetzij dan gewijzigd, kon worden aangenomen als een „Grondwet voor onze Aziatische Bezittingen”. Zelf echter mocht hij in den bestaanden toestand geene wijzigingen aanbrengen; slechts had hij adviezen aan den Minister te zenden, terwijl hij intusschen alles moest in het werk stellen „in overleg met de inlandsche regenten” om „het lot van den gemeenen inlander te verbeteren en te verzekeren, alle onregelmatige en willekeurige belastingen af te schaffen”; den landbouw zooveel mogelijk uit te breiden en benevens allen geoorloofden koophandel te beschermen en aan te moedigen: verder diende hij het lot der slaven te verbeteren en waar hij kon het pandelingschap te vernietigen.

Den 14 Januari 1808 nam hij het bewind over uit handen van Wiese. Bij het afleggen van zijn ambtseed had Daendels bepaaldelijk beloofd, „de Coloniën” en inzonderheid Java tot het uiterste te verdedigen”. Ten opzichte van Java heeft hij dan ook zonder twijfel getracht, die belofte gestand te doen: daarbij geholpen door mannen als de schout-bij-nacht A. A. Buijskes en de kolonel H. Merkus de Kock, heeft hij Java in beteren staat van tegenweer gebracht, onder meer door het aanleggen van den grooten postweg van Anjer tot Panaroekan, toen vooral een militairen weg; heeft hij het leger tot hoogere getalsterkte trachten op te voeren en maatregelen genomen om het moreel van officieren en soldaten te verbeteren.

Ten opzichte van een deel der Buitenbezittingen is Daendels' periode minder gelukkig geweest. In Bandjermasin werden op zijn last onze garnizoentjes en onze ambtenaren „gelicht". Ambon, Banda, Ternate, Menado kwamen in 1810 wederom in der Britten handen, terwijl dezen op de zuid-westkust van Celebes reeds toen enkele punten, als Boeloe-Koemba en Bonthain, bezetten.

Toen op Java Daendels' benoeming bekend was geworden, was — zoo vertelt een der hoogstgeplaatste ambtenaren — „de verslagendheid algemeen; en een ieder die in betrekking is, van eene verantwoording te moeten doen in zijne post of administratie, ter dege in het harnas gebragt". En zij zagen juist. Allerlei misbruiken heeft hij getracht te weren. Zóó werden verschillende voor het Gouvernement of voor den inlander schadelijke, door Europeesche ambtenaren genoten, emolumenten afgeschaft en de vordering van heerendiensten voor hunne „huiselijke en particuliere" diensten verboden. Door verhooging van traktement werd een grief, waarop het tot zich nemen van ongeoorloofd geld werd gebaseerd, weggenomen. Een Algemeene Rekenkamer werd in 't leven geroepen. De vroegere benamingen voor ambtenaren, als koopman, opperkoopman, enz. werden afgeschaft en de ambtenaren verdeeld in klassen. De waardigheid van Gouverneur van Java's Noord-Oostkust, met zijn enormen invloed als tusschenpersoon tusschen de Hooge Regeering en de Europeesche ambtenaren (residenten), werd ter zijde gesteld in 't belang eener voor die dagen gezonde en weldadige centralisatie. Java werd grootendeels verdeeld in prefecturen, later landdrostambten genoemd op last van koning Lodewijk. Een regeling, die hij ook trachtte door te voeren in de toen nog bestaande zelfbesturende rijken op Java.

Tegenover de Vorsten van die Staten heeft Daendels een meer agressieve houding aangenomen dan in den tijd der Compagnie plaats vond. Hij nam maatregelen, noodig, naar hij meende, om het door het zwakke bestuur en het optreden der Engelschen in den Archipel der laatste jaren geschokte prestige van het Gouvernement op te houden, welke wel niet een bepaalde aanslag waren op de stelling dier potentaten, maar die hun onwil hebben opgewekt en hen op hunne beurt een houding deden aannemen, welke den Maarschalk tot nieuw ingrijpen deed overgaan met inkrimping van der Vorsten macht als eindresultaat. Het proces was hetzelfde in Bantam, in Cheribon en in de tegenwoordige Vorstenlanden, maar in de twee eerstgenoemde rijken is het meer beslist doorgevoerd.

Het niet voldoen aan niet geheel redelijke eischen, gesteld aan Bantams beheerscher, toen Daendels meende een minder welwillende houding van diens Sultan te zien bij het verschaffen van inlandsch werkvolk voor verdedigingswerken aan Java's Westkust: het vermoorden daarop van Nederlands vertegenwoordiger aan des Sultans Hof, toen deze op de inwilliging van die eischen aandrong, deed Daendels ingrijpen. In November 1808 werd geheel het rijk tot Nederlands domein verklaard, de Lampongs onder ons rechtstreeksch bestuur gebracht, de oostelijke strook van Bantam aan Batavia gehecht en aan den — nieuwen — sultan wien een prefect, later landdrost, werd terzijde gesteld, slechts een schijn van gezag gelaten. Hem werd een instructie gegeven en een traktement van wege het Gouvernement uitgekeerd. De onrust was echter niet geëindigd en Daendels maakte hiervan gebruik, om een nieuwe regeling tot stand te brengen. Bantam werd gesplitst in twee deelen: de Bovenlanden onder alweder een nieuwen sultan te Pandeglang en de Benedenlanden, welke onder ons rechtstreeksch bestuur kwamen. Inkrimping van grondgebied dus en sterke beperking van des sultans macht over het gebied, dat hem bleef.

Hetzelfde gebeurde met Cheribon, het veel geteisterde. Uitgezogen door zijne sultans of vorsten onder een andere benaming (men had er meer dan één), door inlandsche hoofden, door Europeesche bestuursambtenaren (de residentsplaats van Cheribon was op het einde

der 18de eeuw een der vetste baantjes en werd soms getaxeerd op een kwart millioen, vooral verkregen uit wat van de koffiepikols aan den strijkstok bleef hangen, ook wat de houtkap opbracht), uitgezogen tevens door Chineezen, die de belastingen van den sultan hadden gepacht, voorschotten op den oogst gaven aan de bevolking, die zij bij wanbetaling tot pandelingen maakten, en die soms de inkomsten van geheele dorpen, m.a.w. de werkkracht van zijne bevolking, huurden van de Vorsten, kwamen de Cheribonners om eene andere aanleiding, maar vooral ten gevolge van hunne bittere economische ellende, in 1806 in opstand na lang smeulend verzet, dat aangewakkerd werd door tapa's (kluizenaars), in hun godsdienstige dweperij. Minder door wapengeweld dan door belofte van wegneming der grieven gelukte het aan den gouverneur van Java's Noord-Oostkust, Nicolaas Engelhard, het verzet te dempen. En hoe het Europeesch bestuur, zelfs dáár in dien tijd, gesteld werd boven het inheemsche, bleek uit het verzoek der bevolking, om het sultansbewind af te schaffen en het directe Nederlandsche gezag in te voeren. Dit is toen, met het oog op de met Cheribons beheerschers in vroegeren tijd gesloten contracten, niet gebeurd, maar de macht der sultans werd verminderd ten bate der bevolking: verzacht werden heerendiensten, verplichte leveringen, bemoeilijkt het pandelingschap en geheel de praktijken der Chineezen.

Maar geheel was de onrust niet verdwenen: dit bleek nog in Daendels' tijd, die ook in de Cheribonsche aangelegenheden ingreep. Cheribon werd in Febr. 1809 verdeeld in twee prefecturen of landdrostambten, een noordelijke, ongeveer gelijk de latere residentie en een zuidelijke, later ingedeeld bij de Preanger Regentschappen. De zuidelijke prefecture werd onder direct Europeesch bestuur gesteld; over de noordelijke bleven sultans geplaatst, die, ondergeschikt aan den prefect, „beschouwd en behandeld" moesten worden als de regenten van eigenlijk Java en als zoodanig bezoldiging ontvingen van het Gouvernement.

Ook hier dus wat in Bantam plaats vond en wat Daendels beproefde tot stand te brengen in de Vorstenlanden van Midden-Java.

Onze „residenten" aan de Hoven der beheerschers van die rijken waren tot nog toe ondergeschikt aan den gouverneur van Java's Noord-Oostkust en niet onmiddellijk aan de Hooge Regeering te Batavia. Nog vóór Daendels genoemd gouvernement ophief, maakte hij aan deze verhoudingen een eind: de „Ministers" in Solo en Djokdja plaatste hij „direct onder het gouvernement van Batavia." Van meening verder, dat het ceremonieel, hetwelk die vertegenwoordigers van het Nederlandsch gouvernement in acht hadden te nemen tegenover de vorsten, in „vernederende eerbewijzen" bestonden, stelde Daendels in Juli 1808 vast een nieuw „ceremonieel en etiquette". Deze houding van Daendels maakte den onwil gaande van den vorst van Djokdja en dit, gevoegd bij binnenlandsche verwikkelingen, waarbij Daendels de rol van den Sultan niet vertrouwde, deed den Maarschalk nader met de toestanden zich bemoeien. Met zijne troepen trekt hij in December 1810 naar Djokdja, de sultan Amankoe Boewana II doet afstand van de Regeering, terwijl de aangewezen troonopvolger als regent het bestuur zal waarnemen. Ook met Solo worden nieuwe regelingen getroffen: met beide landen vond ruil van grondgebied plaats; de Kedoe kwam hierdoor in handen van het Gouvernement, terwijl verder ons gebied werd afgerond door een deel van Rembang, van Semarang en van Soerabaja.

Wat het inlandsch bestuur in ons direct gebied betreft, Daendels heeft niet getornd aan 's Compagnie's systeem, om de bevolking in het grootste deel van Java te laten onder het bestuur harer eigen hoofden. Maar hij heeft in tweeërlei richting gewerkt, om de macht dier hoofden, vooral die der Regenten, te besnoeien. In de eerste plaats door hen meer te plaatsen onder de contrôle van het Europeesch bestuur en verder, door de gelegenheid, van hunne hooge positie tegenover de bevolking misbruik te maken, te beperken. Dirk van Hogendorp beschrijft de positie der regenten op het eind der 18de eeuw aldus, dat zij waren groote

pachters of administrateurs van landgoederen, waarin 's Compagnie's gebied op Java verdeeld was, die hadden te zorgen, dat de geheele of gedeeltelijke opbrengst van de aan hunne zorgen toevertrouwde landgoederen (m.a.w. de door de bevolking aan de Compagnie op te brengen verplichte leveringen van producten) naar de daarop gemaakte bepalingen aan de Compagnie werd verstrekt. Maar deze regenten hadden tevens bijna geheel onafhankelijk van Europeesch toezicht, het bestuur over die „landgoederen", over de regentschappen, in handen en tevens de inlandsche rechtspleging.

„Een der eerste hoofdtrekken" — zegt Daendels zelf — van zijne regelingen, was het behoud van 's Compagnie's stelsel van verplichte cultuur en leveringen van de producten van Java's bodem, dat bekend staat als dat der contingenten en verplichte leverantiën. Deze moesten volgens hem blijven vormen ook het aandeel van den Javaan in de kosten der bestuurshuishouding, omdat „reguliere belastingen alsnog niet van hem kunnen worden gevergd". Wèl doet hij proefnemingen in de richting van het opleggen van een soort grondbelasting, in de richting dus van wat enkele jaren later zoude worden de landrente of het landelijk stelsel. Wèl stelt hij den weg open, dat het verplichte deel van de rijstoogst (het z.g. rijst-contingent) in geld in plaats van in natura kon worden opgebracht. Maar het systeem blijft. Zelfs gaat hij de lasten op de bevolking gelegd zeker niet verminderen, waar hij verschillende cultures bevordert: zeer sterk b.v. de verplichte koffiecultuur en, daarmede verband houdende, de verplichte koffieleveringen. Daartegenover staat, dat sommige andere verplichte cultures, welke lasten op de bevolking legden zonder dat daartegenover stonden daaraan geëvenredigde voordeelen voor het Gouvernement, werden afgeschaft of vrijgelaten, terwijl bij de teelt en de leverantie der gedwongen producten „betere regeling" op den voorgrond moest treden, o.a. ter vermindering van gelegenheid tot de misbruiken van de Javaansche hoofden en de Europeesche ambtenaren.

Zoo min als de gedwongen arbeid voor de cultures werden onder Daendels afgeschaft de heerendiensten. Integendeel vooral voor den publieken dienst (aanleg en onderhoud van bruggen en wegen, enz.) werden zij onder dezen gouverneur-generaal een nog zwaarder druk dan in vroegere tijden. In sommige streken van Java staat zijne periode dan ook bekend als „de tijd der heerendiensten", zij het dan ook, dat aan sommige — voor Europeesche ambtenaren — een eind werd gemaakt en andere — die voor de regenten en lagere Javaansche hoofden — werden beperkt.

Ligt reeds in bovengenoemde maatregelen van den „Gebieder" een niet onaanzienlijke inperking opgesloten van de gelegenheid, vroeger in zoo ruime mate gelaten aan de aanzienlijke Javaansche hoofden, tot het plegen van misbruiken tegenover de aan hunne zorgen en — aan hun *bon plaisir* overgelaten bevolking, ook overigens werden zij in hunne positie door Daendels getroffen. Hij maakte hen tot Hollandsche ambtenaren met bepaalde aanstelling als zoodanig door het Gouvernement; wèl trachtte hij deze en dergelijke pillen te vergulden door den regenten en sommigen lageren hoofden aanzienlijke titels toe te kennen of te blijven toekennen en deze te assimileeren aan Europeesche officiersrangen, maar zij werden door instructies in hun taak gebonden en hij maakte hen beslist ondergeschikt aan het Europeesch bestuur allereerst, aan den prefect of landdrost, binnen wier gewest het regentschap was gelegen. Hij ontnam den Regenten het recht van benoeming en ontslag van lagere hoofden, zoo dikwijls een middel om van de te benoemen personen geld los te krijgen, hetwelk dan weder op de bevolking werd verhaald; het ontslagrecht kwam thans geheel, het benoemingsrecht grootendeels aan den Gouverneur-Generaal, behoudens de bevoegdheid van den prefect, enkele categorieën van lagere hoofden aan te stellen.

Ook bij de regeling van het inlandsch rechtswezen is de Maarschalk, geadviseerd in deze door Mr. [illegible] W. Muntinghe, uitgegaan behalve van de wenschelijkheid van „den justi-

ciabelen kort en onvertogen regt te doen wedervaren", tevens van de noodzakelijkheid, om den regenten en lagere hoofden zooveel mogelijk de gelegenheid tot het plegen van misbruiken te ontnemen. Zoo werd naast dien te Semarang een Landraad opgericht te Soerabaja, terwijl in iedere prefecture werd in 't leven geroepen een landgericht, in ieder regentschap een vredegericht. Deze laatste bestonden alleen uit den regent en eenige inlandsche hoofden en priesters en behandelden slechts zaken van gering belang. Van hunne uitspraken was hooger beroep mogelijk op de landgerichten, die bestaande uit inlandsche leden onder voorzitterschap van den prefect, terwijl de berechting van enkele zware misdaden of belangrijke zaken aan de Landraden, bestaande uit aanzienlijke inlandsche hoofden onder leiding van den prefect, toekwam. Recht zou worden gesproken „overeenkomstig de inlandsche wetten en gebruiken, maar maatregelen werden genomen, „dat buitensporigheden werden voorgekomen en de regtsdwang der Javanen binnen de juiste palen beperkt bleven".

Ook het Europeesche rechtswezen werd nader geregeld: zoo werd een nieuwe Raad van Justitie te Soerabaja in het leven geroepen en werd vooral de Militaire rechtspraak verbeterd.

Onder de schaduwkanten van Daendels' bestuur — want ook deze zijn zeer beslist aan te wijzen — behooren zeker zijne maatregelen op het gebied der financiën. Zijn bestuur heeft groote kosten met zich mede gesleept (door de uitbreiding der koffiecultuur, door de verdedigingswerken, de hoogere traktementen, enz.), terwijl er weinig financieele hulp uit Nederland kwam en de winsten op de culturus niet groot konden zijn, omdat de handel door de Engelschen grootendeels gestremd was. Onder de maatregelen, door den Maarschalk genomen, om aan geld te komen, behoort de verkoop van Landsdomeinen: een der oorzaken van het ontstaan der z.g. „particuliere landerijen", met de daaraan verbonden rechten voor den eigenaar van publiek-rechtelijken aard; vermeerdering van de uitgifte van papieren geld, reeds in 's Compagnie's tijd begonnen, waardoor het muntwezen nog meer werd ontredderd dan reeds het geval was; gedwongen of „geforceerde" geldleeningen, waartoe de Europeesche ingezetenen werden genoodzaakt.

Daarnaast moet onder de donkere tinten op het schilderij van Daendels *faits et gestes* worden genoemd zijn despotiek optreden tegen ieder, die hij op zijn weg tegen hem vond of van wien hij dit althans meende. En ongelukkig is hij, die streng was voor anderen, en deze strengheid toonde bij het tegengaan van misbruiken van anderen, zelf niet volkomen onberispelijk geweest in zijn privaat leven. Daendels heeft in Indië niet volkomen zijn handen weten rein te houden in financieel opzicht, al is dan wat hij misdeed in dit opzicht schromelijk door zijne tegenstanders overdreven.

En deze tegenstanders hebben het oor weten te vinden van de autoriteiten in Europa. Terwijl nog in Januari 1810 de Minister Van der Heim zijn koning kon mededeelen, dat Daendels' maatregelen, „het vak van bestuur betreffende (hem) ten hoogste voldoen", schreef hij in April: „Daendels schijnt in Indiën alle banden en teugels af te schudden: wat daarvan moet worden, is God bekend". In Juni 1810 heeft dan ook reeds koning Lodewijk op grond van berichten uit Indië besloten, Daendels te doen vervangen door den generaal Jan Willem Janssens en toen kort daarop de Keizer de beslissing kreeg, vroeg Van der Heim door tusschenkomst van Napoleon's stedehouder hier te lande ook bij hem Daendels' ontslag op grond van diens „rapacité, cruauté et ineptie". Napoleon is onder den indruk gekomen van de rapporten uit Indië en Nederland, opgesteld voor een groot deel door Daendels' vijanden; schijnt zelfs gevreesd te hebben, dat Daendels zich op Java onafhankelijk zou verklaren. Hij heeft den 16 November 1810 tot een feit gemaakt diens vervanging door Janssens als G. G. der Fransche bezittingen beoosten Isle de France (Mauritius) onder de bevelen van den capitaine-général van Mauritius.

Den 16 Mei van het volgend jaar nam Janssens het bewind uit Daendels' handen over. Als waar is, dat Napoleon hem, zinspelende op de overgave van de Kaap de Goede Hoop aan de Engelschen door Janssens in 1806, bij zijne benoeming zou hebben gezegd, dat een Fransch generaal zich geen twee malen overgeeft, dan is de hoop, die hierin lag opgesloten, niet verwezenlijkt: onder Janssens werd Java en wat verder nog aan ons was gebleven veroverd door of den 18 September 1811 bij Janssens capitulatie afgestaan aan de Engelschen, onder hoofdleiding van den G.-G. lord Minto.

XVIII.

Het grondgebied, door de Engelschen thans veroverd of bij de capitulatie verkregen, ontving den naam *Java and its dependencies*, Java en Onderhoorigheden. Hieronder moest worden begrepen al wat de Fransche Nederlanders nog aan koloniaal bezit (invloedsfeer en handelsbetrekkingen daaronder begrepen) over hadden bij de capitulatie van Janssens of wat reeds vóór den 18 September op Java was veroverd geworden. Behalve Java en Madoera dus: rechten op sommige der Kleine Soenda-eilanden, o.a. Timor, het gouvernement Makassar, rechten op sommige streken van Borneo, rechten op Palembang, handelskantoren in Japan en China, welke beide laatste echter geweigerd hebben, het Engelsch bewind te erkennen en die de Nederlandsche vlag zijn blijven voeren.

Daarnaast waren de andere vroegere Nederlandsche bezittingen in den Archipel verdeeld of ondergebracht in drie bestuursafdeelingen, welke een van Java en Onderhoorigheden afgescheiden gebied vormden, en allen direct ondergeschikt waren aan den G.-G. te Calcutta, voor zoover de Engelsche kroon in sommige ervan niet had mee te spreken. De Engelschen hebben daar gedurende hun tusschenbestuur over die streken geen maatregelen genomen, welke blijvende veranderingen aanbrachten of overigens van groote beteekenis zijn geweest. Het waren Benkoelen of Fort Marlborough, waaronder Sumatra's Westkust en de relaties met Atjeh ressorteerden; Poeloe Pinang met het Maleisch schiereiland, de Molukken met Ambon, Banda, en andere eilandengroepen der Moluksche Groote Oost.

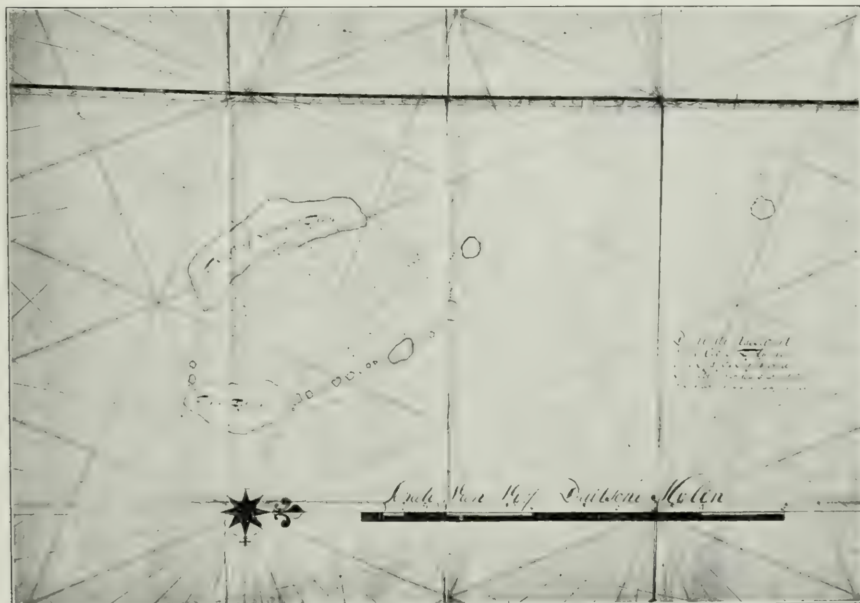
[illegible] Stamford Raffles; naar een lithographie in Boulger's Life of Raffles.

Aan het hoofd van Java en onderhoorigheden kwam te staan als Lieutenant-Governor Raffles, de bekende, en hij heeft wèl en dit zeer beslist zijn stempel gedrukt op het Engelsch tusschenbestuur (1811—1816) over dit deel van den Archipel.

Den 11 September 1811 werd Raffles benoemd tot Lieutenant-Governor van Java and its dependencies, „the other India" in zijn terminologie. Een adviseerende Council van 3 leden stond hem ter zijde, onder wie twee Nederlanders, van welke Mr. H. W. Muntinghe terecht het

meest op den voorgrond is gekomen. Wat Raffles' Buitenbezittingen-politiek betreft, hij heeft zich ingelaten met Bali, met Makassar, met Bandjermasin, met Borneo's Westkust, met Palembang en Banka, voor een deel zonder resultaat, voor een ander deel op voor hem weinig eervolle wijze.

In zijne nobele pogingen om den slavenhandel tegen te gaan, stuitte hij op den onwil van sommige der Balische potentaatjes in zakformaat, die uit den verkoop hunner onderdanen een aardig duitje maakten. Een expeditie in 1814 naar dit toenmaals nog al lugubre eiland gezonden, had een tijdelijk succes, maar heeft geen resultaat van blijvenden aard gehad. Ook Boni was over die anti-slavenhandel-pogingen niet best te spreken en trachtte verder ook onder het Engelsch tusschenbestuur zijne pretenties, een hoogere positie op het

Platte paskaart van de Cocus Eylanden (1724); naar een teekening in 's Rijks Archief te 's Gravenhage.

schiereiland in te nemen dan die zijner naburen te verwezenlijken. Een Engelsche expeditie in 1814 had een zoo weinig beslissend gevolg, dat de Engelsche troepen in 1816 blij waren, dat zij dit deel hunner veroveringen aan de Nederlandsche soldaten konden endosseeren. Op Borneo's Westkust trachtte Raffles de onrustige elementen, die zich onder meer met zeeroof geneerden te bestrijden, zonder dat de rust werd verkregen.

Bandjermasin? Daar heeft met medeweten van Raffles plaats gevonden wat men heeft genoemd de Bandjermasinsche afschuwelijkheid, *the Bandjermasin enormity*. Ongeveer in denzelfden tijd (1807) dat Daendels zich terugtrok uit dit rijk, kwam de Sultan in betrekking met een zekeren Alexander Hare, een gefortuneerd koopman te Malaka, vriend van Raffles. Hare nu kreeg van den Sultan van Bandjer in gebruik, later in eigendom, het land-

goed Maloeka. Voor de exploitatie werkkrachten noodig hebbende, verkreeg hij van Raffles besluiten, waarbij het mogelijk werd, dat ruim 4000 mannen en vrouwen, grootendeels tegen hun zin, van Java naar Bandjer werden vervoerd: slechts een 3000 bereikten hunne bestemming. Na het herstel van ons gezag is aan Hare het land Maloeka ontzegd. Hij heeft zich later gevestigd op de toen onbewoonde Kokos- of Keeling-eilanden, ééns — ongeveer 1724 — door de Oost-Indische Compagnie in bezit genomen, thans door Hare: een voorlooper van de officieele bezetting door de Engelsche regeering in 1857 van dit „verzuimd" plekje van den Archipel.

En dan Palembang! Raffles had reeds vóór de verovering van Java met den Sultan van dat rijk betrekkingen aangeknoopt. Brieven werden door hem geschreven, welke den Sultan tegen de Nederlanders opstookten, en wel in zulke termen, dat deze daarin een aanmoediging kon zien tot vernietiging niet alleen van den Nederlandschen invloed, maar ook tot verdrijving, zelfs vermoording, van het Nederlandsche personeel in zijn rijk. Den 14 September 1811 werden op gruwelijke wijze de Nederlandsche bezetting en ambtenaren, 24 Europeanen en 100 inlanders, op zeer enkelen na, die wisten te ontkomen, omgebracht. Toen Raffles nu luitenant-gouverneur van Java en onderhoorigheden wordt, gebruikt hij dezen moord als aanleiding om een expeditie te zenden (April 1812) naar Palembang. De bedoeling was vooral, het tinrijke Banka in bezit te krijgen. De hoofdplaats van Palembang wordt ingenomen, de Sultan onttroond en een nieuwe sultan sluit een contract, waarbij wordt beloofd voldoening voor den moord van 1811, afstand van Banka, Billiton en omliggende eilanden aan Engeland tegen vergoeding en erkenning van Engelands opperhoogheid, terwijl handelsbepalingen werden in 't leven geroepen, die de grens van een monopolie naderen.

Dit is een kenmerk van Raffles' bestuur: waar hij dit kan (Atjeh, Palembang, Djohore) tracht hij andere Europeanen en Amerikanen uit den Oosterschen handel te sluiten, zoo goed als de Nederlanders dit in 's Compagnie's tijd gedaan hadden. Men hoore hem zelf: „Our object in the first instance is to extend the British commerce, by the exclusion of other European and American powers". Veel heeft Raffles gedaan, om Java tot een afzetland te maken voor de Engelsche en Britsch-Indische katoen-nijverheid ten nadeele van wat daarvan bestond op Java. En het gouvernement zelf voerde de voortbrengselen daarvan op Java in en verkocht ze in 't groot en 't klein. Zoo goed als de opbrengsten van de landrente en de koffie verkocht werden, zij het dan veelal op Java zelf. Wat betreft onze monopoliseerende handelsstaatkunde ten opzichte van de Molukken, erkende hij eens volmondig, dat hij geen geldige tegenwerping daartegen zoude kennen, mits zij iets minder enghartig werden toegepast, wat trouwens op het einde der 18de eeuw reeds was begonnen. „Fairly" mocht dan ook volgens hem worden gevraagd, in welke opzichten dan toch eigenlijk de Engelsche koloniale handelspolitiek stond boven de onze.

Vooral op Java echter zijn de goede zijden van Raffles' bestuur aan den dag getreden. De bedoelingen van de door hem daar getroffen maatregelen heeft zijn medewerker Muntinghe aldus omschreven: zijne „daden hebben de strekking gehad om het Europeesch gezag te versterken en uit te breiden, en, met ter zijde stelling van allen gevaarlijken en nadeeligen invloed der Mohammedaansche regeering, in onmiddellijk verband te brengen met de massa der inlandsche bevolking". Wat hier van Raffles wordt getuigd, kon van Daendels gezegd zijn. En inderdaad heeft de Maarschalk in bijna alles den weg geëffend voor dezen zijnen opvolger. Zonder Daendels zou Raffles in de voor het vele wat hij deed zoo korte spanne tijds niet hebben kunnen volbrengen wat inderdaad door hem is tot stand gebracht. Onder de ambtenaren, welke Raffles ter zijde stonden, vindt men trouwens behalve bekwame Engelschen, als John Crawfurd, ook mannen, welke de periode van Daendels hadden medegemaakt, als Muntinghe en vele anderen.

Op den voet, waarop Daendels Java en Madoera reeds voor 't grootste deel administratief had ingedeeld, heeft Raffles dit voorgezet. Hij verdeelde deze eilanden in residentiën en vermeerderde hun aantal, doordat hij deze regeling over geheel Java — en over Madoera — uitstrekte, ook over enkele deelen, op welke Daendels dezen uniformen regel nog niet had meenen te moeten toepassen. De residenten waren, evenals vroeger de landdrosten, hoofd van het civiel bestuur, rechtstreeks ondergeschikt aan Batavia. Hun werkkring werd nader bij instructie omschreven: o.a. waren zij verplicht tot geregelde dienstreizen om, ook in 't belang van de inlandsche bevolking, den toestand van hun gewest te leeren kennen. Zooals Daendels had gedaan, nam ook Raffles maatregelen (verbod van het aannemen van geschenken, van deelnemen aan particuliere industrie), om te verhinderen, dat de Europeesche bestuursambtenaren van hunne positie misbruik konden maken ten aanzien van de bevolking.

De vermeerdering van het aantal residentiën en de splitsing en bijeenvoeging houdt ook verband met Raffles' politiek ten aanzien van de Vorsten van Java. Ook hier doet hij niet anders dan Daendels' lijn volgen, al meent hij in de eigenlijke Vorstenlanden in den beginne daarvan te kunnen afwijken.

Na Daendels' regelingen, die door lord Minto „a beneficial arrangement" werden genoemd, was er in Bantam ontevredenheid en verzet overgebleven, vooral onder leiding van een zekeren pangerang Ahmed, die met Raffles in verbinding stond. Hij beschouwde de Engelschen als zijne bondgenooten, maar nauwelijks waren dezen meester van Java, of er werd een troepenmacht tegen Ahmed afgezonden, die werd gevangen genomen en verbannen. Met Bantams sultan werd nu in 1813 een overeenkomst gesloten, waarbij deze voor zich en zijne nakomelingen afstand deed van den troon tegen een jaargeld en het behoud van zijn titel. Bantam werd direct bestuurd gebied.

Van onlusten in Cheribon maakte Raffles gebruik, om ook hier het rechtstreeksche bestuur in te voeren: het sultansbestuur werd afgeschaft tegen een jaargeld aan de titularissen.

Meer moeite had het Engelsche tusschenbestuur met de vorsten van Midden-Java. Daendels had na de onttrooning van den Sultan toegestaan, dat hij in den kraton bleef wonen (Sultan Sepoeh). Deze trachtte nu, en met succes, zijn invloed te herwinnen. Hij herplaatste zich op Djokdja's troon en schond ook overigens de overeenkomst, door Djokdja's bestuur met Daendels gesloten. In den beginne trachtte Raffles met gedeeltelijk toegeven andere regelingen te treffen, door hem wenschelijk geoordeeld. Sepoeh zag dit voor zwakheid aan en zijne eischen werden hooger. Ten slotte was het Engelsche bestuur genoodzaakt forsch in te grijpen. Den 20 Juni 1812 werd Djokdja's kraton veroverd, sultan Sepoeh werd verbannen buiten Java en de ex-regent (sultan Rádja) werd sultan: Amangkoe Boewánâ III (1813—1814). Djokdja werd verkleind, doordat zoo goed als al de streken, reeds onder Daendels geannexeerd, definitief Europeesch direct gebied bleven, terwijl ook Djokdja's deel van Patjitan werd afgestaan, hetgeen Raffles wenschelijk rekende, om een haven aan de Zuidkust te kunnen innemen. Ook op het gebied van het inlandsche rechtwezen greep Raffles hier meer in: De contingenten en verplichte leverantiën werden verder afgeschaft; en de z.g. „tolpoorten", een drukkende belasting op den „smallen" doorvoerhandel van den Javaan, werden tegen vergoeding afgestaan aan het Gouvernement. Maar aan het noodlottig systeem, om deze en sommige andere belastingen te verpachten, maakte Raffles geen einde, ofschoon èn hij èn lord Minto de schaduwkanten van deze wijze van heffing zeer goed inzagen.

Verder beloonde Raffles een der Djokdjasche prinsen, welke bij de jongste verwikkelingen diensten aan het Engelsche gouvernement had bewezen, den pangerang Nata Koessoemâ, in 1813 met een klein gebied in het sultanaat Djokdja in erfelijk leen van het Gouvernement. Hij nam den titel aan Pakoe Alam. Dit gunstbewijs stelde Raffles tegelijk in de gelegenheid, in de nabijheid van het Sultans hof een Europeesch gunstig gezind

Javaansch element te hebben, zooals Mangkoe Negara dit sedert 1757 in Solo was geweest. Ook met den Soesoehoenan werden door Raffles regelingen (1811) getroffen: ook hier werden de contingenten en verplichte leverantiën afgeschaft, de tolpoorten overgedragen aan het Gouvernement tegen schadevergoeding, en ook deze vorst had zich een afstand van grondgebied te getroosten, gelijk aan dien onder Daendels met Solo's deel van Patjitan.

Reeds is er op gewezen, dat Raffles — trouwens op het voetspoor reeds van de Compagnie en van Daendels — ingreep in de inwendige bestuursverhoudingen in de nog overgebleven zelfbesturende rijken op Java en met de rechtspleging daar. Van meer beteekenis echter is — uit den aard der zaak — wat hij deed ten opzichte van inlandsch bestuur en inlandsche rechtpleging in het direct Europeesch gouvernement beheerde gebied. Ook hier was de grondslag door Daendels gelegd voor bijna alle maatregelen door Raffles genomen. Zonder Daendels geen Raffles. Een ander oordeel is niet mogelijk. Raffles heeft dieper doorgetast dan Daendels en hij kòn dit doen omdat deze zijn voorganger reeds heel wat vóór-arbeid had verricht en omdat hij zelf in veel opzichten onder gunstiger omstandigheden dan de Maarschalk werkte. Ten opzichte van de inlandsche hoofden was Raffles' denkbeeld, hetwelk geen haarbreed van dat van Daendels afweek: „De onbehoorlijke invloed en het gezag der inlandsche hoofden zijn beperkt geworden, maar het gouvernement benuttigt hunne diensten over het belangrijk onderdeel van het inlandsch bestuur" („police", wel eens verkeerd vertaald door inlandsche politie), welks bestuur zal blijven geregeld op den grondslag der „gebruiken en oorspronkelijke instellingen der volken". Bij de uitwerking van dit denkbeeld ging Raffles verder dan Daendels, veel verder, maar dat deze de regenten en sommige categorieën lagere hoofden tot ambtenaren van het Europeesche gezag heeft gemaakt, is het punt van uitgang van Raffles' maatregelen geworden. Vaste en bindende regelen voor hun ambtstaak had reeds Daendels gesteld; Raffles had ze slechts te verscherpen, om hen nog meer tot ondergeschikte ambtsdragers van het Europeesche gouvernement te maken. Daendels trachtte hun de gelegenheid tot misbruiken te ontnemen; Raffles ging op dien weg voort en gaf hun bezoldigingen, waardoor verschillende voor de bevolking gevaarlijke elementen van inkomsten vervielen. Maar weinig vèrziend was de toekenning desgewenscht van ambtelijk landbezit aan regenten en sommige categorieën lagere hoofden.

Met inlandsch bestuur hangt de rechtspraak over den inlander nauw samen. Vooral hier is het, dat Raffles dieper in geheel de verhoudingen ingaat, toch daarbij uitgaande van Daendels' maatregelen. De rechtspraak over inlanders werd veel meer afdoende geregeld dan onder Daendels; al is Raffles op diens weg gebleven, hij is daarop véél verder voortgeschreden. De bevoegdheden van den Europeeschen ambtenaar op het gebied der inlandsche rechtspraak werd in de diepte uitgebreid, terwijl strikter werd omschreven de plaatselijke competentie van de rechtsprekende colleges, waarbij als grondslag werd aangenomen een ambtelijke hiërarchie onder de inlandsche hoofden. De residenties werden in dit stelsel verdeeld in districten, de districten in divisies. Raffles gaat bij zijne regelingen uit van de gemeentelijke eenheid, de desa's, waaruit de divisies bestaan. Ieder dorp kiest zijn eigen dorpshoofd; Raffles beweerde: „according to the custom of the country"; hij spreekt van „immemorial usage"; maar hij beweerde dit na een zeer onvolkomen onderzoek en al generaliseerende over een groot deel van Java, wat hij hier en daar slechts had aangetroffen. Een dorpshoofd geniet zijn inkomen uit het hem toegekende ambtelijke landbezit. Hij heeft tweeërlei soort van functie: hij vertegenwoordigt het centraal gezag in het dorp, en hij bestuurt het dorp, voorzoover het bestuur aan hem is opgedragen. Hij is het hoofd van de dorpspolitie. Maar eigenlijk gezegde rechterlijke functiën bezit hij niet. Wèl heeft dit het inlandsch hoofd eener divisie (wedânâ's) in straf- en civiele zaken van gering belang, behoudens in sommige gevallen hooger beroep op de districtshoofden. Dit zijn in Raffles' stelsel de eigenlijke regenten (boepati's, wien patihs

ter zijde staan). Deze presideeren de districtsgerechten (= ongeveer de vredegerichten van Daendels), die in civiele zaken tot een bepaald bedrag uitspraak doen. Verder had men in iedere residentie een residentieraad gelijk Daendels' landgericht, bestaande uit den resident, die alleen recht spreekt, en leden, die adviseeren, n.l. regenten en andere aanzienlijke hoofden. Deze raden spreken recht in belangrijke straf- en civiele zaken.

Zonder twijfel is door Raffles' maatregelen op het gebied van het inlandsche bestuur en van de inlandsche rechtspleging zeer ingekort de invloed der regenten en van sommige lagere hoofden: aan hun willekeurig optreden werd hoe langer hoe meer paal en perk gesteld. Nog in een ander opzicht werd hun, veel meer dan tot nog toe het geval was, ontnomen de gelegenheid om misbruik van hunne positie te maken ten nadeele van den „gemeenen Javaan": n.l. ten opzichte van het aandeel, door dezen bij te dragen in de kosten der staatshuishouding.

Daendels had de contingenten en verplichte leverantiën, ook de heerendiensten grootendeels laten bestaan. Raffles hief ze op, voor een groot deel, niet echter voor geheel Java: in de Preanger bleef het systeem van gedwongen teelt en levering bestaan. Ook de heerendiensten schaft Raffles af — op papier. In plaats van de contingenten en verplichte leverantiën, wier afschaffing voor den inlander met zich mee zou brengen vrije arbeid en vrije beschikking overigens over de vruchten van zijn arbeid, voert Raffles in, naar Britsch-Indisch model, de landrente of het z.g. landelijk stelsel, wat hij zelf heeft genoemd zijn „great work", nog steeds de hoeksteen van de belastingen door de inlanders op te brengen. Muntinghe, een van Raffles' raadslieden, ook in deze aangelegenheid, drukte het eenmaal aldus uit, dat hij verliet het stelsel van handel en aanvaardde een stelsel van belasting. Toch is de landrente theoretisch gesproken, niet als een belasting opgezet. Zooals de naam reeds aanduidt, betheoriseerde de man, die zoo veel en in velerlei theoretische bespiegelingen kan houden, deze bijdrage van den Javaan aan 's lands schatkist als een huur („rent"). Volgens Raffles was — zij het dan met uitzonderingen — in 't algemeen gesproken volgens overoude gebruiken de vorst eigenaar van den bodem. Het Nederlandsche, en nu het Engelsche Gouvernement, die voor die Vorsten in de plaats waren getreden, hadden dit eigendomsrecht daardoor verworven. Dus de regenten en lagere hoofden zijn dit in 't algemeen gesproken niet. De bevolking had op dien grond gebruiksrechten en voor die gebruiksrechten moest zij aan den Souverein — als een soort huur of pacht (padjeg) —, wat eenvoudig weg een privaatrechtelijke fictie voor een publiekrechterlijke inning was, opbrengen een zeker gedeelte van den oogst. Verdere lasten ten bate van regenten en lagere hoofden heeft de bevolking van zijn oogst in 't algemeen niet op te brengen. Wat dezen daarvan trokken, wordt meestal onrechtmatig genoten: een stelling, die ook reeds Daendels had gebruikt als verdediging voor zijne maatregelen om misbruiken van regenten in dit opzicht te weren. Raffles weert dan ook de regenten en lagere hoofden, behalve de dorpshoofden, bij geheel de regelen van de landrente.

Toen Raffles nu dit stelsel in 1813 over een deel van Java (ook op Madoera is het niet gekomen in zijn tijd) invoerde, gebruikte hij weder de dorpseenheid als punt van uitgang. Het dorpshoofd (dorpsbestuur) huurde als 't ware den dorpsgrond van het Gouvernement en verhuurde aan en sloeg om over de daarvoor in aanmerking komende dorpsbewoners — de niet-landbouwende dorpsbewoners zouden door een „huistax" worden getroffen — de gronden. Hij is aansprakelijk tegenover 't Gouvernement voor de opbrengst van de gezamenlijke landrente van zijn dorp. Deze regeling had voor 't Gouvernement dit gemak, dat het slechts met één persoon voor de inning dezer belasting of huur had te maken en niet met iederen particulieren gebruiker. De gronden werden globaal getaxeerd naar de vermoedelijke opbrengst, door de opbrengst van eenige jaren samen te nemen en dan daaruit een middencijfer te trekken. De sawahs werden hooger belast dan de tegals en ieder van deze soorten bouwgrond in klassen onderverdeeld.

Toch is Raffles niet bij dezen — den dorpsgewijzen — aanslag gebleven. Reeds bij de Revenue Instructions van Februari 1814 gaat hij over tot het stelsel van den individueelen aanslag. Raffles meende nu gegevens genoeg te hebben omtrent hoe grootheid, de vruchtbaarheid, enz. der gronden in iedere desa in gebruik en het dorpshoofd, hetwelk hij in dit nieuwe systeem kan missen als verantwoordelijk tusschenpersoon, werd nu door hem geschilderd als den man, die misbruik van zijn tusschenpersoonschap zou kunnen maken bij het omslaan van den aanslag enz. Raffles was gewaarschuwd door menschen, die de kaart en 't land kenden, b.v. John Crawford, om niet, althans nog niet, tot den individueelen aanslag over te gaan, omdat men volstrekt niet op de hoogte was van den feitelijken toestand — de gronden waren niet opgemeten b.v. — en onregelmatigheden, dus onbillijkheden, niet zouden kunnen worden vermeden, tenzij men toch weer zijn toevlucht tot de dorpshoofden ging nemen. De uitkomst heeft de voorzichtigen in 't gelijk gesteld en ofschoon de landrente op zich zelve haar groote bruikbaarheid heeft bewezen als rijker en regelmatiger drukkende heffing, minder aantastend de welvaartsbronnen van den Javaan, dan 's Compagnie's stelsel van handel, en zij dan ook na het herstel van ons gezag is gebleven, de individueele aanslag heeft toen weer plaats moeten waken voor den dorpsaanslag. Trouwens geheel de wijze, waarop het landrente-stelsel is ingevoerd geworden, geeft stof tot critiek te over.

Ook overigens is op het gebied van financiën en administratie niet alles wat Raffles verricht heeft te prijzen. Dat hij in het ontredderde muntwezen met forschen greep heeft ingegrepen door het intrekken der papieren munt en geheel het opruimen van ouden rommel, is zeker op zijn credit te stellen. Maar dat, om aan geld te komen, ook onder Raffles domeinverkoop op groote schaal heeft plaats gevonden, is minder te prijzen, evenmin de veel minder goede regeling der comptabiliteit, de boekhouding enz. dan onder Daendels plaats had gevonden. Trouwens, ook Raffles had met een lastige kwaal te worstelen: hij moest zuinig aan. En dit is niet ten bate gekomen aan sommige zeer nuttige zaken: wegen, posterijen en andere publieke werken, inlandsch onderwijs en zooveel meer.

Raffles is den elfden Maart 1816 afgetreden als luitenant-gouverneur van Java en Onderhoorigheden: hij droeg zijne waardigheid over aan John Fendall (1816), die bestemd was, de Nederlandsche bezitting in den Archipel aan haar vroegeren bezitter terug te geven.

INHOUD VAN HET EERSTE DEEL.

Bladz.

VOORWOORD I

INLEIDING III

LAND EN VOLK.

I. Aardrijkskundig Overzicht, door Prof. J. F. NIERMEYER 1

II. Zoeklichten over Insulinde, door MAURITS WAGENVOORT 54

III. Rassen en Talen in den Archipel, door Prof. Dr. H. KERN 102

IV. Maatschappelijke Toestanden en Instellingen; Zeden en Gewoonten, door T. J. BEZEMER 118

V. De Bestaansmiddelen der Inlandsche Bevolking, door J. E. JASPER 163

VI. De Godsdienst:

I. Het Animisme, door Prof. Dr. A. W. NIEUWENHUIS 202

II. Het Hindoeïsme, door Prof. Dr. H. KERN 219

III. Het Mohammedanisme, door Prof. Dr. C. SNOUCK HURGRONJE. 243

VII. De Vreemde Oosterlingen, door Dr. HENDRIK P. N. MULLER 266

VIII. Nieuw Guinea, door Mr. H. A. LORENTZ. 284

GESCHIEDENIS EN BESTUUR.

I. De Portugeezen in den Archipel. — De Oost-Indische Compagnie. — Daendels. — Raffles, door Prof. Mr. J. E. HEERES 301

ERRATA.

In het artikel van Prof. Snouck Hurgronje, „Het Mohammedanisme", is op blz. 256 — 6de en 7de regel van onderen — twee maal hadji (bedevaartganger) in plaats van hadj (bedevaart) gedrukt.

Tengevolge van een misverstand zijn in het slot van het artikel van Dr. Hendrik Muller, „De Vreemde Oosterlingen", eenige veranderingen aangebracht:

Bladzij 281, laatste regel, is na „wordt" weggelaten: „; inderdaad bleek niet lang geleden, dat niemand aanbeveelt alle Chineezen en Arabieren op Java vrijelijk toe te laten."

(In de noot op dezelfde blz. staat „59 plaatsen" moet zijn „54 plaatsen").

Bladzij 282, 5de regel van boven, is na „ras" weggelaten: „ook onder de Europeanen".

6de regel van boven: na „zal" weggelaten „voorts".

7de regel van boven: „in", moet zijn „en in".

12de regel van boven: vóór „In zake, enz." moet staan: „De rechtsbedeeling voor hen nadert die voor de Europeanen".

7de regel van onderen: na „Japanners" moet volgen: „Begeerd wordt degelijk stelling inzonderheid door de Christenen onder de Vreemde Oosterlingen, zelden door anderen, omdat daarmede verlies van hun familierecht gepaard gaat en het Burgelijk Wetboek op hen van toepassing wordt".

Drukfout: Op bladzij 273, 5de regel van onderen, staat „Kunstvaart", moet zijn „Kustvaart".

mijlen van 1852 M.), resp. duur der reis (in dagen) van de voornaamste reisroutes per stoomschip, gerekend van af het begin der reis. (+ = aantal dagen oponthoud)

Amsterdam-Southampton$(\frac{274}{1+2})$-Genua$(\frac{2260}{12+2})$-Port Said$(\frac{3698}{17})$-Sabang $(\frac{8146}{30})$-Singapore $(\frac{8754}{33})$-Batavia $(\frac{9282}{34})$.

Rotterdam-Southampton $(\frac{251}{1+2})$-Marseille$(\frac{2104}{12+2})$-Port Said$(\frac{3614}{17})$-Padang $(\frac{8499}{32})$-Batavia $(\frac{9075}{34})$.

De lijnen zijn op de kaart aangeduid. Voor de afstanden en den duur der reis zie tekst.

(Hoofdzakelijk voor goederen) Batavia-Cheribon (160)-Tegal (196)-Pekalongan (236)-Samarang (288)-Joana (368)-*Soerabaja*$(\frac{488}{10})$-Pasoeroean (520)-Probolinggo (540)-Panaroekan (582)-Banjoewangi (648)-Makasar (1004)-Manilla (2294)-*Hongkong* $(\frac{3110}{30})$-Sjanghai (4000)-Moji (4526)-*Kobe*$(\frac{4790}{48})$-Yokohama-$(\frac{5148}{52})$.

(Alleen voor vrachtgoederen). Amsterdam-Liverpool-Port Said-Penang-Singapore-Batavia (in ongev. 60 dagen)-Samarang-Soerabaja

Bremerhaven-Rotterdam$(\frac{263}{1})$-Antwerpen$(\frac{408}{2+3})$-Southampton$(\frac{652}{6})$-Genua$(\frac{3674}{13+3/4})$-Port Said$(\frac{4120}{19})$-Penang$(\frac{8886}{35})$-Singapore$(\frac{9281}{36})$-Hongkong$(\frac{10718}{41})$-Sjanghai$(\frac{11588}{45})$-Kobe$(\frac{12389}{50})$-Yokohama $(\frac{12719}{52})$.

Hamburg-Antwerpen$(\frac{385}{1\frac{1}{4}+1})$ enz. als boven

Sydney-Simpsonhafen $(\frac{1854}{8+1})$-Friedrich Wilhelmshafen $(\frac{2267}{11+1})$-Manila $(\frac{4283}{20})$-Hongkong $(\frac{4913}{22})$-Yokohama $(\frac{6513}{30})$-Kobe$(\frac{6843}{33})$.

Singapore-Bangkok $(\frac{855}{4})$.

...nd Oriental Steam Nav. Cy. Londen-Marseille$(\frac{2003}{7})$-Port Said$(\frac{3511}{11})$-Bombay$(\frac{6570}{21})$-Colombo$(\frac{7445}{25+1})$.
Brindisi-Port Said$(\frac{930}{2})$-Colombo$(\frac{4418}{13})$-Penang $(\frac{5596}{19})$-Singapore $(\frac{6091}{20+1})$-Hongkong $(\frac{7531}{26})$-Sjanghai $(\frac{8384}{30})$.

...Steam Navigation C. Calcutta-Rangoon$(\frac{787}{3\ a\ 4})$-Penang $(\frac{1544}{9\ a\ 10})$-Singapore $(\frac{1927}{11\ a\ 12})$. .... Rangoon-Penang $(\frac{760}{?})$-Port Swettenham $(\frac{932}{4})$-Singapore $(\frac{1135}{5+2})$-Hongkong $(\frac{2575}{13+2})$-Amoy$(\frac{2871}{16})$

Messageries maritimes (via Aden of Djibouti) Marseille-Port Said $(\frac{1510}{4\frac{1}{2}})$-Djibouti$(\frac{2881}{9}$ Aden $\frac{2907}{9})$-Colombo$(\frac{5098}{16+1})$-Singapore $(\frac{6668}{22})$-Saigon $(\frac{7316}{24+2})$-Hongkong $(\frac{8250}{29+1})$-Sjanghai$(\frac{9060}{32+1})$-Kobe$(\frac{9815}{36+1})$-Yokohama $(\frac{10161}{38})$. —·—·—·— Singapore-Batavia$(\frac{521}{2})$.

Navigazione Generale Italiana. Genua-Napels$(\frac{335}{1})$-Messina$(\frac{511}{2\frac{1}{4}})$-Port Said$(\frac{1454}{5\frac{1}{2}})$-Bombay$(\frac{4504}{17})$. —··—··— Bombay-Singapore$(\frac{2450}{11+1\frac{1}{2}})$-Hongkong $(\frac{3862}{19})$.

Österreichischer Lloyd Triëst-Port Said$(\frac{1305}{6+1})$-Koeratsji$(\frac{4142}{21+2})$-Bombay $(\frac{4632}{25+7})$-Colombo $(\frac{5502}{36+1})$-Penang $(\frac{6770}{42})$-Singapore $(\frac{7145}{44+3})$-Hongkong $(\frac{8593}{54+2})$-Sjanghai$(\frac{9452}{60+3})$-Yokohama $(\frac{10487}{69+2})$ Kobe$(\frac{10833}{73})$.

Compania trasatlantica. Barcelona-Port Said$(\frac{1630}{6})$-Colombo$(\frac{5119}{12+1})$-Singapore $(\frac{6690}{27+1})$-Manila $(\frac{8033}{33})$.

Nippon Yusen Kaisha. Yokohama-Kobe $(\frac{350}{1+1\frac{1}{2}})$-Moji $(\frac{590}{3\frac{1}{2}+1\frac{1}{2}})$-Sjanghai $(\frac{1207}{7+2})$-Hongkong $(\frac{2034}{12+1\frac{1}{2}})$-Singapore $(\frac{3474}{19+2\frac{1}{2}})$-Penang $(\frac{3869}{23+1\frac{1}{2}})$-Colombo$(\frac{5167}{29+2})$-Port Said$(\frac{8657}{45})$-Marseille $(\frac{10165}{51+1})$-Londen $(\frac{12158}{60})$.
—o—o—o—o—o Yokohama-Kobe $(\frac{350}{1+1\frac{1}{2}})$-Moji $(\frac{590}{3\frac{1}{2}+1})$-Nagasaki$(\frac{738}{5+1})$-Hongkong $(\frac{1808}{10+3})$-Manila $(\frac{2438}{15+1})$-Thursday Eiland (Australië) $(\frac{4638}{24})$-Townsville $(\frac{5298}{27})$-Brisbane $(\frac{5909}{30})$-Sydney $(\frac{6418}{32+3})$-Melbourne $(\frac{6988}{37})$.

Nai-geoe
Schouten E.
Wiak
Japen of Jobi
Geelvink Baai
Arfak G.
Doreh
Sorong
Bevan of Mac Cluer G.
Fak-Fak
NIEUW GUINEA
Carstensz top
Sneeuw Geb.
Wilhelmina top
Juliana top
Humboldt B.
Tana Mera
Finsch Kust
KEIZER WILHELM LAND (D.)
Victor Emanuel Geb.
Friedr. Wilh. Hfn.
Dampier
Astrolabe B.
Admiraliteits E.
Sir A. Gordon Rge
Musgrave Rge
Bismarck Geb.
Albert Victor Rge
BRITSCH N. GUINEA (C.o.A.)
Papoea Golf
Fly R.
Daware
Moto Moto
Mt Yule
Granville
Frederik Hendrik Eil.
Prinses Marianne Str.
Merauke
K. Valsch
Kei of Evar Eil.
Aroe Eil.
Wokam
Terangan
Timorlaoet Eil.
Zuid Ooster Eil.
ALFOEREN-ZEE
OCEAAN
TORRES STR.
Prins of Wales E.
Endeavour Str.
Somerset
Wessel E.
K. Wessel
K. Arnhem
Elcho
Arnhemsland
Van Diemen G.
Mt Bray
Pine Creek
Groote Eil.
Limmen's Bight
Port Roper
GOLF V. CARPENTARIA
Duyfken Point
Pera Head
K. Keerweer
Schiereil. York
KORAAL-ZEE
Great Barrier
K. Melville
Holroyd R.

10°
135°
140°
145°

Schaal 1: 12.500.000

DE OOST-INDISCHE ARCHIPEL.

